

R U S A D

RUSYA ARAŞTIRMALARI DERGİSİ

JOURNAL OF RUSSIAN STUDIES ■ ЖУРНАЛ РОССИЙСКИХ ИССЛЕДОВАНИЙ

SAYI (Issue)

6

YIL (Year)

2021

e-ISSN 2757-7899

e-ISSN: 2757-7899

<http://dergipark.org.tr/tr/pub/rusad>

R U S A D

RUSYA ARAŞTIRMALARI DERGİSİ

JOURNAL OF RUSSIAN STUDIES ■ ЖУРНАЛ РОССИЙСКИХ ИССЛЕДОВАНИЙ

Sayı [*Issue/Выпуск*]:
6

Yıl [*Year/Год*]:
2021

Rusya Araştırmaları Dergisi (RUSAD), Haziran ve Aralık aylarında olmak üzere yılda iki kez Türkiye’de yayınlanan, internet üzerinden açık erişimli ve ilmi esaslara dayalı, uluslararası hakemli, akademik bir dergidir. RUSAD, Rusya hakkında tarih, uluslararası ilişkiler, siyaset bilimi, ekonomi, strateji, jeopolitik gibi beşeri bilimlerin uhdesindeki alanlarda ulusal ve uluslararası düzeyde Türkçe, Rusça ve İngilizce kaleme alınmış akademik makaleleri ve kitap incelemelerini okuyucuya ulaştırmayı düştur edinmiştir. RUSAD bu minval üzere daha geniş kitlelere ulaşmak amacıyla açık erişim yayınları desteklemekte ve buna binaen yazarlardan makale yayınlamak için ya da okuyuculardan yayınlara ulaşmak için herhangi bir ücret talep etmemektedir. Dergiye gönderilen makalelerin daha önceden yayınlanmamış özgün metinler olması ve aynı anda başka bir derginin değerlendirme sürecinde olmaması gerekmektedir. Dergide yayınlanmak üzere kabul edilen çalışmalar bilimsel etik kurallarına uygun olarak “çift kör hakem” tarafından okunur ve bu sayede değerlendirme sürecinde hem yazarın hem de hakemlerin kimlikleri birbirlerinden gizlenir. Gönderilen makaleler ilk olarak editör incelemesine tabi tutulur. Bu safhada çalışmanın dergi kurallarına uygunluğu incelenir. Dergi kurallarına uygun olmayan makaleler yazarlarına iade edilir. Gönderilen makaleler intihallere karşı *iThenticate* programı ile denetlenmektedir. Yayınlanan yazılardaki fikirler yalnızca yazar(lar)ına ait olup yazılanlardan dolayı dergi sahibi, yayıncı ve editörler sorumlu tutulamaz.

Journal of Russian Studies (JORUS), is an academic journal published twice a year in Turkey every June and December with open access via the internet, based on scientific principles and international peer-reviewed. JORUS has aimed to convey the academic articles and book reviews written at the national and international level in Turkish, Russian, and English in the field of social sciences such as history, international relations, political science, economics, strategy, geopolitics about Russia. For that reason, JORUS supports open access publications in order to reach a wider audience and does not charge any fee for publishing articles from the authors or accessing publications from the readers. Manuscripts submitted to the journal must be original texts that have not been previously published and works are not included in the evaluation process of another journal at the same time. The manuscripts accepted for publication in the journal, in accordance with scientific ethics rules, will be read and evaluated by double-blind referees and in this manner, both the referee and author identities are concealed from the referees, and vice versa, throughout the review process. The opinions in the published articles belong only to the author(s). It does not bind the journal owner, the publisher, or the editors. Articles submitted are subjected to editorial review first. In this phase, firstly, the compliance of the study with the journal rules is examined. The articles sent are controlled for plagiarism by the *iThenticate*. Manuscripts that do not comply with the journal rules are returned to their authors.

Yazışma Adresi / Mailing Address

Erciyes Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Talas/Kayseri, Türkiye

E-mail: rusad.tr@gmail.com

Web adresi / Web Address: <http://dergipark.org.tr/tr/pub/rusad>

RUSAD, Creative Commons Atıntı-Gayri Ticari-Türetilemez 4.0 Uluslararası Lisansı (CC BY-NC-ND 4.0) ile lisanslanmıştır.

Rusya Araştırmaları Dergisi (RUSAD) Journal of Russian Studies | Журнал Российских Исследований

Sahibi / Owner

Dr. Öğr. Üyesi Tekin Aycan TAŞCI [Erciyes Üniversitesi]

Editör / Editor

Dr. Öğr. Üyesi Tekin Aycan TAŞCI [Erciyes Üniversitesi]

Editör Yardımcısı / Editor assistant

Dr. Öğr. Üyesi Serdar Oğuzhan ÇAYCIOĞLU [Marmara Üniversitesi]

Eray AKÇAY [St. Petersburg State University]

Yayın Kurulu / Editorial Board

Prof. Dr. Altay Tayfun ÖZCAN [Kütahya Dumlupınar Üniversitesi]

Prof. Dr. İlyas KEMALOĞLU [Marmara Üniversitesi]

Prof. Dr. Toğrul İSMAYİL [Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi]

Dr. Hatice KERİMOĞLU [Istanbul Ayyansaray Üniversitesi]

Asst. Prof. Dr. Grigory AFANASIEV [Gatchina Palace and Estate Museum]

Dr. Andrey BOGOMOLOV* [Russian State Historical Archive]

* Derginin Rusya resmi temsilcisi | The official representative of the journal in Russia |

Официальный представитель журнала в России

Alan Editörleri / Field Editors

Prof. Dr. Türkan OLCAY [Istanbul Üniversitesi]

Doç. Dr. Anatoly STEPANOV [Ural Federal University]

Dr. Öğr. Üyesi Ali Gökhan YÜCEL [Erciyes Üniversitesi]

Türkçe Dil Editörü / Turkish Language Editor

Dr. Emine TEMEL [Istanbul Üniversitesi]

İngilizce Dil Editörü / English Language Editor

Öğr. Gör. Ahmet İPŞİRLİ [Erciyes Üniversitesi]

Rusça Dil Editörleri / Russian Language Editors

Doç. Dr. Nadejda MALİKOVNA AÇAN [Ural Federal University]

Öğr. Gör. Dr. Esra ŞOLENTAŞ [Ankara Üniversitesi]

Öğr. Gör. Sagom DİNGİLİŞİ [Ural Federal University]

Editöryel Sekreteryası / Editorial Assistance

Serdar İRTÜRK

Logo ve Kapak Tasarım / Logo and Cover Design

Emine Karabulut [Erk Ajans]

Yazışma Adresi / Mailing Address

Erciyes Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Talas/Kayseri, Türkiye

E-mail: rusad.tr@gmail.com

Web adresi / Web Address: <http://dergipark.org.tr/tr/pub/rusad>

Dergi Tarihiçesi:

Derginin Önceki Adı	e-ISSN	Yıl
Türkiye Rusya Araştırmaları Dergisi	2687-3583	2019-2021

Dergide yayımlanan yazıların bilimsel ve hukuki sorumluluğu yazarlarına aittir.
All responsibility of the studies published belongs to the author(s).

BİLİM ve DANIŞMA KURULU

Prof. Dr. Abdullah TEMİZKAN [Ege Üniversitesi]	
Prof. Dr. Abdulvahap KARA [Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi]	
Prof. Dr. Ahmet KANLIDERE [Marmara Üniversitesi]	
Prof. Dr. Aleksandr NESTEROV [Ural Federal University]	
Prof. Dr. Ali ASKER [Karabük Üniversitesi]	
Prof. Dr. Ayşe KAYAPINAR [Milli Savunma Üniversitesi]	
Prof. Dr. Barış METİN [Uşak Üniversitesi]	
Prof. Dr. Ekrem KALAN [Alanya Alaaddin Keykubat Üniversitesi]	
Prof. Dr. Hakan KIRIMLI [Bilkent Üniversitesi]	
Prof. Dr. İsmail TÜRKÖĞLU [Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi]	
Prof. Dr. Musa QASIMLI [Azerbaijan National Academy of Science]	
Prof. Dr. Nesrin SARIAHMETOĞLU [Emekli Öğretim Üyesi]	
Prof. Dr. Nikolay DYAKOV [St. Petersburg State University]	
Prof. Dr. Okan YEŞİLOT [Marmara Üniversitesi]	
Prof. Dr. Osman YORULMAZ [Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi]	
Prof. Dr. Peter GOLDEN [Rutgers University]	
Prof. Dr. Sevinç ÜÇGÜL [Erciyes Üniversitesi]	
Prof. Dr. Şahin MUSTAFAYEV [Azerbaijan National Academy of Science]	
Prof. Dr. Zaza TSURTSUMIA [Patriarchate of Georgia St. King Tamar University]	
Doç. Dr. Akif FARZALIEV [St. Petersburg State University]	
Doç. Dr. Aleksandr SOTNICHENKO [Federal Agency for the Commonwealth of Independent States Affairs (Rossotrudnichestvo) / Turkey]	
Doç. Dr. Aleksandr VASILYEV [Oriental Studies of RAS]	
Doç. Dr. Amiran URUSHADZE [European University at St. Petersburg]	
Doç. Dr. İrade MEMMEDOVA [Azerbaijan National Academy of Science]	
Doç. Dr. Kürşat YILDIRIM [İstanbul Üniversitesi]	
Doç. Dr. Nurlana MUSTAFAYEVA [Baku State University]	
Doç. Dr. Ramin SADIGOV [Bayburt Üniversitesi]	
Doç. Dr. Serkan ACAR [Ege Üniversitesi]	
Doç. Dr. Şir Muhammed DUALU [Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi]	
Doç. Dr. Uğur DEMİR [Marmara Üniversitesi]	
Doç. Dr. Roman HAUTALA [Tatarstan Academy of Sciences]	
Dr. Öğr. Üyesi Arif YILDIRIM [Erciyes Üniversitesi]	
Dr. Öğr. Üyesi Ayna Askeroğlu ARSLAN [İstanbul Üniversitesi]	
Öğr. Gör. Dr. Cahit HAMURKOPARAN [Anadolu Üniversitesi]	
Dr. Öğr. Üyesi Erdem ERİNÇ [Erciyes Üniversitesi]	
Dr. Irina SVISTUNOVA [Russian Academy of Sciences]	
Dr. Öğr. Üyesi Fatih DÜZGÜN [Akdeniz Üniversitesi]	
Öğr. Gör. Dr. Liaisan ŞAHİN [Marmara Üniversitesi]	
Dr. Milyausha R. GAYNANOVA [Tatarstan Academy of Sciences]	
Dr. Öğr. Üyesi Murat TOPÇU (PAPŞU) [Okan Üniversitesi]	
Dr. Öğr. Üyesi Mustafa Öztürk [Akdeniz Üniversitesi]	
Dr. Öğr. Üyesi Ömer Kul [İstanbul Üniversitesi]	

Unvan ve isme göre alfabetik sıralı/Sorted by academic title and name

Rusya
Araştırmaları
Dergisi
uluslararası
hakemli bir
dergidir
*Journal of Russian
Studies is a refereed
international journal*

Yayın Türü:
Uluslararası
Sürekli Yayın
Publication Type:
International
Periodical

**Dergi yılda iki kez
yayınlanır
(Yaz ve Kış)**
*The Journal
is published
biannually
(Summer and
Winter)*

Sayı [Issue] | 6
Yıl [Year] | 2021

ULUSLARARASI İNDEKSLER / INTERNATIONAL INDEXES

Index Copernicus

Kabul Tarihi /Acceptance Date: 01.2020
(ICI Journals Master List 2019, 2020)

Directory of Research Journals Indexing (DRJI)

Kabul Tarihi /Acceptance Date: 01.2020

ResearchBib

Kabul Tarihi /Acceptance Date: 01.2020

Eurasian Scientific Journal Index (ESJI)

Kabul Tarihi /Acceptance Date: 01.2020

İdealonline Veri Tabanı

Kabul Tarihi /Acceptance Date: 01.2020

EuroPub Database

Kabul Tarihi /Acceptance Date: 01.2020

Türk Eğitim İndeksi

Kabul Tarihi /Acceptance Date: 01.2020

ASOS İndeks

Kabul Tarihi /Acceptance Date: 02.2020

Scientific Indexing Services

Kabul Tarihi /Acceptance Date: 03.2020

RUSAD, ikili anlaşma çerçevesinde Rusya'nın en büyük uluslararası akademik online-kütüphanesi **CYBERLENINKA** ile **E-LIBRARY**'de taranmaktadır.

In addition, TRAD is scanned in Cyberleninka and E-Library which is Russia's largest international academic online-library, within the frame of a bilateral agreement.

Kabul Tarihi /Acceptance Date: 04.2020

HAKEMLER / REFEREES OF THE ISSUE (2021)

- Prof. Dr. Abdullah TEMİZKAN (Ege Üniversitesi)
Prof. Dr. Altay Tayfun ÖZCAN (Kütahya Dumlupınar Üniversitesi)
Prof. Dr. Andrey İVANOV (St. Petersburg State University)
Prof. Dr. Ayşegül KETENCİ (Yıldız Teknik Üniversitesi)
Prof. Dr. Emine İNANIR (İstanbul Üniversitesi)
Prof. Dr. Giray Saynur DERMAN (Marmara Üniversitesi)
Prof. Dr. İlyas KEMALOĞLU (Marmara Üniversitesi)
Prof. Dr. Makbule SABZİYEVA (Anadolu Üniversitesi)
Prof. Dr. Mithat AYDIN (Pamukkale Üniversitesi)
Prof. Dr. Osman YORULMAZ (Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi)
Prof. Dr. Sevinç ÜÇGÜL (Erciyes Üniversitesi)
Prof. Dr. Süleyman ERKAN (Karadeniz Teknik Üniversitesi)
Doç. Dr. Ali ASKER (Karabük Üniversitesi)
Doç. Dr. Ebubekir GÜNGÖR (Yozgat Bozok Üniversitesi)
Doç. Dr. Merve İrem YAPICI (Aydın Adnan Menderes Üniversitesi)
Doç. Dr. Ramazan Erhan GÜLLÜ (İstanbul Üniversitesi)
Doç. Dr. Volodymyr KHEİLİK (KTÜ Rus Dili Ed.)
Doç. Dr. Zülfiya ŞAHİN (Ankara Üniversitesi)
Dr. Andrey VİNOGRADOV (Tyumen State University)
Öğr. Gör. Dr. Cemal KAKIŞIM (Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi)
Dr. Öğr. Üyesi Elif Şimşek ÖZKAN (Erciyes Üniversitesi)
Dr. Öğr. Üyesi Erdal BİLGİÇ (İstanbul Ayyansaray Üniversitesi)
Dr. Öğr. Üyesi Fatih GÜRCAN (İstanbul Üniversitesi)
Dr. İrina SVİSTİNOVA (Russian Academy of Sciences)
Öğr. Gör. Dr. Keisuke WAKİZAKA (İstanbul Gelişim Üniversitesi)
Dr. Öğr. Üyesi Mehmet Fatih GÖKÇEK (Gümüşhane Üniversitesi)
Dr. Öğr. Üyesi Mertcan AKAN (Ege Üniversitesi)
Dr. Öğr. Üyesi Milyausha GAYNANOVA (Kazan State University)
Dr. Öğr. Üyesi Murat TOPÇU (İstanbul Okan Üniversitesi)
Dr. Öğr. Üyesi Mustafa ÖZTÜRK (Antalya Üniversitesi)
Dr. Öğr. Üyesi Nazim CAFERSOY (Azerbaijan State University of Economics)
Öğr. Gör. Dr. Niyazi İPEK (Ardahan Üniversitesi)
Dr. Öğr. Üyesi Özgür KANBİR (Giresun Üniversitesi)
Dr. Öğr. Üyesi Özgür TÜRKER (Süleyman Demirel Üniversitesi)
Öğr. Gör. Dr. Pınar ÜRE (TOBB Ekonomi ve Teknoloji Üniversitesi)
Dr. Öğr. Üyesi Pınar TURAN ÖZDEMİR (Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi)
Dr. Öğr. Üyesi Ramin SADIKOV (Bayburt Üniversitesi)
Dr. Öğr. Üyesi Serkan KEÇECİ (Dokuz Eylül Üniversitesi)
Dr. Öğr. Üyesi Serkan Ömer ABBASGİL (Avrasya Üniversitesi)
Dr. Öğr. Üyesi Tarık DEMİR (İstanbul Üniversitesi)
Dr. Öğr. Üyesi Ülkü ÇALIŞKAN (Trakya Üniversitesi)
Dr. Öğr. Üyesi Yılmaz AYDIN (Nişantaşı Üniversitesi)
Dr. Öğr. Üyesi Zafer SEVER (Erzurum Teknik Üniversitesi)
Dr. Razilia JİLKİBAEVA (Kazan Federal University)
Dr. Vitaliy BRONNIKOV (The branch of the World Ocean Museum in St. Petersburg)
Arş. Gör. Eray DEMİRLİ (Gümüşhane Üniversitesi)
Arş. Gör. Harun ARSLANTÜRK (Ardahan Üniversitesi)

İÇİNDEKİLER / CONTENTS

I-III | Editör Takdim Yazısı

Araştırma Makaleleri / Research Articles

- 1-21** | **1465-1466 Yıllarında Anadolu'dan Geçen Rus Tüccar Vasiliy ve Seyahatnamesi (Tercüme-Tahlil)**
Russian Merchant Vasiliy, Who Passed Through Anatolia in 1465-1466 and His Travel (Translation and Analysis)
Путешествие русского купца Василия ("хождение гостя василия") через Анатолию в 1465-1466 гг.: Перевод и анализ
Alihan BÖYÜKÇOLAK
- 22-43** | **Gürcistan'daki Rus Varlığının Ahıska İsyanlarına Etkisi (Osmanlı Ve Gürcü Kaynaklarına Göre)**
The Effect of the Russian Presence in Georgia on the Meskhetian Revolts (According to Ottoman And Georgian Sources)
Влияние Российского Присутствия В Грузии На Восстания Месхетинцев (По Материалам Османских И Грузинских Источников)
Firat ÇAKIR
- 44-56** | **Концепты "Колониализм" и "Антиколониализм" в Оценках Интеллектуального Наследия Князя Э.Э. Ухтомского (1861-1921)**
The Concepts of "Colonialism" and "Anti-Colonialism" in Assessments of the Intellectual Heritage of Prince E.E. Ukhomskiy (1861-1921)
Knyaz E.E. Ukhomskiy'in Fikrî Mirası Değerlendirmelerinde "Sömürgecilik" ve "Sömürgecilik Karşıtı" Kavramlar (1861-1921)
Andrey AŞİHMİN
- 57-73** | **I. Dünya Savaşı'nda İtilâf Devletleri'nin Boğazları ve İstanbul'u İşgal Planları**
The First World War: The Entente's Plans to Seize the Straits and Istanbul
Первая Мировая Война: Планы Антанты Захватить Проливы и Стамбул
Aleksandr VİTOL
- 74-88** | **Çarlık Rusya Dışişleri Bakanlığı Yazışmalarında Birinci Dünya Savaşı'nda İstanbul Rum/Ortodoks Patrikhanesi ile Rusya Arasındaki İlişkiler**
Relations Between Russia and the Greek/Orthodox Patriarchate of Istanbul at the First World War in the Correspondence of the Tsarist Russia Ministry of Foreign
Отношения Между Россией и Православным Константинопольским Патриархатом во Время Первой Мировой Войны в Переписке Министерства Иностраннных Дел Царской России
Eray BAYRAMOL
- 89-109** | **Sovyetler Birliği'nde Propaganda ve Ajit-Trenler**
Propaganda in the Soviet Union and Agit-Trains
Агитпоезда и Пропаганда в Советском Союзе
Burcu ÖZDEMİR
- 110-130** | **2008 Rusya-Gürcistan Savaşı ve Savaş Sonrası Büyük ve Bölgesel Güçlerin Tepki ve Politikaları**
2008 Russia-Georgia War and Responses and Policies of the Great and the Regional Powers
Российско-грузинская война 2008 года и послевоенная политика великих и региональных держав
Gökhan ALPTEKİN

- 131-153** | **Putin Dönemi Rusya-Türkiye İlişkilerinde Enerjinin Rolü**
The Role of Energy in Russia-Turkey Relations During the Period of Putin
Роль энергетики в российско-турецких отношениях в период правления В.В. Путина
Faruk Ömer DAĞLI
- 154-176** | **Rusya Federasyonu ve Türkiye Arasında Dış Ticaretin Yapısı ve Gelişimi**
The Structure and Development of Foreign Trade Between Turkey and the Russian Federation
Структура и развитие внешней торговли между Турцией и Российской Федерацией
Yılmaz AYDIN
- 177-191** | **Концепция Имени в Русской Литературе**
The Concept of a Name in Russian Literature
Rus Edebiyatında İsim Kavramı
Firengiz PAŞAYEVA YUNUS

Takdim

Rusya Araştırmaları Dergisi (RUSAD) olarak 2019 yazından itibaren yayın hayatına başlayıp bu yılsonu itibariyle de altıncı sayıya ulaşmış bulunuyoruz. Bu süre içerisinde kıymetli hocalarımızın yayın kuruluna katılımını sağlamak, ulusal ve uluslararası indekslerde taranmaya başlamak, dergimizin adı, kapağı ve logosunda yenilik yapmak gibi önemli gördüğümüz bazı adımları attık. Bu süre zarfında bize destek olan dostlarımıza ve değerli hocalarımıza şükranlarımızı sunuyoruz.

Önceki sayılardan itibaren Rusya araştırmaları ve Türk-Rus ilişkilerinin gelişimine katkı sağlayan, bu alanda eserler veren değerli ilim adamlarının vefat haberlerini duyurup, bu vesileyle onları anmayı gelenek haline getirdik. 2021 yılı içerisinde Dmitri Vasilyev ve Nadir Devlet'ten sonra maalesef Viktor Grigoryeviç GUZEV (3.11.1939-5.12.2021)'i de kaybettik. St. Petersburg Devlet Üniversitesi Doğu Fakültesi Türk Filolojisi Bölüm Başkanı olarak uzun yıllar görev yapan Guzev, hem teorik Türk dil bilimi ve sorunları, hem de genel yazı teorisi ışığında Göktürk yazısının menşeyini çalışmıştır. 150'den fazla eseri bulunan Guzev, Türk-Rus ilişkilerinin geliştirilmesi için çok çaba harcamış ve aynı zamanda iki ülke tarafından da değerli bilim insanlarının yetişmesini sağlamıştır. Viktor Guzev, eserleri ve yetiştirdiği talebeleriyle sonsuza dek yaşayacaktır.

Önceki sayılarda da ifade ettiğimiz gibi *Rusya Araştırmaları Dergisi (RUSAD)* tamamen bilimsel kurallara uygun olarak, kör hakemlik prensibi çerçevesinde değerlendirmeye aldığı makaleleri hakem raporları doğrultusunda yayın sürecine hazırlamaktadır. Altıncı sayıda bu şekilde yayına kabul edilen altı tarih, üç uluslararası ilişkiler ve bir edebiyat olmak üzere toplam on makale bulunmaktadır.

İlk makale; **Alihan Böyükçolak**'ın "1465-1466 Yıllarında Anadolu'dan Geçen Rus Tüccar Vasiliy ve Seyahatnamesi

(Tercüme-Tahlil)” adlı çalışmadır. Yazar bu makalesinde Osmanlı-Memlûk mücadelesinin yaşandığı bir dönemde Anadolu’daki olağandışı bir güzergâh üzerinden Memluk topraklarına seyahat eden Rus heyetini konu edinmekte, aynı zamanda Vasiliy Mamirev’in hayatına dair değerli bilgiler sunmaktadır. İkinci makale; **Fırat Çakır**’ın “Gürcistan’daki Rus Varlığının Ahıska İsyanlarına Etkisi (Osmanlı ve Gürcü Kaynaklarına Göre)” adlı çalışmasıdır. Yazar, burada Osmanlı ve Gürcü kaynakları ışığında Ahıska’da meydana gelen isyanlarla Gürcistan’da bulunan Rus yönetimi arasındaki ilişkiyi incelemiştir. Üçüncü makale; **Andrey Aşihmin**’in “Концепты “колониализм” и “антиколониализм” в оценках интеллектуального наследия князя Э.Э. Ухтомского (1861-1921)” (Knyaz E.E. Uhtomskiy’in Fikrî Mirası Değerlendirmelerinde “Sömürgecilik” ve “Sömürgecilik Karşısı” Kavramlar (1861-1921)) adlı makalesidir. Yazar bu çalışmada ünlü şarkiyatçı Knyaz E. E. Uhtomskiy’in faaliyetleri ve onun fikrî mirasının sömürgecilik ve sömürgecilik karşıtı yaklaşımlar çerçevesindeki izahını incelemektedir. Dördüncü makale; **Aleksandr Vitol**’un “I. Dünya Savaşı’nda İtilâf Devletleri’nin Boğazları ve İstanbul’u İşgâl Planları” adlı makalesidir. Eray Akçay’ın Türkçeye tercüme ettiği bu çalışmada İtilâf Devletleri’nin dolayısıyla Rusya’nın Çanakkale ve İstanbul boğazlarını ele geçirme ve İstanbul’u işgal etme planları ele alınmıştır. Beşinci makale; **Eray Bayramol**’un “Birinci Dünya Savaşı’nda İstanbul Rum Ortodoks Patrikhanesi ile Rusya Arasındaki İlişkiler” adlı çalışmasıdır. Yazar burada Birinci Dünya Savaşı’nda İstanbul’daki Rum Ortodoks Patrikhanesi ile Çarlık Rusya arasındaki ilişkileri Rusça kaynaklara dayanarak değerlendirmiştir. Bu çalışma Yunanistan’ın İstanbul’a yönelik emellerine karşı Rum Ortodoks Patrikhanesinin Rusya tarafından desteklenmesi çerçevesinde bir değerlendirme olarak dikkat çekmektedir. Altıncı makale; **Burcu Özdemir**’in “Sovyetler Birliği’nde Propaganda ve Ajit-Trenler” adlı makalesidir. Yazar makalesinde 1917 Sovyet İhtilali’nden sonra

Bolşeviklerin sosyalist bir toplum inşa etmek amacıyla bir propaganda yöntemi olarak kullandıkları ajit-trenler konusunu incelemektedir. Yedinci makale **Gökhan Alptekin**'in "2008 Rusya Gürcistan Savaşı ve Savaş Sonrası Büyük ve Bölgesel Güçlerin Politikası, Tepkileri" adlı makalesidir. Burada yazar, 2008'de yaşanan Rus-Gürcü Savaşı ve sonrasında bölgede yaşanan gelişmeler ve Kafkasya'ya ilgi duyan büyük devletlerin geliştirdiği politikalar üzerinde durmaktadır. Sekizinci makale; **Faruk Ömer Dağlı**'nın "Putin Dönemi Rusya-Türkiye İlişkilerinde Enerjinin Rolü" başlıklı çalışmadır. Yazar bu çalışmada Vladimir Putin'in devlet başkanlığı döneminde Rusya-Türkiye ilişkilerini ve bu ilişkilerde enerjinin sahip olduğu rolü değerlendirmektedir. Dokuzuncu makale; **Yılmaz Aydın**'ın "Rusya Federasyonu ve Türkiye Arasında Dış Ticaretin Yapısı ve Gelişimi" adlı makalesidir. Aydın, çalışmasında SSCB dönemindeki Türk-Rus ticari ilişkilerini değerlendirdikten sonra Rusya Federasyonu ve Türkiye Cumhuriyeti arasında gelişen ekonomik ilişkileri ayrıntılı bir şekilde analiz etmektedir. Onuncu ve son makale; **Frengiz Paşayeva Yunus** tarafından kaleme alınan "Концепция Имени в Русской Литературе" (Rus Edebiyatında İsim Kavramı) adlı makaledir. Yazar bu çalışmasında özel adların temel kavramları, anlamsal özellikleri ve onların edebi eserlerdeki kullanılış şekillerini incelemektedir.

Rusya Araştırmaları Dergisi (RUSAD)'nin altıncı sayısında değerli makaleleriyle katkıda bulunan yazarlarımıza ve bilimsel hakemliklerine başvurduğumuz değerli hocalarımıza teşekkür ederiz.

Dr. Öğr. Üyesi Tekin Aycan TAŞCI

Editör

1465-1466 YILLARINDA ANADOLU'DAN GEÇEN RUS TÜCCAR VASİLİY VE SEYAHATNAMESİ (TERCÜME- TAHLİL)

 Alihan BÜYÜKÇOLAK^a

Öz

Rus tarihinde en uzun süre hüküm süren Büyük Knez III. İvan, Rus siyasi birliğini gerçekleştirmesinin yanında, ardılları tarafından takip edilecek devlet politikalarının da mimarıdır. Babası ile ortak hükümdarlık yaptığı yıllar da hesaba katıldığında büyük bir kısmında hüküm sürdüğü XV. asır ise, Moskova Rusya'sının ciddi siyasal ve kültürel dönüşümler tecrübe ettiği bir dönemdir ve aynı zamanda ruhban sınıfına mensup olmayan bir bürokrasi kadrosunun da oluşmaya başladığı kurumsallaşma sürecidir. III. İvan'ın konjoktürel yaklaşımlara sahip bir dış politika takip etmesi, çeşitli istihbarat ağlarının varlığına işaret etmektedir. Ruhban sınıfına mensup kişilerin seyahatleri, bu istihbarat ağlarının meydana getirilmesinde XII. asırdan itibaren eski bir gelenek olarak uygulanırken, XV. asırda artık tüccarların da yolculukları esnasındaki gözlemlerine dair belirli bir formatı ve üslubu takip eden metinler kaleme aldıkları görülmektedir. "Üç Denizin Ötesine Seyahat" adıyla neşredilen Tüccar Afanasiy Nikitin'in seyahat notları, her ne kadar şahsi bir gayretin mahsulü olsa da Rus tüccarlarının, bürokratları ile yakın ilişkileri olduğunu ve tüccar seyahatnamelerinin ruhban seyahatlerine göre çok daha geniş yelpazede bilgiler içerdiğini göstermektedir. Bu eserin günümüze ulaşmasında şüphesiz en büyük rolü olan Vasiliy Mamırev ise, III. İvan'ın en nüfuzlu dyağı idi. Yeğeni Danil Kiprianoviç Mamırev ile henüz devlet kurumlarının görev paylaşımının net bir şekilde ayrılmamış olduğu dönemde devletin iç ve dış meselelerinde en parlak siyasi kariyere sahip dyakların başında gelmektedirler. Rus tarih yazımında kimliği çeşitli tartışmalara konu olan Vasiliy Mamırev, 1471'de dyak olarak atanmasından sonra 8 ay kadar büyük knezliğin naipliğini yaptığı 1480 yılına dek siyasi kariyerinde hızla yükselirken, Rus yazı kültüründe de nadide eserlerin meydana çıkmasında belirgin bir rol üstlenmiştir. Sıradan bir dyak için siyasi kariyerindeki bu başarı, ancak devrin siyasi eliti nazarında güvenilir bir kişi olmasıyla açıklanabilir. Bu güvenin kaynağını, entelektüel birikime ve/veya dini bir imtiyaza sahip olmasıyla açıklamak yerinde olacaktır. Yaptığımız bu çalışma ve çeviri, Osmanlı-Memlûk mücadelesine denk gelen bir dönemde Anadolu'da olağandışı bir güzergah üzerinden Memlûk Sultanlığına seyahat eden bir Rus misyonunu konu etmekte, Vasiliy Mamırev'in kimliğine dair süren tartışmalara da bir katkı sunma amacı taşımaktadır.

Anahtar kelimeler: Rusya tarihi, Seyahatname, Vasiliy Mamırev, III. İvan, istihbarat ağı, Rus-Memlûk ilişkileri, Doğu kiliseleri.

^a Lisans öğrencisi, St. Petersburg Devlet Üniversitesi, Tarih Enstitüsü, St. Petersburg/Rusya, alihan.buyukcolak@gmail.com

RUSSIAN MERCHANT VASILIIY, WHO PASSED THROUGH ANATOLIA IN 1465-1466 AND HIS TRAVEL (TRANSLATION AND ANALYSIS)

Abstract

Alongside realizing Russian political unification, Ivan the Great whose reign was one of the longest in Russian history, is the architect of state policies which followed by his successors. 15th century during which he ruled more than 40 years, was a period that Muscovy had serious political and cultural transformations. These transformations were followed by an institutionalization process during which archetype of professional bureaucracy staffs began to appear. Ivan the Great's conjunctural approach based foreign policy indicates the existence of various intelligence networks. In XII century the journeys of people who were the members of the clergy class, were maintained as a tradition in order to establish those intelligence networks. In XV century merchants started to write their views in a certain format and wording during their journeys. Despite being the fruit of personal effort, Merchant Afanasiy Nikitin's travel notes published under the name "Travel Beyond the Three Seas" show that Russian merchants had close interaction with bureaucrats and their travel notes contain wider information compared to clergy's. Vasiliy Mamirev, who took the greatest initiative for this manuscript to reach the present day, was the most influential diac of Ivan the Great. With his nephew Diac Danil Kiprianovich Mamirev, they were among the most prominent diacs with their bright political careers in the internal and foreign affairs of the state in the period that state institutions yet had not been clearly separated. Vasiliy Mamirev, whose identity has been the subject of various debates in Russian historiography has played a distinct role in the emergence of rare works in Russian writing culture. After his appointment as a diac of Grand Prince in 1471, rapidly rose in his political career until 1480 when he became the regent of the great principality for 8 months. For an ordinary diac, this unique success in his political career can only be explained by being a reliable person in the eyes of the political elite of the era. It would be appropriate to explain the source of this trust with his intellectual profundity and/or religious privilege. This study and translations done by us tackle the Russian mission travelling to the Mamluk Sultanate and taking an unusual route in Anatolia in the period of Ottoman-Mamluk struggle, and aim to contribute to the ongoing debates on the identity of Vasiliy Mamirev.

Keywords: History of Russia, Travel book, Vasiliy Mamirev, Ivan the Great, intelligence cycle, russian-mamluk relations, eastern churches.

ПУТЕШЕСТВИЕ РУССКОГО КУПЦА ВАСИЛИЯ ("ХОЖЕНИЕ ГОСТЯ ВАСИЛИЯ") ЧЕРЕЗ АНАТОЛИЮ В 1465-1466 ГГ.: ПЕРЕВОД И АНАЛИЗ

Аннотация

Данное исследование посвящено анализу "хождения" русской миссии в Мамлюкский султанат через Малую Азию в 1465-1466 гг., и представляет собой попытку внести вклад в продолжающиеся споры о личности Василия Мамырева. Во второй половине XV в. в период правления Ивана III Великого происходит объединение русских земель и рождение собственно Русского государства. В Московии были осуществлены серьезные политические и культурные преобразования, за которыми последовало формирование профессионального бюрократического аппарата. Внешняя политика

Ивана Великого, основанная на использовании сложившегося международного положения, указывает на существование различных разведывательных сетей. С XII века традиционной формой сбора сведений были путешествия представителей духовенства. В XV веке записывать свои наблюдения в определенном формате начали купцы, которые находились в тесном взаимодействии с чиновниками. Эти путевые заметки, несмотря на то что являлись плодом личных усилий, содержали более широкую информацию по сравнению с записями духовенства. Благодаря в немалой степени Василию Мамыреву рукопись “Хождения гостя Василия” дошла до наших дней. Он был самым влиятельным дьяком Ивана Великого. Вместе со своим племянником дьяком Данилом Киприановичем Мамыревым они сделали яркую политическую карьеру в период, когда государственные институты еще не были четко разделены. Василий Мамырев сыграл особую роль в появлении редкостных произведений русской письменной культуры. После назначения дьяком в 1471 году он уже в 1480 году стал на 8 месяцев регентом Великого княжества Московского. Для обычного дьяка это было уникальной политической карьерой, что можно объяснить только тем, что он был надежным человеком в глазах политической элиты той эпохи. Причину такого доверия можно объяснить интеллектуальностью дьяка и / или религиозными привилегиями. Запись путешествия русской миссии в 1465–1466 гг., написанная неким гостем Василием, содержит не только ценные сведения, но и позволяет объяснить быстроту карьерного роста будущего дьяка Василия Мамырева.

Ключевые слова: История России, хождение, Василий Мамырев, Иван Великий, разведывательная сеть, русско-мамлюкские отношения, восточные церкви.

Giriş

Ortaçağ Rus toplumunda görülen dış dünya ile iletişim kurma teşebbüslerini, sebepleri ve sonuçları itibariyle birbirlerinden farklı mahiyetlere sahip üç aşama üzerinden okumak gerekmektedir. İlki, “Vareglerden Greklere giden” su yolunun iktisadi etkisi, Hazar Kağanlığı'nın zayıflaması ve ardından dağılmasının yarattığı siyasi tesir ile Bizans İmparatorluğu'nun nüfuzuna girdikleri ve bu süreçte Ortodoksluğu benimseyerek Kiev merkezli bir siyasi teşkilatlanma dönemidir. Bunu, Bizans ile etkileşimde olmanın getirdiği kazanımları zedeleyen, gerek Rus toplumunun gerekse de Rus devletinin gelişimi üzerinde derin izler bırakan Moğol egemenliğinin, tüm Rusya'ya yayılmasını takiben, XIII. yüzyılın ikinci yarısında, Güneybatı Rusya knezlerinin inisiyatifinde Batı ile askeri ve diplomatik anlaşmalar tesis etme girişimlerinin söz konusu olduğu kısa ve nihayetinde sonuçsuz kalan bir süreç takip eder.¹

Yaklaşık iki buçuk asır süren Moğol hâkimiyeti sürecinde dış dünya ile ilişkilerden soyutlanan Rus toplumu XV. yüzyılda, Tatar hanlıklarının nüfuzlarını yitirmeleri sonrasında Moskova merkezli müstakil bir siyasi teşkilat ile yeniden dış dünyayla ticari, siyasi ve dini ilişkiler tesis etmeye başladı. XV. yüzyıl boyunca, bilhassa 1439 yılındaki Ferraro-Floransa Konsili'nden sonra İtalyan şehirlerinin ve kültürünün Moskova

¹ Galiçya Knezi Daniil Romanoviç'in Moğollara karşı, Katolik dünyası ile kurmaya çalıştığı ilişkilerin tahlili için bkz. A. T. Özcan, *Moğol-Rus İlişkileri (1223-1341)* (Ankara: TTK, 2015), 217-219.

Devleti'nde büyük bir etkiye sahip olduğu söylenebilir. "Avraam Suzdalskiy'nin Seyahati"², "Floransa Konsili'ne Seyahat"³ ve "Roma'ya dair bir kayıt"⁴ metinleri, Kiev ve Tüm Rusya Metropoliti İsidorov başkanlığındaki bir Rus heyetin, İtalyan şehirlerine yaptıkları ziyaret neticesinde oluşturulmuşlardır. Rönesans şehirleri hakkında Rus yazınındaki bu ilk eserlerin yanında 1456'da Roma'da meskûn bir Rus din adamı Feofil Dederkin tarafından Moskova'ya gönderilen bir mektup⁵, Orta ve Güney İtalya'yı vuran bir deprem hakkında Moskova Büyük Knezi Kör Vasiliy'i bilgilendirmek amacıyla kaleme alınmıştır. Böyle bir mektubun yazılışı, bir manada İtalya'ya dair bilgilerin Büyük Knez tarafından muteber karşılandığı şeklinde yorumlanabilir. Tatyana Aleksandrovna Matasova, Rusya coğrafyasını konu edinen ilk Rönesans dönemi eserinin 1450'li yıllarda İtalyan Dük Françesko Sforza'ya sunulmak üzere hazırlandığından hareketle bu alanın karşılıklı olduğu kanaatindedir.⁶ Rus-İtalyan ilişkilerinde bu karşılıklı ilginin, 1439'daki konsilden, III. İvan'ın, İtalyan şehirlerinde yetişmiş Zoe ile akdettiği 1472'deki nikâha kadarki süreçte önemli bir etkiye sahip olduğunu, fakat başat etkinin Türk tehlikesine karşı ortak bir siyaset programından kaynak bulunduğunu beyan eder.⁷

Moskova Devleti'nin yükselişi ve Moğol egemenliğinin gücünü yitirmesi, Rusların dış dünya ile olan ilişkilerinde yeni bir dönemi başlatmıştır. Yine XV. yüzyılda Konstantinopolis'in 1453'te Türkler tarafından fethedilmesiyle başlayan süreç ise bu dışa açılım programının istikametinde tayin edici bir rol oynamıştır. Zira Konstantinopolis'in fethi öncesinde Rusya'dan Batı'ya, bilhassa Papalığa dini ve aynı zamanda siyasi misyonlara sahip seyahatler yapılırken, fetih sonrasında Doğu Kiliselerine ve ülkelerine yapılan seyahatlerin yoğunlaştığı görülmektedir. Bu durum, Konstantinopolis'in düşüşüyle birlikte Rus kimliğinde, Moskova'nın dış politikasında ve dış dünyaya gösterdikleri alakada bir değişimin yaşandığına işaret etmektedir. Bu minvalde, Türk fetihlerine karşı Papa V. Nicolaus'un ortak bir Hristiyan birliği planının başarısızlığa uğramasının ardından Moskova Devleti'nin, koloni arayışına Batılı devletlerle eş zamanlı olarak lakin doğu istikametinde giriştiğinin iddiasında bulunan bir araştırma dikkate değerdir.⁸ Lakin Doğu halklarına ve ülkelerine dair veriler içeren çeviri yahut telif eserlerin Rus yazı kültüründe III. İvan döneminde başlamasının yazar tarafından farklı yorumlandığını söylemek yanlış olmaz. Zira bir başka araştırma, III. İvan döneminde dönem Rusçasına tercüme edilen coğrafya içerikli eserleri, İtalyanlarla kurulan temastan sonra fark edilen, Rusların dış dünyaya dair bilgi eksikliğinin giderilmek istenmesiyle açıklamaktadır.⁹ Dış dünyadan soyutlanmışlığın bir sonucu olarak XV. yüzyıl Rus toplumunda, kutsal kitaplarda zikredilen yerlerin dahi yeterli düzeyde bilinmemesi

² N.İ. Prokofyef, *Kniga hojeniy Zapiski russkih puteşestvennikov XI-XV vekov* (Moskva: Sovetskaya Rossiya, 1984), 152-162.

³ N.İ. Prokofyef, *Kniga hojeniy Zapiski russkih puteşestvennikov*, 137-152.

⁴ N.A. Kazakova, "Zametka o Rime", *Biblioteka literaturı Drevney Rusi RAN İRLİ*, Tom 6, red. Lihaçev D. S. Dimitriyev, L. A. Alekseyev, A.A. Ponirko N. V. (Sankt-Peterburg: Nauka, 2020), 488-490.

⁵ T.A. Matasova, "Skladıvananiye italyanskogo napravleniya politiki moskovskih knyazey v XV v", *Vestnik Moskovskogo Universiteta Seriya 8 № 1* (2010): 30.

⁶ T.A. Matasova, "Skladıvananiye italyanskogo napravleniya politiki", 31.

⁷ T.A. Matasova, "Skladıvananiye italyanskogo napravleniya politiki", 31.

⁸ T. V. Çernikova "Moskovskoye gosudarstvo v yevropeyskom geopolitiçeskom prostranstve v seredine XV-naçale XVI vv.", *Vestnik MGİMO-Universiteta 4/13* (2010): 73-75.

⁹ T.A. Matasova, "Skladıvananiye italyanskogo napravleniya politiki", 31-32.

sebebiyle bu bilgi açıklığı ilk olarak Ortadoğu'ya gönderilen misyonlarla giderilmeye çalışılmıştır.¹⁰ Bunlarla beraber 1450'li yılların başlarında, yoğunlukla Akdeniz'in doğusunun antik dönem tarihini içeren "Letopisets Yelinskiy i Rimskiy" adlı kronik, efsanevi anlatılardan arındırıldıktan sonra eklemeler ile ikinci kez kaleme alınmıştır.¹¹ Yine aynı şekilde, Jül Sezar döneminde Pomponius Mela tarafından coğrafya üzerine kaleme alınan eser, İtalya'da 1471'de tercüme edildikten kısa bir süre sonra dönemin Rusçasına aktarılırken Kuzey Afrika, bazı Grek adaları ve Ortadoğu ülkelerine dair verilerden oluşan bir seçkiye uğramıştır.¹²

1453 sonrası Rus toplumunda ve Moskova'nın siyasi tercihlerinde bir değişimin meydana geldiğini gösteren kaynaklardan birini de Vasiliy adlı bir Rus'un, 1465-1466 yıllarında Anadolu'dan geçerek Kahire'ye dek karadan yapılan bir seyahate dair aldığı notlar teşkil etmektedir. XV. yüzyılda III. İvan (1462-1505) dönemi itibarıyla Moskova Rusyası'nda Ortadoğu'ya yapılan seyahatlerin yoğunlaştığı görülürken, bu seyahatlerde siyasi, dini ve istihbarî üç hedefi olan yeni bir dış politika programının etkili olduğu görülmektedir. Doğu ülkeleri ve kiliseleriyle yakın ilişkilerin tesisini önceleyen bu doğucu politikanın ortaya çıkmasında Konstantinopolis'in 1453'te Türkler tarafından fethi pek tabii ki bir etken olsa da asıl kaynağı, fethin sonuçları arasında aramak gerekmektedir. Bunlardan biri, Rus kilisesinin XIV. asrın ikinci yarısından beridir.¹³ Konstantinopolis Patrikliği ile mücadelesini verdiği Rus Kilisesi'nin başına Rus kökenli ve kendi teşkilatlarının içerisinde bir metropolitin atanması meselesiyle alakalıdır. 1461'de Metropolit İona'nın vefatını iyi bir fırsat olarak değerlendiren Moskova Büyük Knezi, merhum metropolitin vasiyeti üzerine yerine Rostov ve Yaroslavl Piskoposu Feodosiy'i getirmesiyle Rus Kilisesi'nin fiilen otosefalliğini ilan etmekle beraber Tüm Rusya Metropoliti sanı ile önceden Kiev'de bulunan metropolitlik makamını da Moskova'ya taşımıştır. Bu hizipçi hareketin ana argümanlarından birisi de yine Konstantinopolis'in Türklerce fethinin bir sonucu olan, Doğu kiliselerinin içerisinde buldukları ahval ve şeraittir. 1453 itibarıyla Rus Kilisesi haricindeki tüm Doğu Kiliseleri farklı bir dine tabii siyasi kurumun hükmü altında bulunuyorlardı. Pek tabii ki bu vaziyet, Doğu Kiliselerinin iktisadi kaynaklarını da yıpratmış bir mahiyete sahipti. XV. yüzyılın ikinci yarısındaki "doğucu" politikanın kaynağı, bu zikrolunan iki başlığın uzağında olmasa gerektir. Rus Kilisesi'ni içine sürüklediği bu hizipçi hareketi meşrulaştıracak ilişkiler arayışına giren III. İvan'ın "sadaka dağıtmak" suretiyle, kronikler tetkik edildiğinde, amacına ulaştığı görülmektedir. Bu minvalde, Vasiliy'nin seyahatinden bir sene öncesine tekabül eden 1464 yılına dair bir kronikteki şu ifadeler, seyahatin amacını da aşikâr kılmaktadır: "(...) *Kudüslü İosif'in atanmasına dair. Yine o senenin kışı, 4 Mart'ta Metropolit Feodosiy, Kudüs Patriği'nin kardeşi olan İosif adında bir Kudüslüyü, Kesariya Filipova Metropoliti olarak*

¹⁰ 1462'de gerçekleştirilen bir seyahatin notları, Mısır'ın ve Sina Tepelerinin Rus yazınındaki ilk tasvirlerini içermektedir. Bkz. N.İ. Prokofyef, *Kniga hojeniy Zapiski russkih puteşestvennikov*, 414-415.

¹¹ T.A. Matasova, "Drevnerusskiy perevod pervoy knigi "geografii" Pomponiya Meli: istoričeskiy kontekst, perspektivi izdaniya i izučeniya", *Rus', Rossiya: Srednevekovye i Novoye Vremya. Tryet'i çteniya pamyati akademika PAN L. V. Milova*. (Moskva: 2013), 118.

¹² T.A. Matasova, "Drevnerusskiy perevod pervoy knigi "geografii" Pomponiya Meli", 117-118.

¹³ G.M. Prohorov, *Povest o Mityaye Rus' i Vizantiya v epohu Kulikovskoy Bitvy* (Leningrad: Akademiya Nauk SSSR, 1978), 1.

atadı. Onun Patrik olan kardeşi ise Mısır Sultanı tarafından kendilerine yapılan zorbalık sebebiyle Moskova'ya sadaka almak için yola çıkmıştı fakat (Moskova'ya) varamadan Keefe'de vefat etti. (Artık) makamına geçmeyi isteyen İosif ise burada, bizim Metropolitimiz ve Rus yurdunun piskoposları tarafından atandıktan sonra geri döndü. Yurduna varana dek pek çok sadaka topladı. (...)"¹⁴ Bu ifadedeki Mısır Sultanı'nın yaptığı zorbalığı ise aynı yıl Metropolit Feodosiy'nin, Rus Kilisesi'nin otosefalliğinin manifestosu mahiyetinde değerlendirilebilecek, başta Pskovlulara ve Novgorodlulara olmak üzere, Rusya'daki tüm Ortodokslara yaptığı çağrı¹⁵ daha detaylı bir şekilde izah etmektedir. Bu çağrının metninde "Kudüs'te büyük bir deprem olduğu, Kutsal Kabir (Diriliş) Kilisesi'nin kubbesinin yıkıldığı, bu durumdan istifade Mısır Sultanı'nın kiliseyi tamamen yıkmak ve yerine cami inşa etmek istediği, bunu engellemek için Patrik İoakim'in kilisenin toprağını satın alacağını söylemek durumunda kaldığı, Sultan'ın ise 10.000 Venedik Altın'ı istediği fakat sonra 6.500 adet Venedik Altınına razı olduğu" anlatıldıktan sonra "Kudüs, Konstantinopolis şehirleri, Sırp, Bulgar ve Trabzon yurtları bugün kafirlerin yalan dinlerinin karanlığı altında oldukları için yardım edemezler iken hak dinin Knez Vladimir'den beridir Rus topraklarını güneş gibi aydınlattığı zira bu topraklarda daima Yaradan'ın rızasını kazanmak için hayırlar yapıldığı" hatırlatılır ve başta Büyük Knez III. İvan olmak üzere tüccarların hanımlarına dek Ortodoks olan herkesin bu büyük hayra katkı yapması istenir.¹⁶ Bir Venedik Altın Dukasının yaklaşık 3.5 gram ağırlığında olduğu göz önünde bulundurulduğunda burada 22.75 kilogramlık bir altın arayışı söz konusudur. Orta çağ şartlarında bir ruhbanın yani İosif'in tek başına yahut bir heyet ile Moskova'dan Kahire'ye dek yanlarında bulundurabilecekleri ziynetin miktarı, ihtiyaç duyulan meblağın oldukça altında kalıyor olmalıdır. 1464'te Metropolit'in Rus halkından yardım istemesi, gereken meblağın yahut bir kısmının bir araya getirilmesi için bir sürecin söz konusu olduğuna işaret eder. 1480 yılına dek Kudüs'ten Moskova'ya ikinci bir ziyaretin kaynaklara yansımadağı göz önünde bulundurulduğunda¹⁷ 1464 yılı kışında, Kutsal Kabir Kilisesi için Rusya'da toplanan altınlar, Kahire'ye bir Rus heyet vasıtasıyla gönderilmiş olmalıdır. XV. asırda Ortadoğu'ya yapılan seyahatler arasında Kahire'ye dek vardığını bildiğimiz bir diğer seyahatname Varsonofil'e aittir fakat bu seyahat 1462'de yapılmıştır.¹⁸ Metropolit Feodosiy'nin çağrısından sonra son durağı Kahire olan yalnızca bir seyahat bilinmektedir. O da başlangıç tarihi bu çağrının yaklaşık bir sene sonrasına tekabül eden, Vasiliy'nin notlarını tuttuğu seyahattir.

Vasiliy'nin notlarını tuttuğu seyahat, zikrettiğimiz bağlamdan dışarıya

¹⁴ «О поставлении Иосифа иерусалимлянина. Тое же зимы, марта 4 Феодосии митрополит поставил некоего иерусалимлянина, Иосифа именем, брата патриарха Иерусалимскаго, в митрополиты в Кесариа Филиповы; а и той брат его, патриарх, пошел был на Москву милостыня ради, понеже бо истома бе им от египетскаго салтана, и не дошед преставился в Кафе; и той Осиф восхоте быти на его место, и тако постависа зде от митрополита нашего и от епископ земля рускиа, поиде назад, много събрав милостыни, и не доиде своа земля.» *Polnoye Sobraniye Russkih Letopisey* T. VIII. 151.

¹⁵ "Poslaniye mitropolita Feodosiya Novgorodtsam i Pskoviçam o milostine na iskupleniye svyatogo Groba Gospodnya ot nevernih." Bkz. *Akti istoricheskiye, sobranniye i izdanniye Arheograficheskoyu Kommissiyeyu* T. 1. (1334-1598) (Sankt-Peterburg: Tipografiya ekspeditsii zagotvevaniya gosudarsvennih bumag, 1841), 127-129.

¹⁶ *Akti istoricheskiye, sobranniye i izdanniye Arheograficheskoyu Kommissiyeyu*, 127-128.

¹⁷ H. Kapterev, "Snosheniya İerusalimskih Patriarhov с russkim pravitel'stvom s polovin'i XVI do kontsa XVIII stoletiya", *Pravoslavnyy Palestinskiy Sbornik* 15/1(43) (1895): 4-5.

¹⁸ N.İ. Prokofyef, *Kniga hojeniy Zapiski russkih puteşestvennikov*, 162-170.

çıkartıldığına dahi çağdaşı örneklerden ayrıca değerlendirilmesini gerektirecek hususiyetlere sahiptir. Metnin bu hususiyeti, içerik zenginlikleri farklılık gösterse de III. İvan döneminde takip edilen dışa açılım programının dini, siyasi ve istihbari başlıklarının üçünü de besleyen veriler barındırıyor olmasından ileri gelmektedir. Metinde, Anadolu'daki Hristiyan cemaatlerin vaziyetleri hakkında bilgiler aktarılırken, din adamlarının isimleriyle zikredilmesi aralarında bir iletişimin sağlandığına işaret etmektedir. Yolculuk sırasında karşılaştığı iktisadi değeri olan verileri paylaşan yazar, Göynük'te safran yetiştirildiği, Amasya-Turhal sınırında Yeşilirmak kenarında yer aldığı ifade edildiği Vörgoun adlı şehirde ise tuz çıkarıldığını ifade etmekte ve ziyaret ettiği şehirlerdeki pazar yerlerini ve kervansarayları zikretmektedir. Yalnızca Anadolu yerleşimlerine özgü olmak suretiyle, su kaynakları, demografi ve askeri unsurlara hususi bir dikkat gösterdiği anlaşılmaktadır. Bilhassa detaylı anlatımlara Türk şehirlerindeki askeri tahkimatların haricinde, ancak dini önemi haiz yerlerin tasvirleri sırasında yer verilmektedir. Yolculuk sırasında Kudüs'e ancak dönüş yolunda ve kısa bir süreliğine yapılan ziyaret, heyetin birincil amacının dini ibadet yahut dini bir misyon icra etmek olmadığını göstermektedir. Eser, XV. asrın ikinci yarısında Anadolu'daki siyasi ilişkilere dair yalnızca Dulkadirli Beyliği'ne dair veriler içermektedir. Bu veriler ise heyetin sekiz aylık yolculuğu boyunca Kahire'de niçin bir ay gibi uzun bir süre bulunduğunu açıklar mahiyettedir. Zira seyahatin gerçekleştirildiği tarihi aralık, Osmanlı İmparatorluğu ve Memluk Sultanlığı ilişkilerinin Dulkadirli Beyliğindeki hâkimiyet mücadelesi sebebiyle gerildiği bir döneme karşılık gelmektedir. Ekim 1465'te Dulkadirli Beyi Melik Arslan'ın cinayeti ile başlayan olaylar, Memluk Sultanı Hoşkadem'in de katıldığı yıl sonuna dek süren askeri eylemlerle devam etmiştir.¹⁹ Bu süreç zarfında Kahire'de bir ay kadar kalan Rus heyetin, görüşülmesi planlanan devlet idarecilerini beklemek durumunda kalmış olduğu anlaşılmaktadır.

Vasiliy'nin seyahatnamesindeki anlatı, 10 Eylül 1465'de Bursa'dan ayrılmalarıyla başladıktan sonra sırasıyla, Yenişehir, Göynük, Mudurnu, Bolu, Tosya, Osmancık, Merzifon, Amasya, Turhal, Tokat, Yıldızeli, Sivas, Dulkadirli'lere ait ismi zikredilmeyen bir şehir, Elbistan, Antep, Halep'e uğradıktan sonra Sarmin, Hama, Humus, Şam, Remle, Lod, Gazze ve Kahire'yi ziyaret ettiklerini, dönüş yolunda Kudüs'e girdiklerini, oradan da Halep'e ilerleyip Antakya, Adana, Beydili, Karaisalı, Ereğli, Konya, Akşehir, Karahisar, Kütahya, İnegöl üzerinden tekrar Bursa'ya 1466 yılı Nisan ayının son günlerinde döndüklerini aktarır. Ziyaret ettiği şehirlerin hususiyetlerini anlatırken, yazarın genel bir taslak kullanmadığı, coğrafi bir ayrıştırmaya başvurduğu görülür. Küçük Asya şehirlerinin demografik, fiziki ve özellikle de askeri hususiyetlerine ağırlık verirken, Mısır'da iktisat ve şehir hayatı, Filistin'de ise pek tabii ki dini meselelerin öncelik sahibi olduğu ayırt edilebilmektedir. Ziyaret edilen şehirlerde coğrafi sınıflandırmaya uğramayan tek konu, Hristiyan azınlıklar ve ibadethanelerinin vaziyetidir. Ortaçağ şartları göz önünde bulundurulduğunda ve yukarıda bir Moskova-Kahire yolculuğunun amacını tespit etmeye çalıştığımız kurgu dikkate alınmadığında, bu seyahatin üç farklı ihtimalden birisinin sonucu olduğu söylenebilir. 1. Bir tüccarın notları olabilir. Metnin ilk kaleme

¹⁹ Refet Yananç, *Dulkadir Beyliği* (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1989), 60-61.

alınmasından bir asır sonra kopya edilirken başlık düşülmesi sırasında Vasiliy'e "gost"²⁰ yani bir tüccar unvanı bahsedilmiştir. Fakat Vasiliy'nin "tüccarlığına" şüpheyle yaklaşmak gerektir. Zira Afanasiy Nikitin'in seyahati ile Vasiliy'nin seyahati hemen aynı dönemde gerçekleştirilmiş olmasına rağmen aralarında üslup ve içerik bakımından ciddi farklılıklar bulunmaktadır. Bunun haricinde Vasiliy'nin herhangi bir nesnenin ticaretini yaptığı da görülmemektedir. Metnin XVI. asırda kopya edilmesi sırasında, Vasiliy'nin "gost" olarak isnat edilmesinde bu unvanın zaman içerisinde tecrübe ettiği değişimi göz önünde bulundurmak gerekir.²¹ 2. Ruhbanların dini bir misyonla kutsal toprakları ziyaretleri esnasında kaleme alınması ihtimali de Doğu Kiliseleri için herhangi bir dini önemi olmayan Kahire'nin ziyaret edilmiş olması ve Kudüs'e, dönüş yolunda uğranması sebebiyle kuvvetli değildir. Ayrıca eseri ilk kez neşreden Arhimandrit Leonid de yazarın üslubunun bir ruhbanına ait olamayacağını ifade etmiştir. 3. Bu durumda seyahatin, XIII. asırda dindaşlığın yanında bir manada jeopolitiğin de etkili olduğu Altınorda-Memlûk ilişkilerini hatırlatan, siyasi ve diplomatik bir gayesi olduğu ileri sürülebilir. Fakat Moskova Devleti'nin Memlûk Sultanlığı ile ne bir dindaşlığı ne de Bizans'ın yerini alan Osmanlı İmparatorluğu'na karşı bir çıkar ortaklığı, en azından XV. asır için söz konusu değildir. XV. asırda Karadeniz'in dahi kuzeyinde bulunan bir devletin Doğu Akdeniz ve Ortadoğu ile ilişkilerinin ancak hümanist yahut dini bir arka plana sahip olması beklenebilir. Tetkik edilen Rus kaynakları ise bu ilgi ve alanın ikincisi lehine olduğunu gözler önüne sermektedir.

Seyahatin amacının tespit ve notlarının içeriğinin tahlilinden sonra yazarının kim ve ne amaçla bunları yazdığı, özel bir ilgi ve dikkatle cevaplanması gereken soruları teşkil etmektedir. Bu minvalde sorgulanması gereken ilk mesele, bu seyahatin daha hızlı ve alışıldık bir deniz yolu varken farklı güzergahlar üzerinden hem gidişte hem de dönüşte niçin bilhassa kara yolunu tercih ettiğidir. Bu tercihin sorgulanmasının en temel dayanağını, Semavi Eyice'nin, Avrupa'dan Kutsal Topraklara deniz yolu ile giden ama sonrasında ülkesine Küçük Asya üzerinden dönen Burgonyalı bir casus hakkındaki ifadeleri teşkil etmektedir. Bir Haçlı seferi düzenlemek için Ortadoğu'daki siyasi ve askeri vaziyete dair 1432-1433 yıllarında Burgonya Dükü Philippe le Bon tarafından gözlem yapmakla vazifelendirilmiş Fransız casus Bertrandon de la Broquiere'in seyahatnamesini inceleyen Eyice, yazarın istihbarat toplamakla görevlendirildiği için bilhassa kara yolculuğunu tercih ettiğini ileri sürmektedir.²² Semavi Eyice'nin tanıttığı bu eser, Ortaçağ şartlarında Küçük Asya üzerinden karadan yapılan seyahatlere sadece biz tarihçilerin değil, Küçük Asya'da bir yabancıyla karşılaşan dönem insanların da şüpheli davranabildiğini ortaya koymaktadır. Öyle ki Bertrandon de la Broquiere dönüş yolunda

²⁰ Bugün "misafir" anlamına gelen bu eski kelime, çağdaş Rusçada isim halindeyken eski anlamını yitirmişse de sıfat halindeyken metnin aslındaki anlamını karşıladığı örnekler vardır. Örneğin: Gostiny Dvor (Tüccar Avlusu). Bkz. İ. İ. Sreznevskiy, *Materiali dlya slovary drevne-russkago yazıka po pismennim pamyatnikam A-K Tom 1.* (Sankt-Peterburg: Tipografiya imperatorskoy akademii nauk, 1893), 569-570.

²¹ XVI. asırda Korkunç İvan döneminde Doğu Kiliselerine elçi olarak gönderilen tüccarlar da gost unvanıyla anılmaktadırlar. Bkz. O.A. Belobrova, "Hojdeniye na vostok gostya Vasiliya Poznyakova s tovarişi." *Biblioteka literatury Drevney Rusi RAN İRLİ Tom 10*, edited by Lihaçev D. S. Dimitriyev L. A. Alekseyev A.A. Ponırko N. V. (Sankt-Peterburg: Nauka, 2000), 48-50, 569.

²² Semavi Eyice, "Bertrandon de la Broquiere ve Seyahatnamesi (1432-1433)", *İslâm Tetkikleri Enstitüsü Dergisi* Cild VI/1-2, 87.

Kütahya'da bir kervansaraydayken, sonradan Müslüman olup Türk hizmetine girmiş bir Avrupalının dikkatini çekmiş ve onun deniz yolu varken niçin karadan ilerlediği yoksa casus mu olduğu şeklindeki sorularının muhatabı olmak durumunda kalmıştır. Seyyah ise bir hacı olduğu, deniz yolunda Venedikliler ile Cenevizler arasındaki savaş sebebiyle karadan ilerlediği yalanına başvurur.²³ Dolayısıyla emsal teşkil etmesi itibarıyla Vasiliy'nin yaptığı seyahatin de karadan icra edilmiş olması, bu Rus seyyahın III. İvan tarafından benzer bir şekilde vazifelenirilmiş olduğu lehinedir. Fakat Vasiliy'nin seyahatnamesi, Bertrandon'un kine göre çok daha dışarıdan gözlemler barındırırken, tecrübe edilmiş herhangi bir güvenlik probleminden de bahsetmemektedir. Bu durum, Vasiliy'nin tek başına değil bir heyetle hareket etmesi ve istihbarat toplamanın, taşıdıkları emanetin Kahire'ye ulaştırılmasından sonra, ikincil dereceden bir önemi haiz olmasıyla alakalıdır.

Bu seyahatname vesilesiyle yaptığımız araştırma, Moskova Devleti'nin XV. asrın ilk yarısında Batı ile, ikinci yarısında Doğulu Hristiyan cemaatler ve Memluk Sultanlığı ile ilişkiler tesis edilmesi suretiyle dış dünya ile bağlantıların canlandırılması hususunda bir atılım içerisinde olduğunu gözler önüne sererken, III. İvan dönemine denk gelen bu süreçte, yararlı kimselerin de daha yeni oluşmaya başlayan prikaz daireleri sisteminde²⁴, yani bürokrasi kadrolarında hızla yükselerek önemli makamları işgal ettiklerini göstermektedir. Rus ortaçağ yazı kültürünün en önemli eserlerinden biri olan "Üç Denizin Ötesine Seyahat'in" III. İvan'ın en nüfuzlu dyaklarından²⁵ biri olan Vasiliy Mamırev

²³ Semavi Eyice, "Bertrandon de la Broquiere ve Seyahatnamesi (1432-1433)", 101.

²⁴ III. İvan döneminde ortaya çıkıp, Büyük Petro'nun idari reformları sonrasında yeniden teşkilatlandırılmalarıyla "Kollegiya sistemine" dönüşene dek varlığını sürdüren prikaz sistemi, Moskova Rusyası devlet teşkilatının idare mekanizmasını ifade etmek için kullanılır. Tasfiyelerine dek sayıları 140'ı bulan prikaz dairelerinde dyaklar ve dyak yamakları en temelde kaçılara işlerini ifa ederlerken, boyarlardan seçilen amirlerine zaman zaman çeşitli devlet meseleleriyle alakalı raporlar sunmakla da vazifelenirilebilmekteydiler. III. İvan dönemindeki prikaz sistemi, sadece 7 daireden oluşmaktayken günümüz bakanlıklar sisteminden ziyade bir saray sekretaryasını andırmaktadır.

²⁵ Dyaklık, Orta çağ Rusyası'nda ilk bürokrat sınıfını temsil eden bir müessesedir. XII. asrın son çeyreğinde, Kiev Rusyası'nın feodal nizama geçmesi ile doğrudan alakalı olarak ortaya çıkan dyaklar, XV. asrın ortalarına dek büyük oranda, Moskova ve diğer bölge knezlerinin tebaasında bulunan okuryazar fakat bağımlı yani hür olmayan (холод) kimselerden seçilmekte, knezlerin mülklerini idare etmekle vazifelenirilmekteydiler. Ortaya çıktığı dönem itibarıyla bu kimseler, en başta kilise teşkilatlarında bulunan yahut kilise etkinliklerinin müdavimi olan kimselerden seçilmekte idi. Dyaklar, yazım benzerliği sebebiyle, kilise hiyerarşisinde papazın alt derecesinde yer alan diyakonlar ile karıştırılmamalıdır. Pek tabii ki bu benzerlik, XV. asr öncesinde dyakların kilise teşkilatlarında yetişmiş olmalarından kaynaklanmaktadır. Diyakonlar, kilise teşkilatlarında cemaat ile rahip yahut piskopos arasındaki ilişkiyi düzenlerken, dyaklar da knez ile tebaası arasındaki ilişkilerde aracı bir rol üstlenmişlerdir. Yani, Rus feodalları, kilisenin alt düzey teşkilatını kendi seküler düzenlerine kopya etmişlerdir. Ancak III. İvan döneminde, merkezileşmenin etkisiyle artık dyaklar, devlet evrakının hazırlanmasında ve imzalanmasında boyarların yerini almışlardır. Bkz. İ. A. Kirpichnikov, "Dyačeskiy apparat velikogo knyazstva Ryazanskogo", *Vestnik Tambovskogo universiteta. Seriya: Gumanitarnye nauki* 25/184 (2020): 115. III. İvan döneminde dyakların önemli bir kısmı dvoryan ailelerden gelmekteydi. Çağdaş bir çalışmada III. İvan idaresinde çalışan 61 dyaktan ancak 28'inin hangi sosyal katmandan çıktıkları tespit edilebilmiş, 23'ünün dvoryan ailelerinden geldiği, 2'sine ise dyaklığın babalarından kalma olduğu ortaya koyulmuştur. Dolayısıyla, dyakların ruhban sınıfına mensup oldukları yahut ruhbanlar arasından seçildiklerine dair bir teamül söz konusu değildir. Bkz. A.Y. Savosicev, "Dyaki i podyačie XIV-XVI vekov: proishojdeniye i sotsialnye svyazi", (Dissertatsiya, Orlovskiy Gosudarstvenniy Universitet, 2015), 131. Yine bu dönemde, dyakların bir alt derecesi olarak "dyak yamaklarının (ekil halde Rusçası: подьячий)" ortaya çıktığı görülür. Dyak yamağı olarak çevirmeyi uygun bulduğumuz podyačilere ise yeterliliklerini kanıtladıklarından sonra terfi edene dek dyakların yanlarında evrak üretimi, bürokratik teamüller, mesleki gereklilikler (Tapu işlerine bakacaksa geometri, elçilik işlerine bakacaksa yabancı dil eğitimi gibi) üzerine belirli bir süre eğitim vermeye başlanmıştır. Dyak yamağı olacak kişi evvela ücretsiz bir staja tabii tutulduktan sonra oldukça düşük bir maaş ile bir dyağın yanında yetiştirilmek üzere meslek hayatına girmektedir. Prikaz sisteminde dahil olan dyak yamaklarının görev alanları büyük bir oranda Moskova olmasına rağmen, Moskova dışarısındaki bölgelerin dvoryan ailelerinin çocuklarından da bu kadrolara girenler vardır. Bu durum kaçınılmaz olarak, dyak yamaklarının kilise-manastır teşkilatlarıyla yakın ilişkiler içerisinde olmalarına yol

sayesinde günümüze dek ulaşması, dış dünyaya dair bilgi kaynaklarının yüksek bürokrasi tarafından kullanıldığı ve muteber kabul edildiği ve ayrıca mezkur dyakın seyahate ve seyahatnamelere hususi bir ilgisi olduğuna işaret eder.

Seyahatnameyi bütün haliyle 1884'te ilk kez neşreden Arhimandrit Leonid, çalışmasının giriş kısmında seyahat güzergahı ve Kudüs'e dair oldukça yalın anlatım dolayısıyla, yazarın ruhban sınıfına mensup olmadığına işaret ederken, yazarın dil özelliklerine vurgu yaparak Oka boyundaki bir şehirden gelme olabileceğini ifade eder.²⁶ 1974'te V. A. Kuçkin ve G. V. Popov, Vasiliy Mamırev'in 1471'de başlayan dyaklık kariyerinin yine aynı yıl organize edilen Novgorod Seferi'ndeki yararlılıklarıyla alakasız olamayacağını iddia ederlerken, sefer sonrasında mühim iktisadi evraklarda imza sahibi olması sebebiyle hazine dairesinin başına getirildiğini, yakın ilişkide bulunduğu tüccarlardan Afanasiy Nikitin'in not defterini, seyahate ve yabancı ülkelere merakından ötürü alarak yayına hazırladığını ifade etmektedirler.²⁷ 1984'te ilk kez N. İ. Prokofyev, seyahatname yazarının, III. İvan'ın Elçilik Dairesine atadığını ileri sürdüğü dyaklardan Vasiliy Mamırev olabileceğine işaret eder fakat bu iddiasına bir kaynak göstermez.²⁸ 1987'de Y. S. Lurye, N. İ. Prokofyev'in Vasiliy Mamırev'i, kardeşi olduğunu ifade ettiği Danil Mamırev ile karıştırdığını, Vasiliy'nin hiçbir zaman elçilik dairesinde çalışmadığını, imzasının bulunduğu devlet evrakına göre hazine dairesi ve diğer iç işleriyle ilgilendiğini iddia eder. Danil Mamırev'in elçilik dairesinde çalıştığı iddiasını ise İtalyan şehirlerine gönderilmiş olmasıyla açıklar.²⁹ Fakat S. A. Belokurov, elçilik dairesinin tarihini tetkik ettiği çalışmasında bu kurumun ancak 1549 yılı itibarıyla ortaya çıktığını, bu tarihe kadarki dönemde dışişleriyle alakalı meselelerin hazine dairesi çalışanları tarafından idare edildiğini kaynaklarıyla izah eder.³⁰ 2006'da A. G. Melnik de Danil Mamırev'in dyaklık kariyerini tetkik ettiği çalışmasında S. A. Belokurov'un ifadelerini doğrular. Doğru bir terminoloji kullanan A. G. Melnik, Danil Mamırev'in elçilik ve müzakere işlerini ikame eden hazine dairesi dyakı olduğunu ve kariyerindeki yükselişin amcası Vasiliy Mamırev'in yaşlandığı bir devre denk geldiğini, İtalyan şehirlerindeki görevinden döndükten sonra da keşiş hayatına çekilen amcasının yerini doldurduğunu ortaya koyar.³¹ 2008'de yayınlanan M. A. Şibaev'in araştırması, sıraladığımız literatür ile birlikte değerlendirildiğinde Vasiliy Mamırev'in kariyerindeki boşlukları doldurmamıza imkan sağlamaktadır. Vasiliy Mamırev'in, henüz dyak yamağı iken hazırlanmasında görev aldığı kitapları kronolojik

açmıştır. Bu kurumlarda barınma ihtiyaçlarını karşılarlarken el yazması eserlerin hazırlanması ve kopya edilmesi süreçlerine katkı sunmuşlar ve böylece de kendileri için belirli bir düzeyde ek gelir elde etme fırsatı bulmuşlardır. Örneğin, Vasiliy Mamırev dyak yamağı iken Aziz Sergius'un Teslis Manastırı'nda bulunmuş ve el yazması eserlerin hazırlanmasında aktif olarak çalışmıştır. Bkz. M.A. Şibayev, "Dyak Vasiliy Mamırev - moskovskiy knijnik vtoroy polovini XV veka" *Rossiyskoye dvoryanstvo (XII-Naçalo XX veka): aktualniye problemi istoričeskogo issledovaniya*. (Sankt-Peterburg: Novaya Alternativnaya Poligrafiya, 2008), 15-17; C.B. Veselovskiy, *Dyaki i podyaçie XV-XVII vv.*, (Moskva: Nauka, 1975), 316.

²⁶ Arhimandrit Leonid, "Hojseniye gostya Vasiliya 1465 g.- 1466 goda" *Pravoslavniy Palestinskiy Sbornik* 2/3 (1884): I-III.

²⁷ V.A. Kuçkin, G.V. Popov, "Gosudarev Dyak Vasiliy Mamırev i litsevaya kniga Prorokov 1489 goda" *Drevnerusskoye iskusstvo Rukopisnaya Kniga*, edited by V. N. Lazarev, O. İ. Podobedova, S. O. Şmidt (Moskva, 1974), 112-115.

²⁸ N.İ. Prokofyev, *Kniga hojeniy Zapiski russkih puteşestvennikov*, 418.

²⁹ Y.S. Lurye, "O mirovozzrenii Afanasiya Nikitina", *Polata Knigopisnaya* Vol.16 (1987): 98-99.

³⁰ C.A. Belokurov, *O Posolskom prikaze* (Moskva, 1906), 20.

³¹ A.G. Mel'nik, "Moskovskiy velikoknyajeskiy dyak Danilo Mamırev", *Drevnyaya Rus' Voprosi Medievistiki* 2/24 (2006): 69.

olarak sıralayan M. A. Şibayev'in araştırması, metnini çevirdiğimiz seyahatin gerçekleştirildiği tarih aralığında mezkur dyak yamağının herhangi bir görev almadığını ortaya koymaktadır. Ayrıca hazırlanmasında görev aldığı kitapların Kremlin tarafından sipariş edildiklerini ve bu ilişkinin III. İvan ile Vasiliy Mamırev arasında yakınlaşmaya vesile olarak, bu sonuncusunun hazine dairesine dyak olarak atanmasında büyük bir pay sahibi olduğunu ifade etmektedir.³² Fakat M. A. Şibayev, her ne kadar Vasiliy Mamırev'in çeşitli elçilik delegasyonları ve arabuluculuk işlerinde görev aldığını ifade etse de çevirdiğimiz seyahatnameye herhangi bir atıfta bulunmazken, seyahate denk gelen tarih aralığında da mezkur dyak yamağının niçin herhangi bir kitap hazırlama görevi almadığını sorgulamamaktadır. Vasiliy Mamırev'in Rusya'da herhangi bir görev almadığı bir buçuk yıllık tarih aralığı, notlarını çevirdiğimiz seyahatin icra edilebilmesi için gereken süre ile tam bir uyum içerisinde. Bu tetkiklere göre, seyahatte adı geçen Vasiliy ile III. İvan'ın en nüfuzlu dyakı Vasiliy Mamırev'in aynı kişi olmaları gerektir. Bu tahlilin sağlanmasını yapabileceğimiz en güvenilir yöntem ise seyahatin el yazması ile Vasiliy Mamırev'in el yazısını karşılaştırmak olabilirdi. Zira Şibaev, çalışmasında Mamırev'in daha dyaklığı öncesinde dönemine göre daha estetik, kendine has hususiyetleri olan ve elinden geçen evrakta istisnaya yer vermeyen bir el yazması olduğunu ifade eder.³³ Fakat "Tüccar Vasiliy'nin Küçük Asya, Mısır ve Filistin Seyahati'nin" el yazmasının akıbeti bilinmemektedir. Asıl metin olarak aldığımız Ortodoks Filistin Mecmuası'ndaki Arhimandrit Leonid'nin 1884'teki neşri ise el yazmanın XVI. asırda kopya edilen bir nüshasını esas almaktadır.³⁴

Sonuç

Biz, Doğu Kiliselerinin tarihi ile meşgul olmamakla beraber, bir süredir Moskova Devleti'nin teşkilatlanma ve dış dünya ile ilişkileri üzerine yaptığımız çalışmalar dolayısıyla Türk-Rus resmi ilişkilerinin öncesine tekabül eden ve Türk tarih yazıcılığında henüz kapsamlı bir şekilde tetkik edilmemiş bu süreci araştırmacıların dikkatine sunmayı amaçladık. Ekinde kaynak mahiyetinde bir seyahatname çevirisi sunduğumuz, Moskova Devleti'nin XV. asırda dışa açılım sürecini değerlendirdiğimiz bu araştırma, ancak 1497'de resmen başlayan Osmanlı-Rusya ikili ilişkilerinin öncesinde Moskova'nın, Memluk Sultanlığı ve Doğu Kiliseleri ile iletişim kurduğunu göstermesinin yanında, III. İvan ve ardıllarının kullandıkları istihbarat ağı ve yöntemini de ortaya koymaktadır. Araştırma neticesinde 1453 sonrası Doğu Kiliselerinin içerisinde buldukları vaziyetin, Rus Kilisesini otosefalliğe; Moskova Devleti'ni ise Doğu kiliselerini himaye eden bir "doğuculuğa" sevk ettiği, böylelikle de Rusya'nın XV. asırdaki dışa açılım programında tayin edici mühim bir etki yarattığı görülmüştür. İhtimaller göz önünde bulundurulduğunda 1464'te Kudüs-Moskova-Kahire üçgeninde gerçekleşen bağlantının Rus Kilisesinin otosefalliğini meşrulaştıran bir mahiyete sahip olduğu, bunun ise Rus Kilisesi ve Moskova Devleti'nin "sadaka vermek" adı altında Kudüs Kilisesinin borçlarını üstlenmesi suretiyle gerçekleşmiş olduğu anlaşılmaktadır. Ayrıca yaptığımız tetkik, seyahatname yazarının, 1455-1471 yılları arasında dyak yamaklığı yapan Vasiliy

³² M.A. Şibayev, "Dyak Vasiliy Mamırev – moskovskiy knijnik vtoroy polovini XV veka", 16-18.

³³ M.A. Şibayev, "Dyak Vasiliy Mamırev – moskovskiy knijnik vtoroy polovini XV veka", 17-18.

³⁴ Arhimandrit Leonid. "Hojseniye gostya Vasiliya 1465 g.-1466 goda", III.

Mamirev olduğunu göstermektedir. Dyak yamakları imza yetkileri olmayan ve hazırlamakla görevli oldukları evrakta da adları anılmayan alt kademe bürokratlar olmaları sebebiyle, bu esnada Vasiliy Mamirev'in hangi dyakin yamağı olduğu tespit edilememektedir. Lakin bu seyahatin en iyi ihtimalle 22,75 kg ağırlığında bir altın ziyeneti taşıdığını ve Vasiliy Mamirev'in de dyak olarak Hazine Dairesine atandığını göz önünde bulundurduğumuzda buradaki dyakin da Hazine Dairesinden gelme olduğu teslim edilebilir. Mamirev'in bu misyonda yer alması ve Moskova'ya bir hacı olarak dönmesi, meslek hayatında gözlemlenen hızlı yükselişin kaynaklarından birini teşkil ederken, XV. asrın son çeyreğinde Moskova Rusyası'nın siyasi olaylarının yanında kültür ve sanat hayatında da önemli bir rol oynamasında etkili olmuştur.

Çeviri-Metin-Notlandırma

6974(1466) yılında Moskova ve Rusya Büyük Knezi İvan Vasilyeviç döneminde bir tüccarın seyahati.

Baba, Oğul ve Kutsal Ruh adına. Ben, Tanrı'nın günahkâr kulu Vasiliy, kutsal toprakları ve şehirleri görmek arzusunda idim. Tanrıya şükürler olsun ki bu topraklara yüz sürme şansına vakıf oldum. (Orada) Azizlerimize ve Efendimiz İsa Mesih'e ettiğimiz duaların yüzü suyu hürmetine Tanrı bizi rahmetiyle haşyetsin.

Kudüs yolculuğumuz Bursa'dan başladı. Büyük bir pazarın olduğu Yenişehir'e³⁵ yolculuğumuzun ikinci günü vardık. Altıncı gün vardığımız Göynük³⁶ şehri iki tepe arasında, üzerinde safran biten kayalık bir arazidedir. Mudurnu³⁷ şehrine yedinci gün vardık. Sekizinci gün Bolu'daydık. Tosya³⁸ şehrinde pek çok Ermeni yaşar, Ortodokslar ve Türkler burada azınlıktır. Yolculuğumuzun on dördüncü günü buradaydık. Osmancık³⁹ şehri: bu şehirde farklı bir taş tahkimat inşa etmişler, bu iç surun bir de dışında yine taştan bir başka duvar var idi. İçeri şehirdeki yüksek taş duvardan dış duvarın altındaki şehre dört ok atımı; oradaki duvardan iç duvara ise beş ok atımı mesafe vardır. İçerideki şehir dışarıdakine göre yüksekçedir ve burada çok büyük olmayan bir su yolu vardır. Bu su yolunun kaynağı olan nehir ise bir dağın altından gelir, suyun rengi ala çalar, genişliği Oka'ya denktir. "Kırk şehitin" işkence gördüğü Sivas⁴⁰'tan akar gelir. Yolculuğun on sekizinci günü oraya vardık. Merzifon⁴¹ şehrinde yaşayanların neredeyse tamamı Ermenidir, Türkler ise azınlıktır. Ermenilerin piskoposları İoakim onun ustası ise Şaltaşa'dır. Buraya on dokuzuncu günde vardık.

Kavza⁴² adlı mevkiide halkın faidesine bir hamamı hayrat diye inşa etmişler, buraya bir dağdan sıcak su gelir. Bu mevkiide bir kervansaray vardır ki kim hangi dindedir diye bakılmaksızın herkesi ağırlarlar, yedirip içirirler. Bu kervansarayı Bayezid'in torunu olan

³⁵ Нишара Nişara.

³⁶ Колнокоу Kolnokou.

³⁷ Мурдоулукъ Murdouluk.

³⁸ Тоусъ Tous.

³⁹ Атманчюкъ Atmançyuk.

⁴⁰ Савастия Savastiya.

⁴¹ Мерзуван Merzuvan.

⁴² Гавза Gavza.

Mehmet Paşa Yıldırım⁴³ inşa ettirmiş.⁴⁴ Yolculuğumuzun yirminci günü oradaydık.

Amasya⁴⁵ şehri bir dağ üzerindedir ki bu dağ epey yüksektir. Bu şehirde birbiri ardına yedi mahalle vardır. Dağı ve bu yedi mahalleyi çevreleyen bir büyük duvar inşa edilmiştir. Şehrin kenarından, hemen duvarın yanından bir büyük nehir, Yeşilirmak akar. Bu nehir üzerinde dönen bir tekerlekten her bir kapıya su sağlanır. Buraya yolculuğumuzun yirmi birinci günü vardık. Yukarıdaki şehirde ise büyük bir su kuyusu vardır.

Vorgoun⁴⁶ şehri büyük dağlar arasındaki bir geçit üzerinde yer alır. Buradan, adeta buz parçalarına benzer tuz çıkarırlar. Buraya vardığımızda yolculuğumuzun yirmi ikinci günü idi. Turhal⁴⁷ şehri bir büyük kayanın yamacında yer alır, hemen altından büyük bir nehir akar. Bu nehrin üzerinde taş bir köprü vardır, köprünün altında ise iki tane büyük su değirmeni çalışır. Yirmi üçüncü gün burada idik.

Tokat⁴⁸ şehri iki kayalık dağın arasında durur. Bu şehrin pazarlarından, hamamlarından, sokaklarından ve dahi avlu önlerinden su geçer. Bu şehir Bursa'dan bile büyüktür. İçinde tek bir kilise vardır: Aziz Nikolay Kilisesi, başrahibi ise Arseniy'dir. Hristiyan nüfusu azdır. Buraya vardığımızda Bursa'dan yola çıkmalı bir ay olmuştu.

İadosua⁴⁹ şehri büyük bir dağın tepesinde yer alır, hemen ardında da bir başka büyük dağ uzanır. Çevresinde de büyük bir nehir kıvrılarak akar. Şehrin içinden de geçen bu nehir on pınara ve çok sayıda kuyuya su verir. Nehrin üzerine yedi su değirmeni dikmişlerdir. Onları bir duvar çevreler. Bu nehirden değirmenler vasıtasıyla tüm obaya su verirler. Tokat'tan bu şehre iki günde vardık.

Sivas (Сивазъ) şehri, bizim dilimizde ise Savastiy, "40 şehidin" işkence gördüğü yerdir. Bu şehrin içinde bir göl ve bir de hamam vardır ki şehitlerin işkence gördüğü yer de orasıdır. Büyük bir şehirdir. Şehrin orta yerinde büyük bir dağ yükselir. Tepesinde bir başka şehir vardır. Hemen ardında ise bir üçüncü şehir yer alır. Bu şehirde Ortodokslar ve Ermeniler yaşar, Türkler sayıca azdır. Hristiyanların kiliseleri şehir içerisinde ama surların dışarısındadır. Şehrin dışından büyük bir nehir akar, şehre üç poprişe⁵⁰ mesafededir. Bu nehrin üzerinde büyük bir köprü vardır, köprünün yüksekçe kalan

⁴³ Магнетъ Паша Изыдыромъ Баязитовъ внукъ Magnet Paşa İzdırom Bayazitov Vnuk.

⁴⁴ Vasiliy, ifade ettiği kompleks yapı ile Beyazıt Paşa'nın 1418'de Amasya şehrinin dışında bir mevkiye inşa ettirdiği imareti kastediyor olmalıdır. Bir Amasyalı olan Beyazıt Paşa, Çelebi Mehmet'in Amasya'daki sancak beyliği esnasında yakın maiyetine girip daha sonra veziriazam ve Rumeli Beylerbeyliğine dek yükselen bir devlet adamıdır. Vasiliy'nin bahsettiği hamam, Bayezıt Paşa İmareti'nin vakfiyesinde ifade olunan "Hacı Şadgeldi Hamamı" olmalıdır. Bkz. Alev Alatlı (Derleyen). *Bize Yön Veren Metinler Beylik'ten Cihan Devleti'ne (1299 - 1606)*, Cilt: 3. (İstanbul: Kapadokya Üniversitesi Yayınları, 2021), 62-63. Fakat vakfiyede bir kervansaraydan bahis olunmamaktadır. Kuvvetle muhtemel, kervansaray Vasiliy'nin dediği gibi daha geç bir tarihte Beyazıt Paşa'nın varislerince inşa edilmiş ve günümüze dek ulaşamamıştır.

⁴⁵ Амасия Amasiya.

⁴⁶ Воргоунъ. Vasiliy'nin verdiği bu yer adıyla örtüşen bir yerleşim birimine rastlanılmamıştır fakat aktardığı coğrafi hususiyetlerle örtüşen, Yeşilirmak yakınında bugün iki köy bulunmaktadır: Kızıoğlu ve Damudere.

⁴⁷ Турхаль Turhal.

⁴⁸ Тоукатъ Toukat.

⁴⁹ Иадоуса. Vasiliy'nin bahsettiği bu şehir bugünün Sivas-Yıldızeli ilçesi olmalıdır. Şehri, bölgedeki Yıldızdağ'ın adıyla anmış olabilir. Bahsettiği coğrafi şartları bölgede taşıyan tek yerleşim yeri Yıldızeli'dir, şehrin içinden bugün de aynı adla anılan bir çay akmaktadır.

⁵⁰ Eski Rusça bir ölçü türü. Poprişe'nin birim karşılığı Ortaçağlar boyunca değişkendir fakat XV. asır Moskova Rusyasında 750 kulaç olarak kabul edilmekteydi.

tarafından akan suyun rengi ala çalar zira işkenceciler kırk şehidin bedenlerini buradaki göle bırakmışlardır. Ancak insanlar buranın suyunu içerler ve hiçbir zarar görmezler bilakis şifa bulurlar. Tokat'tan bir gün mesafedeki bu şehir, son Türk şehri idi.

Sivas'tan sonra gördüğümüz ilk şehir, bir günlük at koşumu mesafede kalan Selümenov'un şehri idi ki bu şahıs, Murat'ın oğlu Türk Knezi'nin kayınpederi idi⁵¹. Bu şehir bir dağ üzerindeki düzlükte yer alır. Dağ dibinden fıskıran büyük bir nehir hemen bu şehrin yanından geçer. Şehre girmek için kapıları demirden dört ayrı geçitten geçilir. Kapıları geçince üç kat duvar, her bir geçitin başında da nöbetçiler vardı. (Buraya vardığımızda) Sivas'tan çıkalı dört gün oldu.

Elbistan⁵² büyük bir köydür. Zengin bir su kaynağı vardır. Taştan bir su havuzunun kenarında peşi sıra uzanan dokuz büyük su değirmeni tek bir su döndürür. Buraya altıncı günde vardık. Büyük bir pazar yerinin olduğu Kumluk⁵³ adlı büyük bir köye vardığımızda ise yolculuğun yedinci günü idi.

Sivas'tan yola çıktığımızın onuncu günü Antep'e⁵⁴ vardık. Selümenovların⁵⁵ topraklarının güneyinde kalan Mısırlıların ilk şehri işte bu Antep'tir. Buraya, Kasım'ın üçünde, Aziz Akepsim, Aziz Anfil ve Aziz İosif Günü⁵⁶'nde vardık ve (bu esnada) Lide⁵⁷'de bulunan Aziz Yorgi Kilisesi'nin yeniden imar edilmesinin anısına ayın yapıyordu. Bu şehir bir düzlükte yer alır. Şehri çevreleyen toprak duvar taşlarla tahkim edilmiştir. Üç demir kapısı var. Kapıların yanlarındaki yüksekçe duvarların üzerinde nöbetçiler vardı. Ahalisi büyük bir mahalle içerisinde yaşar. Sarayları ve hamamları pek alâdır. Tüccarı bol ticaretleri pek iyidir. Duvar dibindeki hendek pek derince değildir fakat duvarda çok sayıda hisarpeçe vardır ve bu hisarpeçelerin araları gök rengiyle kaplıdır.

Halep⁵⁸ şehri pek büyüktür. Dümdüz bir ova üzerinde yer alan bu şehir üç günlük mesafeden görünür. Şehri çevreleyen duvar çok yüksektir ve dibinden tepesine dek taştan inşa edilmiştir. Her iki kapısından da giriş-çıkış yapılır. Yine, şehri çevreleyen bir hendek ve bunun üzerinde büyük bir köprü vardır. Köprünün öbür başında yüksek yüksek okçu kuleleri yer alır. İki demir kapısı bu kapıların üzerinde de nöbetçiler vardır. Bu köprünün orta yerinde dikili olan okçu kuleleri de pek sağlamdır. Şehrin duvarlarında çok sayıda bu okçu kulelerinden vardır. Bunların diplerinde bulunan hendeklere girip çıkmak için çok sayıda kapı bulunur lakin bu kulelere ancak surun iç tarafında kalan gizli yerlerden geçilerek ulaşılır. Şehrin çıkışındaki köprü de aynı şekilde, şehir duvarları ve demir kapılardan sonra, bir hendeğin üzerinde okçu kulelerinin arasından geçer. Daire biçiminde bir şehirdir. Tüm şehri çevreleyen hendek, su ile doldurulmuştur. Ziyadesiyle

⁵¹ Dulkadir Beyi Süleyman Bey'in 1454'te ölümünden sonra mücadeleye girişen oğullarından birinin, büyük ihtimal ki Şahbudak'ın kışlak olarak kullandığı bir meskenden bahsediyor olmalıdır. Bahsettiği evlilik ise Süleyman Bey'in kızı Sitti Mükremine ile II. Mehmed'in 1450 yılında II. Murad'ın ikinci padişahlığı esnasında yaptıkları evliliğidir. Metindeki bu detay, Vasiliy'nin sınır bölgelerindeki siyasi ilişkileri de gözlemlediğine işaret etmektedir.

⁵² Ablустанъ Ablustan.

⁵³ Комлюгъ Komlyug

⁵⁴ Антапъ Antap

⁵⁵ Dulkadir Beyi Süleyman Bey'e nispetle, beyliği onun adıyla anıyor.

⁵⁶ Episkop Akepsim, Diyakon Anfil ve Papaz İosif'e adanan bu gün, IV. asrın son çeyreğinde Sasani İmparatorluğunda Büyük Şapur (307-379) devrinde Hristiyan öğretisinin baskılandığı bir dönemde 3 sene tutsaklığın ardından şehit edilmeleri sebebiyle Ortodoks Slav, Grek ve Ermeni Kiliselerinde anılmaktadır.

⁵⁷ Лиде Lide

⁵⁸ Халяпъ Halyap

derindir ve içerisinde pek çok sayıda balık vardır. Bu saydığımız iç şehrin çeperinde büyükçe bir dış mahalle vardır ki tüccarların çoğu burada iş görür, hamamların iyileri de yine buradadır. Bu şehre, Antep'ten yola çıktığımızın dördüncü günü, 21 Kasım sabahı, Mihaylov Günü⁵⁹'nde vardık. 26 Kasım Altın Ağızlı Yuhanna Günü⁶⁰'nde ise ayrıldık.

Selmouniy⁶¹ şehri bir dağ üzerindeki düzlükte yer alır. Her sokağının sonunda bir demir kapı, bu kapıların başında da yüksek okçu kuleleri vardır. Bir sokaktan diğerine geçiş yoktur, her birinin girişi ayrıdır. Halyap'tan buraya iki günde vardık.

Hama⁶² şehri iki dağın üzerinde durur. Esasında her birinde ikişer şehir var gibidir. Büyük Evfrant Nehri bu dağların arasından akar⁶³. Bu nehrin üzerine öyle büyük çarklar yerleştirmişlerdir ki her biri enlemesine on kulaç genişliğindedir. Bunların çektiği su, su olukları vasıtasıyla bu iki dağdaki tüm hanelere aktarılır. Şehirde pek çok Hristiyan vardır, Aziz Yorgi adlı kiliseleri Antakya Piskoposluğuna tabiidir. Tüccarı da bedesteni de çoktur. Pek güzel hamamları ve sarnıçları vardır. Buralara su tepemizden geçen su yolları ile taşınır. Çok sayıda hurma ağaçları vardır. Denizin yakınında kalan bu şehir Halep'ten üç gün çeker.

Humus⁶⁴ şehri pek büyüktür. Tüm hanelerin etrafı duvarlarla örülüdür ancak bazılarında duvar yerine, farklı ebatlarda kayalar gelişi güzel yerleştirilmiştir. Şehir büyükçe bir dağın tepesindedir. Arabı az, Hristiyanı çoktur. En büyük kiliseleri, Meryem Ana Kilisesidir. Sevastiyali kırk şehit ve Azize Varvara solunda; Aziz Semion ise sağ tarafında kalır. Şehrin bir diğer kilisesi Aziz Yorgi Kilisesi de epey büyüktür ancak görece biraz daha uzakta, şehrin öbür ucunda kalır. Aziz Şehit İulian'ın kalıntılarının olduğu lahit hemen bu kilisenin yanındadır. Aziz Yorgi'nin ejderhayı öldürüp prensesi kurtardığı şehir bu şehirdir. Sonrasında şehir halkını vaftiz ettiği o göl, ejderhanın mesken tuttuğu o mağaralar bu kilisenin pek yakınındadır. Gölün hemen kenarında bir dağ yükselir ve Akdeniz⁶⁵ de bu dağın öbür yüzüne bakar. Aziz Yorgi'nin ejderhayı öldürdüğü yerde şimdi büyük bir höyük vardır. Buraya vardığımızda Halep'ten yola çıktığımızın beşinci günüydü.

Kara⁶⁶, büyük bir yerdir. Ahalisi ve tüccarı boldur. Ancak Sarazenler ve Hristiyanlar pek azdır. Buradaki Aziz Yorgi Kilisesi pek büyüktür ve Kiev'deki Ayasofya Kilisesi'ne benzer. Altarının sağ tarafında Aziz Dimitri Solunski'nin, Aziz Sergey ve Vakh'ın ve Sevastiyali kırk şehidin ikonaları; sol tarafta ise Meryem Ana'nın, Yevstafiya Plakida'nın, Azize Sofiya ve şehit kızları Azize Vera, Azize Lyubov ve Azize Hadejda'nın ve yine şehit

⁵⁹ Doğu Slavlarında kışın başladığının ve hasat mevsiminin sona erdiğinin ifadesi olarak kutlanan bir halk bayramı. Adını, İbrahimî dinlerdeki meleklerden biri olan Mikail'den alır. Ortodoks inancında Mikail'in koruyucu baş melek olarak kabul edilmesinden kaynaklı olarak inananlar, hastalanmamak, hastalandıysa şifa bulmak ve bunların haricinde mevsim şartlarından ileri gelen problemlerden kurtulmak için dua ederler.

⁶⁰ IV. asrın 90lı yıllarında Konstantinopol Patrikliği yapan Yuhanna'nın "Altın Ağızlı" lakabı, hitabet ve vaizlikteki yeteneklerinden ileri gelir. V. asrın başlarında sürgündeyken vefat ettiği 14 Eylül, İsa Peygamber'in gerildiği çarmıhın bulunduğu güne adanmış olması sebebiyle Altın Ağızlı Yuhanna, 26 Kasım günü anılmaktadır.

⁶¹ Селмоуний. İdlib bölgesindeki Sarmin şehri olmalıdır.

⁶² Хамья Намуама.

⁶³ Vasiliy'nin bu ifadesi yanlıştır. Hama'dan Asi Nehri akar.

⁶⁴ Хоузъм Хоозм.

⁶⁵ Metinde Akdeniz'i tanımlamak için "Beloe More" ifadesi kullanılmaktadır. 15. Asır Rusçasında Karadeniz için hâlâ "Pontus Denizi" ifadesi kullanılırken Akdeniz'in Türkçe toponiminden kalke edildiği ve dönemin Rusçasında yer edinmiş olduğu anlaşılmaktadır.

⁶⁶ Кара Кара.

Varvara'nın, Kiprian'ın ve Uliyana'nın ikonaları yer alır. Keşişler hemen bu kilisenin yakınlarında bir yerde yaşarlar. Kara Metropoliti Makariy ve Arkadiy adında bir başka yerin metropoliti de yine burada yaşarlar. Buraya altıncı günde varmıştık.

Kara'dan Şam'a⁶⁷ yol iki gün çektii. Şam şehri pek büyüktür. Bir ovada yer alır. Bir şehir içinde üç şehir vardır. Şehrin merkezi pek büyük değildir. Duvarları on kulaç genişliğindedir. Okçu kuleleri pek sıktır. Şehrin tek bir girişi vardır. Birbiri ardına altı demir kapıdan geçilir. Hristiyanları da pek az değildir. Oniki Havari Kilisesi pek büyüktür fakat içinde pek az nesne vardır, tek bir sunağı vardır. Hristiyanlar ilahilerini bu sunağın başında okurlar. Büyük Evfrant Nehri (Çev. Barada Nehri ile karıştırıyor.) bu şehrin içinden geçer, suyu tüm hanelere, pazarlara, sokaklara ve dahi kervansaraylara ulaştırılır. Nehir, şehre tüm köyleri ve otlakları sulayarak ulaşır. Tüccarı bol, hamamları pek güzeldir. Şam'a Meryem Ana'nın Tapınağına Girişi Yortusu'nda salı günü varmıştık. Şam'dan Yakov'un Köprüsüne 3 gün çeker. Bu köprü başındaki kervansaray pek büyüktür. Kervansaray da köprü ile aynı adla anılır. Burada her bir hizmeti hayrına ederler. Köprü, pek büyük bir nehrin üzerinde durur. Bu nehir ise Pontus Denizi'nden Tiveriad Denizi'ne akar⁶⁸. Yakov, melek ile işte bu köprü'nün üzerinde güreşmiştir. Evi ise hemen köprüden sonra sol tarafta kalır. Köprüyü geçtikten sonra sağ tarafta kalan şehir ise Asafatov⁶⁹ şehridir. Yakov'un Köprüsü'nden, Yusuf'un biraderleri tarafından köle olarak satıldığı kuyunun olduğu yere, Yusuf'un kuyusundan da Tiveriad Denizi'ne tam bir gün çeker. Yer Nehri, Tiveriad Denizi'nden gelir daha sonra Dan ile birleşir. İşte o birleştikleri yerde Yahya, İsa'yı vaftiz etmiştir. İsa Mesih, Petrus'a giderken de işte bu Tiveriad Denizi üzerinden geçmiştir. Mesih'in beden değiştirdiği Tabor Dağı da buranın pek yakınındadır. Buradan, Yakov'un oğlu Bünyamin'in (Çev. metinde Velyamin) haziresinin olduğu yere bir buçuk gün çeker. Şam'dan Ramle⁷⁰'ye yol sekiz gün çeker, bu şehir ise Kudüs'ün sağ tarafında kalır. Rahil'in oğullarının ardından gözyaşı döktüğü Aziz Nikolay Kilisesi işte bu Ramle şehrinde. Ramle şehrinin pek yakınındaki bir diğer şehir ise Lod'dur⁷¹. Aziz Şehit Georgiy'nin aziz başının yer aldığı kilisesi buradadır. Kudretli Şemsun'un şehri Gazze⁷², Akdeniz'in kıyısında yer alır, buradaki kilise Meryem Ana Kilisesidir. Şehrin metropolitinin adı Mihail'dir. Burada Hristiyan ahali pek kalabalıktır, Kudüs Patriği'ne tabiidirler. Ramle'den Gazze'ye yol iki gün çeker.

Yol buradan sonra Mısır'a kadar kum üzerinden devam eder. Gazze'den Katye'ye⁷³ dört gün çeker. Burada hurma ağaçları pek çoktur, şehrin suyu ise Nil'den getirilmiştir. Bu şehirden Hanke'ye⁷⁴ ise iki gün çeker, buranın da tüccarı ziyadesiyle pek boldur. Hanke ile Mısır arasındaki yolun sağ tarafından Mataria adında tek bir köy vardır ki 5 poprişe boyunca uzanır. Bu köyün yakınlarında artık meyveden düşmüş bir incir ağacı vardır. Meryem Ana, yavrusu ve beraberinde Yusuf ile Kudüs'ten Mısır'a kaçarlarken karanlık

⁶⁷ Шама Şama.

⁶⁸ Vasiliy'nin bu ifadesi yanlıştır. Kastettiği, Şeria Nehridir. Tiveriad Denizi ile kastettiği ise Taberiyye Gölüdür.

⁶⁹ Асафатов.

⁷⁰ Рамле Remle-İsrail

⁷¹ Лида Lida Lod-İsrail

⁷² Казья Kazya.

⁷³ Катья Katya.

⁷⁴ Ханька Hanka.

çöktüğünde işte bu İncir ağacının ardına gizlenmişlerdir. Bu incirin dalları bugün hâlâ çiçeklenir. Meryem Ana susadığında yavrusunu kumların üzerine koyup köye gitmiş, rastladığı kadından susuzluğunu dindirmek için su istemiş. Kadın ise "(içme suyu için) bir kaynaklarının almadığını, eğer susarlarsa gidip Nil'den içtiklerini" söylemiş. Meryem Ana geri döndüğünde ise yavrusunun topuğunun altından su fışkırdığını görmüş. Susuzluğunu gidermiş ve sonrasında ise kumun içerisinde ortası çukur bir kaya bulmuş. Onun içinde yavrusunu güzelce paklamış, altındaki bezini yıkamış, (sonrasında) ise kayayı (bulduğu yere) gömmüş. O yerde daha sonra, insanların bir çeşit yağ çıkardıkları küçük küçük fidanlar filizlenmiş. Kim bu yağdan alır ise şifa bulurmuş, sadece Hristiyan milleti değil başka inançları takip eden milletler de. Hem o kaya hem de o filizler bugün hâlâ oradadırlar. İşte buradan Mısır'a yarım gün çeker. Mısır'a Milat Yortusuna bir hafta kala, aralık ayında, Aziz Şehit Sebastian gününde vardık. Nihayetinde Bursa'dan Mısır'a 100 (yüz) günde varmış olduk.

Mısır⁷⁵ şehri son derece büyüktür, içerisinde 14.000 sokak ve her bir sokağın ikişer kapısı, ikişer okçu kulesi ve mumluklarının yağını yakıp söndüren ikişer bekçisi vardır. Şehrin bazı sokaklarındaki hane sayısı 15.000'leri bulurken bazılarında da avlu sayısı 18.000'e dek çıkar. İş o ki buranın her bir sokağında ticaret âlâdır. Fakat hangi sokağın nerede olduğunu büyük insanlar haricinde bilen yoktur.

Aziz Antony Babamızın günü olan 17 Ocak'ta Mısır'dan ayrıldık. Gazze'den Kudüs'e giden yol üzerindeki İbrahim'in Evi'ne yol iki gün çektik. İbrahim, İshak, Yakup, Yusuf, İbrahim'in karısı Sara ve hanesindeki diğer herkes burada gömülüdür. Pek büyükçe bir yerdir, geleni gideni boldur zira burada ikram vardır. Her bir ülkenin milletinden başka başka dillerde konuşanlardan gelenler olduğu gibi en basitinden soylusuna Hristiyanlar da buraya gelir ve gelen her kimse nereden geldiğine, hangi dilde konuştuğuna bakılmaksızın yedirilir içirilir. İbrahim'in Evi'nde büyükçe bir kilise vardır. İlyas Peygamber'in kilisesi bu kilisedir. Burayı da ziyaret ettik ve kutsal emanetlerine yüz sürdük. Yahya Peygamber'in kutsal emanetleri ise İbrahim'in Evi'nden yarım gün çeken bir yerde, yolumuzun yakınlarında sağımızda kalıyordu. Onun emanetlerini de ziyaret ettik ve yüz sürdük. Orası ile Vifleem⁷⁶ arası 10 poprişa tutar ki bu şehir de Kudüs'e giden yola pek yakındır, yolun sağ tarafında kalır. İşte burada İsa Mesih'in doğduğu ve yetiştiği yerleri gördük. Geceleyin tepemizde yıldızlar dururken bilge kimseler buraya gelip ibadet ettiler. Kutsal bir suyu vardır, biz de içtik. Buradaki Kutlu Doğum Kilisesi de pek büyüktür, hemen solunda bir manastır vardır ki Azize Yekaterina işte burada yatar. Çar Hirodes'in katlettiği 14.000 bebeğin külleri buradaki kilisenin içerisinde muhafaza edilir. Burada pek çok keşişle beraber iki Frank prensi yaşar. Yusuf'un annesi Rakel, Vifleem'den Kudüs'e giden yol üzerinde, sola doğru beş poprişa mesafede kalan bir yerde yatar. Kabrinin olduğu yere on iki adet taş konmuş vaziyettir. Burayı da ziyaret edip, yüz sürdük. Yevfrant'ın Evi, bu kabrin sol tarafında kalmaktadır ki Çar Davut işte burada doğmuştur. Burada yaşayanların hepsi Hristiyandır ve Aziz Nikolay adında bir kiliseleri vardır. Çar Davut'un babası Yuşa bu kilesede yatar. Burayı da ziyaret edip yüz sürdükten sonra geri

⁷⁵ Египетъ Yegipet. Bu şehir ile Kahire kastedilmektedir. Vasiliy'nin bahsettiği Mataria köyü, bugün Kahire'nin bir ilçesidir.

⁷⁶ Вифлеом Vifleom

döndük. İlyas Peygamber'in 300 büyücüden kimilerini yakıp kimilerini ise hançeriyle hakladığı yerde inşa edilen İlyas Peygamber Kilisesi ise, dönüş yolumuzun üç poprişa kadar uzağındaki bir mesafede yer alır. Oraya da vardık ve dua ettik. Aziz Simeon'un sütunu yine bu yol üzerinde yer alır ki hem o sütunu hem de yanındaki kiliseyi Simeon'un kendisi inşa etmiştir. Orada da bulunduk ve dua ettik. Oradan bir poprişa kadar uzakta bir bina vardır ki Varuh'un 70 yıl uyuduğu yer işte burasıdır. İki poprişa mesafe uzaklıkta Aziz Nikolay İber (Gürcü) Manastırı yer alır. Efendimizi gerdikleri çarmıhın tahtaları için kestikleri ağaç burada imiş. Dün o (kestikleri ağacın olduğu) yerde bugün bir Hristiyan kürsüsü yer almaktadır. Büyük Varvara'nın eli, bu manastırın kilisesinde bulunmaktadır. Onu da ziyaret ettik ve yüz sürdük.

İbrahim'in Evi'nden Vifleem'e oradan da Kudüs'e dek bir su gider ki bu suyu oraya İbrahim bizzat kendisi bağlamıştır. İbrahim'in Evi'nden Kudüs istikametinde giderken İsa'nın Dirilişi Kilisesi adında büyükçe bir kiliseye uğradık. Orada, hemen kapılarının karşısında duran çarmıhtan indiriliş ikonuna yüz sürdük. Bu ikonun üzerinde sekiz adet kandil gece gündüz an durmaksızın yanar durur. Oradan sonra efendimizin lahitine yöneldik, bu kilisenin solunda kalır. Efendimizin lahitine açılan kapıların önünde bir taş durur ki bu taşı bir melek lahitten kopartmıştır. Buraya da yüz sürdük. 14 adet kandil gece gündüz an durmadan yanıyordu. Efendimizin lahitinden çıktıktan sonra sol tarafa doğru ilerledik ve bir Frank kilisesine uğradık. "Misk kokuluların eşlerinin" İsa Mesih'i karşıladıkları yer işte bu kilisenin kapılarının önüne tekabül eder. Frank kilisesinin içerisine de girdik, İsa Mesih'e işkence ettikleri altar sağ tarafta kalır.

(...)

Halep'ten Bursa'ya dönerken farklı bir yol üzerinden geldik. İlk şehir Antakya⁷⁷, yedi dağın üzerinde durur, yedi duvarla örülüdür. Şehrin içerisinde bir nehir akar, bu nehrin üzerinde de büyük bir köprü inşa etmişlerdir ki pek çok taş direklerle desteklenmiştir. Köprü dört taş duvarla tahkim edilmiş, ortasına da demirden bir kapı ve büyükçe okçu kuleleri koymuşlardır ki bu kulelerde pek çok asker vardır. İç şehirde öyle konaklar vardır ki kalayla kaplı demirden yapılmış bir iskeletin üzerine taş dizerek tahkim ederler. Şehrin orta yerinde Ayasofya Kilisesi vardır, ebadı Çargrad'dakine denktir⁷⁸ fakat buradakinin ibadet edeni yoktur. Bu şehir Çargrad'ı pek andırır zira o da zamanında bir çar şehriydi fakat şimdi yitmiş bir şehirdir. Bugün Sarazenlerin idaresindedir. Hristiyanı pek azdır, Müslümanlar çoğunluktur. Pek büyük bir şehirdir. İçinde başka başka dinlere inananlar vardır. Halep'ten (buraya) yol üç gün çeker.

Bursa yoluna devam ederken karşılaştığımız, Mısır'a tâbi ilk şehir, bir Ermeni şehridir. Burada Türkmenler yaşar. Şehrin kenarından büyük bir nehir akar, nehrin üzerinde de taş bir köprü vardır. Köprü'nün her iki ucunda da kapı vardır, gümrük vergisini buradan alırlar. Bu şehre kadar yol Halep'ten 10 gün çeker.

Adana⁷⁹, büyük bir şehirdir, kenarından da kuvvetli bir nehir akar. Nehrin

⁷⁷ Антеяжъ Anteyaj.

⁷⁸ Antakya'yı Çargrad ile, Antakya'daki Azize Sofiya Kilisesi'ni ise Ayasofya ile karşılaştırması, Vasiliy'nin daha önceden yahut Bursa'ya varmadan önce İstanbul'da bulunduğunu gösterir ki ikinci durum daha olasıdır.

⁷⁹ Адонай Adonay.

üzerindeki köprüyü Ermeniler yapmıştır, bugün ise şehirde Ermeniler Türkmenlerle yaşarlar. Şehirde ayrıca Ermenilerin kilisesi vardır, metropolitleri de Ermenidir. Buraya kadar yol 6 gün çeker. Adana'dan bir günlük mesafede bir başka Ermeni şehri daha vardır burada gümrük vergisi alırlar. Bir başka Ermeni şehri olan Gülek⁸⁰ ise buradan iki günlük mesafede yüksekçe bir dağın tepesinde bulunur. Bu şehri ancak hava açık olduğunda görmek mümkündür, yok eğer bulutluysa gözle görülmez. Gülek'ten bir gün mesafede Karasam⁸¹ adında bir başka şehir bulunur ki bu da bir Ermeni şehridir. Bu şehirden Beydili⁸², Karaman topraklarına kadar (duraklamadan) gittik. Karaman topraklarında (karşımıza çıkan) ilk köy Karaisalı⁸³ idi. Karaisalı'dan Ereğli⁸⁴'ye 5 gün, Ereğli'den Konya'ya 2 gün çeker. Bizim dilimizdeki İkoniya, onların dilinde Konya diye okunur. Burada bizim bir kilisemiz vardır. Onların dilinde Platon, bizde Anfilofey diye bilinir. Burada, kilisenin giriş ve altar kapılarının arasında defnedilmiştir. Kandili bugüne dek aralıksız yanar durur. Yol İkoniya'dan Akşehir'e⁸⁵ üç gün, Akşehir'den da Türkiye topraklarına bir gün çeker.

Sınırdan sonra Karahisar⁸⁶ şehrine varmak için yol bir gün daha çeker. Bu şehir, bir vadi içerisinde yüksekçe bir kayalık tepede yer alır, pek büyüktür. Şehrin içinde ata binilmez, zira şehre girmek için evvela merdivenlerden geçilir. Georgiy Kilisesi adında bir kilise vardır burada. Karahisar'dan Kütahya⁸⁷'ya şehrine iki gün çeker. Bu şehir, bir dağın başındadır. Birbiri içerisinde üç şehir(mahalle) vardır. Orta mahallesi pek yüksektir, dış mahallesinde de büyük bir meydanı vardır. Meryem Ana ve Aziz Nikolay kiliseleri işte bu meydandadır. Kütahya'dan İnegöl'e⁸⁸ şehrine yol üç gün, oradan Bursa'ya bir gün daha çeker. Artık Bursa'ya vardığımızda ise Paskalya Bayramı'nı geçeli dört hafta oluyordu. Yaradan'a sonsuz şükürler olsun, Âmin.

Beyanname:

- 1. Etik Kurul İzni:** Etik Kurul İzni gerekmemektedir.
- 2. Katkı Oranı Beyanı:** Yazar, makaleye başkasının katkıda bulunmadığını beyan etmektedir.
- 3. Çıkar Çatışması Beyanı:** Yazar, herhangi bir çıkar çatışması olmadığını beyan etmektedir.

Declarations:

- 1. Ethics approval:** Not applicable.
- 2. Author contribution:** The author declares no one has contributed to the article.

⁸⁰ Коулик Koulik

⁸¹ Карасамъ Karasam

⁸² Обидие Obidiye

⁸³ Каракосса Karakossa.

⁸⁴ Араклей Arakleyi

⁸⁵ Акшар Akşar.

⁸⁶ Карасары Karasarı

⁸⁷ Котяй Kotyaу

⁸⁸ Негили Negili

3. Competing interests: The author declares no competing interests.

KAYNAKÇA

- Aktı istoricheskiye, sobranniye i izdannıye Arheograficheskoyu Kommissiyeyu* T. 1. (1334-1598). Sankt-Peterburg: Tipografiya ekspeditsii zagotevleniya gosudarsvennih bumag, 1841.
- Alatlı, Alev. (Derleyen). 2021. *Bize Yön Veren Metinler Beylik'ten Cihan Devleti'ne (1299 – 1606)* Cilt: 3. İstanbul: Kapadokya Üniversitesi Yayınları, 2021.
- Arhimandrit Leonid. "Hojoyeniye gostya Vasiliya 1465 g.- 1466 goda" *Pravoslavniy Palestinskiy Sbornik* 2/3 (1884): I-III, 1-14.
- Belobrova, O. A. "Hojoyeniye na vostok gostya Vasiliya Poznyakova s tovarişi." *Biblioteka literaturı Drevney Rusi RAN İRLİ* Tom 10. edited by Lihaçev D. S. Dimitriyev L. A. Alekseyev A.A. Ponırko N. V. Sankt-Peterburg: Nauka, 2000.
- Belokurov, S. A. *O Posolskom prikaze*. Moskva, 1906.
- Çernikova, T. V. "Moskovskoye gocudarstvo v yevropeyskom geopolitiçeskom prostranstve v seredine XV-naçale XVI vv." *Vestnik MGİMO-Universiteta* 4/13 (2010): 68-76.
- Eyice, Semavi "Bertrandon de la Broquiere ve Seyahatnamesi (1432-1433)" *İslâm Tetkikleri Enstitüsü Dergisi* Cild VI/1-2 (1975): 85-126.
- Karterev, H. "Snosheniya İerusalimskih Patriarhov c russkim pravitel'stvom s polovin'i XVI do kontsa XVIII stoletiya" *Pravoslavniy Palestinskiy Sbornik* 15/1(43) (1895): 1-5.
- Kazakova, N. A. "Zametka o Rime" *Biblioteka literaturı Drevney Rusi RAN İRLİ* Tom 6, edited by Lihaçev D. S. Dimitriyev L. A. Alekseyev A.A. Ponırko N. V. Sankt-Peterburg: Nauka, 1999.
- Kirpiçnikov, İ. A. "Dyaçeskiy apparat velikogo knyajestva Ryazanskogo" *Vestnik Tambovskogo universiteta*. Seriya: Gumanitarnye nauki. 25/184 (2020): 114-120.
- Kuçkin, V.A. Popov, G.V. "Gosudarev Dyak Vasiliy Mamırev i litsevaya kniga Prorokov 1489 goda" *Drevnerusskoye iskusstvo Rukopisnaya Kniga*, edited by Lazarev V. N., Podobedova O. İ., Şmidt S. O. Moskva, 1974.
- Lurye, Y. S. "O mirovozzrenii Afanasiya Nikitina" *Polata Knigopisnaya* Vol.16 (1987): 94-111.
- Matasova, T. A. "Skladıvananiye italyanskogo napravleniya politiki moskovskih knyazey v XV v" *Vestnik Moskovskogo Universiteta Seriya 8* № 1 (2010): 26-34.
- _____ "Drevnerusskiy perevod pervoy knigi "geografii" Pomponiya Meli: istoriçeskiy kontekst, perspektivi izdaniya i izuçeniya" *Rus', Rossiya. Srednevekov'ye i Novoye Vremya Tryet'i çteniya pamyati akademika PAN L. V. Milova*. Moskva, 2013.
- Mel'nik, A. G. "Moskovskiy velikoknyajeskiy dyak Danilo Mamırev" *Drevnyaya Rus' Voprosi Mediyevistiki* 2/24 (2006): 61-69.
-

- Özcan, A. T. *Moğol-Rus İlişkileri (1223-1341)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2015.
- Polnoye Sobraniye Russkih Letopisey* T. VIII. Sankt-Peterburg, 1859.
- Prohorov, G. M. *Povest o Mityaye Rus' i Vizantiya v epohu Kulikovskoy Bitvi*. Leningrad: Akademiya Nauk SSSR, 1978.
- Prokofyef, N. İ. *Kniga hojeniy Zapiski russkih puteşestvennikov XI-XV vekov*. Moskva: Sovetskaya Rossiya, 1984.
- Yinanç, Refet. *Dulkadir Beyliği*. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1989.
- Savosiçev, A. Y. "Dyaki i podyaçiye XIV-XVI vekov: proishojdeniye i sotsialniye svyazi." Dissertatsiya, Orlovskiy Gosudarstvenniy Universitet, 2015.
- Sreznevskiy, İ. İ. *Materiali dlya slovary drevne-russkago yazıka po pismennim pamyatnikam A-K Tom 1*. Sankt-Peterburg: Tipografiya imperatorskoy akademii nauk, 1893.
- Şibayev, M. A. "Dyak Vasiliy Mamirev – moskovskiy knijnik vtoroy polovini XV veka" *Rossiyskoye dvoryanstvo(XII-Naçalo XX veka): aktualniye problemi istoričeskogo issledovaniya*. Sankt-Peterburg: Novaya Alternativnaya Poligrafiya, 2008.
- Veselovskiy, S. B. *Dyaki i podyaçiye XV-XVII vv*. Moskva: Nauka, 1975.

GÜRCİSTAN'DAKİ RUS VARLIĞININ AHISKA İSYANLARINA ETKİSİ (OSMANLI VE GÜRCÜ KAYNAKLARINA GÖRE)*

 Fırat ÇAKIR^a

Öz

Çarlık Rusyası'nın 1774 Küçük Kaynarca Antlaşması ile Gürcistan'ı işgal süreci başlamış; Ruslar, 1829 senesinde imzalanan Edirne Antlaşması'na kadar geçen 50 yılı aşkın sürede Acara dışında bütün Gürcistan'ı işgal etmişlerdir. Gürcü Krallıkları, Gürcistan'ın ilhak süreci öncesinde o döneme kadar tahakkümü altında oldukları Osmanlı İmparatorluğu ve İran'ın kontrolünden kurtulmanın bir yolu olarak din kardeşi gibi gördükleri Ruslar'la yakın ilişkiler kurma yolunu seçmiş, Rusları adeta kendileri için bir kurtarıcı olarak görmüşlerdir. Ancak, 1783 senesinde imzalanan Georgiyevsk Antlaşması ile Rusların Gürcistan'a yerleşmeleri Gürcü Krallıkları'nın beklediği ortamı oluşturmamış, aksine Rusların tahakkümünün Osmanlı İmparatorluğu ve İran'ın tahakkümünden daha ağır sonuçlara gebe olduğunu anlamalarını sağlamıştır. Rus yönetiminin icbar ettiği ağır şartlar karşısında Gürcüler 1804, 1812 ve 1819 senelerinde Rus yönetimine karşı ayaklanmalar gerçekleştirmişler, ancak başarı sağlayamamışlardır. Her ne kadar Gürcistan'da Rus yönetimine karşı bir öfke olsa da Osmanlı kontrolünde olan Ahıska ve Acara'da, Gürcistan'daki Rus yönetiminden destek alarak isyan edip Osmanlı İmparatorluğu'na karşı bağımsızlık kazanmaya dair fikirler yeşermiştir. Bu ideal doğrultusunda Ahıska'da XIX. yüzyılın ilk çeyreğinde Osmanlı yönetimine yönelik üç isyan meydana gelmiştir. Bunlardan ilki Ahıska Eyalet valisi olan Selim Khimshiasvili'nin 1814 senesinde başlattığı isyan olup ardından 1816 senesinde oğlu Ardanuç Sancak beyi olan Ahmed Khimshiashvili'nin isyanı meydana gelmiştir. Yine 1816 senesinde Ahıska şehrinde bölgedeki askerlerin ve yöneticilerin zorbalıkları neticesinde bir halk ayaklanması daha meydana gelmiş, bu ayaklanma ise Ağzı-Açık Mehmed Ağa namıyla bilinen Ahıska Eyaleti'ne bağlı Khertvisi Sancağı'nda sancak beyi olarak görev yapan Mehmed Vachnadze tarafından idare edilmiştir. Çalışmamızda, Ahıska'da meydana gelen isyanlarla Gürcistan'daki Rus yönetimi arasındaki ilişkiler incelenecektir. Çalışmamızda birincil kaynak olarak Osmanlı arşiv belgelerinden yararlanılmış olup Gürcüce ve Türkçe çalışmalar da konumuza kaynak teşkil etmektedir.

Anahtar Kelimeler: Rusya Tarihi, Çarlık Rusyası, Gürcistan Krallıkları, Ahıska Eyaleti, Ahıska İsyanı.

* Bu makale, Batum Shota Rustaveli Devlet Üniversitesi'nde Prof. Dr. Otar Turmanidze ve Doç. Dr. İrakli Baramidze'nin danışmanlığında Aralık 2020 tarihinde tamamlanmış olduğumuz "Ahıska Eyaleti 1774-1829 Küçük Kaynarca'dan Edirne Antlaşması'na Kadar (Osmanlı Kaynaklarına Göre)" isimli doktora tezimizden türetilmiştir.

^a Öğr. Gör. Dr., Ardahan Üniversitesi, İnsani Bilimler ve Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Ardahan/Türkiye, firatcakir@ardahan.edu.tr

THE EFFECT OF THE RUSSIAN PRESENCE IN GEORGIA ON THE MESKHETIAN REVOLTS (ACCORDING TO OTTOMAN AND GEORGIAN SOURCES)

Abstract

With the 1774 Treaty of Kuchuk-Kainarji, the occupation process of Georgia started by the Tsarist Russia; The Russians occupied all Georgia except for Adjara in the 50-year period until the Treaty of Adrianople signed in 1829. Before the annexation of Georgia, the Georgian Kingdoms chose to establish close relations with the Russians, whom they saw as their religious brothers, as a way to get rid of the control of the Ottoman Empire and Iran; They saw the Russians as a savior for themselves. However, the settlement of Russians in Georgia with the Treaty of Georgiyevsk signed in 1783 did not create the environment expected by the Georgian Kingdoms, on the contrary, it made them understand that the Russian occupation would have more severe consequences than the control of the Ottoman Empire and Iran. In the face of the harsh conditions of the Russian administration, the Georgians carried out uprisings against the Russian administration in 1804, 1812 and 1819, but they could not achieve success. Although there was an anger against the Russian administration in Georgia, ideas about gaining independence against the Ottoman Empire by rebelling with the support of the Russian administration in Georgia grew in the ancient Georgian lands of Akhaltshike and Adjara, which were under Ottoman control. In line with this ideal, three rebellions against the Ottoman rule occurred in Akhaltshike. The first of these was the rebellion initiated by Selim Khimshiasvili, who was the governor of the Akhaltshike Province, in 1814, and then in 1816, the rebellion of Ahmed Khimshiashvili, whose son was Ardanuch Sanjak Bey. Again in 1816, as a result of the tyranny of the soldiers and administrators in the region, another popular uprising took place in the city of Akhaltshike, and this uprising was managed by Mehmed Vachnadze, who served as the sanjak bey in the Khertvisi Sanjak of the Province of Akhaltshike, known as Ağzı-Açık Mehmed Ağa. In our study, the relations between the uprisings in Akhaltshike and the Russian administration in Georgia will be examined. In our study, Ottoman archive documents were used as the primary source, and Georgian and Turkish studies also constitute a source for our subject.

Keywords: History of Russia, Tsarist Russia, Kingdoms of Georgia, Meskhetian Revolt, Province of Akhaltsikhe.

ВЛИЯНИЕ РОССИЙСКОГО ПРИСУТСТВИЯ В ГРУЗИИ НА ВОССТАНИЯ МЕСХЕТИНЦЕВ (ПО МАТЕРИАЛАМ ОСМАНСКИХ И ГРУЗИНСКИХ ИСТОЧНИКОВ)

Аннотация

Включение Грузии в состав царской России началось с Кючук-Кайнарджийского договора 1774 года. В течение 50 лет (до подписания Адрианопольского мирного договора в 1829 году) русские заняли всю Грузию, за исключением Аджарии. Грузинские царства стремились к установлению тесных взаимоотношения с русскими,

которых считали своими братьями по вере. Они видели в русских спасителей, которые избавят их от контроля Османской империи и Персии. Однако присутствие русских в Грузии в соответствии с Георгиевским договором, подписанным в 1783 году, не создало условий, ожидаемых грузинскими царствами. Напротив, это привело к осознанию того, что российское присутствие в Грузии будет иметь более серьезные последствия, нежели контроль со стороны Османской империи и Персии. Грузины поднимали восстания против российской администрации в 1804, 1812 и 1819 годах, но не смогли добиться успеха. Несмотря на это, идеи о получении независимости от Османской империи при поддержке России росли на древних грузинских землях Ахалцихе и Аджарии. В соответствии с этим в Ахалцихе произошли три восстания месхетинцев против османского владычества. Первым из них было восстание 1814 года, инициированное Селимом Химшиашвили, губернатором Ахалцихской провинции. Затем в 1816 году было восстание Ахмеда Химшиашвили, сыном которого был бей санджака Ардануч (Артануджи). В том же 1816 году, как результат военно-административной тирании в регионе, в городе Ахалцихе произошло еще одно народное восстание, руководителем которого был Мехмед Вачнадзе, бей санджака Хертвиси в провинции Ахалцихе, известный как Агзы-Ачик Мехмед Ага. В исследовании рассматривается связь между восстаниями в Ахалцихе и присутствием российской администрации в Грузии. В основе исследования лежат архивные документы Османской империи, а также анализ грузинской и турецкой историографии по рассматриваемой теме.

Ключевые слова: История России, царская Россия, Грузинские царства, провинция Ахалцихе, месхетинское восстание.

Giriş

Osmanlı İmparatorluğu'nun Kafkasya'daki hedefleri açısından büyük önem arz eden Ahıska Eyaleti 1578 senesinde Osmanlı topraklarına katılmıştır. Ahıska Eyaleti, Osmanlıların bölgeyi fethinin ardından Kafkasya'daki Osmanlı varlığının en önemli dayanak noktasını teşkil etmiştir. Ahıska, jeopolitik konumu gereği Osmanlıların Kafkasya'da İran, Rusya ve Gürcü Prenslikleri ile yaşadığı çatışmaların her daim ortasında kalmış bir serhat şehri olarak Osmanlı siyasi tarihinde önemli bir yer işgal etmektedir. Ahıska eyaleti, fethinin ardından yaklaşık iki buçuk asır boyunca Osmanlı İmparatorluğu'nun, Gürcistan Krallıkları'na, Azerbaycan'a ve İran'a yönelik seferlerinde kilit rol oynamış, aynı zamanda Anadolu için bu bölgelerden gelebilecek tehditlere karşı bir kalkan vazifesi görmüştür. Ahıska'nın etnik yelpazesi içerisinde en büyük gayritürk unsur şüphesiz ki Gürcülerdir. Gürcistan Krallıkları'nın 1774 senesinde imzalanan Küçük Kaynarca Antlaşması ile yavaş yavaş işgal süreci başlamış, bu dönemde Gürcü kral ve feodallerinin gözünde Ruslar kurtarıcı gibi görülmeye başlanmıştır. İlerleyen yıllarda Osmanlı idaresi altındaki Acara ve Ahıska bölgelerinde yaşayan Gürcü halkının, anavatanlarındaki Rus işgallerini de bu minvalde değerlendirerek isyanlara kalkıştıkları görülmektedir.

Ahıska Eyaleti'nin isyan geçmişi bölgedeki Gürcü halkının ve Gürcü feodallerinin gözünde Osmanlılara alternatif ve aynı zamanda müttefik olarak nitelendiren Rusların Kafkasya'daki işgalleri ile paralel bir şekilde ilerlemiştir. Rus Çarı I. Petro (1682-1725) döneminde temelleri atılan Kafkasya'daki Rus ilerlemesi, 1768-1774 Osmanlı-Rus Savaşı ile resmen başlamış; bu ilerleme, Osmanlı ve İran tahakkümü altında bulunan, bu iki büyük güç arasındaki çıkar çatışmaları sayesinde siyasi hayatlarını devam ettirebilen Kartli-Kahet kralı II. Erekle (1762-1798) ve İmeret kralı II. Solomon'un (1789-1810) bu iki büyük güce karşı durabilmelerinin yegane yolunun din kardeşi olarak gördükleri Çarlık Rusya'sı ile ittifaktan geçtiğine kanî olmalarına sebep olmuştur.¹ Nihayetinde; Kartli-Kahet kralı II. Erekle'nin 24 Temmuz 1783 tarihinde dönemin Rus çaricesi II. Katerina ile karşılıklı olarak imzaladığı Georgiyevsk Antlaşması ile Rusların Tiflis merkezli Doğu Gürcistan'a yerleşmelerinin ilk adımı atılmış ve Ruslar, Güney Kafkasya'da ilk defa Osmanlı, İran ve Azerbaycan yönünde yapacakları hareketler için sağlam bir dayanak noktası elde etmişlerdir.² Ayrıca, o dönem II. Erekle'nin yönetimine muhalif olan Bagrat Hanedanı'ndan Prens Aleksandr'ın Kartli-Kahet tahtını ele geçirmeye yönelik faaliyetleri ve Lezgiler ile Dağlılar'ın Gürcistan'daki yağma akınları da bu antlaşmanın imzalanmasında önemli paya sahiptir.³

Rusların, Georgiyevsk Antlaşması ile Tiflis'te bir garnizon kurarak askeri anlamda Kartli-Kahet topraklarına yerleşmeleri, ilerleyen dönemlerde diğer Gürcü krallıklarının da Rus tahakkümü altına girmelerinin ilk adımını teşkil etmiştir. Nitekim, II. Erekle'nin 1798 tarihinde ölümünün ardından başa geçen Kartli-Kahet kralı XII. Giorgi'nin elçisi Garsevan Chavchavadze'nin, 23 Kasım 1800 tarihinde St. Petersburg'da Bagrat Hanedanlığı'nın ve Gürcü Kilisesi'nin özerk kalması şartıyla Kartli-Kahet'in Rusya koruması altına girmesini sağlayan antlaşmayı sunmasıyla Kartli-Kahet Krallığı tamamen Rus tahakkümü altına girmiştir.⁴ Ancak antlaşmadan 10 gün sonra XII. Giorgi'nin ölmesi ve veliaht Prens Davit'in tahta çıkmak konusunda kararsız kalması sonucunda Çar I. Pavel 18 Ocak 1801 tarihinde yayınladığı beyanname ile Kartli-Kahet krallığını ilhak ettiğini açıklamıştır.⁵ Çar, bu yeni statükoyu 12 Nisan 1802 tarihinde "Gürcistan Halkına" adlı bir manifesto ile Gürcü halkına deklare ederek Kartli-Kahet krallığını resmen ilhak etmiştir.⁶ Kartli-Kahet Krallığı'nın ilhakının ardından Tiflis, Kafkasya Genel Valiliği'nin yönetim merkezi olacaktır. Kafkasya'nın en önemli ticaret şehri olan Tiflis, jeopolitik konumu gereği merkez olarak seçilmiş, başına Kafkasya Orduları Başkomutanı ve Genel Vali sıfatlarıyla General Knorring atanmıştır.⁷ Kartli-Kahet Krallığı'nın ilhakından iki yıl sonra ise İmeret Kralı II. Solomon 21 Nisan 1804 tarihinde Rus himayesine girmek için dönemin Kafkasya Genel Valisi General Tsitsianov'a müracaat ederek himaye teklifinde

¹ Detaylı bilgi için bkz. Türker Özgür, "Gürcistan'ın Rus Himayesine Girmesi ve Sonuçları: Georgiyevsk Antlaşması'ndan Ağa Muhammed Han'ın Tiflis Seferi'ne", *History Studies* 7 (2015): 149-165.

² Paichadze Giorgi, *Kartli Kaxetisa da Rusetis Urtiertobebis Ganaxleba 80iani Wlebis Dasawiyisshi. 1783 W. Xelshekruleba* (Tiflis: Saqartvelos İstoriis Narkveebi, 1973), 689.

³ Türker, "Gürcistan'ın Rus Himayesine Girmesi", 153.

⁴ İobashvili Guliver, *Kartul-Rusuli Politikuri-Diplomatiuri Kontaqtebi XVIII-XIX Saukuneta Mijnaze da Kartl-Kaxetis Samefos Aneqisia Rusetis Mier 1801 W. Aqti* (Tiflis: Saqartvelos İstoriis Narkveebi, 1973), 299.

⁵ Gvosdev Nikolas K., *Imperial Policies and Perspectives Towards Georgia, 1760-1819*. (Oxford: Macmillan, 2000), 75.

⁶ Berdzenishvili Nikoloz, *Saqartvelos İstoriis Sakitxebi* (Tiflis: Saqartvelos SSR Mecnierebata Akademia, 1965), 243.

⁷ Tanrıverdi Mustafa, "Rusya'nın Merkez-Taşra İdari Yapılanmasında Kafkasya (1785-1882)", *Türkiye Günlüğü* 126 (2016): 62.

bulunmuştur. II. Solomon'un teklifi 4 Temmuz 1804 tarihinde kabul edilmiş ve İmeret Krallığı Rus himayesine girmiştir.⁸

Bu dönemde Gürcü krallıkları dindaş oldukları Rusları, Osmanlı ve İran tahakkümünden kurtulmanın bir aracı olarak görmekteydiler. Gürcü krallıklarının içerisinde buldukları genel hava ve kurguladıkları ideal şöyle özetlenebilir; Rus desteği sağlayarak Osmanlı işgali altında olan Gürcistan topraklarını kurtarmak ve tek bir çatı altında birleştirilmek, ardından ise oluşacak milli birlik çerçevesinde Rus tahakkümünden kurtulmak. Gürcü hanedan üyeleri ve feodal beyler, Rus tahakkümünü Osmanlı ve İran tahakkümünden daha kabul edilebilir bulmuşlar; hiç değilse Gürcistan topraklarının bir Rus eyaleti olarak da olsa tek bir çatı altında birleşmesinin yüzyıllardır birbirleriyle çatışan Gürcü krallıklarının amansız savaşına son vereceğini düşünmüşlerdi.

Ancak, Çarlık yönetiminin Gürcistan'da uyguladığı sert politikalar hem feodal beyleri hem de halkı kısa bir süre içerisinde isyan noktasına getirmiştir. Gürcü prens ve feodal beylerin Rusların yürürlüğe koydukları reformları kabul noktasındaki isteksizlikleri, Rusların Kafkasya'daki askeri hareketlerini finanse etmek için halkın sırtına yüklediği ağır vergi ve çalışma şartları ile birleşince, 1804 senesinde Gürcistan'ın Mtiuleti bölgesinde Rus yönetimine karşı ilk isyan patlak vermiştir.⁹

Bu isyan silsilesi 1812 senesinde Kahet bölgesinde başlayan başka bir isyanla devam etmiştir. 1806-1812 Osmanlı-Rus Savaşı'nın bitiminin ardından savaş boyunca Rusların Gürcü halkına karşı uyguladığı sistemli zulümler, ağır vergiler, Gürcü kilisesine yönelik baskılar ve ağır çalışma şartlarına daha fazla dayanamayan Kahet bölgesindeki Gürcüler, tekrardan Çarlık yönetimine karşı 31 Ocak 1812 tarihinde isyan etmişlerdir.¹⁰ İsyanın başlamasının ardından Bagrat hanedanından I. Giorgi'nin kral ilan edilmesiyle Gürcistan'ın önemli bir bölümü isyana katılmıştır. Gürcistan'daki isyanı bastırmak için şiddetli önlemler alan Ruslar, 26 Mart 1812 tarihinde isyanın liderlerinden Prens Khavabulov'u yakalamış ve Rusya'ya göndermişlerdir. İsyanda hem yaralanan hem de ölenlerin sayısı toplam olarak 1.140 kişidir.¹¹ Bu dönemde İran'da bulunan Bagrat Hanedanı'ndan Prens Aleksandr ise, isyanın başlaması ile Gürcistan'a dönmüş, Gürcü ve Lezgilerden oluşan birliklerle isyana destek vermiştir. Ancak, Prens Aleksandr'ın birlikleri eğitimsiz ve gerekli silahlardan yoksun olmaları nedeniyle 23 Ekim 1812'de General Orbeliani komutasındaki Rus ordusuna yenilmişler ve böylelikle isyan bastırılmıştır.¹² General Orbeliani, eski bir tavad (soylu) ailesine mensup olup bu dönemde Orbeliani hanedanı Gürcistan'ı işgal eden Ruslarla yakın ilişki içerisindeydiler.

Bu dönemde Osmanlı kontrolü altındaki Acara ve Ahıska'daki hem Müslüman hem de Hristiyan Gürcü ahalinin ve Gürcü soylularının işgalci olarak niteledikleri Osmanlı yönetiminden kurtulmak için bir arayış içerisinde oldukları görülmektedir. Batı Gürcistan'da Osmanlı idaresinin kurulmasından itibaren bölgedeki Gürcü soylularının zaman zaman Osmanlı yönetimine yönelik ufak çaplı isyan girişimleri olmuştu. Ancak,

⁸ Canashia Simon; N. Berdzenishvili, *Saqartvelos İstoriis Sakitxebi Wigni* (Tiflis: Mecnierebata, 1990), 265.

⁹ Guruli Vahtang, *Saqartvelos Axali İstoria (1801-1918), Wigni I* (Tiflis: Qartuli Universiteti, 2017), 92.

¹⁰ Allen William. E.D, *A History of the Georgian People* (London, 1971), 218.

¹¹ Canashia; Berdzenishvili, *Saqartvelos İstoriis Sakitxebi Wigni*, 282.

¹² Guruli, *Saqartvelos Axali İstoria (1801-1918)*, 267.

Osmanlı idaresi bölgenin merkezden uzaklığı, kırılğan ve isyana müsait siyasi yapısı ve bölgede İran'ın varlığı gibi gerekçelerle bu tarz hareketlere karşı müsamahakar olmaya ve soyluları tatmin etmeye yönelik bir yaklaşımla bu hareketleri sona erdirmeye çalışmıştır. Ancak, Kafkasya jeopolitiğinde üçüncü bir aktör olarak Çarlık Rusyası'nın belirmesi bütün dengeleri alt üst etmiş; uzun yıllardır Osmanlı ve İran tahakkümü altında olan Gürcü Krallıkları'nın kurtuluş için Ruslara meyletmesi sonucunu doğurmuştur. Bundan dolayı Gürcistan'da her ne kadar Rus yönetimine yönelik isyan hareketleri gerçekleşmiş olsa da Samskhe-Cavakheti yani Ahıska bölgesindeki Gürcü soyluları idaresi altında oldukları Osmanlı yönetimine karşı Ruslarla iş birliği yapmaktan geri durmamışlardır. Gerçekleşen isyan hareketlerinde Gürcülerin Ruslarla iş birliği içerisinde oluşları, bölgedeki Osmanlı hükmünün ortadan kaldırılması ve Rus işgalinin gerçekleşmesi gibi ciddi sonuçlar doğurabilirdi. Bu nedenle Osmanlılar, bölgedeki müsamahakar politikalarından vazgeçmiş, gerçekleşecek isyanlarda sert önlemler almaya mecbur olmuştur.

XIX. yüzyılın ilk çeyreğinde Ahıska'da meydana gelen üç isyan hareketi temelde iki gerekçe ile gerçekleşmiş olup ilerleyen yıllarda sonuçları açısından farklılık arz etmektedir. İlk isyan hareketi Ahıska'daki Gürcü soylularından olan, aynı zamanda Ahıska valisi olarak da görev yapmış olan Selim Paşa'nın (Selim Khimshashvili) 1814 senesinde başlattığı isyan olup ikinci isyan ise Selim Paşa'nın oğlu olup Ahıska Eyaleti'ne bağlı Ardanuç sancak beyliği görevinde bulunmuş olan Ahmed Paşa'nın (Ahmed Khimshashvili) 1816 senesinde başlattığı isyandır. Bu iki isyan hareketi ilk etapta bölgede Osmanlı idaresini bitirme ve ardından Rus desteği ile bağımsız bir Gürcistan kurma arzusu üzerine şekillenmişken; sonrasında isyan hareketlerinin gelişimi, Osmanlı yönetiminin isyancı liderlere karşı tutumu, isyancı liderlerin idealleri ve bölgedeki siyasi dengeler neticesinde farklı sonuçlara gebe olacaktır. Üçüncü isyan hareketi ise bölgedeki Osmanlı yöneticilerinin ve birliklerinin zorbalıkları neticesinde halk tarafından başlatılıp ardından dönemin Khertvisi Sancak beyi olan Ağzı-Açık Mehmed Ağa'nın (Mehmed Vachnadze) isyanın liderliğini ele almasıyla siyasi bir nitelik kazanan 1816 Ahıska halk ayaklanmasıdır. İlk iki isyan hareketi en başından siyasi arzularla ortaya çıkmışken, üçüncü isyan hareketi bu hüviyeti sonradan kazanacaktır. Çalışmanın geri kalan kısmında bu üç isyan hareketi detaylıca incelenmeye çalışılacak; isyan hareketlerinin akıbeti, Osmanlı, İran ve Rusya ile ilişkileri açıklamaya tabi tutulacaktır.

1) Ahıska Eyaleti'nde Selim-Şerif Paşa Rekabeti ve Selim Paşa İsyanı

Ahıska'da XIX. Yüzyılda gerçekleşen isyan hareketlerinin ilk ve en önemlisi, şüphesiz ki Ahıska valisi olarak bölgeyi uzun yıllar Osmanlı adına yönetmiş olan Selim Paşa isyanıdır. Selim Paşa, 19. yüzyılın ilk çeyreğinde Osmanlı ve Gürcistan tarihinde önemli bir politik figürdür. Osmanlı-Rus-İran çekişmesinin hızlandığı bir dönemde Selim Paşa, Ahıska gibi stratejik açıdan çok önemli bir bölgede iki defa eyalet valisi olarak görev yapmıştır. İlk eyalet valiliği 1802-1809, ikincisi ise 1812-1815 tarihleri arasındadır. Selim Paşa, Acara bölgesinin Nigazeuli köyünde doğmuş olup Khimshashvili soyadı ile Acara bölgesinde yöneticilik yapan ilk kişi Selim Paşa'nın babası Abdül Bey'dir (1735-1784).

Abdül Bey, Acara'daki ilk Khimshiashvili beyiydi.¹³ Selim Paşa'nın atadan Ahıskalı olmayıp atalarının Gürcistan'daki Zendidi bölgesinden Ahıska'ya geldikleri Gürcü kaynaklarında belirtilmektedir.¹⁴ Selim Paşa 1755 yılında doğmuştur. 1784 senesinde babasının ölümünden sonra Acara Sancak Beyi olarak tayin edilmiş, 26 Ağustos 1802 tarihinde ise Acara ile kendisinden önceki Ahıska Eyalet valisi olan Şerif Çakeli'nin yerine Ahıska Eyalet valisi olarak tayin edilmiştir.¹⁵

Şerif Çakeli ise Ahıska'nın eski Atabegler sülalesinden olup 1792 senesinde Ahıska Eyalet valisi olan babası Süleyman Paşa'nın ölümünden sonra Ahıska eyalet valisi olarak tayin edilmiştir.¹⁶ Şerif Paşa'nın halkın kendisinden duyduğu rahatsızlık üzerine görevden alınması ve yerine Selim Paşa'nın getirilmesi iki paşa arasındaki mücadelenin başlangıç noktasını teşkil etmektedir. Selim Paşa, 1806-1812 Osmanlı-Rus savaşının başlamasının ardından savaşın ilk dönemlerinde bölgede Ruslara karşı hareketlerde bulunmuş, Rusların 10 Mayıs 1807 tarihinde Ahılkelek Kalesi'ne yönelik saldırılarını savuşturmada aktif rol üstlenmiştir.¹⁷ Rus saldırısı sırasında kaleyi savunanlar arasında bulunan Selim Paşa'nın yeğeni ve başka yakınları bu saldırıda ölmüştür.¹⁸ Selim Paşa Ruslarla meydana gelen çatışmanın ardından kazandığı zaferi İstanbul'a bildirirken Ruslardan aldığı kesik başları da göndermiştir.¹⁹

Ancak, Selim ve Şerif Paşa arasında Ahıska Eyalet valiliği için yapılan mücadele bir noktadan sonra öyle bir hal almıştır ki, 1806-1812 savaşı sırasında Rusların Faş Kalesi'ne düzenledikleri saldırıda, o dönem Trabzon Eyalet valisi ve Trabzon Sevahili Seraskeri olarak görevlendirilen Şerif Paşa ile Selim Paşa arasındaki rekabet sonucunda her iki paşanın da Faş kalesine yardım konusunda isteksiz davranmaları, Faş Kalesi'nin 1809 senesinde Rusların eline geçmesi ile neticelenmiştir.²⁰ Faş Kalesi'nin Rusların eline geçmesinin ardından Şerif ve Selim paşaların emre itaatsizlikleri nedeniyle idam edilmeleri gündeme gelmiştir. Ayrıca Selim Paşa'nın savaş sırasında Ruslara yönelik bir sefere hastalığını bahane ederek katılmaması Osmanlı Devleti'nin Selim Paşa'dan şüphe etmesine yol açmıştır.²¹ Bunun üzerine Selim Paşa, Acara'ya çekilmiş ve Ahıska bölgesi valisiz kalmıştır. Osmanlı Devleti, Şerif Paşa'dan memnun olmasa da kendisinin talebi üzerine mecburen isteğini kabul etmiş ve 1810 senesinde Şerif Paşa tekrardan Ahıska eyalet valisi olmuştur.²²

Selim Paşa her ne kadar müslüman olsa da Ahıska'daki ilk eyalet valiliği döneminde bir yandan Osmanlı yönetimiyle ilişkilerini iyi tutmaya çalışırken, diğer yandan da

¹³ Turmanidze Otar, "Ximshiashvili XIX. Saukunis Pirvel Naxevis Samxret-Dasavlet Saqartvelos Sazogadoebriv-Politikur CxovreBASHI", *Erovnuli-Ganmatavisuflebeli Modzraoba XIX. Saukunis Samxret-Dasavlet Saqartveloshi*, Niko Berdenishvilis İnstituti (2015): 54.

¹⁴ Surmanidze Ramaz, "Selim Ximshiasvili Samxret-Dasavlet Saqartvelos Gantavisuflebishvis Brdzolis Winaamdzholi", *Erovnuli-Ganmatavisuflebeli Modzraoba XIX. Saukunis Samxret-Dasavlet Saqartveloshi*, Niko Berdenishvilis İnstituti (2015): 45.

¹⁵ Süreyya Mehmed, *Sicil-i Osmanî* (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1996), 1492.

¹⁶ Süreyya, *Sicil-i Osmanî*, 1589.

¹⁷ Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi, C.AS./876-37591-0..

¹⁸ Lomsadze Shota, *Samstxe-Cavaxeti (XVIII. Saukunis Shuawlebidan XIX. Saukunis Shuawlebamde)* (Tiflis: 1975), 120.

¹⁹ COA, HAT/1363 - 53836 - 0.

²⁰ COA, HAT/1002-42061-0.

²¹ Surmanidze, "Selim Ximshiasvili", 44.

²² COA, C.DH./298-14875-0.

Ruslarla gizliden gizliye yakın bir ilişki kurarak kendi önderliğinde bağımsız bir Gürcistan Devleti kurabilmek için faaliyetlerine devam etmekteydi. Selim Paşa, 1809 senesinde o dönem Çarlık Rusyası'nın Gürcistan Genel Valisi olan General Tormasov'un (Gürcistan Genel Valiliği 1809-1811) temsilcisi Jorashvili ile görüşmüş ve bu toplantıda Rus himayesini kabul etmiştir. Buna göre; Ahıska bölgesi, daha önceden Rusya tarafından işgal edilen Guri ve Megrel Krallıkları gibi otonom statüye sahip olacak, bu krallığın başında ise Selim Khimshiasvili olacaktır.²³

Selim Paşa, 1810 senesine kadar Ruslarla yakın ilişkilerini sürdürmüş ve Rus desteği ile kendi önderliğinde Ahıska merkezli bir otonom devlet kurmak için faaliyetlerine devam etmiştir. Gürcü kaynakları, Selim Paşa'nın Rusya'ya meyiletmesinin nedenini ailesini ve bölgedeki konumunu koruma isteği olarak belirtmektedirler. Ancak, Paşa'nın her ne kadar Müslüman olsa da Osmanlı İmparatorluğu'nun doğal düşmanı olan Ruslarla anlaşmasının sonradan kendisini de rahatsız ettiğini ve bu minvalde Selim Paşa'nın politikasının özellikle 1810'dan sonra değiştiği belirtilmektedir.²⁴ Özellikle, yakın ilişki içerisinde olduğu İmeret Kralı II. Solomon'un Ruslar tarafından uğradığı zulm, hakaretler ve ardından hapsedilmesini gördükten sonra Rus desteği ile hedeflediği amaca ulaşamayacağını anlamış ve kendi önderliğinde bağımsız bir Gürcistan ideali için faaliyete geçmiştir.²⁵ Ruslar bu dönemde Ahıska'yı ele geçirmek için sadece Selim Paşa ile irtibat halinde değildiler. Ruslar bir yandan Selim Paşa ile ilişkilerini geliştirirken diğer yandan da Ahıska üzerindeki otoritesini ve bölgeye karşı isteğini bildikleri Şerif Paşa'yı da kendi yanlarına çekmek için uğraşmıştır. Şerif Paşa'nın tekrardan Ahıska'yı ele geçirebileceğinin farkında olan Ruslar, Şerif Paşa'yı da bu minvalde cezbetmeye çalışmışlardır. Bu amaçla, Şerif Paşa'nın elçisi ile General Tormasov bir görüşme gerçekleştirmişlerdir. Ancak, Şerif Paşa Ruslara net bir cevap vermekten kaçınmıştır.²⁶

Savaş sürecinde Rusların Ahıska bölgesine yönelik askeri hareketleri 1810 ve 1811 seneleri boyunca devam etmiştir. Bu dönemde Ahıska'da yaşayan Hristiyan Gürcü halk Rus ordularına destek vermiş ve Osmanlı İmparatorluğu'ndan ayrılarak bölgenin Rus kontrolü altındaki Gürcistan'a bağlanması için mücadele vermişlerdir. General Orbeliani'nin General Tormasov'a gönderdiği mektupta bu açıkça görülmektedir.²⁷ Kasım 1810 tarihinde Rus birlikleri Ahıska'yı kuşatma altına almışlar, ancak kaleden çıkan Osmanlı birliklerinin Rus birliklerine saldırması üzerine Rus birlikleri geri çekilmek zorunda kalmıştır. Rus birliklerinin Ahıska saldırısı üzerine dönemin Erzurum valisi Emin Paşa, Ahıska'ya yardıma gelmiştir. Yenilmiş Rus birliklerini Ahıska birlikleri takip etmiş böylece Rus birlikleri Tiflis'e kadar geri çekilmek zorunda kalmışlardır.²⁸ Ayrıca, kuşatma esnasında Rus ordusu içerisinde başlayan veba salgınının Rus ordusunu yıpratması da Rusların geri çekilmesindeki bir diğer etkidir.²⁹ Bu başarısızlıklar nedeniyle

²³ Turmanidze, "Ximshiasvilebi XIX. Saukunis Pirvel", 56.

²⁴ Surmanidze, "Selim Ximshiasvili", 41.

²⁵ Surmanidze, "Selim Ximshiasvili", 45.

²⁶ Lomsadze, *Samstxe-Cavaxeti*, 123.

²⁷ Gogolauri Roman, *Ruset-Turqetis Omebi da Samxret Saqartvelos Sakitxi* (Publishing House Universal: 2016), 69.

²⁸ COA, HAT/1005/42140.

²⁹ Tuğba Kardaş, "XIX. Yüzyılda Kafkasya'da Salgın Hastalıklar ve Karantina Önlemleri 1800-1900", (Yüksek Lisans Tezi, Ege Üniversitesi, 2010), 33.

Kafkasya'da bulunan Rus ordu komutanları arasında yeni tayinler gerçekleştirilmiştir. General Tormasov komutasındaki Kafkas Rus ordularının başına 6 Haziran 1811 tarihinde General Tormasov'un yerine General Paulucci tayin edilmiştir.³⁰

Şerif Paşa'nın 1810 senesinde tekrar Ahıska valisi olmasının ardından savaşın bitimine kadar yaşadığı başarısızlıklar, özellikle 1811 senesinde Şerif Paşa'nın bizzat koruması gereken Ahılkelek şehrinin Ruslar tarafından işgal edilmesi, kendisini Osmanlı yönetiminin gözünden düşürmüştür. Ayrıca, Rusların Revan Hanlığı üzerine gerçekleştirdikleri gece baskınında Şerif Paşa'nın Ruslara yardım ettiği İstanbul tarafından öğrenilmiştir.³¹ Bunun üzerine 1812 senesinde Selim Paşa tekrardan Ahıska valiliğine tayin edilmiştir.³² Ancak, Osmanlı yönetiminin Selim Paşa'nın faaliyetlerinden ve amacından haberdar olması neticesinde Selim Paşa'nın bölgedeki prestiji ve gücü de hesaba katılarak, kendisine karşı açıktan bir kovuşturma yerine, Selim Paşa'nın pasifize edilmesi için yollar aranmaya başlanmıştır. Selim Paşa'nın her ne kadar Ruslardan ümidini kesmiş olsa da Ruslarla ortak hareket eden Guri Kralı ile dostane ilişkileri Osmanlı yönetiminin aradığı fırsat olmuştur. Bu dönemde Ruslarla ortak hareket eden Guri Kralı'nın faaliyetleri neticesinde Osmanlıların elinde olan Shekvetili ve Kirkulet bölgelerinin Ruslar tarafından işgal edilmesi Osmanlı yönetimine istediği gerekçeyi vermiş ve Selim Paşa'nın idam edilmesi için Erzurum valisi Pehlivan İbrahim Paşa görevlendirilmiştir.³³

Aralık 1814 tarihinde Erzurum valisi Pehlivan İbrahim Paşa (Osmanlı arşiv belgelerinde Baba Paşa namıyla da zikredilmektedir) üç koldan Ahıska topraklarına girmiş, Macervan ve Oltu kalelerini ele geçirmiştir.³⁴ Bunun üzerine Selim Paşa, üzerine gelen kuvvetlerden kaçarak önce Acara'ya, ardından da Gürcistan'daki Heyhat kalesine çekilmiştir.³⁵ 11 Haziran 1815 tarihinde ise Pehlivan İbrahim Paşa tarafından yakalanmış ve idam edilmiştir.³⁶ Selim Khimshashvili üç büyük devletin savaş sahası olan bir bölgede aile isminden ve elinde bulundurduğu güçten faydalanarak Ahıska eyalet valiliğini eline geçirmiş, lider karizmasını kullanarak bölgedeki Hristiyan ve Müslüman Gürcülerin önemli bir bölümünü etrafında toplamayı başarmış bir kişidir. Bölgedeki Osmanlı gücünün zayıflamasından faydalanarak ve bunu Rus ittifakıyla destekleyerek bağımsız bir Gürcistan kurma hayali başarıya ulaşamamış olsa da kendinden sonraki isyan hareketlerine rol model olduğu kesindir.

Selim Paşa'nın ölümünün ardından Ahıska'da 1816-1819 seneleri arasında iki farklı lider tarafından yönetilen iki isyan daha meydana gelmiştir. Bunlardan ilki Selim Paşazade Ahmed Paşa'nın isyanıdır. Ahıska'daki Müslüman Gürcü feodallerin bu dönemde Osmanlı yönetiminden rahatsızlığı Gürcistan'daki Rus yönetiminin kuvvetlenmesiyle iyiden iyiye artmıştır. Ahmed Paşa hem bağımsız Gürcistan ideali için hem de babası Selim Paşa'nın intikamını almak amacıyla Osmanlı yönetimine isyan

³⁰ Berdzenishvili, *Saqartvelos İstoriis Sakitxebi*, 428.

³¹ COA, HAT/799-37032 - 0.

³² COA, HAT/282-16793.

³³ COA, HAT/0820.

³⁴ COA, HAT/481-23564.

³⁵ COA, HAT/662-32276.

³⁶ COA, HAT/0494.

bayrağını çekmiştir. Bir diğer isyan hareketi ise bölgedeki feodal beylerin başlattığı bir isyan hareketinden ziyade Ahıska'daki Osmanlı yöneticilerine karşı bir halk hareketi olarak başlayıp, ardından Ahıska Eyaleti'ne bağlı Khertvisi Sancak beyi Ağzı-Açık Mehmed Ağa namıyla bilinen Mehmed Vachnadze'nin önderliğine soyunduğu 1816 Ahıska halk ayaklanmasıdır.

2) Selim Paşazade Ahmed Paşa İsyanı

Ahıska bölgesinde Selim ve Şerif Paşa çatışmasının ardından Selim Paşa'nın isyanı ile bölgeye bir düzensizlik hakim olmuş, bu sebeple bölgedeki isyanın bastırılmasının ardından tansiyonun düşürülmesi ve iki paşanın verdikleri zararın tanzimi için Ahıska eyaleti üç yıl vergiden muaf tutulmuştu.³⁷ Ancak, Selim Paşa'nın idamının ardından bölgede sular durulmamış, bu sefer de oğlu Ahmed Bey Osmanlı yönetimine karşı isyan hareketine başlamıştır.

Ahmed Bey 1816 yılından itibaren Ahıska Eyaleti'ne bağlı Ardanuç Sancağı'nda Sancak beyi olarak görevlendirilmiştir. Ahmed Bey'in yönetimin ilk dönemlerindeki amacı babası Selim Paşa ile aynı minvaldeydi; önce Ahıska yönetimini ele geçirmek, sonrasında ise bölgede Ahıska merkezli özgür bir Gürcistan kurmak.³⁸ Bu amaçla Ahmed Bey, Ahıska eyaleti içinde yer alan Yukarı Acara halkının desteğini alarak isyan etmiştir. Ahmed Bey bu isyan sırasında Yukarı Acara'da bulunan Osmanlı mütessellimini bölgeden uzaklaştırmayı başarmıştır.³⁹ Ahmed Bey bir taraftan da kendi güvenliğini sağlamak için kaleler inşa ettirmeye başlamıştır. Ahmed Bey'in isyanı başladığı sırada dönemin Erzurum valisi Pehlivan İbrahim Paşa, isyan haberini İstanbul'a göndermiş, gönderdiği arzda isyanın önemsenecek büyüklükte olmadığını ve isyanın bastırılma görevinin kendisine verilmesini talep etmiştir.⁴⁰

Ahmed Bey'in isyan ettiği haberi İstanbul'a ulaşınca Ahmed Bey'in idam edilmesine dair emir verilmiştir. Bununla birlikte Ahıska'daki bir kısım eşraf ve halkın bir bölümü bu isyan ile bir ilgileri olmadığına dair İstanbul'a arzlar göndermişlerdir.⁴¹ O dönem Ahıska Eyalet valisi olan Lütfullah Paşa'nın Ahmed Bey isyanını bastırarak kabiliyette olmadığı düşünüldüğünden yerine bu işi halledebilecek bir vali gönderilmesi düşünülmüş; bu iş için Sivas valisi Hacı Ali Paşa, Kars Muhafızı Hüseyin Paşa, Rakka valisi Behram Paşa, Adana valisi Mustafa Paşa ve Hafız Ali Paşa gibi isimler gündeme gelmiştir.⁴² Ahıska valisi Lütfullah Paşa ise isyanın başlamasının ardından Ahmed Bey'in affedilmesine dair bir arzını İstanbul'a göndermiştir.⁴³ Lütfullah Paşa'nın Çakeli ailesinin bir ferdi olduğu göz önünde bulundurulduğu vakit, babasının rakibi olan Selim Paşa'nın oğlu için bu şekilde kefil olması da ayrıca dikkate değer bir hususdur. Paşa'nın bu tavrının bir sonucu olarak, Erzurum valisi Pehlivan İbrahim Paşa Erzurum valiliğinin yanında Ahıska eyalet valisi olarak tayin edilmiş, Trabzon Valisi Hazinedarbaşı Süleyman Paşa'dan yardım olarak

³⁷ COA, HAT/475-23309.

³⁸ Turmanidze, "Ximshiasvilebi XIX. Saukunis Pirvel", 58.

³⁹ Şanizade Mehmed Ataullah Efendi, *Tarih-i Şanizade Osmanlı Tarihi 1223-1237/1808-1819*, I, (Haz: Ziya Yılmazzer, İstanbul: Çamlıca Yayınları, 2008), 930.

⁴⁰ COA, HAT/1226-47906.

⁴¹ COA, HAT/1226-47906.

⁴² COA, HAT/500-24519.

⁴³ COA, HAT/504-24838.

hemen Yukarı Acara bölgesine harekete geçmesi istenmiştir. Fakat Ahıska bölgesinin Eylül başından itibaren karın yağmaya başladığı sert iklimli bir bölge olması nedeniyle hareketin başlaması için baharın gelmesi beklenmiştir.⁴⁴

Bu esnada Ahıska eyaletine yönelik başka bir tehdit daha ortaya çıkmıştır. O dönem Rize ayanı olan Tuzcuoğlu Memiş Ağa'nın, Ahıska'daki kargaşadan istifade ederek Of ve Sürmene'deki çapulcu takımından bir ordu oluşturarak Ahıska'yı kontrol altına alma çabası içerisinde olduğu haber alındığından bölgeye birkaç savaş gemisinin gözdağı vermek amacıyla gönderilmesi emredilmiştir.⁴⁵ Memiş Ağa, Selim ve Şerif Paşalar arasındaki eyalet valiliği için verilen mücadele esnasında da Ahıska'yı kontrol altına alma girişimlerinde bulunmuştur.⁴⁶ Memiş Ağa, bu faaliyetleri sonucunda üzerine gönderilen Pehlivan İbrahim Paşa tarafından yakalanarak 26 Kasım 1817 tarihinde idam edilmiştir.⁴⁷

Pehlivan İbrahim Paşa, 1817 senesi bahar mevsiminin gelmesinin ardından Ahmed Bey üzerine harekete geçmiştir. Ahmed Bey üzerine gelen ordunun karşısına çıkmamış ve dağlık alanlara geri çekilmiştir. Buralardan topladığı dağlı eşkıyasıyla kuvvetini arttırmaya çalışmıştır. Ayrıca Ahıska ağalarından da yardım istemiş ve bunun ardından Ahıska ağalarından Mehmet Ağa, Ahmed Bey'e yardım etmiştir. Ahmed Bey kısa sürede Ahıskalılardan aldığı destekle taraftar sayısını artırmıştır. Ahmed Bey sonrasında Baba Paşa'nın üzerlerine gönderdiği askeri birlikleri Geçivan (Kihvan) denen köyde kuşatma altına almış ve yenmiştir.⁴⁸ İsyanlılara karşı gönderilmiş ordu bu yenilginin ardından kaçmıştır.⁴⁹

Pehlivan İbrahim Paşa durumu İstanbul'a iletince, Padişah II. Mahmut bu duruma çok öfkelenerek derhal Ahıska ağalarının cezalandırılmasını istemiş ve bu hususla ilgili Padişah emri Pehlivan İbrahim Paşa'ya gönderilmiştir. Ahıska'da iyi derecede askeri hazırlık olması dolayısıyla Baba Paşa'nın emrine verilen asker ve mühimmat sayısı da arttırılmıştır. Sonuç olarak emri altındaki askerlerle harekete geçen Baba Paşa yüksek kalelere sığınmış olan bu asileri yakalayarak idam ettirmiştir. Asilerin idamının ardından kaçak olan Ahmed Bey'in affedilmesi tekrar gündeme gelmiştir. Kendisi için o dönem Ahıska valisi olan Benderli Ali Paşa kefil olmuş, böylelikle Ahmed Bey bir süre sonra affedilmiştir.⁵⁰

Ahmed Bey affedilmesinin ardından Osmanlı yönetimin emirlerine itaat etmiş ve bölgedeki isyanları bastırmıştır. Bu dönemde Ahıska'daki Acara halkının Gürcistan'a yönelik çetecilik faaliyetleri devam etmekteydi. Gürcistan'dan İstanbul'a gönderilen mektuplarda bu faaliyetlerden duyulan rahatsızlık belirtilirken, Ahmed Bey bu dönemde gizliden gizliye bu faaliyetleri için izin istemekteydi.⁵¹ Ayrıca bazı valiler de bu durumdan istifade ederek yapılan çetecilik faaliyetlerinden kâr sağlamaktaydı. 2 Temmuz 1818

⁴⁴ COA, HAT/47906-A, B.

⁴⁵ COA, HAT/458-22570.

⁴⁶ Aybar Meriç, "Tuzcuoğlu İsyanı ve Ahıska Üzerindeki Etkileri", *Uluslararası Ahıska Türkleri Sempozyumu*, 2 (2017): 497.

⁴⁷ Mehmet Hacısalihoğlu, "Tuzcuoğulları" *TDVİA*, C. XLI, 451.

⁴⁸ Fadime Tosik Dinç, "Ahıska Türkleri 1800-1921." (Doktora Tezi, Fırat Üniversitesi, 2015), 151.

⁴⁹ Lomsadze Shota, *Axalcixuri Qronikebi* (Tiflis: 1997), 221.

⁵⁰ COA, HAT/502-24619.

⁵¹ COA, HAT/1105-44596.

tarifli bir belgeye göre Çıldır valisi Lütfullah Paşa'nın bu çetecilik faaliyetlerini yasaklamadığı, aksine bu faaliyetlerden kâr sağlamış olduğu görölmektedir.⁵² Bu durum İstanbul'da Rus elçisi ile yapılan anlaşmalarla çözülmüş ve Acaralıların Rusya hükümü altındaki Gürcistan topraklarından topladıkları ganimet sahiplerine geri verilmiştir.⁵³

Ancak bu çetecilik faaliyetleri devam etmiştir. 9 Nisan 1819'da ise Ahmed Bey, Guria Kralı Mamia'ya karşı Osmanlı Sultanı II. Mahmut'un emriyle bir askeri sefer düzenlemiş, bu seferde Guria'da bulunan Askaras köyüne baskın düzenlemiştir. Ahmed Bey, bölgeden 87 esir toplamış, aynı zamanda büyük bir ganimet elde etmiştir. Aynı yıl Livane ve Lazeti bölgelerini kontrol altında tutan Çakeli ailesinden Ali Bey'in isyanını bastırmıştır.⁵⁴ Ahmed Bey yaklaşan Osmanlı-Rus savaşı öncesinde ve savaş sırasında da Ruslar tarafından birçok defa cezbedilmeye çalışılmıştır. Bu amaçla dönemin Kafkasya Genel Komutanı İvan Paskeviç, Ahmed Bey'le görüşüp onu Rus tarafına çekmek için General Vasili Bebutov'u görevlendirmiştir. General Bebutov'un kendisine yazdığı mektuba karşılık Ahmed Bey, Ahıska halkının Ruslarla birleşmek istemediğini belirtmiş ve Osmanlılardan yana taraf tutacağını bildirmiştir.⁵⁵

Ahmed Bey 1828 Osmanlı-Rus savaşı sırasında Acara'dan asker toplayarak Ruslara karşı savaşmıştır. Bölge halkı tarafından çok sevilen Ahmed Bey, bu sayede bölgeden külliyatlı miktarda asker toplamış ve Rusların Ahıska kuşatmasında aktif olarak görev almıştır. Gürcü kaynakları Ruslar'ın 1828 senesindeki Ahıska kuşatması esnasında surlarda çarpışan Ahmed Bey'in yaralanıp surlardan düşmesi üzerine askerinin ve halkın moral ve motivasyon açısından dibe vurduğunu belirtmektedir.⁵⁶ Ahıska'nın düşüşünün ardından Ahmed Bey Ahıska'dan kaçmak durumunda kalmıştır. Ağustos 1829 tarihinde ise Rusların Yukarı Acara'ya saldırmaları üzerine burada Ruslara karşı direnmeye çalışmıştır. Bölgenin merkezi olan aynı zamanda Acara'daki müslüman nüfusun önemli bölümünü barındıran Khulo kasabasının ateşe verilmesi üzerine Khulo'yu kurtarmaya çalışmış; ancak büyük zayıat vererek geri çekilmek zorunda kalmıştır.⁵⁷ Ahmed Bey döneminde Acara'daki İslamizasyon politikası da daha cüretkar bir hal almış; onun isminden güç alan Khulo'daki Müslüman Gürcüler bölgedeki kiliseleri yıkmış ve yerlerine camiler yapmıştır.⁵⁸ Ahmed Bey 1828-1829 Osmanlı-Rus savaşının ardından Kars valisi olarak görevlendirilmiş, 1834 senesinde ise Erzurum valisi olmuştur.⁵⁹

Acaralı Ahmed Bey babasının ölümü, Rus Çarlığı ve Osmanlı İmparatorluğu arasında yaşadığı ikilem neticesinde bölgedeki Rus varlığının da etkisiyle Osmanlılara karşı isyan etmiş; sonrasında ise tercihini Osmanlılardan yana kullanarak bölgede Ruslara karşı savaşmıştır. Ahmed Bey'in ardından Khimshiashvili ailesine mensup beyler

⁵² Esra Pamuk, "1 Numaralı Ahıska Şer'iyye Sicili'nin Transkripsiyonu Ve Değerlendirilmesi H.1183-1241/ M.1769-1825" (Yüksek Lisans Tezi, Gaziantep Üniversitesi, 2012), 40.

⁵³ Bayram Nazır, "Osmanlı-Rus Savaşlarında Acaralılar" (Yüksek Lisans Tezi, Atatürk Üniversitesi, 1993), 31.

⁵⁴ Turmanidze, "Ximshiasvilebi XIX. Saukunis Pirvel", 59.

⁵⁵ Diasamidze Biciko, "Batumis Sakitxebi XVIII-XIX. Saukuneebis Ruset-Turqetis Omebshi", *Adjaris Dedasamshoblostan Dabrunebis 130 Wlistavisadmi Midzghvnili Saertashoriso Samecniero Konferenciis Masalebi* (2009): 18.

⁵⁶ Abesadze Avksenti, *Adjaris Mtavari Axmed Pasha-Ximshiashvili* (Tiflis: 1914), 6.

⁵⁷ Turmanidze, "Ximshiasvilebi XIX. Saukunis Pirvel", 61.

⁵⁸ Baqradze Dimitri, *Arqeologiuri Mogzauroba Guriasa da Adjarashi* (Batum: 1985), 60.

⁵⁹ Turmanidze, "Ximshiasvilebi XIX. Saukunis Pirvel", 59.

ilerleyen yıllarda da Osmanlılardan yana taraf tutacak; Rusların Acara ve Doğu Anadolu'ya yönelik seferlerinde ve bölgedeki isyan hareketlerinde Osmanlıların kontrolünde faaliyetlerine devam edeceklerdir.⁶⁰

3) 1816 Ahıska Halk Ayaklanması

Ahıska'daki o döneme kadar yaşanmış en büyük halk ayaklanması 1816 baharında başlamıştır. Ahıska'nın köylerinden gelen Müslüman Gürcü kadınlar, bölgelerindeki askerlerin taşkınlık ve yolsuzluklarını Ahıska eyalet valisine bildirmek için Ahıska'ya gelmişlerdir. Kadınlar, Ahıska eyalet valisini bulamayınca bölgenin Ahıska mütesellimi olan Yeğen Mehmed Paşa'ya giderek bu işe bir son vermesini istemişlerdir. Ancak, Yeğen Mehmed Paşa (Gürcü kaynaklarının bazılarında kendisinden Mamed Raşid Bey namıyla bahsedilmektedir) gelen köylü kadınların talebini önce kale tamiri işleriyle uğraştığı için dikkate almamış, kadınların ısrarı üzerine ise huzurundan kovmuştur. Huzurdan çıkarılan kadınların 30 silahlı adam eşliğinde Ahıska sokaklarında gezen Kale ağası oğlu Süleyman Ağa ile karşılaşmaları ise çıkacak olayların fitilini ateşlemiştir. Durumu öğrenen Yeniçeri ustası Süleyman Ağa, Yeğen Mehmed Paşa'ya giderek yargı önünde hesaplaşılması gerektiğini belirtmiştir. Yeğen Mehmed Paşa'nın askerlerini huzuruna çağırarak Süleyman Ağa'yı tutuklamak istemesi üzerine Süleyman Ağa hançerini çekerek Paşa'yı ağır yaralamış, ardından askerleri ile Paşa'nın yanındaki askerlerin de birçoğunu öldürmüştür. Teslim olan askerler ise soyularak serbest bırakılmışlardır.⁶¹

Bu çatışmanın üzerine şehirdeki Gürcü esnaf, zanaatkar ve halk, Müslüman ve Hristiyan ayrımı olmaksızın bir araya gelip 13 Mayıs 1816'da Ahıska'da bir isyan başlatmışlardır. İsyancılar ilk önce Ahıska şehrindeki Rabat Kale'sine saldırmışlar, kale içerisinde bulunan askerlerle meydana gelen çatışmada Rabat Kalesi'ndeki birçok subay ve askeri öldürmüşler, geriye kalanları ise soyarak kaleden kovmuşlar ve kalenin yönetimini ele geçirmişlerdir. İsyancılar bunun ardından Yeğen Mehmed Paşa üzerine yürüyerek kendisini tutuklamışlardır.⁶² Paşa'nın tutuklanma haberinin eyalet genelinde yayılmasıyla isyan Ahıska şehri sınırları dışına çıkıp bütün eyalete yayılmıştır.

16 Mayıs 1816 tarihinde Ahıska Eyaleti'ne bağlı Khertvisi'de sancak beyi olarak görev yapan Ağzı-Açık Mehmed Bey (Mehmed Vachnadze) Ahıska'ya gelmiş ve ayaklanmaya öncülük etmeye gönüllü olmuştur.⁶³ Mehmed Vachnadze, Ahıska'nın ardından bölgedeki birliklere saldırarak buraları da kontrol altına almaya başlamış, hatta 21 Mayıs'ta Kvablani'de 400 kişilik bir Osmanlı birliğini yenilgiye uğratmayı başarmıştır. Ahıskalı isyancılar, o dönem Acara'yı kontrol altında tutup aynı zamanda Ahıska'ya da musallat olan ve halka zulmettiği ileri sürülen Sergerde Mehmed Turan hakkında Acara halkına bir mektup göndermişlerdir. Mektupta müşterek bir biçimde Mehmet Turan üzerine saldırı teklif edilmiş, bunu üzerine Acara halkı da ayaklanmaya dahil olmuştur.⁶⁴ Buna karşılık Pehlivan İbrahim Paşa, maiyyetinde bulunan Mehmet Turan'ın bu işle bir ilgisi olmadığı ve kendisi hakkında söylenen sözlerin asılsız olduğuna dair İstanbul'u

⁶⁰ Turmanidze, "Ximshiasvilebi XIX. Saukunis Pirvel", 61.

⁶¹ Lomsadze, *Samstxe-Cavaxeti*, 147.

⁶² COA, HAT/721-34363.

⁶³ Lomsadze, *Axalcixuri Qronikebi*, 221.

⁶⁴ Lomsadze, *Samstxe-Cavaxeti*, 148.

bilgilendirmekteydi.⁶⁵

Acara'daki isyancı birlikler ile Mehmet Turan'ın birlikleri arasında çatışma vuku bulurken, Ahıska birliklerinin de savaş alanına varmasıyla Mehmet Turan iki ateş arasında kalmış ve yenilerek geri çekilmiştir. Hayatta kalanlardan 400 kişi Acara'nın Kvablani bölgesindeki köylere sığınmışlar; ancak aç bırakılarak mecburen teslim olmaya zorlanmışlardır.⁶⁶ İsyanı bastırması için Serasker olarak görevlendirilen Pehlivan İbrahim Paşa, isyanın Ahıska mütesellimi Yeğen Mehmed Paşa, Sergerde Mehmet Turan ve kendi Hazinedarı Ahmed Bey sebebiyle gerçekleştiğini İstanbul'dan kendisine gönderilen arz ile öğrenmiştir.⁶⁷ Bunun üzerine Pehlivan İbrahim Paşa, Sergerde Mehmet Turan ile ilişkisini kestiğine dair bir arzı İstanbul'a göndermiştir.⁶⁸ Pehlivan İbrahim Paşa, Ahıska halkından Mehmet Turan ve Yeğen Mehmed Paşa'nın mallarıyla birlikte huzuruna getirilmesini ve suçlunun hangi taraf olduğunu bizzat belirlemek istemiştir. Ahıskalı isyancılar, bu talebi makul görmüş ve bu isimleri İbrahim Paşa'ya göndermişlerdir. Paşa, isyancılara dağılmalarını salık vererek savaş tehdidinde de bulunmuş; ancak isyancılar buna kulak asmayarak güçlerini bütün Ahıska genelinde yaymışlardır.⁶⁹

3 Temmuz 1816 tarihinde isyancılar Ahıska'ya giderek orada Paşa'ya karşı bir garnizon oluşturmuşlardır. Bu arada Pehlivan İbrahim Paşa ayaklanmayı bastırmak için büyük bir orduyla Ahıska'daki Tsurtskabi köyüne gelmiştir.⁷⁰ Mehmed Vachnadze komutasındaki Ahıskalı isyancı ordusu, Pehlivan İbrahim Paşa'nın ordusuyla karşı karşıya gelmiş ve 13 Ağustos'ta yapılan savaşta Ahıskalı isyancılar yenilmiştir. Savaşın ardından Pehlivan İbrahim Paşa, Vale köyüne gelip kamp kurmuş, bir ay sonra Vale'den Ahıska'ya karşı harekete geçmiştir. Paşa, 26 Ağustos'ta Ahıska şehrini kuşatma altına almıştır. Şehir 11 gün boyunca Paşa'ya karşı koymuş, halkın önemli bir bölümü Pehlivan İbrahim Paşa'ya karşı savaşa dahil olmuştur. 4 Eylül'de Paşa'nın ordusu şehre topyekün bir saldırı başlatmış ise de bu saldırı yenilgiyle sonuçlanmış ve Pehlivan İbrahim Paşa'nın ordusu dağılmıştır. Bundan sonra İbrahim Paşa bir ay boyunca Ahıska'yı kuşatma altında tutmuşsa da bir sonuç alamayıp 11 Ekim'de nihayet Ahıska'dan ayrılmıştır.⁷¹

İbrahim Paşa'nın çekilmesinin ardından Ahıska'da sular durulmuş; isyancı lideri Mehmed Vachnadze tekrar Khertvisi'ye dönmüştür. Pehlivan İbrahim Paşa'ya karşı kazandığı zafer Mehmed Vachnadze'nin Ahıska'daki popüleritesini oldukça arttırmıştır. Bu dönemde Mehmed Vachnadze'nin Ahıska Eyaleti'nde mevcut sorunların çözümünde tek mercii konumuna yükselmesi, İstanbul'u Ahıska'daki yeni statükoyu tanımaya mecbur bırakmış, böylelikle isyan sona ermiştir.⁷² Ancak, sonrasında meydana gelen gelişmeler göstermektedir ki isyandan en fazla faydalanan grup yine bölgedeki yerel feodaller olmuş, bölgedeki Gürcü halkı bu isyan sayesinde kazanmak istediği hakları elde edememiştir.⁷³

⁶⁵ COA, HAT/721-34363.

⁶⁶ Lomsadze, *Axalcixuri Qronikebi*, 221.

⁶⁷ COA, HAT/721-34363.

⁶⁸ COA, HAT/633-31245.

⁶⁹ Lomsadze, *Samstxe-Cavaxeti*, 149.

⁷⁰ Lomsadze, *Axalcixuri Qronikebi*, 221.

⁷¹ Lomsadze, *Samstxe-Cavaxeti*, 149.

⁷² COA, AE. SMHD. II./118-9903.

⁷³ Lomsadze, *Samstxe-Cavaxeti*, 149.

İsyan sonrasında Ahıska halkının Osmanlı yönetimine karşı duyduğu çekincenin neticesinde, Ahıska kadısı Mehmed Emin vasıtasıyla İstanbul'a bir arz yollanmıştır. Arzda, bundan sonra Osmanlı yönetimine yönelik bu tarz bir harekette bulunmayacaklarını ve birbirlerine kefil olduklarını beyan etmişlerdir.⁷⁴

1816 Ahıska ayaklanması, bölgede Osmanlı hakimiyetini devirmeyi amaçlayan ve kısmen milli nitelikler taşıyan Ahıskalı Gürcülerin bir başkaldırısı olarak nitelendirilebilir. Ayaklanma bölgedeki farklı sınıf ve gruplardan oluşan Gürcüleri birleştirmiş ve bir ordu oluşturarak Osmanlı yönetimine karşı yekpare bir biçimde savaşmalarına zemin hazırlamıştır. İsyanın en çok katılımın sağlandığı yerler Samtskhe-Cavakheti (Ahıska), Acara ve Shavsheti (Şavşat) bölgeleri olmuştur.⁷⁵ İsyanın başına Mehmed Vachnadze'nin geçmesinin ardından isyancılar arasındaki sınıf ayrımı ortadan kalkmış, yoksul halkın yanında zanaatkar ve esnaflar da isyana katılarak tek bir amaç dahilinde savaşmışlardır: bölgedeki Osmanlı hakimiyetini ortadan kaldırmak. Mehmed Vachnadze'nin yanında Kale ağası oğlu Süleyman Ağa, Acaralı Tuna Mameda da isyana önderlik eden diğer liderler olmuştur. Ancak, bölgedeki Gürcü feodalleri çıkarları doğrultusunda bu isyana kimi zaman destek vermişler kimi zaman da Osmanlı yönetiminden yana taraf tutarak yanlı bir politika sergilemişlerdir. İsyanın ardından Gürcü feodaller Osmanlı yönetimi ile anlaşarak bazı tavizler karşılığında bölgedeki güçlerini geri kazanmış ve isyandan en karlı çıkan sınıf olmuştur. İsyan bölgedeki Gürcü halkı için sonuçları açısından bir farklılık yaratmamıştır. İsyan her ne kadar başarıya ulaşmış olsa da kendisine bir hedef belirleyemediği için bölgedeki statüko kısa bir süre sonra tekrardan eski haline dönmüş, Osmanlı yönetimi bölgede tekrardan hakimiyetini tesis etmiştir.⁷⁶

Ayaklanma sona erdikten sonra, tutuklu bulunan Ahıska mütesellimi Yeğen Mehmed Paşa ve Sergerde Mahmud Turan İstanbul'a gönderilmiş, Pehlivan İbrahim Paşa'nın hazinedarı Ahmed Bey ve Yeniçeri ustası olan Süleyman Ağa ise şehirde dükkanları soydukları gerekçesiyle katledilmişlerdir.⁷⁷ İsyan sırasında şehirden kovulan Gürcü unsuru ise tekrardan Ahıska'ya iskan edilmiştir. İsyanın sona ermesinden sonra, Çakeli soyundan gelen Lütfullah Paşa tekrar Ahıska'ya eyalet valisi olarak atanmış, böylece bölgede önemli bir konuma sahip olan ve diğer Gürcü feodallerinin büyük saygı duyduğu Çakeli ailesi tekrar Ahıska yönetimine getirilerek yerel Gürcü feodallerin arzusu tatmin edilmiştir.⁷⁸

Görüldüğü üzere, Ahıska Eyaleti'nin Selim ve Ahmed Khimshashvili'den sonraki isyan ve bağımsızlık figürü, 1816 ayaklanmasının liderlerinden biri ve Khertvisi Sancak Beyi Mehmed Vachnadze olmuştur. Ahıska bölgesindeki Gürcü yanlısı hareketlerin birçoğu Khertvisi Sancağı'nda gözlemlenmiştir. Bunun en önemli nedeni, Gürcistan sınırında bulunması ve Sancak'ın ana köylerinde Gürcü dilinin ve Hıristiyan inancının hiçbir şekilde zarara uğramaması olarak gösterilebilir. Ahıska gibi, Khertvisi de

⁷⁴ COA, HAT/1107-44639.

⁷⁵ Lomsadze, *Samstxe-Cavaxeti*, 150.

⁷⁶ Lomsadze, *Samstxe-Cavaxeti*, 151.

⁷⁷ COA, HAT/1107-44639.

⁷⁸ COA, C.DH./211-0547.

Gürcistan'dan kaçan siyasi liderlerin sığınaklarının başında geliyordu. İmeret Kralı II. Solomon, Bagrat Hanedanı'ndan Prens Aleksandre Batonishvili, İmereti ve Kartli-Kaheti'nin diğer feodal beyleri Gürcistan'da yaşadıkları başarısızlıkların ardından bu bölgelere sığınmış ve Gürcistan'da Rus idaresine karşı faaliyetlerini buradan idare etmeye çalışmışlardır.⁷⁹

Ayaklanma biter bitmez Mehmed Vachnadze 24 Mart 1816 tarihinde Khertvisi'ye gitmiş ve kendisine yönelik muhtemel bir Osmanlı saldırısına karşı Khertvisi'deki kalesini kuvvetlendirmeye başlamıştır.⁸⁰ Ayaklanmadan sonra Mehmed Vachnadze Ahıska'da etkili bir politik figür haline gelmiştir. Ahıska valisi Lütfullah Paşa görevden el çektirildiğinde yerine geçecek olan Benderli Ali Paşa Ahıska'ya varana dek bölgenin idari işleri Mehmed Vachnadze tarafından karara bağlanmıştır. Mehmed Vachnadze, Osmanlıların İran, Rusya ve Gürcü hanedan üyeleri ile olan diplomatik meselelerine de bizzat katılıp görüş bildirmiştir. Diğer yandan, bu yaptıklarının Osmanlı hükümeti nezdinde bir karşılığının olmasından korktuğu için Osmanlı yönetimine güvenememiş, bu sebeple İran ve Rusya ile daha yakın ilişkiler kurma yolunu seçmiştir. İran ile ilişkilerini o dönem İran'da sürgünde olan Prens Aleksandre Batonishvili aracılığıyla sürdüren Mehmed Vachnadze, Aleksandre Batonishvili ile aralarındaki yakın ilişkiye binaen Ağustos 1818 tarihinde Prens Aleksandre'yi konuğu olarak 300 kişilik kapı halkıyla birlikte Khertvisi'ye davet etmiştir.⁸¹

Bu durum doğal olarak Rusların gözünde bir tehdit olarak algılanmıştır. Dönemin Kafkasya Genel Valisi Aleksey Petroviç Yermolov (Kafkasya Genel Valiliği 1816-1827), Prens'in Khertvisi'ye gelmesini Gürcistan'daki Rus yönetimi açısından bir tehdit olarak görmüş ve Binbaşı Veletsky'yi Kartli-Kahet tahtının namzeti olan bu adamı yakalaması için görevlendirmiştir. Veletsky'ye verilen talimata göre; Veletsky sabotajcı kılığına girecek ve önceden hazırlanan plana göre 9 Eylül 1818 tarihinde yerli Müslüman Gürcülerin desteğiyle Aleksandre Batonishvili'yi yakalayacaktı.⁸²

Aleksey Yermolov, Mehmed Vachnadze'nin kritik durumunun ve Sultan II. Mahmud'un suikastla ilgili gizli bir kararname yayınladığının farkında olarak, Mehmed Vachnadze'yi Rus tarafına çekmenin yollarını aramıştır. Bunun için büyük hediyelerle Veletsky'yi Mehmed Vachnadze'ye yollamış ve onun tavrını yoklamasını emretmiştir.⁸³ Yermolov, aradaki ilişkiyi Mehmed Vachnadze'nin yakın adamlarından biri olan ve önceden Khertvisi Sancağı'ndan kaçan Eliaz Ağa vasıtasıyla yürütmeye karar vermiştir. Yermolov, Mehmed Vachnadze'nin Osmanlı yönetiminden bir tehdit görmesi durumunda, Mehmed Vachnadze'ye Rus koruması altına alınacağına dair garanti, gerekirse Kverno Kartli'ye (Güney Kartli bölgesi) iltica edebileceği ve kendisine toprak verileceğine dair söz vermiştir. Gizlice Khertvisi'ye gelen Eliaz Ağa, Yermolov adına Mehmed Vachnadze'ye şöyle bir teklifte bulunmuştur: Prens Aleksandre Batonishvili'yi bize iade edin ve benimle Sabaratiano'da (Ermenistan) yaşamak için taşının. Ancak Mehmed Vachnadze teklifi

⁷⁹ Lomsadze, *Samstxe-Cavaxeti*, 151.

⁸⁰ Lomsadze, *Axalcixuri Qronikebi*, 221.

⁸¹ Lomsadze, *Samstxe-Cavaxeti*, 151.

⁸² Lomsadze, *Samstxe-Cavaxeti*, 152.

⁸³ Lomsadze, *Samstxe-Cavaxeti*, 152.

reddetmiştir. Bunun üzerine Yermolov, Aleksandre Batonishvili'nin öldürülmesi için de bir anlaşma zemini aramış, ancak her defasında reddedilmiştir.⁸⁴ Mehmed Vachnadze'nin Rusları her seferinde reddetmesinin altında yatan sebep, Rusların Aleksandre Batonishvili isminden duydukları korku olup Mehmed Vachnadze bu korkudan yararlanmanın yollarını aramıştır.

Sonuç olarak Mehmed Vachnadze, hem Osmanlı merkezi hükümetine karşı savaşmış hem de bölgedeki feodal dokunulmazlığını korumak için yeri geldiğinde Osmanlı yönetimi ile ortak hareket etmiş, zamanının tipik bir feodal beyidir. Bünyesinde hem ulusal bir karakter hem de Müslüman Gürcü feodal sınıfa dair profilleri birleştiren bir yerel lider olarak Mehmed Vachnadze Ahıska tarihinde önemli bir politik figürdür.

4) 1819 İmeret ve Guria İsyanları Sırasında Mehmed Vachnadze'nin İsyanlılarla İlişkisi

Rusların İmeret Krallığı'nı 1804 senesinde ilhak etmesinin ardından İmeret Krallığı'nda Rusların yönetimi her geçen gün daha ağırlaşmıştır. İmeret isyanı da bu dönemde Gürcistan'da ortaya çıkan diğer isyanlarla aynı sebeplere sahiptir. Rusların Gürcü kilisesi üzerinde hakimiyet kurmaya çalışmaları önce bölgedeki tavad-anzavurları rahatsız etmiştir. Gürcü kilisesindeki ayinlerde yapılan ritüeller değiştirilmiş, Rusların yaptığı ayinler Gürcülere zorla yaptırılmaya çalışılmıştır. Ayrıca tavadların yönetimdeki etkisi bölgedeki Rus yöneticiler tarafından ortadan kaldırılmıştır. Bu sebeplerle 1819 yazında İmereti bölgesinde Ruslara karşı bir isyan başlamıştır. Bu isyan ilk başta dini sebepleri olan bir isyanken, sonradan Çar'ın kolonizasyon rejimine karşı çıkan bir isyana dönüşmüştür. İsyanın Rus yönetimine karşı bağımsızlık anlamı kazanmasının ardından köylüler de bu isyana destek vermeye başlamıştır.⁸⁵

İsyanın başlamasının ardından Yermolov, General Veliaminov'u isyanı bastırmakla görevlendirmiştir. İsyan sırasında dönemin Khertvisi Sancak beyi olan Mehmed Vachnadze isyancılarla yakın ilişkiler kurmuştur. Bu yakın ilişkiler sayesinde İmeretli isyancılar Ahıska'dan yardım alabileceklerini ümit etmişlerdir. Temmuz ayında İmeretli bir tavad olan Kakucha Kiknadze iki köylüyle birlikte Khertvisi'ye giderek orada Mehmed Vachnadze ile görüşmüştür. Daha sonra onu Ivane, Nikoloz ve Davit Abashidze tarafından gönderilen hazine çiftçisi Kirtishvili ziyaret etmiştir. İsyanlılar Mehmed Vachnadze'den mühimmat, para ve mümkünse asker talep etmişlerdir. Ayrıca, İmeretli halkı Mehmed Vachnadze'den Aleksandre Batonishvili'nin İmeretli tahtına geçme konusunda ikna edilmesini de talep etmiştir.⁸⁶ İsyan sırasında Mehmed Vachnadze hem İmeretli'nin hem de Guria-Samegrelo'nun tavadları ile ticari yazışmalar yapmıştır. Aradaki iletişim ise Khertvisi'den Markoz adındaki Gürcü Katolik bir tüccar tarafından sağlanmıştır. Mehmed Vachnadze, gelen isyancılara gerekli durumlarda ona haber vermelerini, isyana destek için her zaman hazır olduğunu dile getirmiştir. Ekim 1819'da Papuna Tsulukidze, Nikoloz Abashidze ve Davit Nizharadze önderliğinde büyük bir İmeretli isyancı heyeti Khertvisi'ye gelmiş, hatta Davit Nizharadze, Khertvisi'de Aleksandre Batonishvili ile de görüşme

⁸⁴ Khantadze Shota, "Masalebi Aleksandre Batonishvilis Biografiisatvis." *S. Canashias Saxelobis Saqartvelos Saxelmwifo Muzeumis Moambe* C. XXII (1961): 266.

⁸⁵ Canashia, Berdzenishvili, 283.

⁸⁶ Dumbadze Mamia, *Dasavlet Saqartvelo XIX. Saukunis Pirvel Naxevarshi* (Tiflis: 1957), 23.

imkanı bulmuştur. Mehmed Vachnadze ile yapılan görüşmeden anlaşıldığı üzere, Aleksandre Batonishvili Mehmed Vachnadze tarafından tayin edilen görevlilerle İmereti'ye gidecek ve İmeret isyanının başına geçecekti. Bu dönemde Mehmed Vachnadze kendi pozisyonunu kuvvetlendirmek adına İmereti tahtı üzerinde Aleksandre Batonishvili'nin adaylığını desteklemiştir.⁸⁷

İmereti'de isyanın başlamasının ardından Guria bölgesi de isyana destek vermiştir. 1820 Nisan'da Guria'lı isyancılar özellikle Raja ve Guria'da askeri birlikler toplamışlardır. İsyancı liderlerinden Ivane Abashidze'nin bu dönemde İmereti'den kaçıp Guria'ya gelmesinin ardından Rus birlikleri de Guria bölgesine girmişlerdir. Rus birlikleri ile Gürcü birlikleri arasında meydana gelen çatışmalarda Rus birlikleri galip gelmiş ve köyler yakılmıştır. Raja şehrinin tahrip edilmesinin ardından isyancılar Ivane Abashidze'nin birlikleri ile birleşmiş, ancak Ivane Abashidze yenilmiş ve Ahıska'ya kaçmıştır. 24 Temmuz 1820'de Sisxlismghvrelı (Kan dökken) savaşında General Veliaminov'un ordusu Gürcü ordusunu yenmiş ve isyan sona ermiştir. İsyanın bitmesinden sonra Gürcü isyancılar cezalandırılmış ve bir bölümü hapse gönderilmiş, bazıları ise Sibiry'a sürgün edilmiştir.⁸⁸

1826-1828 Rus-İran savaşı sırasında İran, Gürcistan'da siyasi ve askeri faaliyetler yürütmüş, Gürcü prenslerini Rusya'ya karşı kışkırtmakla kalmayıp silah da göndermiştir. Bu dönemde Osmanlılar da bölgede Rusya'ya karşı Gürcü prenslerine destek vermiştir. İmeret Krallığı'nı yönetenlerin soyundan gelen Prens Vahtang Trabzon'da bulunduğu sırada, Guria halkının Ruslardan bıktığını belirtmiş ve halkının Ruslardan kurtulması için Osmanlı'dan yardım istemiştir.⁸⁹ 2 Ağustos 1826 tarihinde Ahıska Eyalet valisi Hakkı Paşa, İran'ın Gürcistan üzerine ilerlediğini ve Gürcistan halkının da Ruslara direnmek için hazırlandığını belirtmekteydi.⁹⁰ Guria Dadyanı V. Mamia'nın 20 Kasım 1826 tarihinde ölmesinin ardından, Guria halkı Rusya'nın göndereceği görevliye itaat etmemek konusunda anlaşmıştır. İsyanın başlamasının ardından bölge halkı Osmanlı İmparatorluğu'na durumu anlatan bir mektup yazmış ve başarısız olurlarsa Osmanlı topraklarına sığınacaklarını bildirmişlerdir.⁹¹ İsyanın başarısız olmasının ardından Dadyan Mamia'nın karısı Prenses Sofia Ahıska valisi Ahmed Rüşdü Paşa ile görüşerek Osmanlı topraklarına sığınmıştır.⁹²

Bu dönemde Güney-Batı Gürcistan'da Ruslara karşı tekrardan Osmanlılar ile ittifak kurulmasına yönelik fikirler ortaya çıkmıştır. Hem İmeret isyanında hem de Guria isyanında Gürcülerin Ruslara karşı Osmanlı desteği talep ettikleri görülmektedir. Ancak, bu dönemde Rusya'nın Güney Kafkasya'da Osmanlı'ya karşı çok daha güçlü ve avantajlı durumda olması, ayrıca Osmanlı ile Rusya arasında savaş durumunun olmaması

⁸⁷ Lomsadze, *Samstxe-Cavaxeti*, 154.

⁸⁸ Gogoladze D, *Brdzola Carizmis Batonobis Winaagmdeg XIX. Saukunis Pirvel Oceulshi* (Tiflis: Saqartvelos İstoriis Narkveebi, 1973), 936.

⁸⁹ COA, HAT/38094.

⁹⁰ COA, HAT/38095.

⁹¹ COA, HAT/36613/İ.

⁹² COA, HAT/36613.

nedeniyle Osmanlılar Gürcü krallıklarına resmi olarak destek verememiştir.⁹³

Görüldüğü üzere, 1819 senesinde İmeret ve Guria'da başlayan isyanlar Gürcü ulusal kimliğinin oluşmasında büyük öneme sahip olmakla birlikte, Gürcülerin Çarlık Rusyası'na karşı tek başlarına başarılı olma şanslarının düşük olmasından dolayı nihayete erememiş isyanlardır. Gürcü hanedan üyelerinin Ruslara karşı Osmanlı desteği istemeleri ve Ahıska'da meydana gelen isyanda sivrilen Mehmed Vachnadze'den destek aramaları, Gürcü ulusal kimliğinin yeni yeni oluşmaya başladığı döneme denk gelmektedir. XIX. yüzyıla kadar Gürcistan'ın farklı bölgelerine hükmeden feodal beyler ve krallar arasında süregelen bölgesel çatışmalar bu dönemden itibaren yerini topyekün başkaldırlara bırakacak, aynı zamanda Gürcü aydınlar, Gürcü ulusal kimliğinin oluşması için gerekli ideolojik yapılanmanın temellerini atacaklardır.

Sonuç

Çarlık Rusyası'nın 1768-1774 Osmanlı-Rus Savaşı'nın ardından imzalanan Küçük Kaynarca Antlaşması ile başlayan Gürcistan'ı ilhak süreci, o dönem İran ve Osmanlı tahakkümünden bunalan Gürcü Krallıkları için bağımsızlığa giden yolda bir umut ışığı olarak görülmüştür. Gürcü Krallıkları, bölgede Osmanlı ve İran aleyhine genişleyen Ruslara bu amaçla destek vermiş, bölgenin jeopolitik konumu ve aralarındaki siyasi sürtüşmeler gereği birlikten uzak oluşlarını Rus hakimiyeti altına girerek sonuca bağlayacaklarına inanmışlardır. Çarlık Rusyası tahakkümünün Gürcü Krallıklarını birleştirmesinin ardından ise uygun ortamı yakaladıklarında bağımsızlık için mücadele edeceklerine dair bir görüşe sahiptirler. Ancak, Çarlık yönetiminin Gürcistan'daki hanedanlar, Gürcü halkı ve yerel feodaller üzerine icbar ettiği şartların ağırlığı, Gürcü kültürünün asimilasyonuna çalışılması ve Gürcistan'ın yönetiminde sadece Rus yöneticilerin söz hakkı olması gibi durumlar Gürcülere mevcut gerçeklerin ideallerinden çok uzak olduğunu göstermiştir.

Bu gerçeklik yine de Osmanlı hükmü altındaki Ahıska ve Acara eyaletlerinde Osmanlı hükmünden kurtuluşun Rus yardımıyla gerçekleşebileceği algısını değiştirmemiştir. Ahıska bölgesinde XIX. yüzyılın başlarında daha önceden olduğu gibi Osmanlı tarafından taltif edilip bölgede yönetici konumuna yükselen yerel feodallerin Gürcistan'da yavaş yavaş ve emin adımlarla yerleşen Ruslarla müttefik olup Osmanlı hükmüne karşı başlattıkları isyanlar bu algının bir sonucudur. İlk olarak Ahıska eyalet valisi olan Selim Khimshashvili'nin, ardından Ardanuç sancak beyi olan oğlu Ahmed Khimshashvili'nin başlattıkları isyanlar ilk etapta bölgedeki Osmanlı hükmünü kırıp yerine Rus kontrolü altında kısmi bağımsızlığı amaçlamaktaydı. Ancak, bu iki isyancı liderin Ruslarla ittifakın kendilerini bağımsızlıktan ziyade başka bir esarete götürdüğünü farketmesi üzerine; Selim Khimshashvili tek başına bir bağımsızlık savaşı verme kararı alarak sonu idamla biten bir mücadele yaşamış, oğlu Ahmed Khimshashvili ise sırt döndüğü Osmanlı'nın tabiiyetini tekrardan kabul ederek Ruslara karşı bölgede Osmanlı hükmünün bir neferi olma yolunu seçmiştir.

Khertvisi sancak beyi Mehmed Vachnadze ise Ahıska'da meydana gelen halk

⁹³ Baramidze İrakli, *Qartul-Rusuli-Osmaluri Urtiertobebi XIX. Saunikis I. Mesamedshi* (Batum: Bsu Saqartvelos İstoriis Katedra Samxret-Dasavlet Saqartvelos Samecniro-Kvleviti Centri, 2005), 26.

ayaklanmasını fırsata çevirerek bölgedeki zayıflamış Osmanlı kontrolünü kendi çıkarına kullanmış, hem Çarlık Rusyası ile hem de İran ile ilişkilerini aktif tutarak bölgenin kontrolünü belirli bir süre kendi tekelinde tutmuştur. 1816 Ahıska ayaklanması her ne kadar halkın başlattığı ve başarıya ulaştırdığı bir isyan olsa da isyan sonunda Ahıska'daki Gürcü halkın içinde bulunduğu şartlarda bir değişiklik olmamıştır. Ayrıca, Mehmed Vachnadze'nin 1819 senesinde İmeret ve Guria'daki isyancılarla ve Gürcü hanedanlar içerisinde en etkin ve kadimi olan Bagrat Hanedanı'ndan Prens Aleksandre Batonishvili ile olan aktif ilişkisi kendisini Rusların gözünde önemli bir konuma getirmiştir. Ruslar, Mehmed Vachnadze aracılığıyla Ahıska'nın ele geçirilmesi fikrini aktif tuttuğundan, kendisine yönelik faaliyetlere girişmekten kaçınmışlardır.

Beyanname:

- 1. Etik Kurul İzni:** Etik Kurul İzni gerekmemektedir.
- 2. Katkı Oranı Beyanı:** Yazar, makaleye başkasının katkıda bulunmadığını beyan etmektedir.
- 3. Çıkar Çatışması Beyanı:** Yazar, herhangi bir çıkar çatışması olmadığını beyan etmektedir.

Declarations:

- 1. Ethics approval:** Not applicable.
- 2. Author contribution:** The author declares no one has contributed to the article.
- 3. Competing interests:** The author declares no competing interests.

KAYNAKÇA

Arşiv Belgeleri

COA (Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi)

Kitaplar ve Süreli Yayınlar

Abesadze, Avksenti. *Adjaris Mtavari Axmed Pasha-Ximshiashvili*. Tiflis: 1914.

Allen, William E.D. *A History of the Georgian People*. London: 1971.

Aybar, Meriç. "Tuzcuzade/Tuzluoğlu İsyanı ve Ahıska Üzerindeki Etkileri" *Uluslararası Ahıska Türkleri Sempozyumu*, 2 (2017): 493-499.

Baramidze, İrakli. *Qartul-Rusuli-Osmaluri Urtiertobebi XIX. Saukunis I. Mesamedshi*. Batum: Bsu Saqartvelos İstoriis Katedra Samxret-Dasavlet Saqartvelos Samecniero-Kvleviti Centri, 2005.

Baqradze, Dimitri. *Arqeologiuri Mogzauroba Guriasa da Adjarashi*. Batum: 1985.

Berdzenishvili, Nikoloz. *Saqartvelos İstoriis Sakitxebi*. Tiflis: Saqartvelos SSR Mecnierebata Akademia, 1965.

- Canashia, Simon; N. Berdzenishvili. *Saqartvelos İstoriis Sakitxebi Wigni*. Tiflis: Mecnierebata, 1990.
- Diasamidze, Biciko. "Batumis Sakitxebi XVIII-XIX. Saukuneebis Ruset-Turqetis Omebshi." *Adjaris Dedasamshoblostan Dabrunebis 130 Wlistavisadmi Midzghvnili Saertashoriso Samecniro Konferenciis Masalebi* (2009).
- Dumbadze, Mamia. *Dasavlet Saqartvelo XIX. Saukunis Pirvel Naxevarshi*. Tiflis: 1957.
- Gogoladze, D. *Brdzola Carizmis Batonobis Winaaghmdog XIX. Saukunis Pirvel Oculshi*. Tiflis: Saqartvelos İstoriis Narkveebi, 1973.
- Gogolauri, Roman. *Ruset-Turqetis Omebi da Samxret Saqartvelos Sakitxi*. Publishing House Universali: 2016.
- Guruli, Vahtang. *Saqartvelos Axali İstoria (1801-1918), Wigni I*. Tiflis: Qartuli Universiteti, 2017.
- Gvosdev, Nikolas K. *Imperial Policies and Perspectives Towards Georgia, 1760- 1819*. Oxford: Macmillian, 2000.
- Hacısalihoğlu, Mehmet. "Tuzcuoğulları." *TDVİA*, C. XLI, 451-453.
- İobashvili, Guliver. *Kartul-Rusuli Politikuri-Diplomatiuri Kontaktebi XVIII-XIX Saukuneta Mijnaze da Kartl-Kaxetis Samefos Aneqsia Rusetis Mier 1801 W. Aqti*. Tiflis: Saqartvelos İstoriis Narkveebi, 1973.
- Khantadze, Shota. "Masalebi Aleqsandre Batonishvilis Biografiisatvis." *S. Canashias Saxelobis Saqartvelos Saxelmwifo Muzeumis Moambe XXII* (1961): 239-274.
- Kardaş, Tuğba "XIX. Yüzyılda Kafkasya'da Salgın Hastalıklar ve Karantina Önlemleri 1800-1900" Yüksek Lisans Tezi, Ege Üniversitesi, 2010.
- Lomsadze, Shota. *Axalcixuri Qronikebi*. Tiflis: 1997.
- Lomsadze, Shota. *Samstxe-Cavaxeti (XVIII. Saukunis Shuawlebidan XIX. Saukunis Shuawlebamde)*. Tiflis: 1975.
- Nazır, Bayram "Osmanlı-Rus Savaşlarında Acaralılar." Yüksek Lisans Tezi, Atatürk Üniversitesi, 1993.
- Paichadze, Giorgi. *Kartli Kaxetisa da Rusetis Urtiertobebis Ganaxleba 80iani Wlebis Dasawyisshi. 1783 W. Xelshekruleba*. Tiflis: Saqartvelos İstoriis Narkveebi, 1973.
- Pamuk, Esra "1 Numaralı Ahıska Şer'iyye Sicili'nin Transkripsiyonu ve Değerlendirilmesi H.1183-1241/ M.1769-1825." Yüksek Lisans Tezi, Gaziantep Üniversitesi, 2012.
- Surmanidze, Ramaz. "Selim Ximshiasvili Samxret-Dasavlet Saqartvelos Gantavisuflebistvis Brdzolis Winaamdzgholi." *Erovnuli-Ganmatavisuflebeli Modzraoba XIX. Saukunis Samxret-Dasavlet Saqartveloshi, Niko Berdzenishvilis İstituti* (2015): 40-53.
- Süreyya, Mehmed. *Sicil-i Osmanî*. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1996.
- Şanizade Mehmed Ataullah Efendi. *Tarih-i Şanizade Osmanlı Tarihi 1223-1237/1808-1819*, I. Haz: Ziya Yılmaz, İstanbul: Çamlıca Yayınları, 2008.

- Tanrıverdi, Mustafa. "Rusya'nın Merkez-Taşra İdari Yapılanmasında Kafkasya (1785-1882)" *Türkiye Günlüğü* 126 (2016): 61-68.
- Tosik Dinç, Fadime "Ahıska Türkleri 1800-1921." Doktora Tezi, Fırat Üniversitesi, 2015.
- Turmanidze, Otar. "Ximshiasvilebi XIX. Saukunis Pirvel Naxebris Samxret-Dasavlet Saqartvelos Sazogadoebriv-Politikur Cxovrebashı." *Erovnuli-Ganmatavisuflebeli Modzraoba XIX. Saukunis Samxret-Dasavlet Saqartveloshi, Niko Berdzenishvilis İnstituti* (2015): 54-66.
- Türker, Özgür. "Gürcistan'ın Rus Himayesine Girmesi ve Sonuçları: Georgiyevsk Antlaşması'ndan Ağa Muhammed Han'ın Tiflis Seferi'ne" *History Studies* 7 (2015): 149-165.

КОНЦЕПТЫ “КОЛОНИАЛИЗМ” И “АНТИКОЛОНИАЛИЗМ” В ОЦЕНКАХ ИНТЕЛЛЕКТУАЛЬНОГО НАСЛЕДИЯ КНЯЗЯ Э.Э. УХТОМСКОГО (1861-1921)

 Andrey AŞİHMİN^a

Аннотация

Статья посвящена интерпретации деятельности и интеллектуального наследия известного ориенталиста, публициста и камер-юнкера императорского двора князя Э.Э. Ухтомского в рамках колониального и антиколониального подходов. В тексте производится попытка рассмотреть феномен “восточничества” в русской общественной мысли конца XIX – начала XX вв. На основе документальных материалов Российского государственного исторического архива и Государственного архива Российской Федерации, а также новейшей историографии вопроса автор встраивает “восточничество” в интеллектуальный контекст эпохи и определяет границы данного общественно-политического мировоззрения между колониальным и антиколониальным дискурсами. Во избежание разрозненного представления о столь часто употребляемых в историографии гуманитарных наук терминах “колониализм” и “антиколониализм” автор даёт им собственные определения, в рамках которых производится анализ биографического, научного и литературного нарративов. Методологический аппарат работы охватывает подходы интеллектуальной истории, биографики и собственно классические практики источниковедческой критики. С помощью анализа ранних юношеских рукописей князя Э.Э. Ухтомского и изучения “мифа морского путешествия”, бытовавшего в семье князей Ухтомских, автор пытается обозначить истоки мировоззренческих установок будущего востоковеда и публициста. Отдельный сюжет “Николай II и князь Э.Э. Ухтомский” исследуется в свете имеющейся в личном фонде князя корреспонденции (РГИА. Ф. 1072). Среди основных выводов – мысль о том, что невозможно с точностью определить тяготеющее к возвышению азиатской культуры мировоззрение князя как однозначно антиколониальное, поскольку сам Э.Э. Ухтомский как интеллектуал не мог отстраниться от главного мифа, цементирующего европейский цивилизационный ландшафт – идеи об интеллектуальном, политическом и экономическом превосходстве “белого человека” над остальным миром. Транслировав противоположный по смыслу дискурс в своих сочинениях, Э.Э. Ухтомский не убедил императора и общественность в истинности своей концепции. Охлаждение отношений между главным идеологом “восточничества” и монархом в начале 1900-х гг. и последующая Русско-японская война только закрепили при дворе экзотический статус “азиатских причуд”, до конца дней монархии проявлявшийся в тесном взаимодействии императорской семьи с тибетским лекарем П.А. Бадмаевым.

^a Dr., Russian State Historical Archive, St. Petersburg/Russia, kateline.11@gmail.com

Ключевые слова: История России, Э.Э. Ухтомский, Николай II, “восточничество”, колониализм, антиколониализм, путешествие на Восток.

**THE CONCEPTS OF “COLONIALISM” AND “ANTI-COLONIALISM” IN ASSESSMENTS OF
THE INTELLECTUAL HERITAGE OF PRINCE E.E UKHTOMSKIY (1861-1921)**

Abstract

The article is devoted to the interpretation of the activities and intellectual heritage of the famous orientalist, publicist and *valet de chambre* of the imperial court – prince E.E. Ukhtomskiy – within the framework of the colonial and anti-colonial approaches. The text makes an attempt to consider the phenomenon of “orientalism” in Russian public opinion at the end of the XIXth – beginning of the XXth centuries. On the basis of documentary materials from the Russian State Historical Archives and the State Archives of the Russian Federation, as well as the latest historiography of the issue, the author embeds “orientalism” into the intellectual context of the timeline and defines the borders of this socio-political opinion between “colonial” and “anti-colonial” discourses. In order to avoid a scattered understanding of the terms “colonialism” and “anti-colonialism” so often mentioned in the historiography of the humanities, the author gives them his own definitions, within which the analysis of biographical, scientific and literary narratives is carried out. The methodology of the work covers the approaches of intellectual history, biography, and the classical practice of source criticism. By analyzing the early youth manuscripts of Prince E.E. Ukhtomskiy and the study of the “sea voyage myth” of the family of the Ukhtomskiy princes, the author tries to identify the origins of the ideological attitudes of the future orientalist and publicist. A separate plot “Nicholas II and Prince E.E. Ukhtomskiy” is investigated in context of the correspondence, available in the personal found of the prince (RSHA. F. 1072). Among the main conclusions – the idea that it is impossible to accurately determine the prince’s view tending to the rise of Asian culture as unambiguously “anti-colonial”, since E.E. Ukhtomskiy as an intellectual could not move away from the main myth cementing the European civilizational landscape – the idea of the intellectual, political, economic superiority of the “white man” over the rest of the world. Transmitting an opposite discourse in his writings, Ukhtomskiy failed to convince the emperor and the public of the truth of his studies. The cooling in relationship between the main ideologist of “orientalism” and the monarch in 1900 and the Russo-Japanese War only consolidated the exotic status of “Asian fads” at court, which until the end of the days of the monarchy manifested itself in close interaction of the imperial family with the Tibetan doctor P.A. Badmaev.

Keywords: History of Russia, E.E. Ukhtomskiy, Nicholas II, “orientalism”, colonialism, anti-colonialism, a journey to the East.

**KNYAZ E.E. UHTOMSKIY'İN FİKRÎ MİRASI DEĞERLENDİRMELERİNDE “SÖMÜRGEÇİLİK”
VE “SÖMÜRGEÇİLİK KARŞITI” KAVRAMLAR (1861-1921)**

Öz

Bu makalede, ünlü şarkiyatçı, muharrir ve imparator hizmetinde bulunan (kamer yunker)

Knyaz E. E. Uhtomskiy'in faaliyetleri ve onun fikrî mirasının kolonyalizm/sömürgecilik ve anti-kolonyalizm/sömürgecilik karşıtı yaklaşımlar çerçevesindeki izahı ele alınmaktadır. Metin, XIX. yüzyılın sonu ve XX. yüzyılın başlarında Rus toplum hafızasındaki “Doğuculuk/Doğu politikası” olgusunu değerlendirmeye çalışmaktadır. Yazar, Rusya Devlet Tarih Arşivi ve Rusya Federasyonu Devlet Arşivi belgeleri ve bunların yanı sıra konuyla ilgili modern tarih yazımı temelinde, “Doğuculuk/Doğu politikası”nı dönemin entelektüel çerçevesine oturtuyor ve bu sosyo-politik dünya görüşünün sınırlarını sömürgecilik ve sömürgecilik karşıtı söylemler arasında tanımlıyor. Beşeri bilimler tarihyazımında sıklıkla kullanılan “sömürgecilik” ve “sömürgecilik karşıtı” terimlerin farklı anlaşılmasından kaçınmak için yazar, onlara biyografik, bilimsel ve edebi anlatıların analizinin yapıldığı kendi tanımlarını vermektedir. Çalışmanın metodolojisi, entelektüel tarih, düşünce tarihi, biyografi ve klasik kaynak eleştirisi yaklaşımlarını kapsamaktadır. Yazar, E. E. Uhtomskiy'in çocukluk el yazmalarını ve Uhtomskiy sülalesinde var olan “deniz seyahati efsanesi”ni analiz ederek geleceğin şarkiyatçısı ve muharirinin dünya görüşünün kökenlerini belirlemeye çalışmaktadır. “II. Nikolay ve Knyaz Uhtomskiy” adlı müstakil konu knyazın şahsi fonunda (RGIA. F. 1072) bulunan yazışmalar ışığında incelenmiştir. Uhtomskiy'in Asya kültürünün yükselişine yönelik dünya görüşünü kesin bir şekilde sömürgecilik karşıtı olarak tanımlamanın imkânsız olduğu fikri, elde edilen esas sonuçlar arasında yer almaktadır. Buna binaen, bilge bir kişilik olmasına rağmen Uhtomskiy, dünyanın geri kalanı üzerinde entelektüel, politik ve ekonomik üstünlüğün “beyaz adam”da olduğu yönündeki Avrupa uygarlık söylemini temellendiren kült efsaneden kurtulamamıştır. Yazılarında çelişkili bir söylem takınan Uhtomskiy, imparatoru ve halkı kendi algısının gerçekliğine ikna edememiştir. 1900'lü yılların başlarında “Doğuculuk/Doğu politikası”nın ana ideoloğu ile monarşi arasındaki soğukluk ve akabindeki Rus-Japon Savaşı, imparatorluk ailesinin, monarşi günlerinin sonuna kadar Tibetli Hekim P. A. Badmayev ile yakın ilişkilerinde kendini göstermek kaydıyla “Asya heveslerinin” egzotik statüsünü sağlamlaştırmaktan öteye geçemedi.

Anahtar kelimeler: Rusya tarihi, E.E. Uhtomskiy, II. Nikolay, “Doğuculuk”, kolonyalizm, anti-kolonyalizm, Doğu'ya yolculuk.

Введение

В современной историографии русской истории конца XIX – начала XX вв. особенно актуальным является направление интеллектуальной истории и истории идей, в частности – вопросы формирования мировоззренческих установок государственных деятелей и их влияния на политику империи.¹ В рамках обозначенного подхода перед исследователем стоит задача понять собственно мировоззрение носителя тех или иных культур, идей, убеждений через призму биографики и социокультурного фона, отстранившись от тенденциозного восприятия источников с помощью инструментария герменевтической критики.

В этом смысле интереснейшим феноменом указанного периода является

¹ С 2001 г. в России действует Российское общество интеллектуальной истории, президентом которого является член-корреспондент РАН, известный медиевист Лорина Петровна Репина. Инструментарий и методологическим основам данного направления посвящена её статья: L.P. Repina, “Intellectual'naya istoriya na rubezhe XX-XXI vekov”, *Novaya i noveyshaya istoriya*, № 1 (2006): 12-22.

творчество князя Эспера Эсперовича Ухтомского (1861-1921) – известного востоковеда, публициста, путешественника, камер-юнкера высочайшего двора в годы правления императора Николая II.

Интеллектуальное наследие Ухтомского, включавшее в себя изданные в конце XIX – начале XX вв. научные книги и статьи, публицистические работы, поэтические произведения и различного рода корреспонденцию, отражало особую систему ценностей, получившую в исследовательской литературе название “восточничество”. За последние десять лет по данной проблематике были защищены две кандидатские диссертации.² Биография, общественно-политические взгляды и научное творчество князя Э.Э. Ухтомского также стали предметом рассмотрения в самых различных ракурсах. Геополитическому содержанию мировоззренческих установок “восточников” и князя в частности посвящены работы К.А. Медведева, В.В. Суворова и А.В. Репникова.³ Этот аспект в рамках настоящей тематики является наиболее изученным. Нельзя не отметить работы вышеупомянутых А.В. Репникова и В.В. Суворова, а также статью А.В. Ремнёва, освещающие интеллектуальный контекст эпохи и затрагивающие проблемы формирования мировоззрения “восточничества”.⁴ Среди актуальных музееведческих работ выделим статьи Ю.И. Елихиной и М.В. Фёдоровой, рассматривающих роль Э.Э. Ухтомского в формировании буддийских коллекций Государственного Эрмитажа и Российского этнографического музея.⁵ Публицистическая и редакторская деятельность князя стала предметом исследования в работах Суня Чжинцзина и Е.Н. Крыловой.⁶ В историко-генеалогическом ракурсе фигура Э.Э. Ухтомского и его семьи исследовалась в статье О.Н. Наумова.⁷

В этой связи актуализируется цель данной статьи – рассмотреть мировоззрение одного из основоположников “восточничества” с иного концептуального ракурса, опираясь на недостаточно изученные архивные материалы, отложившиеся в результате всесторонней деятельности князя. Его

² V.V. Suvorov, *Knyaz' E.E. Uhtomskiy: zhizn', deyatel'nost', ideynoe nasledie*, avtoref. diss. kand. ist. nauk (Saratov, 2011); Y.N. Strizhak, *Problemy dialoga kul'tur v mirovozzrenii E.E. Uhtomskogo*, avtoref. diss. kand. filosof. nauk (SPb., 2013).

³ K.A. Medvedev, “Vostochnichestvo” E.E. Uhtomskogo: osnovy formirovaniya geopoliticheskoy kontseptsii”. *Vestnik RGGU. Seriya: Politologiya. Istoriya. Mezhdunarodnye otnosheniya* 4/14 (2018): 106-118; V.V. Suvorov, “Samoderzhavie i strategiya mirnogo rasshireniya Rossii v Azii v kontseptsii “vostochnichestva”. *Vlast'* 11 (2015): 115-118; A.V. Repnikov, “Ne budem my zaschischat' grud'yu Evropu ot Azii” (geopoliticheskie proekty russkikh konservatorov)”. *II Romanovskie chteniya. Tsentri i provintsiya v sisteme rossiyskoy gosudarstvennosti: materialy konferentsii*. Kostroma (2009): 275-290.

⁴ A.V. Repnikov, *Konservativnye modeli Rossiyskoy gosudarstvennosti* (M.: ROSSPEN, 2014); V.V. Suvorov, “Vostochnichestvo” E.E. Uhtomskogo i istoricheskaya pamyat”, *Elektronniy nauchno-obrazovatel'niy zhurnal “Istoriya”* 9/1 (2012): 9-10; A.V. Remnev, “Krest i mech”. Vladimir Solov'ev i Vil'gel'm II v kontekste rossiyskogo imperskogo orientalizma”, *Evropa* 4 (2004): 56-78.

⁵ Y.I. Elikhina, “Tibetskaya kolleksiya Gosudarstvennogo Ermitazha”. *Strany i narody Vostoka XXXV* (2014): 95-116; M.V. Fedorova, “Buddiyskie kolleksii v vystavochnykh proektakh Rossiyskogo etnograficheskogo muzeya”, *Muzey. Traditsii. Etnichnost'* 1/9 (2017): 61-79.

⁶ Sun' Chzhintsin, *Kitayskaya politika v russkoy publitsistike kontsa XIX – nachala XX veka: “zheltaya opasnost'” i “osobaya missiya” Rossii na Vostoke* (M.: Natalis, 2008); E.N. Krylova, “Formirovanie obschestvennogo mneniya o vlasti v Rossii v nachale XX v. na primere gazety “Sankt-Peterburgskie vedomosti”. *Istoriya povsednevnosti* 1/1 (2016): 153-162.

⁷ O.N. Naumov, “Knyaz'ya Uhtomskie v XX veke”, *Genealogicheskiy vestnik* 5 (2001): 51-58.

документальное наследие обладает огромным потенциалом для междисциплинарных исследований не только в области истории и философии, но также является актуальным для религиоведов, филологов и представителей прочих направлений гуманитаристики.

Архивный фонд князя Э.Э. Ухтомского рассредоточен по нескольким архивохранилищам. Большая часть документальных материалов хранится в его личном фонде в Российском государственном историческом архиве. Этот комплекс имеет интересную судьбу: после революционных событий 1917 г. он оказался в ГАФКЭ (сейчас – РГАДА) и постепенно был там разобран. Возможно, рукописи известного петербургского востоковеда оказались в Москве по той причине, что его сын Дий Эсперович Ухтомский (1886-1918) после ранения на юго-западном фронте оказался в госпитале в Москве вместе с семьёй. Вероятно, князь Э.Э. Ухтомский переслал их невестке в Москву для передачи в архив. В 1941 г. его личный фонд был передан в ЦГИАМ (сейчас – ЦГА г. Москвы), а оттуда в 1962 г. – в ЦГИАЛ (сейчас – РГИА). В данном фонде хранится 645 дел. Также существенная часть рукописного наследия (266 дел) находится на хранении в Рукописном отделе Пушкинского дома (ф. 314).

Уже в раннем детстве князь питал интерес к истории и религии, судя по сохранившимся письменным источникам. В рукописной тетради стихотворений, которые он написал в 1876-1877 гг. (в возрасте 14-15 лет), есть произведения, общий смысл которых сводится к большому сочувствию к иным культурам и попыткам понять их изнутри. Например, в поэме “Князь Маргер” юный Эспер Ухтомский (под псевдонимом Э.У.)⁸ явно сочувствует литовским язычникам в деле сопротивления христианизации со стороны крестоносцев: “Не раз крестоносцы свой меч обнажали, / Чтоб силой литовский народ окрестить; / Как сёла сжигали, людей полоняли / Не мог ни один то литвин позабыть. / Борьба началась: за родные поляны, / За веру, семью и родительский кров / Народ ополчился, литовские грани / Готовились встретить отчаяно врагов”.⁹ Многие юношеские стихотворения были проникнуты рыцарским романтизмом, в рамках которого культивировалось представление о таинственных чужеземных странах, их людях и природных ландшафтах.¹⁰ Довольно опрометчиво искать конкретные текстологические влияния на сознание формирующейся личности, но не отметить подобный интерес, имевшийся уже в раннем возрасте, невозможно.

Также следует упомянуть о существовании довольно прочного “мифа морского путешествия”, бытовавшего в семейном кругу Ухтомских. Отец будущего учёного – Эспер Алексеевич – военно-морской офицер, наиболее известный как адъютант великого князя Константина Николаевича. Нельзя забывать и о том, что Э.А. Ухтомский находился в офицерском составе фрегата “Аскольд”, который в

⁸ Вероятно, это один из первых зафиксированных на письме вариантов псевдонима “Э.У.”. См.: I.F. Masanov, *Slovar' psevdonimov russkih pisateley, uchyonih i obshchestvennykh deyateley*, T. IV (M.: Iz-vo Vsesoyuznoy knizhnoy palaty, 1960): 483.

⁹ Rossiyskiy gosudarstvenniy istoricheskiy arhiv, f. 1072, op. 1, d. 2 (1876-1877): 29 ob.

¹⁰ Rossiyskiy gosudarstvenniy istoricheskiy arhiv, f. 1072, op. 1, d. 2 (1877): 26.

1857-1860 гг. совершил кругосветное путешествие под командованием И.С. Унковского, и даже оставил после себя подробный дневник плавания за 1857-1858 гг., который Эспер Эсперович считал семейной реликвией и хранил в своём архиве.¹¹ Мама будущего востоковеда – Дженни (Евгения) Алексеевна – происходила из знатной морской фамилии шотландского происхождения и была родной правнучкой героя Чесменского сражения 1770 г. адмирала Самуила Карловича Грейга. Память о предке со стороны матери не могла обходить стороной ребёнка, воспитывавшегося в семье морского офицера. “Миф морского путешествия”, как представляется автору, серьёзно повлиял на становление и формирование у юноши интереса к неизведанному, далёкому – иными словами, “другому”.¹² Это влияние прослеживается как в раннем творчестве князя, так и в тексте сочинения “Путешествие на Восток...”, где романтизируется сам процесс мореплавания: “Эскадра снимается с якоря. Морской воздух бодрящую струёй вливается в грудь. Как-то шире вокруг, как-то дышится свободнее и сильнее”¹³. Такие текстологические влияния не единичны и прослеживаются по всему тексту в виде коротких суждений, наподобие “худощавые туземные гребцы быстрыми вёсельными взмахами бороздят реку”.¹⁴

Поступив после окончания гимназии на Историко-филологический факультет, Э.Э. Ухтомский знакомится с философом В.С. Соловьёвым – сначала как с необычным преподавателем, а уже после как с представителем оригинальной интеллектуальной традиции. Несмотря на определённые достижения и общую предрасположенность к преподаванию в области философии, выпускника Ухтомского ждала чиновничья должность в Департаменте духовных дел иностранных исповеданий МВД, в рамках которой он совершил командировки в Восточную Сибирь с целью подробного изучения буддийских (преимущественно ламаитских) общин. Глобальная задача, поставленная руководством – определить причину, по которой христианская миссия на данных территориях не имела большого успеха.¹⁵ Именно с первых командировок середины 1880-х гг. появляется профессиональный интерес Э.Э. Ухтомского к буддизму и, как следствие, к Азии как таковой.

1) “Восточничество”: границы колониального и антиколониального

С точки зрения существования общего имперского колониального представления о “другом” деятельность Э.Э. Ухтомского невозможно рассматривать вне процессов институционального мышления. Будучи прикрепленным к Департаменту духовных дел иностранных исповеданий МВД

¹¹ Rossiyskiy gosudarstvenniy istoricheskiy arhiv, f. 1072, op. 1, d. 1 (1857-1858).

¹² Схожая идея о влиянии отца-моряка выражается в монографии канадского историка Дэвида Схиммельпеннинка ван дер Ойе. См.: D. Skhimmel'pennink van der Oye, *Navstrechu voskhodyashchemu solntsu. Kak imperskoe mifotvorchestvo privelo Rossiyu k voyne s Yaponiyey* (M.: Novoe literaturnoe obozrenie, 2009): 168.

¹³ E.E. Uhtomskiy, *Puteshestvie na Vostok ego imperatorskogo vysochestva gosudarya naslednika tsesarevicha. 1890-1891* (SPb.-Leyptsig: F.A. Brokgauz, 1893): 53.

¹⁴ Uhtomskiy, *Puteshestvie na Vostok ego imperatorskogo vysochestva gosudarya naslednika tsesarevicha. 1890-1891*, 202.

¹⁵ Rossiyskiy gosudarstvenniy istoricheskiy arhiv, f. 821, op. 10, d. 1090 (1886-1887): 3, 26-27 ob.

после окончания Санкт-Петербургского университета, молодой чиновник выполнял частные задачи общеимперского содержания по исследованию буддийских (ламаитских) общин в Восточной Сибири.

Существенная часть архивных материалов его личного фонда может быть использована не только как источник для реконструирования биографии Э.Э. Ухтомского, но и в рамках изучения общественно-политической обстановки, сложившейся в обществе к концу XIX – началу XX вв., и в частности, формирования особого типа политико-философского мировоззрения, именуемого в историографии термином “восточничество”. Его происхождение остаётся невыясненным, однако, с уверенностью можно утверждать, что современники не вводили данное слово в оборот. В дореволюционных академических словарях (Энциклопедический словарь Брокгауза и Эфрона, Энциклопедический словарь Гранат, Русский биографический словарь) мы не встречаем упоминаний данного термина в рамках биографических сведений о князе, а в советских и современных изданиях подобного типа (Большая советская энциклопедия, Краткая литературная энциклопедия, Большая российская энциклопедия) статьи об Э.Э. Ухтомском и вовсе отсутствуют. Автор диссертационного исследования, посвящённого биографии Э.Э. Ухтомского, В.В. Суворов в своих работах также не даёт пространных сведений относительно происхождения данного термина.¹⁶

Сложно с определённостью сказать, чем для общественно-политической мысли рассматриваемого периода было “восточничество”. Петербургская исследовательница Ю.Н. Стрижак полагает, что оно являлось началом большой геополитической концепции евразийства, поэтому считает возможным заменить данный термин синонимичным по значению термином “протоевразийство”.¹⁷ Автор же рассматривает “восточничество” как некий эстетический феномен, границы которого невозможно определить с точностью, поскольку они распространялись на азиатскую культуру, религию, иной тип политического мышления – то, что кардинально отличалось по структуре от европейских эпистем. Данная эстетическая парадигма не ограничивались лишь одной областью знания о Востоке.

Всеобщая мода на “азиатчину” (эмоционально-окрашенный термин В.С. Соловьёва – А.А.) выходила далеко за рамки больших геополитических идей – она проникала в поэзию, медицину, стиль интерьеров и т.д. Появление известного всему аристократическому Петербургу тибетского лекаря Петра Бадмаева при дворе в начале XX в. было отнюдь не случайным, равно как и не была случайной мода на азиатские интерьеры. В своих воспоминаниях однокурсник Э.Э. Ухтомского по университету и крёстный отец его сына князь С.М. Волконский описывает квартиру Эспера Эсперовича: “Его квартира на Шпалерной [точный адрес: Шпалерная, 26 – А.А.] походила на какой-то храм: занавески, идолы, драконы, бронза, яшма, нефрит, лак; в аквариуме крокодил. Все это могло бы быть смешно,

¹⁶ V.V. Suvorov, “Mesto “Vostochnichestva” v Rossiyskoy obshchestvennoy mysli”. *Vlast’* 12 (2012): 79.

¹⁷ Y.N. Strizhak, “Vostochnichestvo kn. E.E. Ukhtomskogo”. *Vestnik LGU im. A.S. Pushkina* 4 (2012): 50.

но вокруг нашего “Ухтомчика” это была наивная сказка, а для посещавших его восточных людей это была близкая им родная действительность. Китайцы, тибетцы, сиамцы, индусы и наши буряты – все являлись к нему на поклон”.¹⁸

Вместе с историографической модой на антиколониальную концепцию Эдварда Саида с особым подчёркиванием конструируемости понятий “запад” и “восток”, критика колониального дискурса получила новую точку отсчёта в виде постколониальной теории.¹⁹ В этом смысле любой исследователь-востоковед, являющийся носителем позитивистской методологии, вне зависимости от декларируемых им суждений и обоснованности выводов его исследований, автоматически причисляется к “ориенталистам”. В контексте постколониальной мысли научная и публицистическая деятельность Э.Э. Ухтомского, отстаивавшего идеи самобытности Востока как культурного и цивилизационного центра, его попытки выйти за пределы европоцентристского представления о Востоке, попытка интеллектуально синтезировать Россию и Азию с мечтами об их общем политическом пространстве – будут рассматриваться как деятельность институционального ориенталиста.²⁰

В рамках дискурсивных практик, возникающих в разные периоды в историографии, исследователи по-разному трактуют термины “колониализм” и “антиколониализм” и используют их в разных контекстах. По этой причине автор считает необходимым объяснить, какое значение он вкладывает в данные понятия. Прежде всего, колониализм — культурный концепт, рассматривающийся вне жёсткой ретроспективной привязки и подчёркивающий неравнозначность этносоциальных, этнополитических, религиозных субъектов по отношению друг к другу. Антиколониализм — интеллектуальное течение, оппозиционный колониализму термин, подчёркивающий отсутствие любого неравенства между вышеперечисленными субъектами и выражающийся в стремлении преодолеть социальные предубеждения, основанные на идее превосходства одних этносов, народов, наций над другими.

В данном случае следует отметить, что деятельность князя Э.Э. Ухтомского с точки зрения этой дихотомии была противоречива уже в конце XIX — начале XX вв., поскольку многие современники воспринимали огромный интерес к восточным культурам, и главное — к буддизму, как некую аристократическую забаву, интеллектуальную игру и чудачество. Близкий приятель князя С.М. Волконский не воспринимал всерьёз его “восточничество”. Одним из характерных примеров “чудачеств” Волконский считал содержание в квартире на Шпалерной живого крокодила. И в этом смысле важно подчеркнуть, что он смотрел на феномен “восточничества” эстетически, не признавая его влияния на интеллектуальную жизнь императорского двора, несмотря на то, что до начала 1900-х гг., оно

¹⁸ S.M. Volkonskiy, *Moi vospominaniya*, t. 2 (M.: Iskusstvo, 1992): 70-71.

¹⁹ E.W. Said, *Orientalizm. Zapadnye koncepcii Vostoka* (SPb.: Russkij mir, 2006): 12.

²⁰ Said, *Orientalizm*, 363.

очевидно прослеживалось.²¹ С этим влиянием даже пытались бороться как политически (обер-прокурор Святейшего Синода К.П. Победоносцев не приветствовал востокофильскую деятельность Э.Э. Ухтомского и в целом весьма негативно относился к его фигуре)²², так и публицистически – князь подвергался постоянным нападкам со стороны правоконсервативной печати.²³

Существенным остаётся вопрос, можно ли сторонников схожих востокофильских взглядов считать группой в отсутствие организационной структуры, которая их объединяла. Тем не менее, типологически схожих взглядов придерживались и Сергей Фёдорович Ольденбург (1863–1934), и Пётр Александрович Бадмаев (?–1920). Если о первом лишь только ходили слухи, что тибетские буддисты почитают его за бодхисаттву, то второй стал самым ярким символом и отголоском “восточничества” императорского двора начала XX в., подчёркивая очевидное эстетическое тяготение высшего общества к азиатской экзотике.²⁴ П.А. Бадмаев пытался лоббировать собственные интересы перед государем в том числе и через Григория Распутина, которого обучил тибетской методике остановки внутренних и внешних кровотечений наследника с помощью приёма порошков.²⁵

Не стоит забывать и о том, что концепт “колониализм” сам по себе ризоматичен и не имеет сущностной формы. В этом смысле та политическая и культурная интеграция Российской империи с цивилизациями Азии в рамках теории Э.Э. Ухтомского является лишь одной из форм интеллектуального геополитического брожения в эпоху модерна. В рамках геополитики как отдельного направления мысли появлялись разные, подчас противоположные по смыслу течения.

Трёхтомное издание “Путешествие на Восток его императорского высочества государя наследника цесаревича. 1890-1891”, благодаря которому Э.Э. Ухтомский стал известен общественности, была выполнено фактически по заказу императорского дома, поэтому выстраивать оценочные суждения лишь на основании официального нарратива невозможно. Вместе с тем, несмотря на торжественный пафос издания, мы находим в нём пространные сведения об этнорелигиозной жизни народов, населяющих ту или иную территорию, посещённую свитой будущего императора Николая II. На 230 страницах первого тома сочинения слово “белый” используется 8 раз, из них – только единожды в колониальном контексте “белый царь” (“Смуглый, полунагой, забитый, удивлённый народ, толпами сбегающий посмотреть на невиданного высокого

²¹ Y.N. Strizhak, “Problemy vlasti i politiki v vozzreniyah kn. E.E. Ukhtomskogo”, *Rozenbergovskiy sbornik: Vostokovednye issledovaniya i materialy* (SPb.: Izd-vo A. Goloda, 2014): 379-380.

²² Rossiyskiy gosudarstvenniy istoricheskiy arhiv, f. 1574, op. 2, d. 244 (1897-1905): 20-21.

²³ Skhimmel'pennink van der Oye, *Navstrechu voskhodyashchemu solntsu. Kak imperskoe mifotvorchestvo privelo Rossiyu k vojne s Yaponiey*, 210-211.

²⁴ A.I. Andreev, *Hram Buddy v Severnoy stolitse* (SPb.: Nartang, 2004): 85; I.V. Lukoyanov, “Vostochnaya politika Rossii i P.A. Badmaev”, *Voprosy istorii* 4 (2001): 120.

²⁵ Gosudarstvenniy arhiv Rossiyskoy Federatsii, f. 713, op. 1, d. 2 (1912): 1; Gosudarstvenniy arhiv Rossiyskoy Federatsii, f. 713, op. 1, d. 9 (1916): 1.

гостя, который, как им сказали, приехал сюда с волшебного, непонятного, но могущественного Севера, где правит белый царь”).²⁶ Во всех остальных случаях смысловое наполнение слова строилось вокруг описания цветов тех или иных предметов. Термином “народ” Э.Э. Ухтомский практически всегда пользовался при описании примитивных сообществ.

Черновой вариант издания подлежал предварительной “цензуре” со стороны цесаревича и будущего императора, о чём свидетельствуют его резолюции на отдельных оттисках издания. “Одобрю. Есть очень хорошие места!”, “Отлично. Прочёл с живым интересом”, “Хорошо” – такого рода пометы государь оставлял в тех местах, которые ему показались любопытными. Как правило, его интересовали талантливо изложенные этнографические сведения с примесью личных впечатлений за авторством Ухтомского.²⁷

Симптоматичным является и то, что впоследствии князь Ухтомский считал необходимым советоваться с Николаем II по вопросам публикаций, значит, он считал своё мировоззрение важным с государственной точки зрения. В письме императору от 23 января 1899 г. князь писал: “Вчера я, по приглашению его [британского публициста Уильяма Томаса Стеда – А.А.], начал для его нового журнала прилагаемую статью “К вопросу о Китае”..., но остановился, чтобы продолжить её только в лучах вашего одобрения...”.²⁸ Резолюция свидетельствует об определённом взаимопонимании: “Можете, конечно, напечатать эту статью, с каждым словом которой я вполне согласен. Приму вас в четверг в 6 часов вечера”.²⁹

Таким образом, мы видим что границы “колониального” и “антиколониального” в текстах Э.Э. Ухтомского весьма подвижны. Являясь духовным борцом за сближение России и Азии, князь всё же находился в зависимости от имперских предубеждений колониального порядка (то, что ранее упомянутый канадский историк Дэвид Схиммельпенник ван дер Ойе назовёт “имперским мифотворчеством” в заглавии своей монографии). Этноконфессиональная универсальность как основное положение антиколониальных теорий, в отличие от религиозной и культурной незыблемости народов, к началу XX в. не сформировалась как топос в методологическом инструментарии интеллектуальных течений, затрагивавших актуальный во все времена вопрос “Запад или Восток?”. Этим могут быть объяснены и некие “смысловые ямы” в творчестве князя Э.Э. Ухтомского.

Заключение

Исследуя мировоззренческие основы “восточников” и самого князя Э.Э. Ухтомского, невозможно феноменологически доверять источникам, транслирующим антиколониальный дискурс. Иногда исключения из правил

²⁶ E.E. Uhtomskiy, *Puteshestvie na Vostok ego imperatorskogo vysochestva gosudarya naslednika tsesarevicha, 1890-1891* (SPb.-Leyptsig: F.A. Brokgauz, 1893): 9.

²⁷ Rossiyskiy gosudarstvenniy istoricheskiy arhiv, f. 1072, op. 2, d. 13 (1895): 1, 8; Rossiyskiy gosudarstvenniy istoricheskiy arhiv, f. 1072, op. 2, d. 14 (1892): 1.

²⁸ Rossiyskiy gosudarstvenniy istoricheskiy arhiv, f. 1072, op. 2, d. 6 (1899): 5-5 ob.

²⁹ Rossiyskiy gosudarstvenniy istoricheskiy arhiv, f. 1072, op. 2, d. 6 (1899): 5.

лишний раз подтверждают правило – в случае с феноменом “восточничества” это работает именно так. Колониальное и антиколониальное в интеллектуальном наследии князя Э.Э. Ухтомского витиевато переплетены. Во-первых, сложно представить рождение такого масштабного по замыслу и противоречивости проекта в умах неподготовленных людей с недостаточно глубоким образованием просто потому, что большинство интеллектуальных “ревизий” совершаются аристократами (вспомним биографии большинства теоретиков революционной борьбы конца XIX – начала XX вв. в России или теоретиков постмодернизма во Франции 1960-1970-х гг.). Во-вторых, институциональность мышления большинства имперских востоковедов и их подготовка в связи с конкретными практическими задачами строительства и поддержания порядка в полиэтническом и полирелигиозном пространстве империи также не должна сбрасываться со счетов, даже когда мы говорим о концептуальном научном творчестве Э.Э. Ухтомского. Он начинал как специалист по буддизму на службе империи, поэтому вне зависимости от транслируемых им положений проблемы “Ухтомский и буддизм”, “Ухтомский и Восток”, “Ухтомский и император” обладают явным потенциалом к односторонней интерпретации. Однако, заметим, что интерес к Востоку в конечном счёте приобрел исключительно практическую значимость. В-третьих, мы говорим об интеллектуальной модели “восточничества” в эпоху раннего политического модерна, когда мир ещё не успел стать массовым, но уже стремительно пытался развиваться в эту сторону. Мировоззрение “восточников” во многом отражает проблему массовости и элитарности идей, и мы предполагаем, что концепции Э.Э. Ухтомского было суждено остаться исключительно элитарной, а транслируемый в сочинениях антиколониализм не мог претендовать на идейную гегемонию в общественном сознании.

Данная статья является лишь шагом в исследовании подходов к творчеству Э.Э. Ухтомского. Задача исследователей – на основании вводимых в научный оборот архивных материалов и многочисленных текстов князя многогранно рассмотреть интеллектуальные контексты формирования “восточничества” и его разнообразные интерпретации как в рамках общественно-политической жизни конца XIX – начала XX вв., так и в современной историографии и публицистике.

Beyanname:

- 1. Etik Kurul İzni:** Etik Kurul İzni gerekmektedir.
- 2. Katkı Oranı Beyanı:** Yazar, makaleye başkasının katkıda bulunmadığını beyan etmektedir.
- 3. Çıkar Çatışması Beyanı:** Yazar, herhangi bir çıkar çatışması olmadığını beyan etmektedir.

Declarations:

- 1. Ethics approval:** Not applicable.

2. Author contribution: The author declares no one has contributed to the article.

3. Competing interests: The author declares no competing interests.

СПИСОК ИСТОЧНИКОВ И ЛИТЕРАТУРЫ (BIBLIOGRAPHY)

Архивные материалы (Archival materials)

- Gosudarstvennyy arhiv Rossiyskoy Federatsii, f. 713, op. 1, d. 2 (1912).
Gosudarstvennyy arhiv Rossiyskoy Federatsii, f. 713, op. 1, d. 9 (1916).
Rossiyskiy gosudarstvenniy istoricheskiy arhiv, f. 1072, op. 1, d. 2 (1876-1877).
Rossiyskiy gosudarstvenniy istoricheskiy arhiv, f. 1072, op. 1, d. 1 (1857-1858).
Rossiyskiy gosudarstvenniy istoricheskiy arhiv, f. 1072, op. 2, d. 13 (1895).
Rossiyskiy gosudarstvenniy istoricheskiy arhiv, f. 1072, op. 2, d. 14 (1892).
Rossiyskiy gosudarstvenniy istoricheskiy arhiv, f. 1072, op. 2, d. 6 (1899).
Rossiyskiy gosudarstvenniy istoricheskiy arhiv, f. 1574, op. 2, d. 244 (1897-1905).
Rossiyskiy gosudarstvenniy istoricheskiy arhiv, f. 821, op. 10, d. 1090 (1886-1887).

Опубликованные источники (Published sources)

- Uhtomskiy E.E. *Puteshestvie na Vostok ego imperatorskogo vysochestva gosudarya naslednika tsesarevicha. 1890-1891*. SPb.-Leyptsig: F.A. Brokgauz, 1893.
Volkonskiy S.M. *Moi vospominaniya*, t. 2. M.: Iskusstvo, 1992.

Литература (Books and Articles)

- Andreev, A.I. *Hram Buddy v Severnoy stolitse*. SPb.: Nartang, 2004.
Chzhintsin, Sun'. *Kitayskaya politika v russkoy publitsistike kontsa XIX – nachala XX veka: "zheltaya opasnost'" i "osobaya missiya" Rossii na Vostoke*. M.: Natalis, 2008.
Elikhina, Y.I. "Tibetskaya kolleksiya Gosudarstvennogo Ermitazha". *Strany i narody Vostoka* XXXV (2014): 95-116.
Fedorova, M.V. "Buddiyskie kolleksii v vystavochnykh proektakh Rossiyskogo etnograficheskogo muzeya". *Muzey. Traditsii. Etnichnost'* 1/9 (2017): 61-79.
Krylova, E.N. "Formirovaniye obshchestvennogo mneniya o vlasti v Rossii v nachale XX v. na primere gazety "Sankt-Peterburgskie vedomosti". *Istoriya povsednevnosti* 1/1 (2016): 153-162.
Lukoyanov, I.V. "Vostochnaya politika Rossii i P.A. Badmaev". *Voprosy istorii* 4 (2001): 111-126.
Masanov, I.F. *Slovar' psevdonimov russkih pisateley, uchyonyh i obshchestvennyh deyateley*. T. IV. M.: Iz-vo Vsesoyuznoy knizhnoy palaty, 1960.
Medvedev, K.A. "Vostochnichestvo" E.E. Uhtomskogo: osnovy formirovaniya geopoliticheskoy kontseptsii". *Vestnik RGGU. Seriya: Politologiya. Istoriya. Mezhdunarodnye otnosheniya* 4/14 (2018): 106-118.
Naumov, O.V. "Knyaz'ya Uhtomskie v XX veke", *Genealogicheskiy vestnik* 5 (2001): 51-58.

- Remnev, A.V. “Krest i mech’. Vladimir Solov'ev i Vil'gel'm II v kontekste rossiyskogo imperskogo orientalizma”. *Evropa* 4 (2004): 56-78.
- Repina, L.P. “Intellectual'naya istoriya na rubezhe XX-XXI vekov”. *Novaya i noveyshaya istoriya*, № 1 (2006): 12-22.
- Repnikov, A.V. *Konservativnye modeli Rossiyskoy gosudarstvennosti*. M.: ROSSPEN, 2014.
- Repnikov, A.V. “Ne budem my zaschischat' grud'yu Evropu ot Azii” (geopoliticheskie proekty russkih konservatorov)”. *II Romanovskie chteniya. Tsentri i provintsiya v sisteme rossiyskoy gosudarstvennosti: materialy konferentsii*. Kostroma (2009): 275-290.
- Said, E.W. *Orientalizm. Zapadnye koncepcii Vostoka*. SPb.: Russkij mir, 2006.
- Skhimmel'pennink van der Oye D., *Navstrechu voskhodyashchemu solncu. Kak imperskoe mifotvorchestvo privelo Rossiyu k vojne s Yaponiey*. M.: Novoe literaturnoe obozrenie, 2009.
- Strizhak, Y.N. “Problemy vlasti i politiki v vozzreniyah kn. E.E. Ukhtomskogo”. *Rozenbergovskiy sbornik: Vostokovednye issledovaniya i materialy* (SPb.: Izd-vo A. Goloda, 2014): 377-394.
- Strizhak, Y.N. “Vostochnichestvo kn. E.E. Ukhtomskogo”. *Vestnik LGU im. A.S. Pushkina* 4 (2012): 50-58.
- Strizhak, Y.N. *Problemy dialoga kul'tur v mirovozzrenii E.E. Uhtomskogo*, avtoref. diss. kand. filosof. nauk. SPb., 2013.
- Suvorov, V.V. “Mesto “Vostochnichestva” v Rossiyskoy obshchestvennoy mysli”. *Vlast'* 12 (2012): 78-80.
- Suvorov, V.V. “Samoderzhavie i strategiya mirnogo rasshireniya Rossii v Azii v kontseptsii “vostochnichestva”. *Vlast'* 11 (2015): 115-118.
- Suvorov, V.V. “Vostochnichestvo” E.E. Uhtomskogo i istoricheskaya pamyat'”, *Elektronnyy nauchno-obrazovatel'nyy zhurnal “Istoriya”* 9/1 (2012): 9-10.
- Suvorov, V.V. *Knyaz' E.E. Uhtomskiy: zhizn', deyatel'nost', ideynoe nasledie*, avtoref. diss. kand. ist. nauk, Saratov, 2011.

I. DÜNYA SAVAŞI'NDA İTİLÂF DEVLETLERİ'NİN BOĞAZLARI VE İSTANBUL'U İŞGÂL PLANLARI*

 Aleksandr VİTOL^a

 Çev. Eray AKÇAY^b

Öz

Bu makalede, elbette Rusya da dâhil olmak üzere, İtilâf Devletleri'nin Çanakkale ve İstanbul boğazlarını ele geçirme ve bu minvâl üzere Osmanlı Türkiye'sinin o zamânki başkenti olan İstanbul'u işgâl etme planları ele alınmıştır.

Bilindiği üzere kadîm zamânlardan günümüze gelinceye dek İstanbul ve Çanakkale boğazlarına hâkim olma düşüncesi güçlü devletlerin hep hayâllerini süslemiştir. “Sıcak” ve “soğuk” denizleri birbirine bağlayan bu boğazlar bilhâssa Karadeniz'e kıyısı olan tüm devletler için, tâbiri câizse, dünyaya açıldıkları yegâne “kapı” olmuştur. Stratejik öneme sahip olan bu deniz yollarını yönetmek zor ve tehlikeli olsa da tarih boyunca onlara hükmeden devletler uluslararası siyaset ve ticarete her zamân söz sahibi olmuştur. Tarihin çeşitli dönemlerinde gerek Doğu Roma İmparatorluğu gerekse Osmanlı İmparatorluğu dünya ticaretine yön veren bu kilit noktanın anahtarını elinde tutmak için bazen ağır bedeller ödemek zorunda kalmışlardır. Nitekim I. Dünya Savaşı sırasında Boğazlara hâkim olmanın ne denli önemli olduğu bir kez daha ortaya çıkmış ve kanıtlanmıştır. Öyle ki Türkler tarafından Çanakkale'de yapılan başarılı savunma ve akabinde Rusya'da meydana gelen Bolşevik Devrimi hem I. Dünya Savaşı'nın hem de bu bağlamda tarihin seyrini değiştirmiştir. O zamânlar Boğazları aşamayan İtilâf Devletleri Bolşeviklere karşı Rus imparatoruna yardım ulaştıramamıştır.

Bu makale iki bölümden ve sonuçtan müteşekkildir. Çalışmanın birinci bölümünde Çanakkale-Gelibolu çıkarması arifesinde ve sırasında İtilâf ve İttifâk Devletleri'nin durumları özetlenmeye çalışıldı. Ayrıca yine bu bölümde Osmanlı İmparatorluğu'nun İttifâk Devletleri safına katılmasının temel nedenlerine ışık tutulmaya gayret sarf edildi. Makalenin ikinci bölümünde ise Rusya ve Boğaz harekâtı planları konu edinildi. Bu kapsamda Rus İmparatorluğu'nun Boğazlar üzerine yapmayı planladığı askerî harekâtlardan ve Amiral Aleksandr Vasilyeviç Kolçak'ın bazı askerî faaliyetlerinden bahsedildi.

Anahtar kelimeler: Türkiye ve Rusya Târîhi, I. Dünya Savaşı, İtilâf ve İttifâk devletleri, Boğazları işgâl planları, Amiral Aleksandr Vasileviç Kolçak.

* Makalede rakamla gösterilen tüm dipnotlar yazara, * işareti ile “Ç.N.:" şeklinde belirtilen notlar ise çevirmene aittir.

^a Dr., Kıdemli araştırmacı, Rusya Bilimler Akademisi Şark Yazmaları Enstitüsü, St. Petersburg/Rusya, avitol@mail.ru

^b Doktora Öğrencisi, St. Petersburg Devlet Üniversitesi, Şarkiyât Fakültesi, Yakın Doğu Ülkeleri Târîhi Bölümü, St. Petersburg/Rusya, eray-akcay@hotmail.com

THE FIRST WORLD WAR: THE ENTENTE'S PLANS TO SEIZE THE STRAITS AND ISTANBUL

Abstract

In this article, the plans of the Entente Powers, of course including Russia, to seize the Dardanelles and the Bosphorus Straits and to occupy Istanbul, which was the capital of Ottoman Turkey at that time, are discussed.

As it is known, the idea of dominating the Bosphorus and Dardanelles Straits, from ancient times to the present day has always adorned the dreams of many powerful states. These straits, connecting the “warm” and “cold” seas, especially for all the states that have a coast to the Black Sea, so to speak, are known to be the only “gateway” to the world. Although it is difficult and dangerous to manage these strategically important sea routes, the states that have ruled them throughout history have always had a say in international politics and trade. In various periods of history, both the Eastern Roman Empire and the Ottoman Empire sometimes had to pay a heavy price to hold the key to this key point that steered world trade. In fact, the importance of dominating the Straits during the First World War was once again revealed and proven. So much so that the successful defense in Gallipoli by the Turks and the subsequent Bolshevik Revolution in Russia changed the course of both World War I and history in this context. At that time the Entente Powers, who could not cross the Straits, could not help the Russian Emperor against the Bolsheviks.

The article consists of two parts and a conclusion. In the first part of the study, the situations of the Entente and Allied Powers on the eve and during the Dardanelles-Gallipoli Operation was attempted to summarize. In addition, in this section, an effort was made to clarify the main reasons for Ottoman Empire joining the Allied Powers. In the second part, the subject of Russia and the Bosphorus operation plans was discussed. In this context, the operations that Russian Empire was planning to carry out on the Straits and some military activities of Admiral Alexander Vasilyevich Kolchak were mentioned.

Keywords: History of Turkey and Russia, The First World War, Entente and Central Powers, Plans to Seize the Straits, Admiral Alexander Vasilyevich Kolchak.

ПЕРВАЯ МИРОВАЯ ВОЙНА: ПЛАНЫ АНТАНТЫ ЗАХВАТИТЬ ПРОЛИВЫ И СТАМБУЛ

Аннотация

Статья посвящена планам государств Антанты – в том числе, конечно, и России, по овладению проливами Дарданеллы и Босфор и, соответственно, занятию столицы османской Турции того времени, Стамбула.

Как известно, идея господства над проливами Босфор и Дарданеллы с древних времен до наших дней не давали покоя могущественным государствам. Эти проливы, соединяющие «теплое» и «холодное» моря, можно сказать, являются единственными «воротами» в мир для всех государств, имеющих выход к Черному морю. Хотя управлять этими стратегически важными морскими путями сложно и опасно, государства, которые правили ими в течении всей истории, всегда имели вес в международной политике и торговле. На протяжении веков как Восточная Римская

imperiya, tak i Turçia, inoğa doroo ğlatili za vladeniem kluçoom k etoo vaoñeşee tooke, kooora okaaıvıla znaçitelnoe vlianiie na vsuo mirovuo toŗovloo. Sobstvenno ğovora, vaoñoo vladıçestva nad prolıvama vovreıa I Mirovoo vooñı ooıla eeze raz prodemonstrovana i dokaaıa. Tak, uspeşnaa oboroıa turok v Ğallipoııı i bolşevistkaa revoloçıa, proizoşeeğaa v Rosııı vposledstviı, izmieniı kaa hođ I Mirovoo vooñı, tak i, v etoo kontekste, hođ istorıı. Derğavaı Antantı, kooore ne moğlı pereıti çerez prolıvaı, ooıla ne v sııaħ pomooç rosıııskoıu imperatoru spravıtısa s bolşevikaıa.

Statıa sosoıt iz dvoħ çastee i zakuçeniıa. V pevooı çastee issledovaniı ooıla predprinıta popıtka rezüırovatı poloıenie Antantı i Çentrālnoı derğav naıanune i vo vreıa Darıanellesko-Ğallipoıııoıoı operaciı, a takıe proıaşııtı osnovnoe priçınoe prisooeniıa Osıanooı imperıı k Çentrālnoı derğavaıa. Vo vtovooı çastee issledovaniı rasıvıraetıa tema «Rosııa i planı Bosıorooı operaciıı». V etoo kontekste upomınaıutıa operaciı, kooore Rosıııoı imperıa planırovıla provesti v Prolıvaı, i rıağ vooınoı deıvstviı adıııırala Aleksandıra Vasıııleviçaa Kolçaka.

Kluçevooe slova: İstorıa Turçııı i Rosııı, Pevaaı Mirovaa vooñı, Antanta i Çentrālnoo derğavaı, planı zaxvata prolıvooı, Adııııral Aleksandıı Vasıııleviç Kolçak.

1) Çanakkale-Gelibolu Çıkarması Arifesinde ve Sırasında İtilâf ve İttifâk Devletleri

I. Dünya Savaşı'nın alevi harlanırken Rusya, başta İngiltere ve Fransa olmak üzere, tüm müttefikleriyle beraber “Şark Meselesi”ni ortadan kaldırmak için “nihâî” kararı verdiler. Bilindiği üzere Fransa Ortadoğu'da ayrıcalıklı “haklara” sahipti. Bu bağlamda Haçlı seferlerini, Napolyon'un Mısır'ı işgâlini, Cezayir'i, Suriye'ye müdâhalesini hatırlatmakta fayda var. Hattâ Kırım Savaşı sırasında Fransa ve İngiltere, Rusya topraklarına girdiler. Bu sırada sadece Sivastopol'ü ele geçirmeye değil, aynı zamanda Kuzey, Baltık ve Uzak Doğu'daki deniz kalelerini de imhâ etmeye çalıştılar.

I. Dünya Savaşı'na doğru, her ne kadar kapısı İngilizlerin elindeki Cebelitarık Kalesi tarafından tutuluyorduydu da Akdeniz, Fransa'nın “nüfuz alanı” olarak kabul edilirdi. İngiltere ise Malta, Kıbrıs adalarını ve kanallarıyla birlikte Süveyş bölgesini elinde tutuyordu. “Türk” Boğazları, yani Çanakkale ve İstanbul Boğazları, ise Türkiye'ye* aitti. Fakat Rusya'ya oldukça yakın bir konumda bulunan bu Boğazlar, onun doğrudan politik ve ekonomik çıkarlarına etki ediyordu. Rus diplomasisi ancak 1833 yılında İstanbul yakınlarındaki Hünkâr İskeleyi¹ semtinde, sultanının isteği üzerine Türkiye ile bir antlaşma imzaladı.² Antlaşmaya göre Karadeniz'e yalnızca Rus ve Türk savaş gemileri serbestçe girebilecekti. Böylece, yapılan antlaşma Doğu Karadeniz sahillerini düşman

* Ç.N.: Eski devirlerden başlamak üzere Rus literatüründe Osmanlı İmparatorluğu'ndan ekseriyetle Turçia/Turtsiya/Türkiye diye bahsedilmektedir. Makalenin çevirisinde yazarın bu kullanımına sadık kalınmıştır.

¹ Hünkâr İskeleyi “Императорская пристань/İmperatorskaya Pristan/İmparatorluk İskeleyi” anlamına gelmektedir.

² Bu olayın (Türkiye'nin kurtuluşu ve Rus donanmasının barışçıl bir şekilde ayrılması) şerefine günümüze ulaşan, ancak özel mülkiyete dâhil bir arâzide olduğu için erişilemeyen, bir anıt dikildi.

tecavüzünden koruyordu. Bu antlaşma, Rus diplomasisinin ciddi bir başarısı olup Türk sultânını da âsî Mısırlılardan kurtardı. Antlaşma sadece 8 yıl yürürlükte kalabildi. Ancak Rusya hem bu antlaşmadan hem de 1812'de I. Vatan Savaşı'nda* kazanılan zaferden ötürü 1853-1856 yıllarında Kırım'da Fransa, İngiltere, Sardinya ve Türkiye'nin müdâhalesiyle ve Karadeniz'de donanma bulundurmama yasağıyla "cezâlandırıldı".

Rusya ancak 1871 yılında Karadeniz donanmasını yeniden inşâ etme hakkını elde edebildi ve Nikolayev şehrinde askerî gemilerin yapımına başlayabildi. Yine 1869'da, pervaneli zırhlı Karadeniz yelkenlisi "Psezuante", Kontramiral* N. N. Butakov'un bayrağı altındaki Baltık süratli deniz zırhlısı* "Yahont" ile birlikte 40'tan fazla bandıralı beynelmilel donanmanın bir parçası olarak Süveyş Kanalı'nın açılışı münâsebetiyle yapılan kutlamalara katıldı.³ Bu yeni kanaldan Rus gemilerinin – henüz büyük olmayanları – Kızıl Deniz'e geçtiler. Böylelikle Karadeniz, Akdeniz'deki "çıkılmazdan" kurtularak Hint ve Pasifik okyanuslarına giden Rus deniz yollarının başlangıç noktası hâline geldi.⁴ Bilindiği üzere, 1904-1905'te Japonya ile yapılan savaş sırasında, hâlihâzırda kayda değer ölçüde tahkîm edilmiş Rus Karadeniz Donanması Uzak Doğu'daki çarpışmalarda yer alamadı ve Rusya'nın, Baltık Donanması'na güvenmekten başka seçeneği kalmadı. Hattâ belki de bu sâyede Rusya, I. Dünya Savaşı öncesinde Karadeniz'deki kuvvetlerini muhâfaza edebilmişti.

İngiltere'ye gelecek olursak, 1880'lerde Akdeniz'deki varlığını mühim ölçüde arttırmış ve Mısır ile yoğun bir şekilde "meşgûl oluyordu". 1875 yılında Süveyş Kanalı'nın kontrol hissesi Fransa'dan, onun ayağını kaydırıp ikinci plana atmayı başaran İngiltere'ye geçti. Sözde hâlâ İstanbul'a tâbi görünen Mısır daha da keyfî hareket etmeye başlamıştı. İngiltere'nin rakîbi olan Fransa ve Türkiye, İngiltere'nin Mısır'ı tahliyesi konusunu defaâtle gündeme getirdilerse de İngiltere buradaki varlığını sürdürmek için sürekli mâzeretler üretti.

1882'de İngiltere, Mısır'da Ahmed Urâbî önderliğindeki ayaklanmadan istifâde ederek, "idârenin tesîsi" bahânesiyle 22 bin kişilik askerî birliğini Kıbrıs'tan Süveyş'e çıkardı. İngiliz filosu, başarılı bir şekilde İskenderiye'nin kıyı tahkîmâtının üstesinden geldi.⁵ 15 Eylül 1882'de Mısır'ın başkenti Kâhire, İngilizler tarafından ele geçirildi⁶ ve Londra'nın buradaki idâresi farklı şekilde adlandırıldı. "Manda" isimlendirmesi (genellikle 1882'den başlanılarak), ancak 1914'te, İngiliz Dışişleri Bakanlığı'nın savaşın başlamasının akabinde Mısır'ın Türkiye'den ayrıldığını ilân etmesiyle "meşrûlaştırıldı".

Türk idâresindeki topraklara karşı takınılan bu tutum, 1877-1878 Türk-Rus Savaşı'nda İngiliz desteği için Kıbrıs'ı veren, 1897 Türk-Yunan Savaşı sonrası ise Girit'i

* Ç.N.: Отечественная война/Oteçestvennaya Voyna: Napolyon Bonapart'ın 1812 yılında Rusya üzerine yaptığı sefer.

* Ç.N.: Koramiral rütbesine denk düşen bir askerî rütbe.

* Ç.N.: Bilhassa XIX. ve XX. yüzyıllarda ticârî veya savaş amaçlı kullanılan bu gemiler, gelişmiş yelken sistemi sayesinde suyu "biçerek" gittiğinden ötürü İngilizce "clipper" olarak adlandırılmışlardır.

³ O zamânlar Süveyş Kanalı yeni "Şark Meselesi"nin "Yeni Boğazı" olarak adlandırılmıştı. M. K. Bashanov, A. A. Kolesnikov, *Nakanune Pervoy Mirovoy: Russkaya Voennaya Razvedka na Turetskom Napravlenii* (Tula: 2014), 142.

⁴ V. P. Komoedov (Avt. Kollektiv Pod Red. Admirala Komoedova) *Çernomorskiy Flot Rossii (İstoriçeskiy Çerçk)* (Simferopol: 2002), 94.

⁵ Tahkîmâtlar oldukça eski idi ve Mısır'ın hiç kıyı savunma gemisi yoktu. İskenderiye, İngiltere'nin başka bir destek üssü hâline geldi.

⁶ İngiltere başta Hindistan olmak üzere sömürgelerinden topladığı askeri birlikleri mütemâdiyen kullandı.

kaybeden Bâb-ı Âli'yi sürekli tahkîr ediyordu. Dikkat çekmekte fayda var ki “Mısır” (yani İngiliz yönetimi), Türk subaylarının 1911-1912 Türk-İtalyan Savaşı'na* gitmek üzere topraklarından geçmesine müsâade etmemiş ve bu nedenle geleceğin Atatürk'ü genç Mustafa Kemal de bu savaşa güçlükle katılabilmmişti.⁷

Mısır'ın kaybına dönecek olursak; İngiltere'ye karşı duyulan derin kırgınlığın, Türkiye'nin I. Dünya Savaşı'na İttifâk Devletleri, yani Almanya ve Avusturya-Macaristan safında girmesine yol açan bir diğer faktör olduğu eklenmelidir.

Almanya ile olan münâsebetler hakkında çok şey söylendi ki bu, İstanbul ve Çanakkale boğazlarının tahkîm edilmesi ve topçu bataryalarının kurulmasıyla doğrudan ilişkilidir. Meselâ XVIII. yüzyıldan başlamak kaydıyla, XIX. yüzyılda bu işlerle Fransa “ilgilenmişti”. Lakin XIX. yüzyılda yeni bir “hava” oluştu: “Zaptolunmaz” lâkaplı II. Wilhelm 1898 yılında Ortadoğu'ya, bazen “Konforlu Haçlı Seferi” olarak da anılan bir gezi gerçekleştirdi. Bu seyâhati sırasında yazdığı mektûplarda kuzeni Nikki'ye* Müslümânları himâyesi altına almasını tavsiye ediyordu. Hattâ Şam'dan yazdığı mektûbunda, eğer kendi itikâdındaki şahsî karârlılığı olmasa “Müslümânlığa geçmeyi düşünebileceği” yönündeki fikirlerini II. Nikolay ile paylaşmıştı. Umûmiyetle, II. Wilhelm Türkiye'nin ne olursa olsun “Avrupa'nın Hasta Adamı” olmadığı, bilakis, “hiç de yarı ölü olmayan, hayat dolu bir devlet” olduğu yönündeki görüşlerini dile getirmeyi unutmamıştı.⁸

Türk ordusunun “Almanlaştırılması” süreci başarılı bir şekilde ilerledi. Üçlü Anlaşma'nın (İtilâf Devletleri) diplomatları, İngiltere'nin kudreti, Fransa'nın ise kültürel ve ticârî hegemonyası hakkındaki köhne masallarla âsûde bir hâl üzere yaşıyorlardı. Oysa Almanya'nın temsilcileri titizlikle pazarlarını genişletti, misyonerler gönderdi ve demir yolları inşâ ettiler. İstanbul'daki basın-yayın organlarının bir kısmı Viyana (yani Avusturya-Macaristan) ve Berlin tarafından desteklendi. Alman eğitimciler Türk subayları için cesâret ve zarâfet örneği olacak alaylar oluşturdular ve bu Türk subaylarla birlikte boğazların her iki kıyısında tahkîmâtlar yaptılar. Ancak tüm bunlar mahâretle, düşünülüp taşınarak ve kimseye sezdirilmeden gerçekleştirildi.⁹

Avrupalı müsteşriklerin I. Dünya Savaşı'nda aktif rol aldıkları aşikârdır. Bunlar arasında bilhâssa Alman uzmanların Ortadoğu konusundaki rolü yadsınamaz. Rus târîhçiler, Oxford Üniversitesi Ortadoğu Araştırmaları Merkezi başkanının kitabı sâyesinde, nâm salmış bankacı ailelerin birinden gelen; seyâhatlerini, mâcerâlarını, külliyyâtlı ve oldukça ciddî sayılan eserlerini yayımlamak husûsunda maddî sorunları olmayan Alman diplomat, târîhçi ve müsteşrik Baron Max von Oppenheim'ı (1860-1946) tanıdılar. Kendisi zamânla “Arabistanlı Alman Lawrence” olarak anılacaktı. Oppenheim,

* Ç.N.: Trablusgarp Savaşı.

⁷ Gerçekten de İtalya, Libya Araplarının İtalya karşıtı girişimlerinden korkarak ilerleyen süreçte kendi donanmasını Çanakkale harekâtında kullanmaya cesâret edemedi. Bkz.: A. F. Miller, *Oçerki Noveşşey İstorii Turtsii* (Moskva-Leningrad: 1948), 53. Bundan ötürü söz konusu savaşın sonuçları çok yönlü idi.

* Ç.N.: Burada Rus İmparatoru II. Nikolay (1894-1917) kastedilmektedir.

⁸ Djaylz Makdono, *Posledniy Kayzer Vilgelm Neistoviy* (Moskva: 2004), 360-361.

⁹ Ariadna Tirkova, *Staraya Turtsiya i Mladoturki, God v Konstantinopole* (Petrograd: 1915), VII. Tirkova Ariadna Vladimirovna (1869-1962) Rus liberal muhâlefetinin bir aktivisti, Kadetlerin* Merkez Komitesi üyesi. Ünlü bir yazar ve eleştirmen idi. [* Ç.N.: Anayasal Demokrat Parti].

Adolf Hitler döneminde “Fahrî Aryan” seçilmişti. II. Wilhelm, bu aykırı müsteşriki Şark meselelerinde kendisine danışman ve İslâm dünyasındaki durum hakkında muhbir yaptı.

Oppenheim, Almanya'nın İslâm dünyasıyla dostluğunu İngilizlere karşı “yeni bir silâh” olarak kullanmayı ilk teklif edenlerden biriydi. Yine 1906'da İslâm'ın gelecekte çok daha önemli bir rol oynayacağını öngören de o idi. İslâm dünyasının şaşırtıcı gücü ve demografik üstünlüğü Avrupalı devletler için büyük önem arz edecekti. Savaşın patlak vermesinden sonra Oppenheim, Pan-İslâmizm propagandası yaparak Fransız Kuzey Afrika'sında, Rusya Orta Asya'sında ve bilhâssa İngiliz sömürgelerinde Müslümân isyânlarını kışkırtmayı amaçlayan Şark Haberleri Ajansı'nı (Cihât Bürosu) Berlin'de kurdu.¹⁰ Eugene Lawrence Rogan'a göre, cihât lehine ve aleyhine yapılan propaganda savaşı, bizzât Müslümânlardan ziyâde Britanya, Fransa ve Almanya'nın Avrupalı müsteşrikleri tarafından yürütüldü.¹¹

Türkiye açısından I. Dünya Savaşı, V. İ. Lenin'in “1870-1871 sonrası büyük devletlerin uluslararası siyâsetinde yaşanan önemli buhrânlar” arasında saydığı 1911 yılındaki Fas Olayları'yla* başladı. Fas'ın Fes şehrinin Fransa tarafından işgâl edilmesinden sonra Almanya “tazmînât” talep ederek gambot savaş gemisi “Panter”i ve ardından “Berlin” kruvazörünü buraya gönderdi. Nihâyetinde, Almanya “değiş-tokuşa” râzı oldu ve Kongo'nun bir kısmı üzerinde “haklar” elde etti. Fransa ise “meşrû” kisvesi altında Fas'ı mandalaştırarak sömürgeleştirdi. Alman propagandası, Kayzer'i İslâm'ın müdâfiî olarak göstermeyi başarabildi. Fas Krizi'nden sonra, İtilâf grubu güçlendi; İngiltere Fransa'yı destekledi. “Ayakları yere basmayan” Alman-Türk yakınlaşması ise – tırnak içerisinde ve dışında – yeni bir “İslâmî” dayanak kazandı.¹² Buna binâen İngiltere ve Almanya arasındaki fikir ayrılığı iyiden iyiye ete kemiğe bürünmüş oldu.

“Fas Krizi”nin ardından sıra Osmanlıların Kuzey Afrika'daki son idâresine geldi. Bu konuyla Bismarck'ın bir zamânlar belirttiği üzere “obur ama çürük dişli” olan “yağmacı-yırtıcı İtalya” ilgilendi.¹³ Bu minvâl üzere İtalya 1911'de Trablusgarp'a, daha doğrusu Batı Libya'daki Osmanlı vilâyetlerine (esasen Trablusgarp'taki) ve Libya'nın doğusu veya Sirenayka'daki* Bingazi'ye saldırdı. Savaş Bâb-ı Âli açısından çetin geçti. Artık Türk idâresindeki topraklardan bölgeye kesintisiz bir kıyı şeridi olmadığından Osmanlı gönüllü

¹⁰ Yudjin Rogan, *Padenie Osmanskoy İmperii, Pervaya Mirovaya Voyna na Blijnem Vostoke. 1914-1920* (Moskva: 2018), 361-370. İngiliz Eugene Lawrence Rogan, Arap dünyası çalışan bir târihçidir. Yazarın söz konusu kitabı *The Economist* dergisine göre yılın en iyi kitabı seçilmiştir.

¹¹ Elbette ki, “cihât”la ilgili işler sanıldığı kadar kolay değildi. Mağrip'te Tunus Beyi ve Fas Sultânı askerleri Fransa için cesûrca çarpışmaya dâvet ediliyorlardı. Cezayir'in Mâlikî ve Hanefî müftüleri, Osmanlı'nın cihât çağrısının meşrûyetini tanımayı reddeden Hindistan, Kafkaslar ve Mısır'daki Müslümânların tutumlarını açıkça desteklediler. Dinî liderlerin diğer bir kısmı, yani “dinî kardeşlik önderleri”, hâkimler ve diğer nüfuzlu şahsiyetler İtilâf güçlerine güvendiklerini ilân ettiler. Almanya'yı ve onun Jön Türkleri himâyesini, Osmanlı Padişahının halifelik üzerindeki hak iddîalarını ve tüm ümmet adına cihât ilân etmesini kınadılar. Bkz.: Rogan, *Padenie Osmanskoy İmperii*, 108-109.

* Ç.N.: Agadir Krizi veya İkinci Fas Bunalımı.

¹² Norman Stoun, *Kratkaya İstoriya Turtsii. Ot Nişih Koçevnikov Seljukov – k Blistatelnoy Osmanskoy İmperii* (Moskva: 2014), 244. İskoçya'da 1941 yılında doğan İngiliz târihçi Norman Stoun, Ankara'daki Bilkent Üniversitesi, Uluslararası İlişkiler Bölüm Başkanı'dır.

¹³ Alıntı için bkz.: D. E. Yeremeev, M. S. Meyer, *İstoriya Turtsii v Seredine Veka i Novoe Vremya* (Moskva: İzd. MGU, 1992), 237. Aynı kitap içerisinde bkz.: M. S. Meyer, “*Turtsiya v Novoe Vremya*”, 157-248.

* Ç.N.: Libya'da Arapça isimi Berka (برقة) olan eski bir şehir ve bölge.

subayları (fedâîler) Libya'ya güçlkle ulaştı. Resmî olarak İstanbul'un "mâcerâcılar" olarak adlandırdığı bu subaylar Osmanlı Hükûmeti'nin irâdesine itâat etmemiştiler.¹⁴

Balkan Savaşı 1913 yılında son bulmasına rağmen bu "onu başlatan ülkelerde bile korkutucu kargaşayı" ortadan kaldırmaya yetmedi.¹⁵ 1915 yılında savaş muhâbiri olarak Balkanlar ve Rusya'ya gönderilen John Reed'in "Cephe Boyunca"* adlı kitabındaki karakterlerden olan bir Türk'ün hüznüyle "Bu, Türk İmparatorluğu'nun sonu. Kim kazanırsa kazansın, evet, bu bir son" dediğini alıntılar uygun olur.¹⁶

Osmanlı İmparatorluğu'nun "Avrupa Türkiyesi" de olarak adlandırılan, bir zamânlar sadece havârî Paul, Kiril ve Metodius'in değil, Jön Türk Devrimi'nin de doğduğu Selanik şehrinin kaybının altını çizmek gerek. Meşhûr "İstanbul'a sefer" de buradan gerçekleştirildi.* Yine burada, 1916 Ekim'inde Venizelos, Müttefik kuvvetlerin koruması altında alternatif bir Yunanistan Hükûmeti kurdu.

Böylece, 1911-1913'te yıpratılan Türkiye, Dünya Savaşı'na katılmaktan kurtulamadı. Almanya Türkiye'ye büyük ümitler bağlamıştı. Winston Churchill, Dünya Savaşı'nın sinir düğümünü ararken, Çanakkale'yi ve İstanbul Boğazı'nı kapatan "paslı Türk kilidine" dikkat çekti. Bu paslı kilit "yeni bir tür kilit" değiştirilmeli idi.¹⁷ Çanakkale Boğazı'nın "anahtarının" mülkiyetine sadece Rusya değil, aynı zamânda İngiltere, Fransa¹⁸ ve tabii ki Almanya da tâlipti. Alman askerî misyonunun başı General Otto Liman von Sanders (veya Zanders), Alman-Türk ilişkilerinin durumu hakkında rapor vermek üzere Şubat 1914'te Berlin'e geldi. II. Wilhelm oldukça pervâsız bir şekilde ona şunları beyân etti: "Ya Alman bayrağı Boğaz'ın kalelerinin üzerinde dalgalanacak ya da ben Saint Helena tutsağının* üzücü kaderini yaşayacağım".¹⁹

"Paslı kilidi" herkesten önce Akdeniz, Süveyş bölgesi, Kızıldeniz ve sâir bölgelerin anahtarlarını elinde tutan İngiltere açmayı üstlendi. Fransa, daha cüzî bir katılımı, Çanakkale harekâtında İngiltere'nin müttefiki olarak yer aldı. Rusya da müdâhale etmeye hazırlandıysa da donanmasındaki tek beş türbinli korumalı-zırhlı kruvazörü "Askold"u göndermekle yetindi.²⁰ Çanakkale harekâtı boyunca 4 kişinin hayatını kaybettiği ve 9

¹⁴ Rogan, *Padenie Osmanskoy İmperii*, 42.

¹⁵ Stoun, *Kratkaya İstoriya Turtsii*, 246.

* Ç.N.: Söz konusu kitap Türkçe *Balkanlarda Savaş* adıyla yayımlanmıştır.

¹⁶ Djon Rid, *Vdol Fronta* (Moskva: 2015), 243. Kitabın İngilizce ismi *The War in Eastern Europe* yani *Doğu Avrupa'da Savaş*'tır. John Reed *Dünyayı Sarsan On Gün* adlı ölümsüz eserin yazarıdır. John Reed öldükten sonra Kızıl Meydan'a defnedilmiştir. Gerçek hâtırâtı, 1928'den beri ilk kez yeniden basıldı.

* Ç.N.: Burada yazar, 31 Mart Vakâsı'nı bastırmak üzere Selanik'ten İstanbul'a gelen Hareket Ordusu'na atfı yapmaktadır.

¹⁷ V. V. Gotlib, *Taynaya Diplomatiya vo Vremya Pervoy Mirovoy Voyni* (Moskva: 1960), 133-134.

¹⁸ I. Dünya Savaşı'nda Japonya İtilâf Devletleri'nin safında savaştı. Japonya, donanmasını Akdeniz'e göndermesine rağmen Boğazlar üzerinde hak iddiâ etmedi. Alman ve Avusturya-Macaristan gemileriyle ayrı çatışmalar vukû buldu.

* Ç.N.: II. Wilhelm burada Fransa İmparatoru Napolyon Bonapart'ı kastetmektedir. İngiltere-Prusya ittifâkı ile Fransa arasında 16-18 Haziran 1815'te gerçekleşen Waterloo Savaşı Napolyon devrinin sonu olmuştu. İngilizlere teslim olan Napolyon, Saint (Azîze) Helena Adası'nda hapsedilmiş ve 5 Mayıs 1821 târihinde 51 yaşındayken burada mide kanserinden ölmüştür.

¹⁹ Makdono, *Posledniy Kayzer*, 534.

²⁰ Âfide Rus Devleti'nin Başkumandanı olacak olan Amiral Kolçak 1904-1905 Rus-Japon Savaşı sırasında, komutanları keskin nişancılıklarıyla nâm salmış "Askold"da Amur Limanı Donanması'nın bir ferdi olarak görev yaptı. Bkz.: V. Ya. Krestyaninkov, S. V. Molodtsov, *Kreyser "Askold"* (Sankt-Peterburg: İzd. Gangut, 2003). Ayrıca, bizzât "Askold" kruvazörünün ve mürettebâtının Valentin Pikul'un "İz Tupika"* romanındaki kilit karakterlerden biri olduğunu da

kişinin de yaralandığı bu gemi “tâlihli” olarak nâm salmıştı. “Askold” o zamânlar Ege Denizi’ne kıyısı olan Bulgaristan; Suriye ve Filistin kıyılarında seyrüsefer eyledi.

2 Ocak 1915’te Rus birliklerinin komutanı Grandük Nikolay Nikolaeviç, Türklerin Kafkas Cephesi’ndeki birliklerinin dikkatini başka bölgelere çekmelerini sağlayacak girişimlerde bulunmaları husûsunda İngiltere’ye mürâcaat etti. Nikolay Nikolaeviç’in bu telgrafı İngiliz Deniz Kuvvetleri Komutanlığı’nda tartışıldı. Churchill ve diğerleri, mezkûr husûsta Rusya’ya tavîz verilebileceği yönünde fikir beyân ettiler.

Churchill, Boğazlarda kazanılacak kesin bir zaferin I. Dünya Savaşı’nın kaderini belirleyeceğine inanyordu. Deniz Kuvvetleri Komutanlığı Birinci Lordu, dünyanın en ünlü başkentlerinden birinin alınmasının müttefikler üzerinde büyük tesîrde bulunacağını ve bunun İngiltere ile işbirliğini garanti edeceğini vurguladı. Bu, hepsinden fazla Rusya üzerinde büyük etki oluşturmaktı.²¹

Elbette harekâtın yürütülmesi husûsunda farklı görüşler mevcûttu. Şöyle ki, Lloyd George yüz bin kişilik çıkarma birliklerinin Gelibolu’ya değil, daha güneyde, Suriye’ye indirilmesini teklîf etmişti. Bu konuda Savaş Bakanı Lord Kitchener tarafından bazı çekinceler dile getirildiyse de, herkesten önce Çanakkale harekâtının “mesûl” fikir babası olarak Winston Churchill târîhteki yerini almış oldu.

Bu sırada II. Nikolay, Sarıkamış yakınlarındaki Kafkas ordusunu ziyâret etti. Sonraki yıllarda târîhçiler bu konuyu uzun süre hicvettiler. Fakat her ne kadar majesteleri, askerlerimizin görüş açısından dolanarak ve Türk askerlerinin gözü önünde süngü saldırısına gitmemiş ve top atışı yapmamış olsa da ortada komik bir şey yoktu. Her ne olursa olsun II. Nikolay, 3. Ordu’da Enver Paşa ve onun kurmay başkanı Alman General Bronsart von Schellendorf tarafından planlanmış kuşatmadan kurtulan Nikolay Nikolaeviç Yudenîç komutasındaki Rus birliklerinin moralini yükseltti. Üç haftalık Sarıkamış Muhârebesi’nin netîcesinde, 90.000 kişilik Türk ordusunun yalnızca yedide biri (12.400 kişi) hayatta kaldı. Bu muhârebe iki buçuk asırda Rusların Türklerle yaptığı 11 savaş göz önüne alındığında, askerî bir terim olarak, “en çetin mücâdele”lerden biriydi.²² Kafkas ordusundaki muğlâk hava, düşmanın yenilgisiyle dağılmıştı. Bu da İngiltere’ye yapılan yardım çağrısının iptal edilebileceği anlamına geliyordu. Ancak, Gelibolu²³ (Çanakkale) harekâtı artık durdurulamazdı. Rus birliklerinin Avrupa cephesindeki durumu, Kafkas cephesindeki durumlarına nazaran oldukça müşküldü. İngiltere ve Fransa açısından ise her şeyi “başaracaklar” gibi görünüyordu. Deniz kuvvetlerinin kıyı tahkîmâtlarına karşı başarılı harekât tecrübesinin (İngiltere 1882 yılında Mısır’da, Fransa

hatırlatalım. [* Ç.N.: Валентин Саввич Пикун, *Из тупика* (Moskva: izd. Vech, 2021)/Valentin Savviç Pikul, *İz Tüpika* (Moskva: izd. Veçe, 2021)].

²¹ Alıntı için bkz.: A. İ. Utkin, *Pervaya Mirovaya Voyna* (Moskva: İzd. Algoritm, 2001), 200-201.

²² S. P. Kulîçkin, *Tri Voyni Generala Yudenîça* (Moskva: İzd. Beçe, 2016), 206.

²³ “Gelibolu” adı bu savaşın adlandırılmasında “Çanakkale” kadar sık kullanılmıştır. Sovyet Rusya’dan ihrâc edilen çok sayıda Beyaz Ordu mensûbu asker Gelibolu’yu sıklıkla “Çıplak Arazi” olarak adlandırdı. Beyaz Ordu komutanı General Kutepov’un buradaki takma adı ise “Kutep Paşa”, “Gelibolu Çarı” idi. Rus târîhinde meydana gelmiş birçok olayın kaderi Gelibolu ile kesişmiştir: Esir Zaporojya Kazakları, XIX yüzyıl Rus-Türk savaşlarına katılanlar (Kırım dâhil) ve tabii ki 1920-1921 göçmenleri burada yaşadı. Gelibolu’da Kutepov zamanında, geçmiş yıllardaki savaşlarda esir düşen Rusların mezarlarının üzerine 24.000 taştan oluşan bir kurgan yapıldı. Üzerine Rusça, Fransızca, Türkçe ve Rumca yazılı bir mermer levhâ yerleştirildi. V. Şambarov, *Belogvardeysina. Neizvestnaya İstoriya Grajdanskoy Voyni* (Moskva: İzd. Algoritm, 2017), 732-737.

Cezayir'de ve diğer bölgelerde) her iki tarafın teorisyenlerinin fikirlerine tesir ettiği belki söylenilebilir. Avrupa'da kara kuvvetleri yetersiz idi. Fakat İngiliz Deniz Kuvvetleri Komutanlığı güçlü İngiliz donanmasının, Fransızlarla birlikte Çanakkale ve İstanbul Boğazı kalelerine – ki alınan istihbârâta ve düşmanın, yani Almanya ve Türkiye'nin lütufkâr, aldatıcı haberlerine göre bu kaleler “köhne” ve “vîrân” ilân edilmişti – ezici bir darbe indirebileceğini umuyordu.

Çanakkale Muhârebesi'nin tasvîrine geçmeden evvel Suriye-Filistin veya Süveyş cephesini de hatırlamakta fayda var. Süveyş Kanalı ve Mısır umûmiyetle ve tabîî ki bazı istisnâlarla İngiliz mülkiyetindeydi ve Türk kumandanlığı Süveyş Kanalı'nı “yıldırım hızında”* (Alman terminolojisi kullanmadan olmazdı) cebren aşmak ve Mısır'ı Osmanlı İmparatorluğu topraklarına geri katmak, yani “adâleti yeniden tesîs etmek” niyetindeydi. 4. Türk Ordusu bazen “Mısır Kurtuluş Ordusu” olarak da anılırdı. Mevcûdiyeti 60 binden fazla olan bu orduyu Jön Türklerin liderlerinden biri ve aynı zamânda Bahriye Nâzırı olan Ahmed Cemâl Paşa kumanda ediyordu. Cemâl Paşa'nın ordusunun en ünlü Alman danışmanı Binbaşı Friedrich von Kressenstein idi.

Türk ordusu 1914 yılı Aralık ayında Sînâ Yarımadası'nı ele geçirerek Süveyş Kanalı'na ulaştı. Top, duba, mühimmât ve sudan oluşan yükün her birini 18 öküz çekiyordu. Geriye kalan yüklerin bir kısmı ise develerle taşındı. Türkler karanlıkta kendilerini gizleyerek geceleri hareket ettiler. 1915 yılının Ocak ayında İngiliz Tuğamiral Peirse komutasındaki kuvvetlere bağlı 6 gemi, Süveyş Kanalı'nın farklı noktalarına demir attı. Yine kanal, denize inebilen 6 uçağın eşlik ettiği Fransız gemileri tarafından savunuluyordu.

2 Şubat 1915'te Türkler kanala birkaç noktadan taarruz gerçekleştirdi. Fransa'nın çelik zırhlı dretnot savaş gemisi “Rekan” üzerine tesîrli atışlar yapan Türk bataryasının 150 mm.lik topları susturulabildi. 2-3 Şubat gecesi, kruvazör “De Antrkasto” yüzerek gemiye ulaşmaya ve onu bordalamaya çalışan yüzlerce Türk'ü projektörler yardımıyla tespit etti. Türklerden bazıları Afrika kıyılarına çıkmayı başardıysa da bir süre sonra oradan da atıldılar. İngiliz muhripleri kıyı boyunca seyrederek mağlûp edilmiş düşman birliklerinin bakiyelerini yok ettiler. Cemâl Paşa ricat emri verdi. Ordusu Filistin ve Suriye'nin güneyine çekildi.

Böylece Süveyş Kanalı'na yapılan ilk saldırı olarak adlandırılan bu girişim başarısız oldu. Nisan ve Ağustos 1916'da Türk-Alman komutanlığı Süveyş Kanalı'nı cebren aşmak için iki girişimde daha bulunduysa da bunlar da başarısızlıkla sonuçlandı.²⁴

Burada Süveyş harekâtı tesâdüfen değil, Çanakkale harekâtı bahsine geçmek için hatırlatıldı. Tabîî ki, bu iki harekâtın boyutları kıyaslanamaz. Birkaç yüz kişinin kaybedildiği Süveyş'e nazaran Çanakkale kıyılarında müttefikler saflarında 145 bin, Türk

* Ç.N.: Almancası “blitzkrieg/yıldırım harbi” olan bu yöntem I. Dünya Savaşı'nda siper savunmalarına karşı Almanlar ve İngilizler tarafından uygulanmıştır. *Yıldırım harbi* bilhassa II. Dünya savaşında, tanklar ve uçakların da yardımıyla daha etkin hâle gelmiştir. Yöntemin temel prensibi yıldırım hızında ataklar yapılarak düşmanın savunma kurmasını engellemek ve ani bir darbe ile onu yok etmektir.

²⁴ A. E. Taras (Redaktor-sostavitel), *Pervaya Mirovaya Voyna na More* (Minsk: İzd. Harvest, Moskva: İzd. Ast, 2001), 217; İ. Drogovoz, *Turetskiy Marş. Turtsiya v Ogne Srajeniy* (Minsk: İzd. Harvest, Seriya Neizvestnaya Voyna, 2007), 231-233; V. P. Lutskiy, *Novaya İstoriya Arabskih Stran* (Moskva: 1965), 334.

saflarında ise 186 bin kişi hayatını kaybetti. Çanakkale'deki muhârebe 19 Şubat 1915'ten 9 Ocak 1916'ya kadar yaklaşık olarak bir yıl sürdü.

Gelibolu'daki muhârebelerin çağdaş bir tanığı olan John Reed, o zamânlar artık haremde de Almanca konuşulduğunun, İstanbul'da iyi bir izlenim edinmesi için Almanca konuşması gerektiğinin ve Berlin ya da Hannover'den bir teğmenin ise çoğu Türk kadınının romantik hülyası hâline geldiğinin Türkler tarafından kendisine anlatıldığını anımsıyor.²⁵

Elbette, Almanların küstahlığı birçok Türk'ü rahatsız ediyordu. Hattâ Varşova'nın ele geçirilmesi, Novogeorgievsk Kalesi'nin alınması ve sâir olaylardan sonra Almanya'nın ve müttefiki Türkiye'nin zaferi şerefine İstanbul'da bayraklar asıldıysa da Türk polisleri evleri dolaşarak kutlamalarda sadece millî sembollerin kullanılmasını emretti. O zamân Alman dili nasıl takdîrle karşılandıysa, "düşman milletlerden" yani Rusya, Fransa ve İngiltere'den gelen her türlü havâdisi de yasaklamaya çalıştılar. Bu arada, Çanakkale Boğazı kıyılarında, bilhâssa Avrupa yakasında, "ağır silâhlar gece gündüz kuru kumlarda kusup gürlüyordu."²⁶ İngiliz ve Fransız donanmalarının Çanakkale Boğazı'nı, İstanbul Boğazı'nı ve İstanbul'u ele geçirerek Türkiye'yi savaşta saf dışı bırakmak ve Rusya ile bağlantıyı yeniden sağlamak amacıyla yürüttükleri harekât devam ediyordu. Bu harekâta Türk kalelerini bombalayan 12 zırhlı, 6 kruvazör, 16 muhrip gemi katıldı. Sözün özü, İtilâf Devletleri, Boğazları cebren açarak Türk sorununu kökten çözüme kavuşturma teşebbüsünde bulunuyorlardı. Harekât iki aşamalıymış gibi ilerliyordu. İlk aşamada Müttefikler donanma harekâtıyla, yani deniz harekâtıyla yetinmeye çalıştılar. Fakat denizde bozguna uğrayan saldırganlar ikinci aşamaya geçtiler. Kara ordusu muhârebeye dâhil olduğunda, çıkarma birlikleri Gelibolu Yarımadası'na indirildi. Bir dizi nedenden ötürü çıkarmada süvârî birlikleri kullanılmadı.²⁷ Meşhûr Katırcı Birliği'ni – ki katırların Gelibolu için en uygun yük taşıma hayvanı oldukları ortaya çıkmıştı – Siyonist hareketin ünlü militanı Vladimir (Ze'ev) Jabotinsky idâre ediyordu.

Daha önce Rus kruvazörü "Askold"dan yukarıda bahsedilmişti. Târîhçi H. Wilson ise Rusya'nın harekâta muhtemel katılımı husûsunda, 28 Nisan 1915'te bir Rus piyade kolordusunun hazırlandığını, hattâ gemilere bindirildiğini aktarmaktadır. Ancak İstanbul'a gitmeye hazır olan askerî birliğe, Galiçya ve Polonya'da âcil ihtiyaç duyulduğundan tekrâr Sivastopol'e dönmesi emredildi. Karadeniz Donanması, İstanbul Boğazı'nın tahkîmâtlarını uzun menzilli bombardımana tuttu ve bu bombardımanı 2-4 Mayıs'ta tekrârladı.²⁸

Türkiye'de kimi zamân panik hâli oluşuyordu. Dahası gıda kıtlığı vardı ve tüm ürünler için erzâk karnesi ihdâs edilmişti. Nezâretlerin bir kısmı ve altın rezervleri başka yerlere nakledildi. Altın Konya'ya sevk edildi. Hayâlî gazete sayfaları büyük korkutucu manşetleriyle sokakları ve kahvehaneleri dolduruyordu: "*İstanbul düştü! Yarımada kırk*

²⁵ Rid, *Vdol Fronta*, 221.

²⁶ Rid, *Vdol Fronta*, 224.

²⁷ Süvârî harekâtı için ana bölge Çanakkale Boğazı'nın Asya kıyılarıydı. Lâkin Kitchener Kara Kuvvetleri Komutanı General Hamilton'a "Asya görev sâhamız dâhilinde değil" dedi. H. Vilson, *Morskie Operatsii v Mirovoy Voyne 1914-1918 gg.* (Moskva: Gosudarstvennoe Voennoe İzdatelstvo, 1935), 271.

²⁸ Vilson, *Morskie Operatsii*, 271-275.

bin İngiliz öldü! Türk ihtilâlciler Almanları öldürüyor!" ve bunun gibi niceleri.²⁹ Şehirleri, Türkiye'nin değişik bölgelerinden gelen mülteciler doldurdu. Bunların 30 000'i Ayasofya etrafında toplandı. İngiliz-Fransız kuvvetleri³⁰ tarafından düzenlenen yeni hücum girişimleri başarısız oldu. Türkler ve Almanlar zaferi kutluyorlardı. Enver Paşa'yı "Napolyon" ve Liman von Sanders'i "Şarkın Hindenburg"u* ilân ettiler. Türkiye böylece Mısır'ın işgalinin ve memleketin dört bir yanından paralar toplayarak yaptığı savaş gemisine İngilizler tarafından el konulmasının intikâmını İngiltere'den almış oldu.³¹ İttifâk Devletleri'nin eli güçlendi ve Türkiye 1911 Savaşı, Balkan Savaşları ile Sarıkamış ve Sînâ'daki yenilgilerin omuzlarına yüklediği "lânetten" kurtuldu.

Gerçekte Rusya'ya Boğazlar ve İstanbul üzerinde söz söyleme hakkı vermeyi düşünmeyen Müttefikler arasındaki anlaşmazlıklar, Rusya'nın bu kilit noktaları ve suyollarını ele geçirmeden evvel ihtiyatlı davranışı, Yunanistan'ın "Grek/Bizans Projesini" uygulama husûsundaki gönülsüz tutumu ve diğer faktörler Gelibolu harekâtının kaderini tâyin etti. "Gelibolu mâcerâsı" diye adlandırılan bu harekâtın adım adım sona ermesine askerî mütâlaalar değil, siyâsî sorunlar hız verdi. 1915 yılının Ekim ayında birliklerin Gelibolu'dan, yeni bir cephenin ortaya çıktığı Selanik'e tahliyesi başladı. İngiltere askerî birliklerinin bir bölümünü kendi "mülkü" olan Mısır'a sevk etti. Türk askerî birliklerinin kaderi ise farklı tarzda şekillendi. Ancak bir gerçek vardı ki, Gelibolu harekâtı sırasında Türklerin tüm cephelerdeki muhârebelerde – ki bu cepheler 5 tane idi – emsâlleri arasından sıyrılmış yeni nesil komutanları ön plana çıktı.

İngiliz-Fransız askerî birliklerinin tahliyesi başarıyla gerçekleştirildi. İngilizler tahliye evresi için hastanelerinde 30.000 yatak hazırladıysa da gerçekte sadece 6 kişi yaralandı. Hazırlıklar titizlikle yapıldı. Tüm telsiz iletişimi yasaklandı; sadece telefonla iletişim kuruldu. Bir yerden başka bir yere yapılan nakliyeler sırasında kamuflaja ve sessizliğe riâyet edildi. 8 Ocağı 9 Ocağa bağlayan gece Liman von Sanders, Harbiye Nâzırı Enver Paşa'ya "Allâh'a şükür, tüm Gelibolu Yarımadası düşmandan temizlendi" mesajını içeren bir telgraf gönderdi.³²

Çanakkale Muhârebesi sâyesinde Osmanlı İmparatorluğu çöküşünü 3 yıl geciktirdi. Ordusu ise güçlü bir düşmana karşı girişilecek muhârebelere dayanabileceğini kanıtladı. 1916 yılında Osmanlılar, Bağdat'ın güneyindeki Kûtü'l-Amâre'de Charles Townshend kumandasındaki İngiliz tümeninin teslim olmak zorunda kaldığı bir zafer daha kazandı. Bunun yanı sıra, 15 Ekim 1915'te, yine Alman eğitiminden geçmiş bir devlet olan

²⁹ Rid, *Vdol Fronta*, 226.

³⁰ Altını çizmekte fayda var ki Çanakkale harekâtı I. Dünya Savaşı'nın en "küresel" muhârebesidir. İngiliz askerî birliklerinin yanı sıra bu muhârebeye Galliler, İrlandalılar, İskoçlar, Avustralyalılar, Yeni Zelandalılar, Maoriler, Gurkalar, Sihler, dünyanın her yerinden yabancı lejyonerler ve Afrika'nın tüm sömürge birlikleri katıldı. Şeffâf bir muhârebe planı olmadan, bu keşif seferi bir "Bâbil Kargaşası"na dönüşebilirdi. Bkz.: Rogan, *Padenie Osmanskoy İmperii*, 191.

* Ç.N.: Paul von Hindenburg (1847-1934) Alman mareşal ve devlet adamıdır. I. Dünya Savaşı sırasında doğu cephesinde Ruslara karşı kazandığı zaferlerle nâm salmış ve 1916 yılında Genel Kurmay Başkanlığına getirilmiştir. Savaş sonrası siyâsete atılan Hindenburg 1925 yılında yapılan seçimlerde Almanya'nın Cumhurbaşkanı olmuştur.

³¹ İngiltere, Türk donanmasına neredeyse güçlükle boyun eğdirdi. Ancak İngiltere'nin Türkiye'ye vermediği ve Almanların hibe "Goben" ve "Breslau" yoluyla "telâfi ettiği" muhârebe kruvazörleri Bâb-ı Âli'nin I. Dünya Savaşı'na girmesi husûsunda belirleyici oldu.

³² Rogan, *Padenie Osmanskoy İmperii*, 271.

Bulgaristan oldukça güçlü bir orduyla Osmanlı Devleti'nin saflarına katıldı. Selanik cephesinde büyük çaptaki askerî harekâtlar 1917 yılına kadar devam etti.

2) Rusya ve Boğaz Harekâtı Planları

Müttefiklerin Çanakkale harekâtı Rusya'ya kendi başına Boğazları ele geçirme hususunda elini çabuk tutması gerektiğini gösterdi. II. Nikolay, İstanbul Boğazı'na yapılacak çıkarma harekâtına hazırlanılması için emir verdi. Başlangıçta bu harekât 1916 yılının sonbaharı için planlanmıştı (daha önce bahsettiğimiz üzere ilkbaharda da harekât düzenleme girişimleri vardı). İstanbul Boğazı'nın "koynundaki kaleleri" zapt etmek için Boğaz'ın girişine çıkarma yapılması karârlaştırıldı.³³ 1916 yılı yazında, Karadeniz Donanması Komutanı Amiral A. V. Kolçak, Çar ve General M. V. Alekseev ile Boğaz harekâtı hususunda etraflıca bir görüşme yaptığı Mogilyov'a* dâvet edildi. Kolçak'a, Romanya'nın İtilâf Devletleri saflarına katılmasından sonra başlatılması planlanan harekâtın gerçekleştirilmesi için deniz kuvvetlerini hazırlama görevi tevdi edildi. Rus askerî birliklerinin Karadeniz kıyılarında ilerlemesi, İstanbul Boğazı'nı cebren geçmesi ve savaşı Türk topraklarına yayması gerekiyordu. Karadeniz Donanması, İstanbul üzerine yapılan topçu ateşiyle çıkarma birliklerinin kara harekâtını destekliyordu ki subaylara hâlihâzırda Türk başkentinin haritaları verilmişti.

Bununla birlikte öncelikle A. V. Kolçak'ın (1874-1920) bizzât kendisinden bahsedelim.³⁴ Kolçak, katıldığı savaşlardaki, yani Rus-Japon ve I. Dünya savaşlarındaki rolü hakkında oldukça mütevâzı değerlendirmede bulunarak daha çok Kuzey Kutbu için girişilen bilimsel çalışmalardaki yararlılığını, keşif gezileri sırasında kaybolan kâşifleri arama faâliyetlerine olan iştirâkini, Bilimler Akademisi'ndeki ilmî çalışmalarını, dünyadaki buzbilim/glasiyoloji ve okyanus bilimi/oşinografiye olan katkısını ön plana çıkarmaktadır. Dahası, Port Arthur'daki üstün başarısından ötürü Kolçak nişân, altın silâh ("cesâret nâmına" kılıçla) ve sâir şeylerle ödüllendirilmişti. Kolçak, Japon esâretinde kaldıktan sonra "tam bir malûl" ilân edildi. Bu minvâlde Kolçak, maden suları ile tedâvî olmak için Japonya'ya yolculuk edecek ve bu tedâvînin etkili olduğu sonradan ortaya çıkacaktır.

A. V. Kolçak'ın I. Dünya Savaşı'ndaki faâliyetleri evvela Baltık'ta cereyân etti. Düşman gemilerine karşı denizde mayın tarlalarının oluşturulması büyük önem arz ediyordu. Hâl böyleyken Baltık bahriyelileri etkin bir harekâta girişmeye karâr verdiler ve Alman kıyılarını mayınlarla "doldurmaya" başladılar. Kolçak, en iyi mayın uzmanı olarak nâm saldı.

Bizzât Kolçak'ın gözetimi altında Rügen Adası yakınlarına, Stolpe kıyılarına ve Gdansk/Danzig Körfezi'ne mayın tarlaları kuruldu. 1915 yılının Eylül ayında Kemmern*

³³ P. Multatuli, *İmperator Nikolay II. Krestny Put* (Moskva: 2013), 123.

* Ç.N.: Mogilyov günümüzde Beyaz Rusya/Belarus sınırları içerisinde ve ülkenin doğusunda yer alan bir şehir.

³⁴ Bkz.: Büyük bilim adamı, kimyacı V. V. Sinyukov'un kitabı: V. V. Sinyukov, "Naçalo Jiznennogo Puti i Arktiçeskie İssledovaniya", A. V. Kolçak. *Uçyoniy i Patriot, Çast I* (Moskva: İstitut İstorii Yestestvoznaniya i Tehniki im. S. İ. Vavilova. RAN, 2015). Günümüzde İrkutsk şehrinde Kolçak anısına bir anıt dikildi ve Rastorguev Adası'nın "Kolçak Adası" olarak yeniden adlandırılması şaşırtıcı değildir.

* Ç.N.: Kemmern günümüzde Letonya'nın başkenti Riga'nın hemen batısında, Riga Körfezi kıyısında yer alan Jurmala şehrinin bir parçası olan bölgedir.

(veya Kemerî: Jurmala'nın "başkenti") ve belki de Riga üzerine yapılacak muhtemel bir Alman saldırısına karşı Kolçak'ın mayın kıtasının harekât planı oluşturuldu. Harekât planı "bu bölgenin kara kuvvetleri komutanı olan General Radko Radkoviç* ile birlikte ivedilikle ve işbirliği içerisinde hazırlandı. Almanlar gerçekten de çok geçmeden Kemmern'e bir saldırı başlattı ve onu bir hamlede ele geçirdiler. Bundan sonra Riga üzerine saldırıları devam etti. Ancak, düşman Alman birlikleri hiç ummadıkları bir şekilde Kemmern'den muazzam kayıplarla atıldılar ve Riga üzerine yapılan taarruz askıya alındı. Radko Radkoviç, Kolçak'ı Aziz Georgi Nişanı'yla ödüllendirilmeye lâyık gösterdi."^{35*} Bu olaydan sonra Kolçak, Alman kıyılarındaki sığ sulara mayın döşemeye devam etti.

Kolçak'ın askerî biyografisinde şöyle bir kahramanlığı da vardı: Bir muhrip torpido gemisiyle eski Rus limanı Libava'ya* saldırmış, burada Alman zırhlısı "Kronprinz"i ve nakliye gemisi "Karlsbad"ı batırmış ve Almanlar ne olduğunu anlayana kadar limandan fişek hızıyla ayrılmıştı. Elbette Kolçak'ın da yaşadığı tâlihsizlikler vardı, ancak 1915 yılı sonuna dek elde ettiği şöhreti hak etmişti. Bahsi geçen zamân zarfında düşman savaş gemilerinin kayıpları, Rusların benzer kayıplarını 3,4 kat aşmıştı. Ticâret gemilerinin kaybında ise bu oran 5,2 idi ve bu husûsta Kolçak'ın aslî rolünü abartmamak pek de mümkün görünmüyordu.³⁶

1916 yılının Nisan ayında – ki bu dönemde tüm Rus ordusunun hâlihâzırdaki Başkumandan'ı idi – Kolçak, imparator karârname ile kontramiral rütbesine terfi etti. 2 ay içinde, planlanandan önce oramiralliğe terfi ettirilen Kolçak, nihâyetinde Karadeniz Donanması'nın komutanı ve 42 yaşında dünyanın en genç amirali oldu.

Böylece, 1916 yılında Rusya'da "Büyük İstanbul Boğazı Harekâtı" olarak adlandırılan harekâtın hazırlıkları mutlak bir mahremiyet içinde başlatıldı. Bu harekâtın planları o zamândan günümüze hâlâ gizlilik arz etmektedir ve harekât hiçbir şekilde fiiliyâta geçirilememiştir. Mezkûr harekât planı hakkında dolaylı veriler üzerinden değerlendirmeler yapılmaktadır.

"İstanbul Boğazı" yönüne yapılacak harekâtın yanı sıra "Sinop" üzerine yapılacak "Nahimov"* – ki bu ismin neyi çağrıştırdığı ayân beyân ortada – adlı bir plan daha hazırlanmıştı. Bu planın önceliği Sinop'u ve civarındaki Anadolu'nun "kömür havzalarını" ele geçirmektir.³⁷ Ayrıca, Kafkasya'daki Türk ordusunun cephe arkasındaki yolları ele

* Ç.N.: Радко Дмитриевич Радко-Дмитриев/Radko Dmitrievič Radko-Dmitriev (1859-1918) Osmanlı İmparatorluğu'na bağlı Bulgaristan'ın Gradets köyünde dünyaya gelmiştir. Gençliğinde askerî okullarda eğitim alan Radko Dmitrievič, 1886 yılında Bulgaristan'da meydana gelen askerî darbeye katıldı. Başarısız olan darbe girişiminden sonra tutuklanmamak için ülkesini terk eden Radko Dmitrievič, İstanbul üzerinden Odessa'ya kaçmış ve daha sonraki süreçte Rus ordusunda görev almıştır.

³⁵ Vladimir Knyazev, *Jizn za Vseh i Smert za Vseh* (Kanada/Monreal: Sayt İstfaka MGU, 1970-1971), 1-3. Vladimir Knyazev, Rotmister* ve A. V. Kolçak'ın Emir Subayı idi. [* Ç.N.: Rotmister Almanca *rittmeister* kelimesinden gelen ve Rus ordusu süvârî birliklerinde kaptan/yüzbaşıya denk düşen askerî bir rütbedir.]

* Ç.N.: Radko Dmitrievič'in bu teklifi üzerine Rus İmparatoru II. Nikolay, Amiral Kolçak'ı 2 Kasım 1915'de mezkûr nişân ile ödüllendirmiştir.

* Ç.N.: Libava, Letonya'nın en batısında, Baltık Denizi kıyısında bulunan bugünkü Liepaya şehrinin eski adıdır.

³⁶ Knyazev, *Jizn za Vseh i Smert za Vseh*, 3-5.

* Ç.N.: Plana "Nahimov" ismi bilinçli olarak verilmiştir ve târihî bir mesaj içermektedir. Çünkü Pavel Stepanoviç Nahimov (1802-1855), Kırım Savaşı (1853-1856) sırasında gerçekleştirilen Sinop Baskını'nda (30 Kasım 1853) Rus Karadeniz Donanması'nı komuta eden amiraldir.

³⁷ O zamânki gemilerinin çoğu kömürle çalışıyordu. Olağanüstü zamânlarda İstanbul'un yakıt ihtiyacı Almanya'dan güçlüklerle gönderilen teslimât sayesinde karşılanıyordu.

geçirilmek suretiyle iletişim ve lojistik ağının kesilmesi tasarlanıyordu. Romanya'nın 1916 yılında savaşa katılması İstanbul Boğazı'nda yapılması öngörülen harekâtın mihenk taşı olmuştu. Bunun yanı sıra Karadeniz Donanması'nın Tuna havzası müdâfaasına katılması ve küçük Tuna filosunun oluşturulması, Romanya için asker ve mühimmâtın taşınması, düşmanın kıyı tahkîmâtlarının vurulması ve mayın tarlalarının döşenmesi gibi zorunluluklar, harekâtın diğer nedenlerini teşkil diyordu.

Boğaz harekâtını yürütmek için diğer cephelelerden toplanan seçkin askerlerden meydâna getirilmiş bir çıkarma birliğinin oluşturulması tasarlanıyordu ki bu husûsta Georgi Nişanı'yla taltîf edilmiş olanlar tercih ediliyordu. "Deniz piyade" alayları Kırım Savaşı amirallerine hürmeten "Karnilov", "Nahimov", "İstomin" ve bunlara ek olarak "Tsargrad"* diye adlandırılmıştı. Bu birliklere havacılık müsâbakalarında başarılı olan en iyi pilotlardan teşkil edilmiş, denize inebilen bir uçak filosu verildi.

Bütün bunlar, 1896 yılında tehrî edilen başka bir Boğaz harekâtını hatırlatıyor. Bu harekâtın hazırlığına 1895 yılında girişilmişti.³⁸ 1896 yılının Aralık ayında söz konusu karârın onaylanmasıyla Bakanlar Kurulu toplantısı düzenlendi. Harekâtın Kafkasya'da büyük tatbîkâtlar kisvesinde gizlenmesi tasarlandı. Bünyesinde 35.000 asker ve 100'den fazla savaş topu bulunan Rus donanmasının sanki Kafkasya'ya doğru gidiyormuş gibi yol alması ve beklenmedik bir şekilde İstanbul Boğazı'na yönelmesi gerekiyordu. Karadeniz bölgesinin tüm telgraf hatlarının Avrupa'yla olan bağlantısının kesilmesi düşünüldü. Plana göre donanmanın Boğaz'a gece girmesi ve Türk kıyı topçu bataryalarının arkasına sızmış olması gerekiyordu. Rus Büyükelçisi Nelidov'un Türk yetkililere Boğaz'ın her iki yakasının da Ruslara teslim edilmesi yönünde bir ültimatın vermesi karârlaştırıldı. Alınacak cevâba göre harekât ya sulh ya da savaş yolunda ilerleyecekti. Harekâtın Büyük Britanya ile küresel bir çatışmaya dönüşmesi durumunda ise Rus Genelkurmayı, Orta Asya üzerinden Hindistan'a yapılacak bir saldırı planını devreye sokacaktı.³⁹

1917 harekâtının hazırlıkları sırasında A. V. Kolçak bir gövde gösterisi düzenledi ve donanma ile denize açıldı. Kolçak daha sonra bu husûsta şöyle yazacaktı: "*Düşmana, devrim devrimdir ve olmuşsa olmuştur, lâkin olur da Karadeniz'e adım atmaya çalışırsa orada onları donanmamızın karşılayacağını bilmesi için İstanbul Boğazı'nın her iki yakasından da görünecek şekilde kendimi gösterdim.*"⁴⁰ Tıpkı 1896 yılındaki harekât planı gibi bu plan da son derece gizli olduğundan, A. V. Kolçak detayları hakkında daha fazla bilgi vermiyor.

Hâlihâzırda artık "cumhûriyetçi" olan Rus komutanlığı 29 Ağustos 1917'de İstanbul Boğaz'ı harekâtını iptal etti.⁴¹ Söylenecek başka bir şey kalmadı gibi görünüyor: "Kolçak Bosforskiy/Boğaziçili Kolçak", "Kolçak Polyarniy/Kutupların Kolçak"ı kadar başarıya ulaşamadı. Ancak savaş hâlâ devam ediyordu. "Utanç verici Brest-Litovsk

* Ç.N.: Eski devirlerden beri ekseriyetle Doğu Slavları (özelde Ruslar) tarafından Konstantinopolis/İstanbul'a verilen ve Çarın Şehri anlamına gelen isim.

³⁸ Burada "Yukarı Boğaz" diye adlandırılan harekât planından bahsedilmektedir.

³⁹ A. N. Matveev, "Hronika Otlojennogo Triumfa. Kak Rossiya Voevala za Bosfor i Dardanelli", *Nezavisimaya Gazeta*, 23.12.2014. Son erişim 26 Ekim 2021, https://nvo.ng.ru/scenario/2014-12-23/10_khronika.html.

⁴⁰ Bkz.: *Arhiv Russkoy Revolyutsii*, T. 10 (Berlin: 1923, Moskva: 1991), 214. Amiral A. V. Kolçak'ın sorgulama zaııtları.

⁴¹ Komodov, *Çernomorskiy Flot Rossii*, 14.

Antlaşması"ndan ve Sivastopol'ün Almanlar tarafından işgâl edilmesinden sonra, Rus İç Savaşı'nın ve Rusya topraklarının bir kısmının KABD* (ABD) de dâhil olmak üzere eski müttefikler tarafından işgâl edilmesinin artık zamânı gelmişti. I. Dünya Savaşı'na ancak 1917 yılında giren Amerika'nın planları, "Kolçak faktörü" hesâba katmadan düşünülemezdi. KABD Hükûmeti tarafından Kolçak'a, Deniz Harp Akademisi'nde mayın eğitmeni olarak donanmaya geçici hizmet vermesi için teklîf getirildi.⁴² Kolçak'ın bir dizi mülâkât vererek fikirlerini paylaşacağı husûsunda sözleşildi.⁴³ Aynı zamânda, A. V. Kolçak'ın ziyâreti sırasında, Amerikan donanmasının Boğazlara saldırı planının – ki muhtemelen Kolçak bu iş için dâvet edilmişti – iptal edildiği ortaya çıktı. Anlaşılan, Çanakkale harekâtının tekrârı gibi bir şey tasarlanmıyordu. Amerika bu süreçte Avrupa'ya asker çıkartma işiyle oldukça meşgûldü ve Türkiye (ve ardından Rusya) üzerinde ise ayrı planları vardı.⁴⁴ 17 Haziran'da Kolçak, sevgilisi Anna Vasilevna Timiryova'ya şunları yazdı: "*Kendimi kondoter* konumuna yakın bir hâl içerisinde buldum.*"⁴⁵

Sonuç

Sonuç olarak, bir kez daha vurgulayalım ki İtilâf Devletleri'nin Gelibolu (Çanakkale) harekâtı – Victoria Çağı'nın son savaşı – girift "Şark Meselesi"nin "hızlı" çözümü için atılmış fiilî bir adımdı. Harekât her iki taraf açısından da çok kanlı bir şekilde sona erdiyse de Türkiye haklı olarak bunu kendi zaferi olarak görmektedir.

Rusya'nın Boğazlar ve belki de İstanbul için uygulamaya konulamayan 1896, 1917 ve benzeri planları, sırf 1833* yılındaki durumu tekrâr etme "hayâlini" gerçekleştirmeye yönelik yapılan muntazam teşebbüsler silsilesinden ibâretti. Lâkin o zamânlar Çar ve Sultân-Halife birlikte hareket etmişti. Napolyon'u yenen Rus ordusunun îtibârı da o zamânlar hâlâ zirvedeydi.

Teşekkür:

Makaleyi Türkçeye çevirdiği için Eray AKÇAY'a müteşekkirim.

Beyanname:

* Ç.N.: Bir zamânlar Rusya'da Amerika Birleşik Devletleri için kullanılan isimlendirme: Северо-Американские Соединённые Штаты (САСШ)/Severo-Amerikanskije Soyedinyonnie Ştati (SASSŞ)/Kuzey Amerika Birleşik Devletleri (KABD).

⁴² Rusya Bilimler Akademisi Rus Coğrafya Derneği'nin aslı üyesi Aleksandr Smirnov'un *İzbrannie Trudi* adlı kitabına takdîmi. Bkz.: V. N. Kolçak, A. V. Kolçak, *İzbrannie Trudi* (Sankt-Peterburg: İzd. Sudostroenie, 2001), 18.

⁴³ A. V. Kolçak'a Britanya vatandaşlığı hâlihâzırda verilmişti.

⁴⁴ A. V. Kolçak ve onun yoldaşları KABD'nin Atlantik donanması manevralarına da katıldı.

* Ç.N.: İtalyanca *condottiero* veya *condottiere* kelimesinden gelen, Ortaçağ'da sözleşme (kontrat) karşılığı bir efendi veya şehir için paralı askerlik yapan kişiler için kullanılan terim.

⁴⁵ Veçe Yayınevî'nin baş editörü S. N. Dmitriev'in, S. P. Melgunov'un kitabına takdîmi. Bkz.: S. P. Melgunov, *Tragediya Admirala Kolçaka*, (Moskva: Veçe, 2017), 20.

* Ç.N.: Mısır Vâlisi Kavalalı Mehmed Alî Paşa isyânının bastırılması için Osmanlı İmparatorluğu 3-7 Şubat 1833 târihlerinde Rusya'dan yardım talep etmişti. Bunun üzerine 20 Şubat 1833'te Boğaz'a giren Rus donanması Büyükdere önlerine demir attı ve akabinde 5 Nisan 1833'te 5000 kişilik bir Rus birliği Beykoz'da karaya çıkarıldı. Bu, her iki devlet açısından da imparatorluk döneminde Boğaza ayak basmayı başarmış ilk Rus birliğidir. Zamânla getirilen asker sayısı 10.000'in üzerine çıkmıştır. Netîcede Mısır Vâlisi Kavalalı Mehmed Alî Paşa ile uzlaşılmasının ardından Rusya ile 8 Temmuz 1833'te Hünkâr İskelesi Antlaşması yapılmış ve iki gün sonra Rus donanması ve piyade birlikleri Boğaz'dan ayrılmıştır.

1. Etik Kurul İzni: Etik Kurul İzni gerekmemektedir.

2. Katkı Oranı Beyanı: Yazar, makaleye başkasının katkıda bulunmadığını beyan etmektedir.

3. Çıkar Çatışması Beyanı: Yazar, herhangi bir çıkar çatışması olmadığını beyan etmektedir.

Acknowledgements:

I would like to thank Eray AKÇAY for translation the article into Turkish.

Declarations:

1. Ethics approval: Not applicable.

2. Author contribution: The author declares no one has contributed to the article.

3. Competing interests: The author declares no competing interests.

KAYNAKÇA

Arhiv Russkoy Revolutsii. T. 10. Berlin: 1923, Moskva: 1991.

Bashanov, M. K.; A. A. Kolesnikov. *Nakanune Pervoy Mirovoy: Russkaya Voennaya Razvedka na Turetskom Napravlenii*. Tula: 2014.

Drogovoz, İ. *Turetskiy Marş. Turtsiya v Ogne Srajeniy*. Minsk: İzd. Harvest, Seriya Neizvestnaya Voyna, 2007.

Gotlib, V. V. *Taynaya Diplomatiya vo Vremya Pervoy Mirovoy Voyni*. Moskva: 1960.

Knyazev, Vladimir. *Jizn za Vseh i Smert za Vseh*. Kanada/Monreal: Sayt İstfaka MGU, 1970-1971.

Kolçak, V. N.; A. V. Kolçak. *İzbrannıe Trudi*. Sankt-Peterburg: İzd. Sudostroenie, 2001.

Komoedov, V. P. Avt. Kollektiv Pod Red. Admirala Komoedova. *Çernomorskiy Flot Rossii (İstoriceskiy Oçerk)*. Simferopol: 2002.

Krestyaninkov, V. Ya., Molodtsov, S. V. *Kreyser "Askold"*. Sankt-Peterburg: İzd. Gangut, 2003.

Kuliçkin, S. P. *Tri Voynı Generala Yudenıça*. Moskva: İzd. Beçe, 2016.

Lutskiy, V. P. *Novaya İstoriya Arabskih Stran*. Moskva: 1965.

Makdono, Djaylz. *Posledniy Kayzer Vilgelm Neistoviy*. Moskva: 2004.

Matveev, A. N. "Hronika Otlojennogo Triumfa. Kak Rossiya Voyevala za Bosfor i Dardanelli", *Nezavisimaya Gazeta*, 23.12.2014. Son erişim 26 Ekim 2021, https://nvo.ng.ru/scenario/2014-12-23/10_khronika.html.

Melgunov, S. P. *Tragediya Admirala Kolçaka*. Moskva: 2017.

Miller, A. F. *Oçerki Noveyşey İstorii Turtsii*. Moskva-Leningrad:1948.

Multatuli, P. *İmperator Nikolay II. Krestniy Put*. Moskva: 2013.

Rid, Djon. *Vdol Fronta*. Moskva: 2015.

Rogan, Yudjin. *Padenie Osmanskoy İmperii, Pervaya Mirovaya Voyna na Blijnem Vostoke*.

1914-1920. Moskva: 2018.

Sinyukov, V. V. "Naçalo Jiznennogo Puti i Arktiçeskie İssledovaniya", A. V. Kolçak. *Uçyonıy i Patriot*, Çast I. Moskva: İstitut İstorii Yestestvoznaniya i Tehniki im. S. İ. Vavilova. RAN, 2015.

Stoun, Norman. *Kratkaya İstoriya Turtsii. Ot Nişih Koçevnikov Seljukov – k Blistatelnoy Osmanskoy İmperii*. Moskva: 2014.

Şambarov, V. *Belogvardeysina. Neizvestnaya İstoriya Grajdanskoy Voynı*. Moskva: İzd. Algoritm, 2017.

Taras, A. E. (Redaktor-sostavitel), *Pervaya Mirovaya Voyna na More*. Minsk: İzd. Harvest, Moskva: İzd. Ast, 2001.

Tırkova, Ariadna. *Staraya Turtsiya i Mladoturki, God v Konstantinopole*. VII. Petrograd: 1915.

Utkin, A. İ. *Pervaya Mirovaya Voyna*. Moskva: İzd. Algoritm, 2001.

Vilson, H. *Morskie Operatsii v Mirovoy Voyne 1914-1918 gg*. Moskva: Gosudarstvennoe Voennoe İzdatelstvo, 1935.

Yeremeev, D. E.; M. S. Meyer, *İstoriya Turtsii v Seredine Veka i Novoe Vremya*. Moskva: İzd. MGU, 1992.

ÇARLIK RUSYA DIŞİŞLERİ BAKANLIĞI YAZIŞMALARINDA BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞI'NDA İSTANBUL RUM/ORTODOKS PATRIKHANESİ İLE RUSYA ARASINDAKİ İLİŞKİLER

 Eray BAYRAMOL^a

Öz

Tanzimat ve Islahat Fermanlarında, hakkında birçok düzenleme ve iyileştirme yapılmasına rağmen Rum Ortodoks Patrikhanesi Osmanlı Devleti'ne karşı ayrılıkçı tutum sergilemeye devam etti. Patrikhanenin bu tutumu I. ve II. Meşrutiyet yıllarında da devam ederek, Birinci Dünya Savaşı'na kadar devam etti. Patrikhane Birinci Dünya Savaşı'nı, Osmanlı Devleti üzerindeki hedeflerini gerçekleştirmek için büyük bir fırsat olarak gördü. Bu fırsatı değerlendirmek için Osmanlı Devleti ile düşman olan devletlerin yardımını talep etmekten geri durmadı. Patrikhanenin bu tutumu Avrupalı devletler tarafından Osmanlı Devleti'ni baskı altında tutmak için bir araç olarak kullanıldı. Bu devletlerden biri de Çarlık Rusya idi. Rusya, Osmanlı Devleti'ndeki Ortodoks tebaanın haklarının gasp edildiğini öne sürerek Türk Devleti'nin iç işlerine müdahale etmeye çalışıyordu. Rusya'nın desteğini alan Patrikhane, tüm metropolitleri ve din adamlarıyla Osmanlı Devleti aleyhine faaliyetlerde bulundu. Rusya'nın, İstanbul Fener Rum/Ortodoks Patrikhanesi'nin yardım talebine olumlu yaklaşmasının esas nedeni Osmanlı Devleti çatısı altında yaşayan Rumları Yunanistan'ın etkisinden uzak tutmaktı. İstanbul ve Boğazlar üzerinde hedefleri olan Rusya, Yunanistan'ın İstanbul hakkındaki emellerinin farkında olduğu için Yunanistan'a karşı Patrikhaneyi bir denge unsuru olarak kullanmak istedi. Zira Rusya, müttefiklerinin Yunanistan'a olan sempatisinin farkındaydı ve Yunanistan'ın Birinci Dünya Savaşı'nda İstanbul konusunda Rusya'nın alternatifi olmasını istemiyordu. Bu faaliyetler çerçevesinde Rusya'nın İstanbul Büyükelçisi Girs, İstanbul Rum/Ortodoks Patriği ile bir dizi görüşmeler gerçekleştirdi. Bu görüşmelerde Patrik Yermanos Rusya'dan bazı taleplerde bulundu. Bu talepler arasında, Rumlara yapılan boykotun son bulması, Patrikhanenin maddi durumunun iyileştirilmesi, tutukluların serbest bırakılması, yapılacak iyileştirmelerin Rus ve İngilizlerden oluşturulacak bir komisyonca denetlenmesi gibi hususlar bulunmaktaydı. Bu çalışmada Birinci Dünya Savaşı'nda İstanbul'daki Rum Ortodoks Patrikhanesi ile Çarlık Rusya arasındaki ilişkiler Çarlık Rusya Dışişleri Bakanlığı'na ait diplomatik yazışmalar temelinde ele alınacaktır.

Anahtar kelimeler: Rusya tarihi, Birinci Dünya Savaşı, İstanbul Rum/Ortodoks Patrikhanesi, Rusya, Osmanlı Devleti.

^a Dr. Öğr. Üyesi, Alanya Alaaddin Keykubat Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Sosyal Bilgiler Eğitimi Ana Bilim Dalı, Antalya/Türkiye, eray.bayramol@alanya.edu.tr

**RELATIONS BETWEEN RUSSIA AND THE GREEK/ORTHODOX PATRIARCHATE OF
ISTANBUL AT THE FIRST WORLD WAR IN THE CORRESPONDENCE OF THE TSARIST
RUSSIA MINISTRY OF FOREIGN**

Abstract

Despite many regulations and improvements made in the Tanzimat and Islahat edicts, the Greek Orthodox Patriarchate persisted to display a hostile attitude towards the Ottoman Empire. This attitude of the Patriarchate continued during the 1st and 2nd Constitutional Periods and extended to the First World War. The Patriarchate saw the First World War as a great opportunity to realize its goals on the Ottoman Empire. To take advantage of this opportunity, they did not hesitate to demand the help of the Ottoman Empire and the hostile states. This attitude of the Patriarchate was used by European states as a tool to keep the Ottoman Empire under pressure. One of these states was undoubtedly Tsarist Russia. Russia was trying to intervene in the internal affairs of the Turkish State, claiming that the rights of the Orthodox subjects in the Ottoman State were usurped. The main reason why Russia approached the Istanbul Fener Greek/Orthodox Patriarchate's request for help was to keep the Greeks living under the roof of the Ottoman Empire away from the influence of Greece. Russia, which has targeted Istanbul and the Straits, wanted to use the Patriarchate as a counterweight against Greece, as it was aware of Greece's ambitions for Istanbul. Because Russia was aware of the sympathy of its allies for Greece and did not want Greece to be an alternative to Russia regarding Istanbul in the First World War. Within the framework of these activities, Girs, the Russian Ambassador to Istanbul, held a series of meetings with the Greek/Orthodox Patriarch of Istanbul. During these meetings, Patriarch Yermanos made some demands from Russia. Among their demands were the end of the boycott against the Greeks, the supervision of the improvements to be made by a commission formed by the Russians and the British. In this study, the relations between the Greek Orthodox Patriarchate in Istanbul and Tsarist Russia during the First World War will be discussed in light of the diplomatic correspondence of the Tsarist Russian Ministry of Foreign Affairs.

Keywords: History of Russia, The First World War, Istanbul Greek/Orthodox Patriarchate, Russia, Ottoman State.

**ОТНОШЕНИЯ МЕЖДУ РОССИЕЙ И ПРАВОСЛАВНЫМ КОНСТАНТИНОПОЛЬСКИМ
ПАТРИАРХАТОМ ВО ВРЕМЯ ПЕРВОЙ МИРОВОЙ ВОЙНЫ В ПЕРЕПИСКЕ
МИНИСТЕРСТВА ИНОСТРАННЫХ ДЕЛ ЦАРСКОЙ РОССИИ**

Аннотация

В результате реформ эпохи Танзимата в законодательство Турецкого государства были внесены многие изменения, улучшающие положение православных. Несмотря на это, православный Константинопольский Патриархат продолжал демонстрировать враждебность к Османской империи. Такое отношение Патриархата продолжалось в первый и второй конституционные периоды и сохранялось во время Первой Мировой войны, когда им без колебаний была затребована помощь враждебных Турции держав. Они использовали это в качестве инструмента для оказания давления на Османскую империю. Одним из таких государств, несомненно, была царская Россия, пытавшаяся отстаивать права православных, вмешиваться во внутренние дела Турецкого

государства. Российская империя нацелилась на Константинополь (Стамбул) и проливы и хотела использовать Патриархат в качестве противовеса Греции, также имевшей амбиции в отношении Стамбула. Грецию в этом поддерживали союзники России по Антанте. В этих обстоятельствах российский посол в Стамбуле М. Н. Гирс провел ряд встреч с Константинопольским патриархом. Во время этих встреч патриарх Герман V выдвинул некоторые требования к России: прекращение бойкота против греков, улучшение финансового положения Патриархата, надзор за реформами, которые должны быть проведены комиссией, сформированной русскими и британцами. В этом исследовании отношения между Константинопольским Патриархатом и царской Россией во время Первой мировой войны рассматриваются в свете дипломатической переписки Министерства иностранных дел Российской империи.

Ключевые слова: История России, Первая Мировая Война, Константинопольский Патриархат, Россия, Османская империя.

Giriş

İstanbul'un fethinden hemen sonra Fatih Sultan Mehmet Rumlara birçok serbestlik tanıdı. Özellikle dini hususlarla ilgili verdiği özgürlükler Rumların ibadetlerini özgürce gerçekleştirebilmelerini sağladı. Kendi Patriklerini seçme hakkı bu serbestliklerin başında gelmekteydi. Osmanlı Devleti, Gayri Müslimleri "millet sistemi" adı verilen bir yönetim şekline tabi tutarak yönetti. Bu yönetim biçiminde Müslümanlar tek millet olarak varlıklarını devam ettirirken Gayrimüslimler mensubu oldukları dine veya mezhebe göre tanımlandı. Din ya da mezhep yoluyla oluşturulan milletler, Osmanlı Devleti'nin güç kaybetmeye başlamasıyla milliyetçi fikirlerle donatılarak ayrılıkçı hareketlerin odağı haline geldi.

Osmanlı Devleti fethettiği topraklardaki halklara dinlerini ve milliyetlerini özgürce yaşama hakkı verdi. Milli ya da dini kimliklerini baskılama yolunu hiçbir zaman tercih etmedi. Osmanlı padişahları hiçbir zaman Balkanlar'da ya da Anadolu'da yaşayan gayrimüslimleri Türkleştirmek veya Müslümanlaştırmak gibi bir amaç gütmeydi. Bu anlamda Osmanlı Devleti zamanının çok ötesinde bir devlettir. Fakat buna rağmen Gayrimüslimler kendilerine de özgürlük sağlayan millet sistemini istismar ederek, cemaatler arasındaki farklılıkları daima vurgulayarak 19. yüzyılda ayrılıkçı hareketlere dahil oldular. Bunu yaparken dini kurumlarından ve cemaat liderlerinden yardım aldılar. Büyük güçler de kendi politikalarına uygun olarak Osmanlı Devleti'ndeki Gayrimüslimleri kullandılar. 1774 yılında Osmanlı Devleti ile Rusya arasında imzalanan Küçük Kaynarca Antlaşması sonucunda Rusya, Ortodoksların koruyucusu haline geldi. Bunu gören diğer Avrupalı devletler kendilerine yakın olan dini grupları koruma yarışına girdiler. Fransa ve İngiltere bir anda Osmanlı Hıristiyanlarının koruyucusu durumuna geldiler. Bu durum Osmanlı Devleti'nin Gayrimüslimler üzerindeki otoritesine zarar verdi.¹

¹ Feroz Ahmad, "Osmanlı İmparatorluğu'nun Sonu", *Osmanlı İmparatorluğu'nun Sonu ve Büyük Güçler*, Ed. Marian Kent, (İstanbul: Alfa Yayınları, 2013), 45-48.

Reform ve Rönesans hareketleriyle birlikte eski Yunan kültürü Avrupalı aydınlar tarafından canlandırılmaya başlandı. 18. yüzyıla gelindiğinde Avrupa’da Yunan kültürünü öven ve Osmanlı Devleti’ni yeren fikirler ortaya çıktı. Osmanlı Devleti üzerinde çıkar elde etmeye çalışan Avrupalı devletler Yunan meselesine müdahil olmaya başladı. Bu devletlerden biri de Rusya idi. 1774 yılında Osmanlı Devleti ile Rusya arasında yapılan Küçük Kaynarca Antlaşması’nda Rusya; İstanbul’da Rus kilisesi kurmak, Ortodoks tebaa hakkında Osmanlı Devleti’nden taleplerde bulunmak gibi maddeler koydurmayı başardı. Böylelikle Rusya, kendi çıkarları doğrultusunda Rum milliyetçiliğini kullanma fırsatını elde etti. 1787’de başlayan Osmanlı-Rus Harbi’nde Rusya, Bizans İmparatorluğunu kurma esasına dayanan Grek Projesini² öne çıkarttı. Fransız İhtilali sonrasında Rusya’nın Yunan halkı üzerinde gerçekleştirdiği etkili propaganda Rumların Osmanlı Devleti’ne karşı ayaklanmasının zeminini oluşturan önemli gelişmelerdendi. Bu gelişmeler çerçevesinde Avrupa ile daha sıkı ilişkiler kuran Osmanlı Devleti’ndeki Rum aydınları hürriyet ve egemenlik temaları etrafında toplandı.³ Yunanlıların Türk hakimiyeti altında yaşadığı, Türkokratoria olarak adlandırılan ve 1453-1821 yılları arasını kapsayan dönem, 1821 ayaklanması neticesinde 14 Eylül 1829 tarihinde Osmanlı Devleti ile Rusya arasında yapılan Edirne Antlaşması neticesinde son buldu. 1832 yılında imzalanan İstanbul Antlaşması ile Yunanistan’ın sınırları ve bağımsızlığı teyit edildi. Ardından 1897 Osmanlı-Yunan Savaşı ve Balkan Savaşları ile Osmanlı-Yunan düşmanlığı devam etti.⁴

1) Birinci Dünya Savaşı’nda İstanbul Rum/Ortodoks Patrikhanesi ile Çarlık Rusya Arasında Görüşmeler

Emperyalist devletlerin birbirleriyle girdikleri ham madde ve pazar rekabeti neticesinde Birinci Dünya Savaşı meydana geldi. Osmanlı Devleti’nin topraklarının paylaşılması hedefini de içeren savaş, Osmanlı Devleti çatısı altında yaşayan azınlıkların Avrupalı devletler ve Rusya tarafından kullanılmasına ortam hazırladı.

Birinci Dünya Savaşı başlamadan önce Yunanlılar tarafından güdülen Panhelenizm politikası başarıya ulaştı ve Yunanistan; Mora, Girit, Teselya ve Makedonya’yı topraklarına kattı. İlerleyen yıllarda Panhelenizm ve Megali İdea, Rum Ortodoks kilisesi ve kiliseye bağlı din adamları tarafından sürdürüldü. Osmanlı Devleti bünyesindeki Rumlar 1912-1913 yıllarında gerçekleşen Balkan Savaşları sonunda Türklerle olan tüm bağlarını kopartarak düşman haline geldi. Ekonomik üstünlüklerine Avrupalı devletlerin destekleriyle siyasi üstünlük de katmak istediler. Bunu yaparken Yunanistan ile birlikte hareket ettiler. Bu birliktelik sonucunda Türk Devleti’ne karşı açıktan düşmanca faaliyetlerde bulundular. Nihayet Birinci Dünya Savaşı’na gelindiğinde Ortodokslar Rumlar; İngiltere, Fransa ve Rusya tarafından Osmanlı Devleti’ne karşı kullanılacak bir

² 1787 yılında Rus Çariçesi II. Katerina ve Avusturya İmparatoru II. Josef tarafından oluşturulan projedir. Bu projeye göre Osmanlı Devleti toprakları iki imparatorluk arasında bölüşülecek ve Bizans İmparatorluğu yeniden kurularak bu imparatorluğun başına II. Katerina’nın torunlarından biri getirilecekti. Bu proje daha sonra Yunanistan tarafından sahiplenilip Bizans-Rum ideali olarak yeniden dizayn edilmiştir. Yunan Megalo İdeası olarak ortaya çıkan yeni hedef şu başlıklardan oluşmaktaydı: Yunanlıların tam bağımsızlığı, Batı Trakya, Selanik, Ege Adaları, Kıbrıs ve Batı Anadolu’nun Yunanistan tarafından ilhaki, Pontus Rum devleti kurulması, İstanbul merkezli Bizans’ın kurulması. Bkz. Tansel Topbaş, “Ekümeniklik ve Fener Rum Patrikhanesi” (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2007), 26-27.

³ Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, C. V, (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2017), 108-109.

⁴ Salih İnci, “Türk-Yunan Siyasi İlişkilerinde Azınlıkların Dini Kurumları Meselesi (Patrikhane Örneği)”, *Balkan Araştırmaları Dergisi* 1/2 (2010): 2.

odak haline geldiler.⁵

Birinci Dünya Savaşı'ndan önce meydana gelen bu gibi gelişmeler Müslümanlar ve Gayrimüslimler arasında karşılıklı sürtüşmelerin ortaya çıkmasına neden oldu. Bu sürtüşmeler iki tarafın birbirinden sert biçimde ayrışması sonucunu doğurdu. İkinci Meşrutiyet'in ilanından sonra Bulgaristan, Bosna Hersek ve Girit'in elden çıkması Müslüman-Gayrimüslim ayrışmasını daha da derinleştirerek iki tarafın birbiriyle düşman hale gelmesine neden oldu. Balkan Savaşları sırasında Rumların büyük bir kısmının Yunanistan'ı desteklemesi ve yardımda bulunması artık Rumlarla Osmanlı Devleti arasındaki ilişkilerin de kopma noktasına gelmesine sebebiyet verdi. Birinci Dünya Savaşı'nın başlaması ile birlikte Rumların büyük bir kısmı tıpkı Balkan Savaşları'nda olduğu gibi düşman devletlere gizli ya da açık destek verdi. Bazı Rum çeteleri İtilaf Devletleri'nin saldırdığı Müslüman bölgelere baskınlar yapacak kadar cüretkâr hale geldiler. Bu hadiseler Rum/Ortodoks Patrikliği daima müdahil olmaktadır.⁶

Rusya'nın, İstanbul Rum/Ortodoks Patrikhanesi'ne verdiği destekler Birinci Dünya Savaşı'ndan çok daha eski dönemlerde de gerçekleşti. 14 Aralık 1818 tarihinde Patrik olarak atanan V. Grigorios Fenerli Rumlar ve Eteryia Cemiyeti ile sıkı iş birliği içindeydi. Bu iş birliği neticesinde hem Eflak hem de Mora isyanlarında dahli olan V. Grigorios 1821 tarihinde Mora isyanından sonra Patrikhanenin orta kapısı önünde asılarak idam edildi. V. Grigorios, Rusya ile iş birliği içinde olduğundan dolayı Rus Çarı'na bir mektup yazdı. Daha sonra Patrik olan Yermanos bu mektubu Rusya'nın İstanbul Elçisi İgnatiyev'e gösterdi. İgnatiyev, Rusya'nın Patrikhaneye verdiği desteği, V. Grigorios'un mektubuna dayanarak ortaya koymuştur. Ayrıca ilerleyen günlerde; Rusya'nın Ortodoksları himaye etmesinden dolayı, Temmuz 1821 tarihinde Osmanlı Devleti'nden Ortodokslar hakkında iyileştirmeler talep etti. Osmanlı Devleti Patrikhanenin ihanetinden dolayı herhangi bir iyileştirme yapmayacağını bildirdi.⁷

Rusya'nın Patrikhane üzerinden Osmanlı Devleti'nin iç işlerine müdahalesi ilerleyen dönemlerde de devam etti. Tanzimat Fermanı'nın ilanından sonra Patrik olan IV Anthimos, Patrikhanede bazı usulsüzlükler ve yolsuzluklar yapıldığı gerekçesiyle görevinden azledildi. Antimos'un görevden alınmasının Rusya'nın imtiyazlarına müdahale anlamına geldiğini iddia eden Ruslar, bu duruma itiraz ettiler ve desteklerini talep etmek için İngiltere ve Fransa'ya müracaat ettiler. Rusya'nın bu türlü kıskırtmalarının önünü almak için Osmanlı Devleti Antimos'u uyardı.⁸

Patrikhane konusunda Rusya, Osmanlı Devleti'ni rahatsız eden eylemleri daima devam ettirdi. Her ne kadar Osmanlı Devleti çatısı altında yaşayan Ortodoksları korumak amacıyla olduğunu söylese de aslında Ortodoksları kullanarak ve istismar ederek kendi çıkarları için Osmanlı Devleti'ni zor duruma sokmayı amaçlamaktaydı. Ayrıca diğer bir hedefi de Ortodoksları himaye etme bahanesiyle onları tamamen Rusya tarafına

⁵ Salahi Sonyel, *Osmanlı Devleti'nin Yıkılmasında Azınlıkların Rolü*, (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2014), 401-402.

⁶ Ramazan Erhan Güllü, *Patrik Meletios Metaksakis ve İstanbul Rum/Ortodoks Patrikhanesi (1921-1923)*, (İstanbul: Ötüken Yayınları, 2017), 59-61.

⁷ Bülent Atalay, *Fener Rum Ortodoks Patrikhanesi'nin Siyasi Faaliyetleri (1908-1923)*, (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2020), 8-9.

⁸ Atalay, *Fener Rum Ortodoks Patrikhanesi'nin Siyasi Faaliyetleri*, 13.

çekebilmektir. Bu hedef uğruna Anadolu'da Rusya'nın gizli desteğiyle ve kendi kontrolünde çok sayıda Rum okulu dahi açıldı.⁹ Bu faaliyetler okullarla sınırlı değildi. Kırım Savaşı'nda aldığı yenilgi sonrası Rusya yayılmacı siyasetini bu defa diplomasi, kiliseler, ticari faaliyetler, araştırma merkezleri hatta sağlık kuruluşları aracılığıyla gerçekleştirmeye çalıştı. Bu kurumlar vasıtasıyla etkili lobi faaliyetlerinde bulundu. Panslavist devlet adamlarını önemli görevlere getirdi. Örneğin sıkı bir Panslavist olan Nikolay Pavloviç İgnatiyev İstanbul Büyükelçisi yapıldı. Rus propagandası o kadar önemli boyutlara ulaştı ki İgnatiyev'in 1875'te Pangaltı'da hayata geçirdiği "Pangaltı Nikolayev Hastanesi" ile Slav/Ortodokslar üzerinde derin sempati yaratıldı. Bunun gibi kuruluşlar Rusya'nın Ortodokslar üzerindeki Panslavist politikasında uzak karakol görevi üstlendi.¹⁰

Rus Kilisesi'nin İstanbul Patrikliğinden ayrılıp bağımsız bir patriklik haline gelmesiyle birlikte Rusya kendisini Ortodoksluğun temsilcisi olarak görmeye başladı. Osmanlı Devleti'ne karşı yapılan savaşlarda Rusya'nın elde ettiği başarılar Rusların Ortodoks dünyasında saygın bir konuma yerleşmesinde etkili oldu. Osmanlı Devleti ile Çarlık Rusya arasında 18. yüzyılda yapılan savaşlar, İstanbul Rum/Ortodoks Patrikhanesi'nin de Rusya'ya karşı Ortodoksluğun hamisi olarak bakmaya başlamasına neden oldu. Fakat her ne kadar Rusya Balkanlar'da meydana gelen Osmanlı-Rus mücadelesinde Ortodoksluktan istifade etse de Yunanistan'ın önderliğinde Bizans'ın ihya edilmesi amacıyla İstanbul'da kurulacak bir Yunan Devleti fikrine karşıydı. Çar I. Nikolay 1853 yılında İngiltere Büyükelçisi ile yaptığı görüşmede İstanbul'un Rusya tarafından işgal edilmeyeceğini ve herhangi bir devlet tarafından işgal edilmesine de rıza gösterilmeyeceğini bildirdi. Rus Çarı, Yunanistan'ın İstanbul merkezli Bizans İmparatorluğu'nun yeniden kurulma projesine karşı olduğunu aynı görüşmede İngiliz Büyükelçisine ifade etti. Çünkü Ruslar, Yunanistan'ın bu amacına ulaştığı takdirde Rusya'nın Ortodoksların hamisi olma konumunu sona erdireceğini bilmekteydi. İstanbul Rum/Ortodoks Patrikhanesi ise varlığını bağımsız bir biçimde devam ettirebilmek için Birinci Dünya Savaşı öncesinde Rusya ile görüşmeler gerçekleştirdi.¹¹ Rum/Ortodoks Patrikhanesi'nin Osmanlı Devleti'ndeki ayrılıkçı faaliyetlerinin ardındaki nedenlerden biri de bu uğurda Rusya'nın desteğini alabilmektir. Rusya ise Osmanlı Devleti'ne karşı baskı unsuru olarak kullandığı Ermeniler gibi Rumları da kullanmak istemekteydi. Fener Rum Patrikhanesi Rusya için bu hususta kullanılabilir en işlevsel argümandı. Bu sebeple İstanbul Rum/Ortodoks Patrikhanesi ile Rusya'nın İstanbul Büyükelçiliği arasında bir dizi görüşmeler gerçekleştirildi.

İstanbul'daki Rum/Ortodoks Patrikhanesi Osmanlı Devleti'ne karşı gerçekleştirdiği girişimler çerçevesinde Birinci Dünya Savaşı'nın başlarından itibaren Rusya ile irtibat halindeydi. Rusya'nın İstanbul Büyükelçiliği ile çeşitli görüşmeler gerçekleştirdi. Rusya'nın İstanbul Büyükelçisi Girs'in 9 Mart 1914 tarihinde Rusya Dışişleri Bakanı Sazonov'a gönderdiği telgraf, Rum/Ortodoks Patriği'ne yaptığı ziyaret ve bu ziyarette

⁹ Atalay, *Fener Rum Ortodoks Patrikhanesi'nin Siyasi Faaliyetleri*, 26.

¹⁰ Fatih Ünal, "Osmanlı İstanbul'unda Bir Rus Misyoner Hastanesi: Pangaltı Nikolayev Hastanesi", *Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, V/II, (2018): 235-236.

¹¹ Şir Muhammed Dualı, "Fener Rum Patrikhanesi'nin Moskova Patrikliği'yle İlişkilerinde Ortaya Çıkan Gerginlikler (1922-1925): Tarihçesi ve Sebepleri", *İslam Araştırmaları Dergisi*, 31, (2014): 128.

uzun uzun dile getirilen hususlar hakkındaydı. Bu hususlar ağırlıklı olarak İstanbul Kilisesini ilgilendiren konulardı.

Bu ziyarette Patrik Yermanos, Türk hükümetinin Patrikhaneye karşı tutumunu eleştirmektedir. Yunan halkının önde gelen temsilcilerinin tutuklanması ve tahliyelerinde zorluklar yaşanması Patriğin şikâyet ettiği konuların başında geliyordu. Patriğin Büyükelçi Girs'e verdiği bilgiye göre, Hıristiyanlara karşı girişilen yıkıcı tutum ve zayıflatma son yıllarda özellikle Trakya'da yoğunlaşıyordu. Padişahın af konusundaki iradesine rağmen, Edirne hapishaneleri Hıristiyanlarla dolup taşıyor ve patrikhane temsilcilerinin yukarıda belirtilen kararların tam olarak uygulanmasını sağlamak için gerçekleştirdikleri tüm çabalara rağmen Türk yetkilileri gerekeni yapmıyordu. Patriğe göre Osmanlı İmparatorluğu'nun her yerine yayılan Rumlara karşı boykot, birçok yerde geçim araçlarından yoksun bırakılan Hristiyanların durumunu daha da zorlu hale getiriyordu. Bu sebeple Patrik, İstanbul Rum/Ortodoks Kilisesinin çıkarları için Girs'ten, Osmanlı Hükümetine baskı yapmasını istiyordu. Patriğin bu talebine Rusya'nın İstanbul Büyükelçisi Girs, Türkiye'deki Ortodoks nüfusun ihtiyaçlarıyla ilgili her konuda olduğu gibi bu konuda da imparatorluk elçiliğinin desteğine güvenebileceğine dair güvence verdi. Girs'e göre Patrikhane, Balkan savaşı sonucunda gündeme gelen siyasi meselelerin çözümünde dahi bu destekten mahrum kalmayacaktı. Patriğin talepleri arasında yakın zamanda elden çıkan piskoposlukların hangi koşullar altında bulunacağı, Arnavutluk içindeki Ortodoks topluluklarının konumu, Athos Dağı'nın¹² yeni siyasi düzeninin tesis edilmesi ve son olaylarla altüst olan Patrikhanenin ekonomik durumunun güçlendirilmesi konuları vardı. Bununla birlikte, Bulgaristan, Sırbistan ve Yunanistan'a ziyaret gerçekleştirecek Patriğe, Rus hükümeti tarafından her türlü destek verilecekti. Kendisine yapılan açıklamalar için içtenlikle minnettar olan Patrik Yermanos, yaklaşan müzakereler hakkında Girs'i bilgilendirmeye hazır olduğunu ifade ederek, şimdiye kadar, Bulgaristan, Sırbistan ve Yunanistan tarafından herhangi bir teklifin ya da girişimin yapılmadığını da sözlerine ekledi. 88 piskoposluktan 55'inin yabancılaşmasından sonra patrikhanenin kendisini hangi konumda tanımlayacağını belirlemek gerekiyordu. Arnavutluk ile ilgili olarak, Patrik buradaki soruna sadece iki çözümün mümkün olduğu inancını dile getirdi; ya Arnavut piskoposlukları ekümenik kiliseye eskiden olduğu gibi bağlı kalacak ya da Avusturya-Macaristan tarafından Bosna-Hersek'te kurulana benzer bir dini düzeni esas alarak, yeni kurulan devletin nüfusunun çoğunluğunun Müslümanlardan oluşması nedeniyle kabul edilecekti. Girs, görüşmede gündeme getirilen konuların daha ayrıntılı bir şekilde yakın gelecekte ele alınması gerektiğini dile getirdi. Arnavutluk'daki Ortodoks nüfusun korunması ve Patrikhanenin çıkarlarının desteklenmesi hususunda Rus Büyükelçi, Rusya'nın Arnavutluk'daki konumundan dolayı Patrikhanenin burada desteklenebileceğini söylemekle yetindi. Arnavutluk'daki Ortodoks nüfusu ve Patrikhanenin çıkarlarını korumak için Rusya'nın yardıma hazır olduğunu bir kez daha

¹² Denizden ulaşılması zor ve yamaçlarında sert bir tabiatın hâkim olduğu, sarp sahile sahip yarımadadır. Orman içinde bulunan mağara ve kovuklarda inzivaya çekilen keşişler yaşamaktaydı. Kolovos adındaki keşiş, Hierissos şehri yakınında bir manastır kurmuş ve kısa sürede burası dini bir merkez haline gelmiştir. Manastıra daha sonra dağınık halde bulunan keşişler toplanmıştır. IX. yüzyıl sonlarında ise bütün Ortodoks dünyası için Aynaroz dini öneme sahip bir yer haline gelmiştir. Bkz. Semavi Eyice, "Aynaroz", Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, C. IV, 267-269.

bildirmişti. Raporunun sonunda Girs, Dışişleri Bakanı Sazonov'dan, İstanbul Rum/Ortodoks Patriği ile yukarıda belirtilen hususlarla ilgili olarak daha yakın ve samimi ilişkiler kurmak için izin istemekteydi. Girs raporunu, "yakın gelecek, kutsal Yermanos ve onu destekleyenlerin daha geniş hedeflere ve özelemlere ulaşmak için dar ulusal Yunan fikirleri çemberinden nasıl çıkabildiklerini gösterecek." İfadeleri ile sonlandırmaktaydı.¹³

Rusya'nın İstanbul Büyükelçisi her ne kadar Patrikhanenin "Yunan fikirleri çemberinden" çıkabileceğine inansa da bazı olaylar bunun tam tersini işaret etmekteydi. Patrikhane Birinci Dünya Savaşı'ndan hemen önceki aylarda Yunanlılığı ön plana çıkartan çeşitli faaliyetler içindeydi. Patrikhane bu faaliyetlerin içinde direkt olarak görünmese de çeşitli cemiyetler, okullardaki dernekler ve iş birliği içinde olduğu devletlerin diplomatik misyonları vasıtasıyla söz konusu faaliyetleri gerçekleştirebiliyordu. Örneğin Tepebaşı Tiyatrosu'nda düzenlenen bir baloda Yunan milli marşı çalınmıştı. Yunan sefirliğinin organizasyonda dahil olmamasına rağmen Yunan milli marşı çalınmıştı. Diğer bir olay da Pangaltı'da, Osmanlı-Rum okullarının yararına gerçekleştirilen baloda oldu. Gerekli olmadığı halde burada da Yunan milli marşı çalındı. Bu hadiselerin arkasındaki esas amaç Yunan milliyetçiliğini canlı tutmak idi.¹⁴

Bununla birlikte, Yunan milliyetçiliğinin yoğun bir biçimde hissedildiği yıllarda Türk milliyetçiliği de önemli bir ivme kazandı. Özellikle Balkan Savaşları neticesinde Rumeli'deki toprakların elden çıkması Osmanlılık anlayışını zayıflattı ve Türkçülüğün Osmanlı Devleti içinde hâkim fikir haline gelmesini sağladı. Bu gelişmenin yaşanmasında Osmanlı çatısı altında yaşayan Rumların artık bir Yunan gibi hareket etmesinin etkisi vardı.¹⁵ Kaldı ki Birinci Dünya Savaşı sırasında olduğu gibi savaştan sonra mütareke döneminde de Rum milliyetçiliği en yoğun halini aldığı gibi Ermeni milliyetçileriyle de ayrılıkçı faaliyetler çerçevesinde güç birliği yaptılar. Mütareke döneminde Ermeni ve Rum ayrılıkçıların uyguladıkları benzer politikalar bir süre sonra Rum ve Ermeni Patrikhanelerinin, ayrılıkçı politikalar konusunda iş birliğine dönüştü. Yunanistan Başbakanı Venizelos bu iş birliği neticesinde Ermenilerle ilişkileri ilerletme taraftarıydı. Venizelos'un bu politikası kısa süre sonra meyvesini verdi ve "Rum-Ermeni Birliği Komitesi" kuruldu. Ermeni Patriği Zaven Efendi bu birliğe en fazla destek verenlerdendi. Nihayet 18 Ocak 1919 tarihinde gerçekleşen Paris Barış Konferansı'nda Rum ve Ermeni Patrikhaneleri taleplerini resmi bir vaziyete büründürmek maksadıyla ortaklaşa hazırladıkları bir muhtıra metnini Paris Barış Konferansı'na gönderdiler. Söz konusu muhtırada şu ifadeler yer almaktaydı:

"Milli hakimiyetimizin tekrar kurulmasını istiyoruz. Eğer tüm Rumların ve Ermenilerin kendi milli devletlerinde yaşamaları imkânsız bulunursa, içtenlikle, halkımızın en azından, durumların da gerektirebileceği gibi bir Yunan veya Ermeni Hükümeti altında yaşamalarını istiyoruz. Karadeniz ve Akdeniz'e tamamen ve serbest

¹³ *Mejdunarodnie Otnoşeniya v Epohu İmperializma, Dokumenti iz Arhivov Tsarskogo i Vremennogo Pravitelstv 1878-1917 gg.*, Seriya: 3, Tom: 1, 14 Yanvar 1914- 13 Mart 1914 g., (Redaktor: M.N. Pokrovskiy) Moskva/Leningrad: Gosudarstvennoe Sotsialno- Ekonomičeskoe İzdatelstvo, 1931, Belge No: 402, s. 520-521.

¹⁴ Emruhan Yalçın, "II. Meşrutiyet Döneminde Fener Rum Ortodoks Patrikhanesi'nin Siyasi Faaliyetleri", *Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, 45, (Bahar 2010):165.

¹⁵ Şükrü Hanoğlu, "Türkçülük", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, C.V, 1398.

girişi olan Büyük Ermenistan'a sahip olmayı istiyoruz ve biz Rumlar Kilikya'yı bütünü ile altı Ermeni vilayetine katılmış olarak görmekten mutlu olacağımızı bildiririz. Yasal olarak Yunanistan'a ait olan ama zorla elinden alınan bu toprakların tekrar iadesini istiyoruz ve biz Ermeniler arzumuzun Trakya; İstanbul, Aydın ve Bursa vilayetleri; Biga bölgeleri (sancakları) ve İzmit'in Yunanistan'a katılması olduğunu bildiriyoruz."¹⁶

Balkan Savaşları sonucunda Türklerin Osmanlı Devleti içindeki konumlarının zayıflamaya başlaması Türk milliyetçiliğini ortaya çıkartan başlıca nedenlerdendi. Bu durum İttihatçılar tarafından, bojkotların sadece ticari değil sosyolojik boyutunun olduğu tespitinin yapılmasına neden oldu.¹⁷ II. Meşrutiyetle birlikte başlayan ve Balkan Savaşları'nda şiddetini arttıran Müslüman-Gayrimüslim çatışması Avrupalı devletlerin de müdahalesiyle Birinci Dünya Savaşı'ndan hemen önce en yoğun halini aldı. Girit'in Yunanistan tarafından ilhak edilmesi Osmanlı toplumu içinde ortaya çıkan düşmanlaşmayı körükledi. Ülkedeki Türk ve Müslüman ahali, Girit'in elden çıkması hadisesinde sadece Avrupalı devletleri ve Yunanistan'ı değil ülkedeki Gayrimüslim grupları ve kurumları da suçluyordu. Osmanlı toplumu içinde ortaya çıkan bu gerginlik bir süre sonra ayrışmayı doğurdu ve başta Yunanistan olmak üzere Avrupalı devletlere karşı bojkotlar uygulanmaya başladı. Bu bojkotlar bir süre sonra özellikle Rumlara karşı yapıldı. Çünkü Birinci Dünya Savaşı'nda Rumların büyük bir kısmı Yunanistan'ı destekledi. İlerleyen süreçte Ermenilerin de Osmanlı Devleti'ne karşı düşman ülkelerle iş birliği yapması bojkotların boyutunun genişlemesine neden oldu. Bu hadiseler neticesinde bir süre sonra Osmanlı Devleti'nin Türk ahali ekonomide söz sahibi olmak için faaliyetlere başladılar. Netice itibarıyla Osmanlı Gayrimüslimlerinin bu tür ayrılıkçı tutumları Türk milliyetçiliğinin Osmanlı Devleti'nde ivme kazanmasında etkili oldu.¹⁸

Her şeye rağmen Yunan milliyetçiliği daima Patrikhane aracılığıyla diri tutulmaya çalışıldı. Çünkü Yunan milliyetçiliği tarih boyunca tüm Hıristiyan kiliselerinden, Avrupalı devletlerden, Batılı düşünürlerden destek gördü. Yunan milliyetçiliğinin böylesi bir destek görmesinin nedeni Helen romantizmine ve Grek uygarlığına duydukları bağlılıktı. Tüm bu hayranlığın merkezinde ise Ortodoks Kilisesi vardı. Yunan ulusçuluğunun temsilcisi daima Patrikhane oldu. Dolayısıyla Rusya'nın bu kökleşmiş geleneği sarsması hiç de kolay olmayacaktı.¹⁹

İstanbul Rum/Ortodoks Kilisesi'nin Yunan milliyetçiliğini temsil ettiğinin bir başka örneğini ise kilisede Yunanlı ruhbanın ve Yunan dilinin hâkim olmasıydı. Bu sebeple diğer Ortodoks Hıristiyanlar Rum/Ortodoks Kilisesi'ne tepki gösterdiler. Örneğin Suriye-Filistin Ortodoksları, Arapçanın kullanılmaması ve Arap asıllı din adamlarının terfi ettirilmemesi sebebiyle Rum/Ortodoks Kilisesi'nden uzaklaştılar. Bu örneklerden de anlaşılacağı üzere Yunanlılık Rum/Ortodoks Kilisesi'nin vazgeçemeyeceği bir olgu idi.²⁰

Rusya, Yunanistan meselesinde temkinli tutumunu ilerleyen zamanlarda da devam

¹⁶ Ramazan Erhan Güllü, *İstanbul Türklüğü'nün Muhafazası*, (İstanbul:Ötüken Yayınları, 2021), 43-47.

¹⁷ Hasan Taner Kerimoğlu, "1913-1914 Rumlara Karşı Boykot ve Hüseyin Kazım Bey'in Bir Risalesi", *Çağdaş Türkiye Araştırmaları Dergisi*, 5/13, (Güz 2006): 95. (91-107.)

¹⁸ Ramazan Erhan Güllü, *Türkiye'de Gayrimüslimlerin Yönetimi*, (İstanbul: Ötüken Yayınları, 2018), 263.

¹⁹ Niyazi Berkes, *Patrikhane ve Ekümeniklik*, (İstanbul: Kaynak Yayınları, 2002), 22-23.

²⁰ İlber Ortaylı, *Osmanlı'da Milletler ve Diplomasi*, İstanbul: İş Bankası Yayınları, 2008), 21.

ettirdi. İtilaf Devletleri Çanakkale Savaşı'nı başlattıklarında İstanbul ve Boğazların batı kıyıları, Marmara Denizi, Çanakkale Boğazı, Enez-Midye hattı boyunca Güney Trakya bölgelerini istiyordu. Boğaz, İzmit Körfezi, Sakarya Nehri arasındaki kıyıların bir kısmı da stratejik zorunluluk nedeniyle Rusya'ya bırakılmıyordu. İmroz ve Bozcaada da Rusların istekleri arasındaydı.²¹ İstanbul ve Boğazların İngiliz, Fransız ve Rus ordularınca ortak bir biçimde işgal edileceği yönünde karara varıldı. Bu karara göre Rusya; İstanbul ve Boğaz'da hakimiyet kuracaktı. Çanakkale Boğazı İngilizlerin ve Avrupa Yakasında Ortaköy ile Anadolu Yakasında Kuzguncuk'a kadar olan yerler yine Rus ordularının kontrolüne bırakılacaktı. Ayrıca Suriçi, Fener ve civarı Ruslar tarafından, Taksim, Pera, Galata, Hasköy ve Adalar Fransızlar tarafından ve Üsküdar, Haydarpaşa, Kadıköy, Moda, Kartal İngilizler tarafından işgal edilecekti.²² Fakat bu paylaşım planı hazırlandığı sırada Rusya açısından rahatsızlık doğuran bir hadise meydana geldi ve Yunanistan'ın Çanakkale Savaşı'na dahil edilmesi tartışmaları başladı. İstanbul'da bu günlerde 100.000 Rum yaşamaktaydı. Yunanistan'ın Bizans'ı ihya etme hedefinden dolayı Rusya, Yunanistan'ın savaşa dahil olmasına rıza göstermedi. Çünkü Rusya biliyordu ki, Çanakkale'de zafer elde edildiği takdirde İstanbul'un işgaline bu durumda Yunanistan da dahil edilecekti.²³

Birinci Dünya Savaşı'nın hemen öncesinde Rusya'nın İstanbul Fener Rum/Ortodoks Patrikhanesi ile gerçekleştirdiği teması bu bilgiler çerçevesinde değerlendirdiğimizde, Yunanistan'ın Bizans'ı ihya etme bahanesiyle İstanbul üzerindeki hedeflerinin Rusya tarafından onaylanmadığı sonucuna varabiliriz. Bu sebeple Rusya, Fener Rum Patrikhanesi'ni Rusya'nın politikalarına uygun bir konum almasını sağlamak maksadıyla desteklemekteydi. Rusya'nın İstanbul Büyükelçisi Girs'in Fener Rum/Ortodoks Patrikhanesi'ni Yunanistan'ın dar ulusal fikir çemberinden çıkartma gayreti bu nedenleydi.

Bununla birlikte, 15 Haziran 1914 tarihli telgrafında Girs, Dışişleri Bakanı Sazonov'a yeni bir rapor gönderdi. Bu telgrafta İstanbul Rum/Ortodoks Patriği, Rusya'dan desteğini talep ettiği hususları maddeler halinde sıralamaktaydı. Buna göre:

- 1) Ortodoks zulmü sona ermeli
- 2) Tutuklanan Ortodoks Hıristiyanlar serbest bırakılmalı.
- 3) Henüz Türkiye'den ayrılmamış olan Hıristiyanlara evleri ve onlardan alınan malları iade edilmeli.
- 4) Yukarıda belirtilen hususların uygulanmasını denetlemek için Rus ve İngiliz delegelerin katılımıyla karma bir komisyon atanmalı.
- 5) Osmanlı Hükümeti tarafından yukarıdaki maddelerde belirtilen hususlarla ilgili

²¹ *Mejdnarodnie Otnoşeniya v Epohu İmperializma, Dokumenti iz Arhivov Tsarskogo i Vremennogo Pravitelstv 1878-1917 gg.*, Seriya: 3, Tom: 7, Çast 1, 14 Yanvar 1915- 23 Maya 1915 g., (Redaktor: M.N. Pokrovskiy) Moskva/Leningrad: Gosudarstvennoe Sotsialno- Ekonomičeskoe İzdatelstvo, 1935, Belge No: 301, s. 394.

²² *Mejdnarodnie Otnoşeniya v Epohu İmperializma, Dokumenti iz Arhivov Tsarskogo i Vremennogo Pravitelstv 1878-1917 gg.*, Seriya: 3, Tom: 7, Çast 1, 14 Yanvar 1915- 23 Maya 1915 g., (Redaktor: M.N. Pokrovskiy) Moskva/Leningrad: Gosudarstvennoe Sotsialno- Ekonomičeskoe İzdatelstvo, 1935, Belge No: 320, s. 414-416. Ayrıca bkz. Akdes Nimet Kurat, *Türkiye ve Rusya XVIII. Yüzyıl Sonundan Kurtuluş Savaşına Kadar Türk-Rus İlişkileri (1798-1919)*, (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2011), 309-310.

²³ Akdes Nimet Kurat, *Türkiye ve Rusya XVIII. Yüzyıl Sonundan Kurtuluş Savaşına Kadar Türk-Rus İlişkileri (1798-1919)*, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2011), 310.

olarak Rusya tarafından resmi mesaj iletilmeli.

Patriğin bu taleplerine verdiği cevapta Girs, 1, 2, 3 ve 5 numaralı konuların rasyonelliğini kabul ederken, 4. maddenin Osmanlı Devleti hükümeti tarafından kabul edilmeyeceğini düşünüyordu. Sazonov'a gönderdiği raporda Girs, Patrikhaneye karşı herhangi bir yükümlülük üstlenmeden, Rus Büyükelçiliğinin imkanları dahilinde Osmanlı hükümetini ikna etmeye çalışacağını bildiriyordu.²⁴

İstanbul Büyükelçisi ile görüşmesinde Patriğin talepleri arasında, tutuklanan Ortodoks Hristiyanların serbest bırakılması vardı. Rum ve Yunan milliyetçiliğini canlandırmak isteyen Patrikhane'nin, serbest bırakılmasını istediği kişiler arasında Meis Adası'nın Yunanistan'a ilhakını isteyen çetelere yardım ve yataklık edenler vardı. Bu kişilerin mahkemeleri devam etmekteydi. Aralarında, ayrılıkçı faaliyetler gerçekleştirenler vardı. Patrikhanenin bu faaliyetlere destek vermesinin nedeni Birinci Dünya Savaşı'nı fırsat bilerek, Bizans'ın yeniden kurulmasını hedefleyen Megali İdea fikri idi.²⁵

15 Haziran 1914 tarihli başka bir telgrafında Girs, Rusya'nın Trabzon Konsolosunun raporundan bahsetmekteydi. Trabzon'daki Rus Konsolosu telgrafında, Patrikhaneden alınan talimat neticesinde son 1 günde Rum kiliselerinin ve okullarının kapatıldığını, Metropolitler ile Türk makamları arasındaki ilişkilerin sekteye uğradığını bildiriyordu. Konsolos raporunda, "Yunan halkı çok bunalımda ve misillemelerden korkuyor. Durum çok zor" ifadelerini kullanmaktaydı.²⁶ Osmanlı Devleti'nin Rumlar üzerinde aldığı tedbirler yersiz değildi. Zira Yunanistan bağımsızlığını kazandıktan sonra hedeflerini gerçekleştirebilmek ve Osmanlı Devleti üzerindeki amaçlarında başarılı olabilmek için sadece Yunan Kilisesi'nin yeterli olmayacağını bilmekteydi. Bu sebeple, Yunan tarihinde önemli bir yere sahip olan Rum/Ortodoks Kilisesi Türklere karşı kullanılacaktı. Henüz 1910 yılında Venizelos, Patrikhane'yi Yunanistan ile birleştirme kararı aldı. Çünkü, Osmanlı Devleti'ni yıkmak ve Bizans'ı yeniden kurmak için Patrikhane mutlaka gerekiyordu. Bu hususla ilgili olarak Venizelos, "Patrikhane, Yunanistan'ın emrine girmelidir; bu suretle birleşmiş bir Patrikhane'nin ilerideki milli davalarda rolü pek büyük olacaktır" ifadeleriyle Patrikhaneye Yunanistan tarafından biçilen rolü özetlemişti.²⁷

Bununla birlikte, Rum kilise ve okullarının kapatılması Patrikhanenin talimatı neticesinde oldu. Trakya'daki Rumların göç ederek buralara Müslümanların yerleştirilmesi hususunu protesto etmek isteyen Patrikhane 7 Haziran 1914 tarihinde tüm Rum kilise ve okullarının faaliyetlerini dondurduğunu açıkladı. Osmanlı Devleti'nin Paris Büyükelçisi Rıfat Paşa'nın Sadrazam Said Halim Paşa'ya verdiği bilgiye göre Rum kilise ve okullarının kapatılma kararı Yunan elçiliğinin talimatı neticesinde

²⁴ *Mejdunarodnie Otnoşeniya v Epohu İmperializma, Dokumenti iz Arhivov Tsarskogo i Vremennogo Pravitelstv 1878-1917 gg.*, Seriya: 3, Tom: 3, 14 May 1914-27 İyun 1914 g., (Redaktor: M.N. Pokrovskiy) Moskva/Leningrad: Gosudarstvennoe Sotsialno- Ekonomičeskoe İzdatelstvo, 1933, Belge No: 261, s. 309-310.

²⁵ Emruhan Yalçın, "II. Meşrutiyet Döneminde Fener Rum Ortodoks Patrikhanesi'nin Siyasi Faaliyetleri" 165-166.

²⁶ *Mejdunarodnie Otnoşeniya v Epohu İmperializma, Dokumenti iz Arhivov Tsarskogo i Vremennogo Pravitelstv 1878-1917 gg.*, Seriya: 3, Tom: 3, 14 May 1914-27 İyun 1914 g., (Redaktor: M.N. Pokrovskiy) Moskva/Leningrad: Gosudarstvennoe Sotsialno- Ekonomičeskoe İzdatelstvo, 1933, Belge No: 262, s. 310.

²⁷ Süreyya Şahin, *Fener Patrikhanesi ve Türkiye*, (İstanbul: Ötüken Yayınları, 1996), 211-212.

gerçekleşmişti.²⁸ Buna rağmen Osmanlı Devleti Hükümetinin verdiği güvence neticesinde Rum okulları 28 Temmuz 1914 tarihinde tekrar açıldı. Daha sonra Osmanlı Devleti ile Yunanistan arasında yapılan müzakerelerde Anadolu ve Trakya'daki Rumlarla Makedonya ve Epir Müslümanlarının mübadelesi hususunda karar alındı. Fakat Fener Rum Patrikhanesi, kendi cemaatinin azalması neticesinde Patrikhanenin nüfuzunun zarar göreceğini düşündüğü için Osmanlı Devleti ile Yunanistan arasındaki mübadele konusundaki antlaşmaya şiddetle karşı çıktı.²⁹

Venizelos'un politikasına paralel olarak Türklerle Rumlar arasında meydana gelen çatışmaların temelinde Osmanlı Devleti'nin terk ettiği topraklarda yaşayan Müslüman ahaliye yapılan zulüm vardı. Yüzyıllarca buldukları coğrafyalarda egemen unsur olarak yaşayan Türkler bu özelliklerini kaybettikten sonra büyük kitleler halinde buldukları toprakları terk etmek zorunda kaldılar. Yunanistan Devleti sınırları içinde kalan Türkler bunların başında gelmekteydi. Yunanistan Makedonyası'nda ve Adalarda yaşayan Türkler Anadolu'ya göç etmek zorunda bırakıldılar. Buna karşılık olarak Osmanlı Devleti, Trakya ve Anadolu'daki Rumları Yunanistan'a gönderme kararı aldı. Gönderilen Rumların yerine, Yunanistan'dan göç etmek zorunda bırakılan Türkler yerleştirilecekti. İstanbul Rum/Ortodoks Patriği Yermanos'un Rusya'nın İstanbul Büyükelçisi Girs'ten talepte bulunduğu "henüz Türkiye'den ayrılmamış olan Hıristiyanlara evleri ve onlardan alınan mallar iade edilmeli." maddesinin esas nedeni bu husus idi.³⁰

Sonuç

Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı Devleti'ne karşı İstanbul Rum/Ortodoks Patrikhanesi'nden; tıpkı Ermenilerden istifade ettiği gibi Rumlardan da istifade etmek isteyen Rusya, İstanbul'daki Büyükelçisi Girs aracılığıyla Patrikhane ile bazı görüşmeler gerçekleştirdi. Bu görüşmelerde Patrik Yermanos, Rumların haklarını bahane ederek Rusya'dan bazı taleplerde bulundu. Bulduğu talepler arasında Rumlar hakkında Osmanlı Devleti'nin gerçekleştireceği düzenlemelerin Rusya ve İngiltere tarafından denetlenmesi ve bunun için iki devlet tarafından bir komisyon kurulması hususu bulunmaktaydı. Bu talep Osmanlı Devleti'nin iç işlerine müdahale anlamına gelmekteydi. Bu sebeple Girs, Patrikhanenin talepleri hakkında Patriğe açık güvence vermemekle birlikte, Patrikhanenin desteklenmesini tavsiye etmekteydi.

Rusya'nın Patrikhane ile iletişim kurmasının nedenlerinden biri de Fener Rum Patrikhanesi'ni Yunanistan'ın etkisinden uzaklaştırmaktı. Rum milliyetçisinin bir süre sonra; üstelik Patrikhane vasıtasıyla yükselmesi Rusya'da rahatsızlık doğurdu. Çünkü Yunanistan'ın Megalo İdeası İstanbul merkezli Bizans'ın yeniden ihyasını içermekteydi. Avrupalı devletlerin eski Grek ve Helen kültürüne hayranlıkları sebebiyle Yunanistan'ı her daim desteklemeleri Rusya'nın İstanbul ve Boğazlar üzerindeki kadim hedeflerini tehlikeye düşürebilirdi. Yunan Megali İdeasının gerçekleşmesi demek Rusya'nın İstanbul ve Boğazlardan vazgeçmesi anlamına gelebilirdi. Bu sebeple Rusya, İstanbul Fener Rum/Ortodoks Patrikhanesi vasıtasıyla Osmanlı Devleti sınırlarında yaşayan Rumları

²⁸ Elçin Macar, *Cumhuriyet Döneminde İstanbul Rum Patrikhanesi*, (İstanbul: İletişim Yayınları, 2003), 63.

²⁹ Seyfi Yıldırım-Adnan Sofuoğlu, *Siyasi Faaliyetleriyle Osmanlı'dan Cumhuriyete Ortodoks Patrikhanesi*, (Ankara: Köksav Yayınları, 2010), 99-100.

³⁰ Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılap Tarihi*, C. III/II, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1991), 250-253.

Yunanistan'ın etkisinden çıkartmak için Rusya tarafına çekmeye çalıştı. Zira Birinci Dünya Savaşı'ndan önce sadece İstanbul'da 200.000 civarı Rum yaşamaktaydı. Dolayısıyla Osmanlı Devleti çatısı altında yaşayan Rumlar Yunanistan için Megali İdea hususunda vazgeçilmez nitelikteydi. Bu sebeple Yunanistan, Anadolu topraklarında çok uzun süreden beri Yunan milliyetçiliğini körüklemekteydi.

Yunanistan'ın Osmanlı Rumları üzerindeki politikalarından rahatsız olan Rusya için Birinci Dünya Savaşı sırasında önemli bir gelişme yaşandı. Çanakkale Savaşı başlamadan hemen önce savaşa Yunanistan'ın da katılmasına yönelik İngiltere ve Fransa tarafından öneri sunuldu. Yunanistan'ın Çanakkale Savaşı'na katılması; Rusya açısından, zafer elde edildiği takdirde İstanbul'un Yunanistan'a terk edilmesi riski taşımaktaydı. Bu sebeple Rusya, müttefiklerinden gelen bu öneriyi reddetti. Dolayısıyla Rusya'nın Birinci Dünya Savaşı'ndan hemen önce İstanbul Rum/Ortodoks Patrikhanesi ile girdiği iletişimin ardındaki esas neden bu hususlardı. Zira Osmanlı Devleti'nin Birinci Dünya Savaşı'ndan yenik çıkmasıyla birlikte Yunan orduları Batı Anadolu'nun birçok yerini, İngiltere ve Fransa himayesinde işgal etti. Bu tarihlerde Rusya, Bolşevik İhtilali nedeniyle Birinci Dünya Savaşı'ndan ayrılmıştı.

Beyanname:

- 1. Etik Kurul İzni:** Etik Kurul İzni gerekmemektedir.
- 2. Katkı Oranı Beyanı:** Yazar, makaleye başkasının katkıda bulunmadığını beyan etmektedir.
- 3. Çıkar Çatışması Beyanı:** Yazar, herhangi bir çıkar çatışması olmadığını beyan etmektedir.

Declarations:

- 1. Ethics approval:** Not applicable.
- 2. Author contribution:** The author declares no one has contributed to the article.
- 3. Competing interests:** The author declares no competing interests.

KAYNAKÇA

Rus Belgeleri

Mejdunarodnie Otnoşeniya v Epohu İmperializma, Dokumenti iz Arhivov Tsarskogo i Vremennogo Pravitelstv 1878-1917 gg., Seriya: 3, Tom: 1, 14 Yanvar 1914- 13 Mart 1914 g., (Redaktor: M.N. Pokrovskiy) Moskva/Leningrad: Gosudarstvennoe Sotsialno- Ekonomičeskoe İzdatelstvo, 1931, Belge No: 402, s. 520-521.

Mejdunarodnie Otnoşeniya v Epohu İmperializma, Dokumenti iz Arhivov Tsarskogo i Vremennogo Pravitelstv 1878-1917 gg., Seriya: 3, Tom: 7, Çast 1, 14 Yanvar 1915- 23 Maya 1915 g., (Redaktor: M.N. Pokrovskiy) Moskva/Leningrad: Gosudarstvennoe Sotsialno- Ekonomičeskoe İzdatelstvo, 1935, Belge No: 301, s. 394.

Mejdunarodne Otnoşeniya v Epohu İmperializma, Dokumentı iz Arhivov Tsarskogo i Vremennogo Pravitelstv 1878-1917 gg., Seriya: 3, Tom: 7, Çast 1, 14 Yanvar 1915-23 Maya 1915 g., (Redaktor: M.N. Pokrovskiy) Moskva/Leningrad: Gosudarstvennoe Sotsialno- Ekonomičeskoe İzdatelstvo, 1935, Belge No: 320, s. 414-416.

Mejdunarodne Otnoşeniya v Epohu İmperializma, Dokumentı iz Arhivov Tsarskogo i Vremennogo Pravitelstv 1878-1917 gg., Seriya: 3, Tom: 3, 14 May 1914-27 İyun 1914 g., (Redaktor: M.N. Pokrovskiy) Moskva/Leningrad: Gosudarstvennoe Sotsialno- Ekonomičeskoe İzdatelstvo, 1933, Belge No: 261, s. 309-310.

Mejdunarodne Otnoşeniya v Epohu İmperializma, Dokumentı iz Arhivov Tsarskogo i Vremennogo Pravitelstv 1878-1917 gg., Seriya: 3, Tom: 3, 14 May 1914-27 İyun 1914 g., (Redaktor: M.N. Pokrovskiy) Moskva/Leningrad: Gosudarstvennoe Sotsialno- Ekonomičeskoe İzdatelstvo, 1933, Belge No: 262, s. 310.

Telif Eserler

Ahmad, Feroz. "Osmanlı İmparatorluğu'nun Sonu", *Osmanlı İmparatorluğu'nun Sonu ve Büyük Güçler*, Ed. Marian Kent, İstanbul: Alfa Yayınları, 2013.

Atalay, Bülent. *Fener Rum Ortodoks Patrikhanesi'nin Siyasi Faaliyetleri (1908-1923)*, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2020.

Bayur, Yusuf Hikmet. *Türk İnkılap Tarihi*, C. III/II, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1991.

Berkes, Niyazi. *Patrikhane ve Ekümeniklik*, İstanbul: Kaynak Yayınları, 2002.

Dualı, Şir Muhammed. "Fener Rum Patrikhanesi'nin Moskova Patrikliği'yle İlişkilerinde Ortaya Çıkan Gerginlikler (1922-1925): Tarihçesi ve Sebepleri", *İslam Araştırmaları Dergisi*, 31, (2014): 123-139.

Eyice, Semavi. "Aynoroz", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. IV

Güllü, Ramazan Erhan. *İstanbul Türklüğü'nün Muhafazası*, İstanbul: Ötüken Yayınları, 2021.

Güllü, Ramazan Erhan. *Patrik Meletios Metaksakis ve İstanbul Rum/Ortodoks Patrikhanesi (1921-1923)*, İstanbul: Ötüken Yayınları, 2017.

Güllü, Ramazan Erhan. *Türkiye'de Gayrimüslimlerin Yönetimi*, İstanbul: Ötüken Yayınları, 2018.

Hanioğlu, Şükrü. "Türkçülük", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, C.V.

İnci, Salih. "Türk-Yunan Siyasi İlişkilerinde Azınlıkların Dini Kurumları Meselesi (Patrikhane Örneği)", *Balkan Araştırmaları Dergisi* 1/2 (2010): 64-96.

Karal, Enver Ziya. *Osmanlı Tarihi*, C. V, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2017.

Kerimoğlu, Hasan Taner. "1913-1914 Rumlara Karşı Boykot ve Hüseyin Kazım Bey'in Bir Risalesi", *Çağdaş Türkiye Araştırmaları Dergisi*, 5/13, (Güz 2006): 91-107.

Kurat, Akdes Nimet. *Türkiye ve Rusya XVIII. Yüzyıl Sonundan Kurtuluş Savaşına Kadar Türk-Rus İlişkileri (1798-1919)*, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2011, 310.

- Macar, Elçin. *Cumhuriyet Döneminde İstanbul Rum Patrikhanesi*, İstanbul: İletişim Yayınları, 2003.
- Ortaylı, İlber. *Osmanlı'da Milletler ve Diplomasi*, İstanbul: İş Bankası Yayınları, 2008.
- Sonyel, Salahi. *Osmanlı Devleti'nin Yıkılmasında Azınlıkların Rolü*, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2014.
- Şahin, Süreyya. *Fener Patrikhanesi ve Türkiye*, İstanbul: Ötüken Yayınları, 1996.
- Topbaş, Tansel. "Ekümeniklik ve Fener Rum Patrikhanesi". Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2007.
- Ünal, Fatih. "Osmanlı İstanbul'unda Bir Rus Misyoner Hastanesi: Pangaltı Nikolayev Hastanesi", *Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, V/II, (2018): 235-258.
- Yalçın, Emruhan. "II. Meşrutiyet Döneminde Fener Rum Ortodoks Patrikhanesi'nin Siyasi Faaliyetleri", *Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, 45, (Bahar 2010): 157-176.
- Yıldırım, Seyfi- Sofuoğlu, Adnan. *Siyasi Faaliyetleriyle Osmanlı'dan Cumhuriyete Ortodoks Patrikhanesi*, Ankara: Köksav Yayınları, 2010.

SOVYETLER BİRLİĞİ'NDE PROPAGANDA VE AJİT- TRENLER

 Burcu ÖZDEMİR^a

Öz

1917 yılındaki Ekim devriminin başarı ile sonuçlanması, Geçici Hükümet döneminin karmaşa ve belirsizliklerine son verdi ve Bolşevikleri iktidarın tek sahibi haline getirdi. Ancak bu sadece bir başlangıçtı. Bolşevikler, yeni bir düzeni -sosyalist bir toplumu- inşa etmek üzere yola çıkmıştı. Bu da şu anlama geliyordu: Sovyetler Birliği'nde siyasal ve ekonomik sisteminin yanı sıra, toplumsal ve kültürel alanda da köklü bir değişime ihtiyaç vardı. Bolşevik yöneticilerin, böylesine zor bir hedefi gerçekleştirilebilmek için her türlü vasıttan istifade etmesi şaşırtıcı değildir. Nitekim Sovyet yöneticileri yeni politikalarını uygulamaya koyarken, bunların toplum tarafından da absorbe edilmesi için çalışmak zorunda kaldılar. Bu bakımdan, Bolşeviklerin iktidara geldikleri andan itibaren çabalarının yoğunlaştığı konulardan biri, Çarlık otokrasisi altında yüzyıllar boyunca cahil bırakılmış halkı eğitimi hale getirmek için bir seferberlik başlatmak oldu. Ancak bu, zor ve dahası uzun vadeli bir çözümdü. Oysaki, ilk yıllarda ciddi bir iç ve dış tehdit altında bulunan devrimin hayatta kalabilmesi için, daha acil bir çözüme ihtiyaç vardı. Sovyet yöneticilerine göre bunun en etkili ve kısa vadeli yöntemi, her türlü propaganda yönteminden istifade etmektir. Sovyetler Birliği'nde halk arasında ajitasyon ve propaganda çalışmalarını yürütmek üzere, "Ajitasyon ve Propaganda Birimi" (Ajit-prop) kuruldu. Bununla birlikte, Sovyetler Birliği'nde propaganda çalışmalarına yardımcı olmak, her bir Sovyet kurumunun ve her bir Sovyet vatandaşının başlıca vazifelerinden biriydi. İç Savaş yıllarında faaliyete geçirilen ajit-trenler de tam olarak bu amaca hizmet etti. Trenlerin esas işlevi, halkı Sovyet iktidarının yanına çekmek ve Sovyet ideolojisinin propagandasını yapmaktır.

Bu çalışma, Sovyetler Birliği'nde propagandanın kritik seviyedeki öneminin sebepleri, Sovyet propagandasının diğer ülkelerdeki propaganda tekniklerinden ayrılan yönleri ve esas olarak Sovyetler Birliği'ndeki propaganda çalışmalarında en sıra dışı olanlarından biri, "Ajit-trenler" (Rusça: agitpoyezd; İngilizce: agit-train) ve bu trenlerin Sovyet halkı arasındaki ideolojik propagandada nasıl bir rol oynadığı üzerine odaklanmaktadır.

Anahtar kelimeler: Rusya tarihi, Sovyetler Birliği, iç savaş, propaganda, ajitasyon, ajit-tren.

^a Dr., Manisa Celal Bayar Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Manisa/Türkiye, ozdemirburcu85@gmail.com

PROPAGANDA IN THE SOVIET UNION AND AGIT-TRAINS

Abstract

The success of the October 1917 revolution put an end to the chaos and uncertainties of the Provisional Government period and made the Bolsheviks the sole owner of power. But this was just the beginning. The Bolsheviks set out to build a new order- a socialist society. In other words, in the Soviet Union, a radical change was necessary in the social and cultural field as well as the political and economic system. It is not surprising that the Bolsheviks made use of all means to achieve such a difficult goal. As a matter of fact, while implementing their new policies, Soviet administrators had to strive for these policies to be absorbed by society. Soviet administrators used numerous propaganda methods for this. The Bolsheviks sought primarily to educate the people who have been deprived of education for centuries under the tsarist autocracy. However, it was a difficult and long term solution. But a more urgent solution was needed to survive for the revolution, which was threatened by internal and external. Soviet rulers thought that the most effective and short-term method was to make use of all kinds of propaganda methods. The Department of Agitation and Propaganda set up intended to control and promote agitation and propaganda work among the people in the Soviet Union. It was the duty of every Soviet institution and every Soviet citizen to assist in the propaganda work in the Soviet Union. Agit-trains that served during the Civil War, served exactly that. The main function of the trains was to lure the people to the side of the Soviet power and to propagate the Soviet ideology.

This study focuses on the following issues: the reasons for the critical importance of propaganda in the Soviet Union, the aspects of Soviet propaganda that differ from propaganda techniques in other countries, and the "Agit-trains", one of the most unusual in propaganda work mainly in the Soviet Union, and how these trains played a role in adoption of socialist ideas by the Soviet people.

Keywords: History of Russia, Soviet Union, civil war, propaganda, agitation, agit-train.

АГИТПОЕЗДА И ПРОПАГАНДА В СОВЕТСКОМ СОЮЗЕ

Аннотация

Успех Октябрьской революции 1917 года положил конец хаосу и неопределенности периода Временного правительства и сделал большевиков полноправными хозяевами в стране. Но это было лишь начало. Придя к власти, большевики вознамерились построить новый порядок - социалистическое общество. Другими словами, в Советском Союзе было необходимо провести радикальные изменения в социальной и культурной сферах, а также в политической и экономической системе в целом. Неудивительно, что большевики использовали все средства для достижения столь масштабных целей. На самом деле, реализуя новую политику, советская власть должна была стремиться и к тому, чтобы быть положительно воспринимаемой обществом в целом. Для этого она использовала разнообразные методы и приемы пропагандистской работы. Конечно, большевики стремились в первую очередь дать образование обычным людям, в основном не приобщенным к нему в царский период. Однако это была трудная и во многом долгосрочная задача. Чтобы устоять в период, когда успехам революции угрожали внутренние и внешние враги, новой власти требовались более

быстродейственные решения. Советская власть считала, что наиболее эффективным и быстрым способом является использование всевозможных методов пропаганды. Созданное при этом управление агитации и пропаганды было призвано контролировать и продвигать агитационную и пропагандистскую работу среди населения Советского Союза. Обязанностью каждого советского учреждения и каждого гражданина стало содействие пропагандистской работе в обществе. Одним из способов ее несения в массы во время Гражданской войны были “агитпоезда” (агитационные поезда). Их основная функция заключалась в том, чтобы обратить обычных людей на сторону Советской власти и прививать им советскую идеологию. В этом исследовании рассматриваются причины особого значения пропаганды в Советском Союзе, основные ее методы, отличия от пропаганды других стран, а также роль агитационных поездов в восприятии социалистических идей обычными советскими людьми.

Ключевые слова: История России, Советский Союз, Гражданская война, пропаганда, агитация, “агитпоезд”.

Giriş

Propaganda, tarih boyunca devletler arasında yaşanan mücadelelerde ve aynı zamanda devletlerin kendi iç mücadelelerinde en önemli silahlardan birini teşkil etmiştir. Bunun en etkileyici örneklerinden bazılarını, özellikle Birinci Dünya Savaşı ve sonrasında açıkça görmekteyiz. Ancak propagandanın ideolojik bir amaç doğrultusunda tarihteki ilk kullanımı, çok daha eskiye dayanmaktadır. Orta Çağ'da Katolik kilisesine karşı reform yanlılarının mücadelesi sonucunda kuzey ülkeleri üzerindeki kontrolünü yitirmeye başlayan Roma Katolik Kilisesi, kontrolü yeniden ele almak ve kiliseyi güçlendirmek amacıyla harekete geçti. Papa XIII. Gregory tarafından bir komisyon kuruldu. Bu komisyonun görevlerinden biri, Katolik inancını yaymaktı.¹ Komisyon, XVII. yüzyılda Papa XV. Gregory tarafından “Sacra Congregatio de Christiano Propaganda Fide” (İnancın Yayılması İçin Kutsal Topluluk) adını alarak kalıcı hale getirildi.² Vatikan'ın kurduğu bu misyonerlik örgütü, Protestanlığın aykırı olarak tanımlanan düşüncelerine karşı Katolik mezhebinin güçlendirilmesi için çalıştı.³

Günümüzde propaganda terimi bize genellikle “manipülasyon”, “yanıltma” gibi olumsuz birtakım anlamlar çağrıştırmaktadır. Propaganda kelimesinin kökeni de zaten, Latince “yanıltıcı bilgi” anlamına gelen “propagare” kelimesidir.⁴ Ancak bu olumsuz çağrışımın asıl nedeni, Birinci Dünya Savaşı yıllarından itibaren propagandanın kullanım şeklidir. Clark'a göre bunun nedeni, savaşta hayatını kaybeden çok sayıda askerin yerine yeni asker alımında geleneksel yöntemlerin yetersiz kalmasıydı. Bu yüzden savaşan devletler, kamuoyunun görüşünü de dikkate almak zorunda kalmış ve halk çok çeşitli kitle iletişim araçları vasıtasıyla devlet propagandasının hedefi haline gelmiştir. Bu süreçte kitleyi daha rahat yönetmek için uygulanan sansür ya da yanlış bilgilendirme,

¹ David Welch, *Propaganda, Güç ve İkna*, çev. Selim Sezer, (İstanbul: İnkılap Kitabevi, 2019), 17.

² Mertcan Akan, “Sovyet Propaganda Afişlerinde 'Doğu' İmgesi,” *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi* 17/2 (2017): 78.

³ Toby Clark, *Sanat ve Propaganda: Kitle Kültürü Çağında Politik İmge*, çev. Esin Hoşsucu, (İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2017), 11.

⁴ Akan, “Sovyet Propaganda”, 78.

propagandanın giderek olumsuz bir anlam kazanmasına yol açmıştır.⁵

Birinci Dünya Savaşı yıllarında uygulanan propaganda, bu terime olumsuz bir içerik kazandırmakla kalmamış, propagandanın kamuoyu yönetimindeki rolünü de gözler önüne sermiştir. Çünkü bu savaş, bir ulusun bütün halinde bir mücadelenin içinde yer aldığı ilk topyekûn savaştı ve böyle bir durumda halkın moral durumunun önemli bir belirleyici etken olduğu görüldü. Böylece propaganda kamuoyunu yönlendirmenin etkili bir aracına dönüştü.⁶ Bu yıllardan itibaren propaganda, tüm devletler için halkı yönlendirmek ve politikalarını daha rahat bir zeminde uygulamak noktasında önemli bir araç haline geldi.

Propaganda, 1917 yılında tarih sahnesinde yerini alan Sovyetler Birliği için çok daha kritik bir öneme sahipti. Bunun nedeni, Bolşeviklerin sosyalizm hedeflerinin kökleşmiş bir yapıya meydan okuması ve o zamana dek görülmemiş yepyeni bir düzenin -hem de mümkün olan en kısa sürede- kurulmak istenmesiydi. Tek başına siyasal ve ekonomik yapının sosyalist dönüşümü, devrimin zaferini garanti altına almak için yeterli değildi. Devrimin garantörü, Sovyet halkının kendisi olmalıydı. Ancak ne Sovyet işçilerinin ne de köylülerin büyük kısmı, devrimci fikirleri benimsemiş olmaktan uzaktı. Ekim Devrimi'nin mimarlarından biri ve Bolşevik fraksiyonun lideri olan V.İ. Lenin, 24-29 Nisan 1917'de toplanan Tüm Rusya Parti Konferansı'nda yaptığı ve "Nisan Tezleri" adıyla bilinen konuşmasında bu konuya dikkat çekmişti:

*"Şundan hiç kuşku duymuyoruz ki, bir sınıf olarak proleterlerin savaştan hiçbir çıkarları yoktur. Geleneklerin ve aldatmacanın etkisi altındadırlar. Henüz siyasi deneyimleri de yoktur. Bu nedenle bizim görevimiz sabırla anlatmaktır. İlkelerimize dokunamaz, en küçük bir taviz dahi veremeyiz. Ancak bu kitlelere, sosyal şovenlere yaklaştığımız gibi de yaklaşamayız. Halkımızın bu unsurları hiçbir zaman sosyalist olmadı, sosyalizm kavramına dair en ufak bir bilgileri dahi yok, siyasi hayata gözlerini yeni yeni açıyorlar. Ancak sınıf bilinçleri olağanüstü bir hızla büyüyüp genişliyor. Onlara neyi, nasıl anlatarak yaklaşacağımızı bilmemiz lazım. Şimdi bu, en zor görevimizdir."*⁷

Lenin'in Nisan konferansında yaptığı bu konuşmadan da anlaşıldığı üzere, halkın büyük kısmı devrimci fikirleri benimsemek bir yana, bu fikirlerin ne olduğundan habersizdi. Büyük kısmı okuma-yazma dahi bilmeyen bir halka, bugün dahi en fanatik komünistlerin anlamakta zorlandığı ideolojik eserleri ve felsefi düşünceleri izah etmeye çalışmak hiç kolay olmayacaktı. Bu konu üzerine bir çalışma kaleme almış olan Sovyet tarihi araştırmacılarından Figes, halkın büyük çoğunluğunu oluşturan köylülerin -buna çoğu eğitimsiz olan işçiler de dahildi- devrim terminolojisine oldukça yabancı olduklarına vurgu yapmıştır. Figes'e göre, bunun tek istisnası, daha genç, daha zengin ve daha eğitilmiş olan köylüler ile şehirlere yakın bölgelerde ya da iyi gelişmiş bir parti ve köylü örgütü ağına sahip bölgelerde yaşayanlardı. Yazarın aktardığı şu bilgiler, devrimin ilk yıllarında halkın çoğunluğunun içinde bulunduğu vaziyetin ne derece vahim olduğunu göstermesi

⁵ Clark, *Sanat ve Propaganda*, 12.

⁶ Welch, *Propaganda, Güç*, 18.

⁷ Nadejda Krupskaya, *Lenin'den Anılar*, çev. Özlem Koşar, (İstanbul: Yordam Kitap, 2020), 329.

açısından önemlidir:

*"Dil, köylülüğün bu kültürel entegrasyonunun bir anahtarıydı. Devrim retoriğinin kırsal kesime yayılması -ulusal bir yurttaşlık hakları ve görevler söyleminin geliştirilmesi- demokratik liderlerin hayalini kurduğu yeni politik ulus yaratacaktı. Devrim terminolojisi, Rusya'nın çoğu bölgesinde köylülerin çoğu için (aslında eğitimsiz işçilerin büyük bir kısmı için olduğu gibi) yabancı bir dildi. ... Hükümet propagandası, köylülükle iletişim kurmak için büyük bir dil uçurumunu aşmak zorunda kaldı. Kırsal nüfusa dağıtılan ilk broşürler, çoğunlukla 1905 Devrimi sırasında yazılan baskıların yeniden basımlarıydı. Bir diğer sorun, köylülerin basılı olan her şeye safça inanma eğilimiydi. Uzun süredir gerçek bir basından mahrum kalmışlardı, özellikle savaş ve başkentteki son olaylarla ilgili her türlü basılı habere açıldılar ve sonuç olarak basılmış olan her şeyin doğru olması gerektiğine inanma eğilimindeydiler."*⁸

Bolşeviklerin iktidara geldikleri andan itibaren çabalarının yoğunlaştığı konulardan biri, yüzyıllar boyunca cahil bırakılmış bu halkı eğitmektir. Andrew Denny, Bolşeviklerin halkın sosyalist fikirleri benimsemesini sağlamaya yönelik bu mücadelesini, Sovyetlerin "insan ruhlarının yaratımı" mücadelesi olarak tanımlamıştır.⁹ Ancak Taylor'ın da belirttiği gibi, bu çok uzun vadeli bir çözümdü.¹⁰ Üstelik Bolşevikler, bu mücadelelerinde müttefik bir dış güçten de yoksundu. Marks'ın fikirlerinin tohumlarını attığı devrimci hareket, Avrupa'da birkaç başarısız ve etkisiz teşebbüsün ardından kısa sürede bastırılmıştı. Bu da yetmezmiş gibi, yeni bir savaş, İç Savaş kapıdaıdı. Bu noktada propaganda, Bolşeviklerin kendilerinin de sıklıkla vurguladığı gibi, yeni hükümetin en güçlü silahıydı.

1) Sovyetler Birliği'nde Propaganda ve Ajitasyon

Sovyet propaganda siyasetinin detaylarına geçmeden önce, bu siyasetin kendine has bazı özelliklerinden bahsetmek gerekmektedir. Bunlardan biri, Sovyetler Birliği'nde diğer pek çok ülkenin aksine, gizli değil açıktan yapılması ve hatta bunun bir devlet politikası olarak ele alınmasıdır. Propaganda, Birinci Dünya Savaşı yıllarında İngiltere başta olmak üzere, savaşa dahil olan ülkeler tarafından kamuoyunu kendi yanına çekmenin bir vasıtası haline gelmiş ve bu süreçte yapılan çarpıtmalar, propaganda eylemine olumsuz bir anlam kazandırmıştır. Bu durum, modern dünyada propagandanın insanlar tarafından, gerçeğin saklanması ya da çarpıtılması ile özdeşleştirilmesine sebep olmuştur.¹¹ Bunun aksine Bolşevikler ise, çok uzun yıllar Çarlık yönetimi altında eğitimsiz bırakılmış olan halkı, propaganda sayesinde aydınlatmayı amaçlamıştır. Bu bakımdan, Sovyet yöneticileri için propaganda, kitleleri eğitmenin meşru bir yoluydu. Öyle ki, eğitim ve propaganda çalışmalarından aynı komiserlik sorumluydu.¹² Ancak Welch'e göre, Lenin, Mussolini ve Hitler gibi liderlerin yaptığı açık siyasal propagandanın amacı,

⁸ Orlando Figes, "The Russian Revolution of 1917 and Its Language in the Village," *The Russian Review* 56/ 3 (1997), 324-325.

⁹ Andrew Denny, "Soviet Propaganda," *The Military Engineer* 43/294 (1951), 259.

¹⁰ Richard Taylor, "A Medium for the Masses: Agitation in the Soviet Civil War," *Soviet Studies* 22/4, (1971), 562.

¹¹ Çağrı İnceoğlu, "Sovyet Propaganda Animasyonlarında Batı ve Batılı İmgesi," *İletişim* 19, (2013), 29.

¹² İnceoğlu, "Sovyet Propaganda Animasyonlarında," 27.

kitleleri aydınlatmak değil, onları uyuşturmakta.¹³ Ancak, Welch'in yaptığı bu topyekûn eleştiride Sovyetler Birliği'nin ilk yıllarının hariç tutulması, doğru bir tespit yapmak açısından daha yerinde olacaktır. Çünkü "Kültürel Devrim" ya da "Büyük Deney Yılları" olarak da nitelendirilen 1920'li yıllar, Lenin liderliğindeki Sovyet iktidarının, propagandanın gerçekten de halkı eğitmenin, onlara devrimi anlatmanın bir aracı olarak kullanıldığı yıllardı. Büyük Deney Yılları, eğitim başta olmak üzere birçok alanda radikal değişimlerin yaşandığı, daha özgürlükçü bir havanın hâkim olduğu bir dönemdi. Bununla birlikte, Stalin'in otoriter yönetimi altında pek çok şey gibi propagandanın hedefleri de değişti. Stalin'li yıllarda propaganda artık "halkı aydınlatmanın" değil, "kamuyu yönetmenin" bir vasıtası haline geldi. Bu bakımdan Welch'in yaptığı tespiti, Stalin dönemi ve sonrası ile sınırlamak daha yerinde olacaktır.

Sovyet propagandasının kendine has bir diğer özelliği, ajitasyon ve propaganda terimlerinin Sovyetler Birliği'nde iki ayrı anlamda kullanılmasıdır. Davies, "ajitasyon" ve "propaganda" terimleri arasındaki nüansı şu şekilde açıklar: "Ajitasyon terimi, kitleler arasında herhangi bir fikrin yayılması faaliyeti olarak tanımlanırken; propaganda ise, belirli, sınırlı bir insan grubu ve hatta bireyler arasında çok çeşitli fikirlerin yayılmasını ifade eder. Her ikisi de kamuya açık veya özel olarak gerçekleştirilebilirdi, ancak ajitasyon genellikle kamuya açık ve propaganda ise daha sınırlı idi."¹⁴ Welch, bu ayrımın ilk olarak, Plehanov tarafından 1892'de dile getirildiğinden bahsetmiştir. Plehanov, bu tanımlamasında bir propagandacının bir ya da birkaç kişi arasında faaliyet yürütürken, buna karşılık bir ajitatörün tüm bir halk kitlesi arasında çalışma yürüttüğüne vurgu yapmaktadır.¹⁵ Bu bakımdan makalede ele alınan ajit-trenlerin¹⁶, "prop" değil de "ajit" ön eki ile adlandırılması rastgele bir tercih değildir. Çünkü bu trenlerin çalışmalarının hedefinde geniş bir halk kitlesi vardı.

Sovyet propaganda siyasetinin bir başka özelliği de hem çok geniş bir çerçeveye sahip olması¹⁷ hem de oldukça çeşitli ve yaratıcı teknikleri içermesiydi. Nitekim Sovyetler Birliği'ndeki propaganda ve ajitasyon sürecinde eğitim, basın-yayın organları, sinema ve tiyatro gibi alışlageldik propaganda araçlarının yanı sıra tümüyle Sovyetlere özgü farklı propaganda teknikleri ile de karşılaşmaktayız. Bu çalışmada incelenecek olan ajit-trenler, tümüyle Sovyetler Birliği'ne özgü olan propaganda tekniklerinden biriydi. Ancak "ajit-trenler" konusuna geçmeden önce, Sovyetler Birliği'ndeki propaganda siyasetini genel hatlarıyla özetlemek, okuyucunun hem Sovyetler Birliği'ndeki propaganda çalışmalarının çeşitliliğini ve kendine has özelliklerini hem de ajit-trenlerin "kitlelerin aydınlatılması" çalışmalarındaki rolünü daha açık bir şekilde kavramasına yardımcı olacaktır.

Sovyet yönetimi, iktidarının ilk günlerinde, içeride Beyazlara ve dışarıda kapitalist ülkelere karşı büyük bir mücadele vermek zorunda kaldı. Bu bakımdan, Sovyetler

¹³ Welch, *Propaganda, Güç*, 34.

¹⁴ Sarah Davies, "The Crime of "Anti-Soviet Agitation" in the Soviet Union in the 1930's," *Cahiers du Monde russe* 39/1-2 (1998), 150.

¹⁵ Welch, *Propaganda, Güç*, 23.

¹⁶ Ajit-trenler (Rusça: агитпоезд/ agitpoyezd) Bolşevik iktidarının ilk yıllarında halk arasında devrim propagandası yapmak amacıyla, ülkenin çok farklı bölgelerine gönderilen trenlerdi.

¹⁷ Bu cümle ile kastedilen, Sovyetler Birliği'ndeki hemen her kurumun ve hatta her bir vatandaşın ideolojik propagandadan sorumlu olmasıydı.

Birliği'nde iki yönlü (iç ve dış) propagandaya da ağırlık verildi. Dış propagandanın amacı, kapitalist ülkelere karşı mücadele ve devrimin bu ülkelere ihraç edilmesiydi. İç propaganda ile hedeflenirse, devrimci fikirlerin halk arasında yayılmasını ve güçlendirilmesini sağlamaktı.¹⁸ Sovyet yönetimi bunun için akla gelebilecek her türlü propaganda tekniğinden istifade etti. Sovyetler Birliği'ndeki ajitasyon ve propaganda çalışmalarını yürütmek üzere, "Ajitasyon ve Propaganda Birimi" (Ajit-prop) kuruldu. 1920 yılının Ağustos ayında ve R. Katanian başkanlığında kurulan bu teşkilat, Merkez Komitesi'nin en önemli birimlerinden biriydi.¹⁹ Bununla birlikte, Denny'nin de belirttiği gibi, propagandanın tüm planlaması ve işleyişinden dolayı olarak Politbüro sorumluydu ve Sovyetler Birliği'nde propaganda çalışmalarına yardımcı olmak, her bir Sovyet kurumunun ve Sovyet vatandaşının göreviydi.²⁰ Gerçekten de Sovyetler Birliği'nde başta parti kurumları ve bakanlıklar gibi en üst düzey siyasi organların yanı sıra akla gelebilecek her türlü kurum ve hatta mekân bir propaganda vasıtasına dönüşmüştü:

"Millî Eğitim Bakanlığı, Siyasi Aydınlanma bölümleri, Sanat İdaresi, bölgesel ve tüm birlik Radyo komiteleri, Fiziksel Kültür Ana İdaresi (Fizkultura), Devlet yayın organları ve Tarikatlar ve Diyanet İşleri Komitesi. İşçi sendikaları siyasi propaganda merkezleri olarak hareket etmekteydi. Her kulüpte, okulda, hastanede, müzede ve evde bulunan "kızıl köşeler", "Lenin köşeleri" ve "Stalin köşeleri", resmi olarak uygun görülen kültürel ortamı yaratmaya yardımcı oluyordu. Sovyet propagandasının kapsamı da aynı şekilde muazzamdı. ... Her yeni oyun, her yeni senfoni, her yeni devlet kredisi, her yeni bina, "muzaffer sosyalizm ülkesi"nde bir propaganda aracıydı. Sovyetler Birliği'nin her binasında "Führer" in (Stalin) posterleri ve portreleri bulunurdu. ... Her Sovyet vatandaşı propaganda faaliyetlerine katılmak zorunda olsa da doğal olarak, Parti üyelerinden ve bağlı kuruluşlarından çok daha fazlası bekleniyordu. Düzenli Parti propaganda okullarına ek olarak, Siyasi- Eğitim işleri Enstitüsü, askeri-politik akademiler, Kızıl Profesörler Enstitüsü, Komünist Gazetecilik Enstitüleri vb. ileri çalışmalar için özel okullar da vardı. 1936 Sovyet Anayasası dini ibadet özgürlüğünü garanti etse de Sovyetler Birliği'nin her kamu kurumunun din karşıtı propagandayı metodik olarak yayması zorunluydu."²¹

İç propaganda sürecindeki önemli adımlardan biri, Lenin tarafından 1918 yılının Nisan ayında *Pravda* gazetesinde kaleme alınan ve "Çarlar ve Uşakları Adına İnşa Edilmiş Anıtların Kaldırılması ve Rus Sosyalist Devrimi Anıt Projelerinin Üretimi" başlığını taşıyan bir karardı. Bu kararda Çarlık heykellerinin yıkılması ve yerine daha ziyade Marks ya da Engels gibi Sovyet rejiminin kutsadığı şahsiyetlerin heykellerinin inşa edilmesi isteniyordu. Clark, isim listesinde politik açıdan muhafazakâr yazar ve sanatçıların da yer almasını, komünist olmayan burjuvazinin, Parti'nin estetik toleransı ve Rus mirasına saygı

¹⁸ İnceoğlu, "Sovyet Propaganda Animasyonlarında," 27.

¹⁹ K. Andrea Rusnock, "AgitProp," *Encyclopedia of Russian History* 1, [Erişim tarihi: 20.03.2010] <https://www.encyclopedia.com/history/modern-europe/russian-soviet-and-cis-history/agitprop>.

²⁰ Denny, "Soviet Propaganda," 259.

²¹ Denny, "Soviet Propaganda," 260.

konusundaki endişelerini gidermeye yönelik bir girişim olarak açıklamıştır.²²

Sovyetler Birliği'nde yürütülen iç propaganda da sinema başta olmak üzere, tiyatro, sokak gösterileri, propaganda afişleri gibi görsel propaganda araçları -ülkedeki halkın büyük bir çoğunluğunun okuma-yazma bilmediği göz önüne alındığında- kritik bir öneme sahipti. Eğitimsiz kitleyi hedef alan devrimci mücadelede en etkili silahlardan biri, tiyatroydu. Brown, yeni bir tiyatro türünün, ajit-prop tiyatrolarının tam da bu amaçla ortaya çıktığını ve bu tiyatro türünün izleyicilerde güçlü bir duygusal tepki uyandırarak devrimci fikirlerin hızlı ve kolay bir şekilde yayıldığını belirtmiştir. Ajit-prop tiyatrosunun en meşhur tekniklerinden biri, canlı gazete uygulamasıydı. Tiyatro oyuncuları, büyük bir kitleye gazeteleri yüksek sesle okuyor, ayrıca bu olayları canlandırmak için müzik, palyaço ve çeşitli montaj tekniklerinden istifade ediyordu.²³ 1920 yılında kurulan "Sovyet Canlı Gazete Tiyatrosu" ve "Devrimci Hiciv Tiyatrosu" bu türden bir tiyatro örneğiydi. Kızıl Ordu kulüplerindeki fabrika işçileri ve köylüler, "Sovyet Canlı Gazete Tiyatrosu" sayesinde devrim hakkındaki en güncel haberler hakkında bilgilendirilmekteydi. "Devrimci Hiciv Tiyatrosu" da benzer şekilde halkı bilgilendirmekle görevliydi ve bunu müzikaller, şarkılar ve hiciv sanatını kullanarak yapıyordu.²⁴ 1923 yılında Boris Yuzhanin tarafından kurulan "Mavi Gömlek" topluluğu ajit-prop tekniğini kullanan bir diğer popüler tiyatro grubuydu. Brown, bu grubun kendisini işçi sınıfının birer üyesi olarak tanımladığından, işçi kitlelerin hızla sempatisini kazandığını ve siyasi mesajlarını örtülü bir şekilde verdikleri için de işçilerin farkında olmadan devrimci mücadeleye dahil edildiklerini ifade etmiştir.²⁵

Sovyetler Birliği'nde eğitimsiz kitleyi hedef alan görsel propaganda tekniklerinden bir diğeri, sokak gösterileri idi. Gerçekten de Sovyetler Birliği denildiğinde ilk akla gelenlerden biri, Kızıl Meydan'daki o görkemli sokak gösterileridir. Sokak gösterileri, bilhassa Stalin döneminde adeta bir gövde gösterisine dönüşecektir. Bununla birlikte, devrimin ilk yıllarında propaganda çalışmalarının bir parçası olarak gerçekleştirilen sokak gösterileri de daha az ihtişamlı değildi. Örneğin, birçok kaynakta zikredilmeden geçilmeyen ve 1920 senesinde Leningrad'da gerçekleştirilen Kışlık Saray'a yapılan saldırının canlandırıldığı meşhur gösteri bunlardan biridir. Gösteride Kızıl Ordu ve Kızıl Donanma tiyatro gruplarından çok sayıda oyuncu yer almıştır. Olayın canlandırılması için sarayın dışına işçiler için kırmızı, soylular için beyaz platformlar hazırlanmış ve bu platformlar arasındaki köprüde mücadele anı sahnelenmiştir.²⁶ Leningrad'ın yanı sıra daha pek çok şehirde, sosyalist bayramları ya da Ekim devriminin yıldönümünü kutlamak için sokak gösterileri organize edilmiş ve sanatçılar da bu gösterilerde gönüllü olarak çalışmışlardır.²⁷

Görsel propaganda teknikleri arasında kuşkusuz en etkili, sinema sanatı idi. Davoliüté ve Jançoriené, 'Sovyet rejiminin, politik bilinci şekillendirmedeki etkisi

²² Clark, *Sanat ve Propaganda*, 100-101.

²³ Kevin Brown, "Agitprop in Soviet Russia," *Constructing the Past* 14/1, (2013), 7.

²⁴ Gökçeççek Savaşır ve Ece Güleç, "Politik Bir Eylem Olarak Sanat: 1920'lerdeki Rus Agit-prop Uygulamaları," *SDÜ Güzel Sanatlar Fakültesi Sanat Dergisi* 13/25, (2020), 313.

²⁵ Brown, "Agitprop," 7-8.

²⁶ Clark *Sanat ve Propaganda*, 98.

²⁷ Savaşır ve Güleç, "Politik Bir Eylem," 317.

nedeniyle, sinemayı “en önemli sanat” olarak tanımladıklarını ve “sinemafikasyon” (kinofikatsiya) teriminin Rus Devrimi ve İç Savaş sonrasında Sovyet ideolojisini yaymanın bir aracı olarak ülkenin her yerinde sinemanın kullanılabilirliğini artırma kampanyasını tanımlamak amacıyla’ kullanıldığını belirtmiştir.²⁸ Smith, sinemanın Bolşeviklerin iletişim ve komuta gücünü kaybettiği Sovyet Doğu'nun çok dilli sınır bölgeleri için daha da önemli olduğunu belirtmiştir:

“Bu propaganda aracı, Bolşeviklerin iletişim ve komuta gücünü kaybettiği Sovyet Doğu'nun çok dilli sınır bölgeleri için daha da önemliydi. 'Doğu' ibaresinden kasıt, Sibiryaya ve Uzak Doğu'yla birlikte ağırlıklı olarak Müslüman Kafkasya ve Orta Asya'dır. Batılılaşmış Hıristiyan Milletler olan Gürcistan ve Ermenistan ise bu kategoriye dahil değildir. Azerbaycan'ın önde gelen Bolşeviklerinden Neriman Nerimanov, 'insanların mantıksal akıl yürütmeye değil, imgelerle düşünmeye alışkın olduğu Doğu'da, sinemanın kitlesel propagandanın en güçlü vasıtası olduğunu ifade etmiştir. Sinemadaki sosyalist gerçekçilik, bu halklara geleceğe giden yolu gösterecek, ancak önce kendi geçmişlerinin ve şimdiki zamanlarının dehşetini açığa vuracaktı.”²⁹

Bolşevikler, sinemanın propaganda sürecindeki rolünü iyi kavramış olsalar da İç Savaş yıllarında ülkenin içinde bulunduğu sıkıntılı koşullarda film çekimi için gerekli ekipmanın bulunmasında sıkıntı yaşanmaktaydı.³⁰ Lenin, 27 Ağustos 1919'da aldığı kararla tüm sinema işletmelerini kamulaştırdı. Ardından Narkompros³¹ denetiminde “Tüm Rusya Fotoğraf ve Sinema Bölümü” (VFKO) teşkil edildi. Taylor, VFKO'nun her ne kadar 1920 yılının Kasım ayına dek faaliyete geçemese de bu kurumun merkezi bir film endüstrisinin ilk aşaması olduğuna değinmiştir.³² Sovyetler Birliği'nde propaganda amaçlı film üretimine, çocuklar için hazırlanan animasyonlar da dahildi. Bunun ilk örneği, 1924 yılında ünlü Sovyet yönetmen Dziga Vertov tarafından hazırlanan “Sovyet Oyuncakları” isimli animasyon filmiydi. Bu tür film örnekleri, sonraki yıllarda da devam etmiş ve 1936 yılında Walt Disney'e rakip olarak “Soyuzdetmultfilm” stüdyosu kurulmuştur.³³

Sovyet yönetiminin geniş halk kitlelerini etkisi altına almak için kullandığı bir diğer görsel propaganda tekniği, propaganda afişleriydi. Afişlerde işçiler, köylüler, askerler, denizciler gibi kitleler kahramanlaştırılmakta ve burjuva, toprak sahipleri, kulaklar,³⁴ din adamları vb. gruplar ise karşı devrimci olarak tanımlanmaktaydı. En çok vurgu yapılan meseleler ise; din adamları, toprak sahipleri gibi burjuva unsurlara karşı mücadele için halkın bilinçlendirilmesi, kadının konumunun güçlendirilmesi ve üretim sisteminin

²⁸ Violeta Davoliūtė -Lina Kaminskaitė-Jančorienė, “Sovietization and the Cinema in the Western Borderlands: Insurgency, Narrative, and Identity in the Lithuanian Film “Marytė” (1947),” *Reframing Postwar Sovietization: Power, Conflict, and Accommodation*, (2016), 391.

²⁹ Michael G. Smith, “Cinema for ‘the Soviet East’: National Fact and Revolutionary Fiction in Early Azerbaijani Film,” *Slavic Review* 56 /4, (1997), 646.

³⁰ Tevfik Rada, “Ekim Devriminin İlk Yıllarında Demiryolu Organizasyonu ve İmajların Organizasyonu Arasındaki İlişki: Dziga Vertov'un Politik Estetiği,” *Sinicine* 10/2 (2019), 231.

³¹ Halk Eğitim Komiserliđi (Rusça: Народный комиссариат просвещения/ Narodny komissariat prosvješeniya)

³² Taylor, “A Medium for the Masses,” 565.

³³ İnceoğlu, “Sovyet Propaganda Animasyonlarında,” 28.

³⁴ (Rusça: кулак /kulak) Sovyetler Birliği'nde varlıklı köylüleri tanımlamak için kullanılırdı.

modernize edilmesi gibi hususlardı.³⁵

Sovyet yönetiminin devrimci fikirlerin halk arasında yayılması ve sağlamlaştırılması için kullandığı sinema, tiyatro, gösteriler, heykeller ya da posterler gibi propaganda metotları elbette Sovyetlere özgü teknikler değillerdi, sadece sosyalist bir karaktere büründürülmüşlerdi. Bununla birlikte, Sovyetler Birliği'nde propaganda faaliyetlerini yürütmek üzere, tümüyle özgün çok sayıda kurum teşkil edilmiş ve çok farklı propaganda teknikleri uygulanmıştır. Bunlar içerisinde belki de en özgün olanı ajit-trenlerdi ve bu trenler, Bolşeviklerin propaganda sürecindeki yaratıcılıklarının da en iyi örneklerinden biriydi. Öyle ki, bu trenleri bizzat görme imkanına kavuşmuş olan Arthur Ransome, bu geziye dair anılarını; "Daha etkili bir propaganda aracı geliştirildiğinden şüpheliyim" sözleriyle tamamlayacaktı.³⁶

2) Ajit-Trenler

Sovyet iktidarının ilk yıllarında en acil ihtiyaçlardan birisi, devrimci mesajın kitlelere iletilmesiydi. Lenin, Rus işçi sınıfı ve özellikle de köylüler arasında devrimci bilincin kendi kendine yeşermesinin mümkün olmadığını savunuyordu. Clark'ın da aktardığı gibi, Lenin devrim yıllarında Çar'ı hedef alan grev ve isyanları "politik bilinci bütünleşmemiş, prematüre ve düzensiz ayaklanmalar" olarak tanımlıyordu.³⁷ Bu konuda hiç de haksız sayılmazdı. Bununla birlikte, ülkenin muazzam genişliği ve İç Savaş'ın tüm hızıyla devam ettiği düşünüldüğünde bu işin kolay olmayacağı açıktı. Demiryolları tam da bu noktada kritik bir öneme sahipti. Bolşevikler, devrimci mesajlarını halka iletmek için, demiryollarını kullanmaya karar verdiler. Ülkenin en büyük demiryolu hatlarından biri, Trans-Sibirya demiryolu hattıydı. Wolmar, bu demiryolunun ironik bir şekilde Çar'ın iktidarını pekiştirmek için inşa edilmiş olduğunu, ancak Bolşeviklerin planlarına çok daha fazla hizmet ettiğini söylemiştir: "*Demiryolu, komünistlerin gösterişli projelere olan sevgisini, bu tür projeleri güçlerini ve yetkinliklerini göstermenin bir yolu olarak gördüklerini düşündüğümüzde, onların bu amaçlarına iyi şekilde hizmet etmiştir.*"³⁸

İç Savaş'ın yıkıcı ortamı ve ülkenin geniş bir coğrafyaya yayılmış olması, Bolşeviklerin halk üzerindeki askeri ve siyasi denetimi güçlendirmelerinde demiryollarından istifade etmesini bir anlamda zorunlu kılmıştı. İç Savaş yıllarının ve bu yıllarda yaşanan kıtlığın demiryollarının devrimin geleceği açısından taşıdığı öneme değinen Rada, "devrimin kaderinin İç Savaş sırasında oradan oraya giden ve uçsuz bucaksız Rus topraklarında bir devlet aygıtı gibi çalışan zırhlı trenlere bağlı olduğunu" ifade etmiştir.³⁹ En azından durum normalleşinceye dek, merkez ile diğer bölgeler arasında hızlı bir şekilde iletişimi sağlayacak "mobil ve güvenilir" bir ulaşım ağı kurulması elzemdi.⁴⁰ Aslına bakılırsa, Bolşeviklerin bundan da fazlasına ihtiyaçları vardı. Demiryollarının ulaştığı uzak bölgelerde yaşayan, çoğunluğunu köylülerin oluşturduğu halk kitlesi, sosyalizme yabancı ve hatta bir ölçüde düşmandı. Bu bakımdan, Bolşevik

³⁵ Akan, "Sovyet Propaganda", 85-95.

³⁶ Arthur Ransome, *The Crisis in Russia*, (London: 1921), 88.

³⁷ Clark, *Sanat ve Propaganda*, 96.

³⁸ Christian Wolmar, *To Edge of the World*, (New York: PublicAffairs, 2013), 202.

³⁹ Rada, "Ekim Devriminin," 211.

⁴⁰ Taylor, "A Medium for the Masses," 565.

yönetimin köylü halk arasında kendi ideolojilerini yaymaları ve bundan da öte onlara bunun ne olduğunu açıklamaları, Sovyet iktidarının geleceği açısından büyük önem taşıyordu. Böylece Sovyet iktidarı tarafından yeni bir proje, Ajit-trenler projesi hayata geçirildi.

Sovyetler Birliği'nde gerçekleştirilecek olan propaganda çalışmaları için trenlerden istifade edilmesine yönelik fikrin ortaya çıkışı, 1918 yılında Kızıl Ordu askerleri için parti literatürünün yayınlanmasından sorumlu olan Tüm Rusya Merkez Yürütme Komitesi yayınevinin Askeri Departmanı'nda ortaya çıktı.⁴¹ Sohareva bu trenlerin en başta, özel bir çalışanın eşlik ettiği ve yolcu treninin sadece bir vagonunun bu tür yayınlar için ayrıldığı trenler olduğunu ve siyasi literatüre olan talep artıka propaganda treni fikrinin de geliştiiğinden bahsetmiştir.⁴² Okunev'in hiç de abartılı olamayan bir ifadeyle "Bolşeviklerin en parlak stratejileri"⁴³ olarak tanımladığı ajit-trenler fikrinin doğuşunda, İç Savaş yıllarında Troçki'nin adeta askeri karargâhı haline gelen meşhur zırhlı tren örneği de etkili olmuştur.⁴⁴ Savaş Komiseri olan Troçki'nin şahsiyeti ile adeta bütünleşen zırhlı tren, İç Savaş'ın yıkıcı koşullarında ordunun güçlendirilmesi ve askerler arasındaki propagandada etkili bir rol oynamıştır. "Predrevoyensovyet" adını taşıyan ve İç Savaş yıllarında Troçki'nin hem karargâhı ve hem de evi haline gelen tren, cephe hattına ihtiyaç duyulan ekipmanları taşımanın yanı sıra, gittiği yerlere diğer bölgelerden haberleri ve ayrıca eğitimli subay ve uzmanları da taşıyarak çok kritik bir rol üstlenmiştir.⁴⁵ Ancak ajit-trenler, cepheye mühimmat taşımaktan, askeri denetimden ve ayrıca Kızıl Ordu askerleri arasında devrim propagandasından sorumlu olan ve bunun için bir cepheden diğerine seyahat eden Troçki'nin zırhlı treninden çok daha fazlasıydı.

Ajit-trenler, oldukça etkileyici bir tasarıma sahipti. Kenez, bu trenlerin genellikle 16-17 vagondan müteşekkil olduklarını ve bu vagonlar arasında irtibatı sağlayan bir dahili telefon hattının bulunduğunu ifade etmiştir.⁴⁶ Trenlerde merkez ile iletişimin sağlanması için bir radyo sistemi de mevcuttu.⁴⁷ Ajit-tren sisteminin önemli bir parçası "ajitpunkt" olarak adlandırılan ajitasyon merkezleriydi. Bunlar, ajit-trenler için, stratejik bölgelerde konumlanan istasyon ağlarıydı. Bunlar, 13 Mayıs 1919'daki "İşçi ve Köylü Savunma Konseyi" kararnamesiyle kurulmuştu.⁴⁸ Bu kararnemeye, ülke çapında 140 tane ajitpunkt tesis edildi. 1920 yılında bunlara ek olarak, 220 tane daha ajitpunkt istasyonu açıldı.⁴⁹ Bunların idaresi için, Eğitim Komiserliği bünyesinde ayrı bir birim

⁴¹ Anna İvonovna Karlyavina, "Rol' agitatsionnih poyezdov i parahodov v antireligioznoy propagande Bolşevikov v godi Grajdanskoy voyni", İstoriçeskiy jurnal nauçniye issledovaniya 3 [Erişim Tarihi: 24.08.2021], https://nbpublish.com/library_read_article.php?id=25066

⁴² Tatyana Sohareva, "Desyat Faktov ob Agitpoyezdah," [Erişim tarihi: 08.03.2021], <https://artguide.com/posts/1387>.

⁴³ İakov Okunev, "Propaganda Trains", [Erişim tarihi: 25.11.2020] <http://soviethistory.msu.edu/1917-2/culture-and-revolution/culture-and-revolution-texts/a-new-way-for-culture-propaganda/>

⁴⁴ Wolmar, *To Edge*, 202.

⁴⁵ "Trotsky's War Train", [Erişim tarihi: 08.03.2021], <https://www.historytoday.com/archive/trotsky%E2%80%99s-war-train>.

⁴⁶ Peter Kenez, *The Birth of the Propaganda State: Soviet Methods of Mass Mobilization: 1917-1929*, (New York: Cambridge University Press, 1985), 60.

⁴⁷ Wolmar, *To Edge*, 204.

⁴⁸ E.A. Timofeyeva, "Agitatsionniye poyezda i parohodi v godi Grajdanskoy voyni," *Nauçniye trudi KuBGGU* No 9 (2016), 257.

⁴⁹ Taylor, "A Medium for the Masses," 566.

teşkil edilmişti. Daha sonra bu birim, bağımsız bir idari aygıtı dönüştürülecekti. Ajitpunkt denilen bu istasyonlar, daha çok İç Savaş yıllarında yerel halkın yanı sıra, o bölgelerden geçen sivil ve Kızıl Ordu askerlerinin toplandıkları istasyonlarda ve rıhtımlarda, demiryolları ve su yolları kavşaklarında teşkil edilmişti.⁵⁰ Ajitpunkt denilen bu istasyonların açık alanları yerel halka yönelik ajitasyon konuşmaları, sinema gösterimleri, tiyatro etkinlikleri ve konserler için kullanılıyordu.⁵¹ Ajitpunkt istasyonlarında ayrıca, propaganda yayınlarının yer aldığı bir kütüphane ve ders salonları yer alıyordu.⁵²

Şekil 1: “Oktyabrskaya Revolyutsiya” propaganda trenine ait bir fotoğraf, 1920⁵³

Ajit-trenler çeşitli seksiyonlardan oluşmaktaydı. Bunlar arasında en önemlisi, Kenez'in ajit-trenlerin “aklı ve kalbi” olarak tanımladığı siyasi seksiyondur. Çünkü bu seksiyon, ajit-trenin yürüteceği çalışmaları belirleyen ve gerekli iş dağılımını yapan birimdir. Seksiyonun başında aynı zamanda trenin de yöneticisi olan bir Siyasi Komiser bulunuyordu.⁵⁴ Trenin Siyasi Komiseri, Tüm Rusya Merkez Yürütme Komitesi tarafından atanıyor ve bu kişiler, Sovyet örgütlerinin çalışmalarına hâkim olan isimler arasından seçiliyordu.⁵⁵ Kenez, bu seksiyonda Parti Merkez Komitesi ve diğer komiserliklerden, Komsomol ve Çeka'dan⁵⁶ çok sayıda görevlinin yer alması sayesinde, acil kararlar alınıp uygulanabildiğine vurgu yapmıştır. Seksiyonun bir diğer vazifesi de yerel yöneticilere ihtiyaç duydukları yardımın sağlanmasıydı.⁵⁷ Wolmar, bu trenlerin, yıllarca hatta on yıllarca polis ve ordudan başka resmi bir temsilci görmemiş olan insanlar tarafından iktidarın doğrudan temsilcileri olarak görüldüklerini söylemiştir.⁵⁸ Gerçekten de devrimin henüz emekleme aşamasında olduğu ve henüz başkentte bile yönetim kadrosunun çekişme halinde olduğu, panik havasının kol gezdiği İç Savaş koşullarında devlet temsilcilerinin ajit-trenler vasıtasıyla sıradan halkın ayağına taşınması, büyük bir memnuniyetle karşılanmıştı. Yüzyıllar boyunca Sovyetler Birliği'nin en ücra köşelerinde toprak sahiplerinin kölesi olarak yaşamış, ihmal edilmiş ve hatta yok sayılmış olan halk,

⁵⁰ Timofeyeva, “Agitatsionniye poyezda,” 257.

⁵¹ Savaşır ve Güleç, “Politik Bir Eylem,” 318.

⁵² Kenez, *The Birth* 59.

⁵³ Fotoğrafta, hastalıkları önleme konusunda kendilerini bilgilendirmek için tasarlanmış bir vagona girmek için sırada bekleyen insanlar yer alıyor. Katie Marie Davies, “Agitpoezda: Discover Russia's Revolutionary Propaganda Trains,” [Erişim tarihi: 23.08.2021], <https://www.calvertjournal.com/articles/show/9255/russias-revolutionary-propaganda-trains-agitpoezda>

⁵⁴ Kenez, *The Birth*, 59.

⁵⁵ Karlyavina, “Rol' agitatsionnih.”

⁵⁶ Çeka (Rusça: Чрезвычайная комиссия /çrezvıçaynaya komissiya). Sovyetler Birliği'nin ilk istihbarat teşkilatı.

⁵⁷ Kenez, *The Birth*, 59.

⁵⁸ Wolmar, *To Edge*, 204.

şimdi ajit-trenler sayesinde devletin en üst düzey temsilcileri ile yüz yüze gelme imkanına kavuşmuştur. Bunun onlar üzerinde bıraktığı etki oldukça büyük olmalıdır. Buna ek olarak, ajit-trenlerin bir başka özelliği olan şikâyet kutuları da halkın yaşadığı problemleri doğrudan yetkililere iletme imkânı sunduğu için önemliydi.⁵⁹ Ransome, üzerinde “her türlü şikâyet için” ibaresinin yer aldığı bu kutular sayesinde, herhangi bir konuda şikâyette bulunmak isteyen, haksız muamele gördüğünü düşünen veyahut bir konuda tavsiye iletmek isteyen herkesin seslerini Moskova'ya duyurabildiklerini belirtmiştir.⁶⁰

Trendeki bir diğer seksiyon, enformasyon seksiyonuydu. Seminerlerin düzenlenmesi, broşürlerin dağıtılması, film projektörünün kontrolü vb. bu seksiyonun görevlerinden bazılarıydı. Kenez, enformasyon seksiyonu ile siyasi seksiyonun görevlerini birbirinden ayırt etmenin neredeyse imkânsız olduğunu belirtmiştir.⁶¹ Trenlerde siyasi ve enformasyon seksiyonlarına ek olarak; ROSTA (Rusya Telgraf Ajansı) departmanı mevcuttu. Bu departmanın görevleri gazete ve broşür hazırlamak, tren radyo istasyonunu denetlemek ve yerel basına talimat vermektir.⁶²

Ajit-trenlerde bir vagon da garaj olarak hizmet vermekteydi. Bu garajlarda propagandacıların gittikleri yerlerde tren istasyonlarından uzakta bulunan bölgelere rahat ve hızlı bir şekilde ulaşmalarına imkân verecek olan küçük arabalar ve motorlar bulunuyordu.⁶³ Bu motorlu araçlar vasıtasıyla, tren istasyonundan uzak olan bölgelere gidecek olan kitap ve broşürler zahmetsiz bir şekilde taşınabilmekteydi.⁶⁴

Sovyet propaganda tekniklerini açıklarken de vurgulandığı gibi, sinema, propaganda çalışmalarının en etkili metotlarından biriydi. Rada, ajit-trenlerde film gösterimlerinin, sinemanın propaganda sürecindeki rolünü iyi kavrayan Lenin tarafından başlatıldığını, böylece trenlerde sinema gösterimleri için film projeksiyonunun da taşınmaya başlandığını ifade etmiştir.⁶⁵ Karlyavina, 1919 yılında propaganda trenlerinde gösterimi yapılan filmler arasında din karşıtı içeriğe sahip iki ayrı belgeselden bahsetmiştir. Bunlar; “Tikhon Zadonsky Kalıntılarının Açılması” ve “Aziz Sergius'un Kalıntılarının Açılması” adını taşıyan belgesel filmleriydi. Özellikle ikincisi Lenin tarafından çok beğenilmiş ve tüm parti toplantılarında izletilmesini tavsiye etmişti. Ajit-trenlerin sadece ilk iki yıllık çalışmalarında 1962 adet film gösterimi gerçekleştirildi ve seyirci kitlesi tarafından büyük bir ilgiyle karşılandı.⁶⁶

Halkın büyük kısmının okuma-yazma bilmediği ve buna ek olarak, devrimin ilk yıllarında Türkistan ya da Kafkasya gibi bölgelerde dil probleminin yaşandığı düşünüldüğünde, sinemanın propaganda çalışmalarındaki rolü daha iyi anlaşılacaktır. Nitekim Taylor, ajitasyon çalışmalarını yürütenlerin Rusça konuşması nedeniyle, söz konusu bölgelerdeki yerel halkla sözlü iletişimde büyük sıkıntıların yaşandığını ve bunun

⁵⁹ Kenez, *The Birth*, 60.

⁶⁰ Ransome, *The Crisis*, 87.

⁶¹ Kenez, *The Birth*, 60.

⁶² Sohareva, “Desyat Faktov ob Agitpoyezdah.”

⁶³ Kenez, *The Birth*, 60.

⁶⁴ Wolmar, *To Edge*, 206.

⁶⁵ Rada, “Ekim Devriminin,” 230.

⁶⁶ Karlyavina, “Rol' agitatsionnih.”

büyük oranda sinema sayesinde aşılabildiğini ifade etmiştir.⁶⁷ Tüm bu sebeplerle sinema, ajit-trenlerin propaganda çalışmalarının da en önemli parçasıydı.

Şekil 2: Ajit-trendeki bir halk tiyatrosu⁶⁸

Ajit-trenlerdeki film gösterimleri, çoğunlukla açık havada kurulan büyük ekranlarda gerçekleştirilse de kötü havalara için ayrıca 150 kişilik bir sinema salonu da bulunuyordu.⁶⁹

Ajit-trenlerde gösterilen filmlerin konusu da özenle seçilmekteydi. Filmlerde Çarlık dönemi kritik ediliyor ve Bolşevik yönetimin sağladığı kazanımlara vurgu yapılıyordu.⁷⁰ "Ajitki" (ajit filmler) denilen bu filmlerde işlenen en popüler konular, tarımla ilgili olanlardı.⁷¹ Sohareva da en çok ele alınan temaların tarım, sarhoşluğun zararları, sebzelerin kurutulması, askeri olaylar gibi konular olduğunu, bunların yanı sıra edebiyat klasiklerinden uyarlamaların da yapıldığını söylemiştir.⁷²

Ajit-trenlerin kendisi de başlı başına bir propaganda vasıtası idi. Çünkü bu trenlerin dışı çeşitli propaganda resimleriyle boyanmıştı. Hatta bu konu sanatçılar ve sanat tarihçileri için ayrı bir araştırma konusu olmuştur. Aslında başlangıçta propaganda trenlerinin dekorasyonunda posterler kullanılmıştır. Ancak bu malzemenin dayanıksız olması nedeniyle, sonradan yağlı boya kullanılmaya başlanmıştır.⁷³ Trenlerin üzerindeki bu resimlerin nasıl hazırlandığı ile ilgili olarak, Ransome şu bilgileri aktarmaktadır:

*"Örgütün siyasi bölümü, tren vagonlarının her tarafını kaplayan her resmin ana fikrine ve amacına önceden karar veriyordu. Bu fikir daha sonra, trenlerin boyanmasından ortaklaşa sorumlu olan sanatçı kolektifine sunuluyordu. Sanatçılar, en iyi tasarım ödülü için birbirleriyle yarışıyor, hakimler sanatçıların kendileriydi."*⁷⁴

Başlangıçta ajit-trenler üzerindeki resimler, avangard sanatçılar tarafından çizilmiştir. Kazimir Maleviç, Mark Şagal ve Kuzma Petrov-Vodkin, ilk ajit-trenlerin

⁶⁷ Taylor, "A Medium for the Masses," 572.

⁶⁸ "Halk Tiyatrosu" (*Teatr Naroda*): Trenin solundaki yazıda "Eskiden tiyatronun kapıları halka kapalıydı" ifadesi yer alırken; sağdaki yazıda ise "Sovyet Cumhuriyeti'nin güneşi doğruya, bilgiye ve gerçeğe giden yolu aydınlatır" ibaresi yer alıyor. "Agitpoyezda i agitparohodı 1918-1920", [Erişim tarihi: 24.08.2021], <https://burevestn1k.livejournal.com/10313.html>

⁶⁹ Wolmar, *To Edge*, 205.

⁷⁰ Wolmar, *To Edge*, 205.

⁷¹ Wolmar, *To Edge*, 205.

⁷² Sohareva, "Desyat Faktov ob Agitpoyezdah."

⁷³ Karlyavina, "Rol' agitatsionnih."

⁷⁴ Ransome, *The Crisis*, 84.

tasarımını yapan sanatçılardan bazılarıydı.⁷⁵ Ancak bu soyut sanat anlayışı, halkın çoğunluğunu oluşturan köylü kitleler açısından anlaşılması zordu. Dolayısıyla daha sonradan bu trenler, sıradan halkın da anlayabileceği şekilde devrimci motifler ve sloganlarla süslendi.⁷⁶ Cesur bir şekilde resmedilen köylü ve işçi tasvirleri, biçimsiz ve kötü bir şekilde resmedilen burjuvazi, Sovyetler Birliği'ne özgü subbotnikler,⁷⁷ ajit-trenler üzerine işlenen ve sıradan halkın çok daha rahatlıkla anlayıp devrimin başarılarını görebildikleri popüler resim temalarıydı.⁷⁸ Sıradan köylünün en çok ilgisini çekecek olan resim temaları, ekonomik faaliyetlerle ilgili olanlardı. Bu nedenle, trenler üzerinde sıklıkla ekim ve hasat çalışmalarını, köprü ve otoyol onarımlarını betimleyen resimlere yer verilmiştir. Karlyavina, trenler üzerindeki bu resimlerin, trenin gideceği bölgenin siyasi durumuna bağlı olarak sıklıkla değiştirildiğini ifade etmiştir. Bunun amacı propaganda çalışmalarının verimliliğini arttırmaktı.⁷⁹

Şekil 3: Ajit-trenlerdeki ekonomik faaliyet içerikli resim temalarına bir örnek⁸⁰

Sovyetler Birliği'nin en uzak köşelerine ulaşması hedeflenen ajit-trenlerin propaganda çalışmaları için, birkaç bölgeye ayrılmıştı. Trenler, seyahat ettikleri bölgelerin mevcut siyasi ihtiyaçlarına yönelik olarak organize edilmişti. İlk ajit-trenlerden bazılarını bizzat görme ve onları inceleme imkanına kavuşan Ransome'ın aktardığına göre bunlar; "Lenin", "Sverdlov", "Oktyabrskaya Revolyutsiya", "Krasny Vostok" ve "Krasny Kazak" isimli trenlerdi.⁸¹ Rus araştırmacı Karlyavina ise, İç Savaş yıllarında bu türden 15 tren ve üç geminin hizmet verdiğini söylemiştir. Karlyavina, Ransome'ın aktardıklarına ek olarak şu trenleri zikretmektedir: ülkenin merkezi şehirlerine hizmet veren "Velikorusskiy"; Uzak Doğu, Urallar ve Sibirya'da faaliyet gösteren "Ural-Sibirya" treni; Olonets, Vologda, Arkhangelsk, Vyatka ve Pskov şehirlerine seyahat eden "Severnıy" treni; Don, Kuban, Kafkasya ve Kırım güzergahından sorumlu "Yujnyy" treni ve son olarak Türkistan, Buhara ve Hive'ye seyahat eden "Vostochnıy" treni.⁸² Ancak Karlyavina'nın

⁷⁵ Sohareva, "Desyat Faktov ob Agitpoyezdah."

⁷⁶ Kenez, *The Birth*, 60.

⁷⁷ Kızıl Cumartesi. Subbotnikler, tatil günlerinde toplum yararına düzenlenen ücretsiz iş günlerini ifade etmektedir.

⁷⁸ Sohareva, "Desyat Faktov ob Agitpoyezdah."

⁷⁹ Karlyavina, "Rol' agitatsionnih."

⁸⁰ Ajit-trenlerdeki en popüler resim temalarından biri de köprü onarımı ile ilgili olanlardı. Yukarıdaki resim buna bir örnektir. Trenin üzerinde "Köprüleri onarın" (Rusça: чините мосты) ibaresi yer almaktadır. Vyačeslav Polonskiy, *Russkiy Revolyutsionny Plakat*, (Moskva: Gosudarstvennoye İzd-vo, 1925), 57, [Erişim tarihi: 24.08.2021], <https://www.prlib.ru/item/906164>

⁸¹ Ransome, *The Crisis*, 82.

⁸² Karlyavina, "Rol' agitatsionnih."

bahsettiği bu trenler İç Savaş yıllarından sonra hizmet vermiş olmalıdır. Nitekim bir diğer Rus araştırmacı Timofeyeva, tıpkı Ransome gibi, 1918-1920 yıllarında faaliyet gösteren ajit-tren sayısını 5 olarak vermektedir.⁸³

İlk ajit-tren, “Lenin” treni adını taşıyordu. Tren, ilk defa 13 Ağustos 1918’de Moskova’dan hareket ederek, Beyazlardan geri alınan Kazan’a bir deneme seferi gerçekleştirdi.⁸⁴ İki hafta süren bu deneme sürüşünde Kızıl Ordu askerlerine propaganda broşürleri ve gazeteleri dağıtıldı. Taylor, bu deneme sürüşünün ordu içerisindeki propaganda ile sınırlı kaldığını, ancak başarılı sonuç vermesi üzerine Troçki’nin Moskova demiryolundan 5 ajit-treninin daha hazırlanmasını emrettiğini yazmıştır. Bu konu, 31 Ocak 1919 tarihinde ele alınmış ve başka ajit-tren ve gemilerin de hazırlanması için özel bir komisyon kurulmuştur.⁸⁵ Lenin treni, Kazan’a yaptığı ilk seyahatinden sonra bir dizi bölgeyi içine alan çok sayıda sefer daha gerçekleştirmiştir.⁸⁶ Tren aralarında Pskov, Vitebsk, Letonya, Beyaz Rusya, Litvanya, Harkov’un da yer aldığı bölgeleri ziyaret etmiştir. Okunev, devrimci yazılar ve parlak renklerle süslenmiş bu trenin, gittiği yerlerde çok sayıda devrimci broşür ve yayın dağıttığını, toplantı ve konferanslar düzenlediğini belirtmiştir:

“İşçiler ve köylüler, bu özel trenin etrafında toplantı ve toplantılar gerçekleştirildi. Arabaların çatılarından konuşmalar yapıldı ve devrimci broşürler adeta kar tanesi gibi dağıtıldı. Yolculuk sırasında tren, yarım milyondan fazla ruble değerinde kitap, gazete ve broşür, 150.000’den fazla bildiri ve broşür dağıttı, 15.000’den fazla poster yayınladı ve 556 kuruluşa çeşitli yayınlar sağladı. Yaklaşık 90.000 işçi, köylü ve Kızıl Ordu askeri seminerlere, toplantılara ve konferanslara katıldı; merak edilen konular hakkında yaklaşık 60 ders düzenlendi.”⁸⁷

Bir diğer ajit-tren, “Oktyabrskaya Revolyutsiya” (Ekim Devrimi) adını taşıyan trendi. Trenin siyasi seksiyonun başında meşhur Bolşevik Kalinin vardı.⁸⁸ Tren, Nisan 1919’dan Aralık 1920’ye dek ortalama 3 hafta süren çok sayıda seyahat gerçekleştirdi. Taylor, bu trenin gittiği her şehirde 10-12 saat vakit geçirdiğini ve 1920 yılının sonuna gelindiğinde tren aracılığıyla 430’dan fazla film gösteriminin gerçekleştirildiğini belirtmiştir.⁸⁹

Bir diğer tren ise, “Krasny Vostok” (Kızıl Doğu) adını taşıyordu ve 1920 yılı başlarında Türkistan’a seyahat etmişti. “Krasny Vostok” treni, 1920 yılının ilk yarısını Türkistan’daki propaganda çalışmaları ile geçirmişti.⁹⁰ Kenez, bu trende Türkistanlıların ve Müslümanların meseleleriyle ilgilenen özel bir ajitatör grubunun da yer aldığını söylemiştir.⁹¹ Bu ajitatörler, Müslüman halkın özelliklerini de dikkate alan çalışmalar gerçekleştiriyor; halkın aydınlatılması ve Müslüman kadınların durumu en çok önem

⁸³ Timofeyeva, “Agitatsionniye poyezda,” 260.

⁸⁴ Kenez, *The Birth*, 61.

⁸⁵ Taylor, “A Medium for the Masses,” 567.

⁸⁶ Sohareva, “Desyat Faktov ob Agitpoyezdah.”

⁸⁷ Okunev, “Propaganda Trains.”

⁸⁸ Kenez, *The Birth*, 61.

⁸⁹ Taylor, “A Medium for the Masses,” 570.

⁹⁰ Taylor, “A Medium for the Masses,” 570.

⁹¹ Kenez, *The Birth*, 61.

verdikleri konular arasında yer alıyordu.⁹² Tren ayrıca Taşkent'in yanı sıra Hocent'te, Hokand'ta, Fergana vadisinde ve Türkistan'ın başka pek çok yerinde çok sayıda kütüphane açılmasına ve bunlar için kitap ve dergi temin edilmesine yardım etti.⁹³

"Krasny Kazak" (Kızıl Kossak) treniyse, Rostov ve Don bölgelerindeki çalışmalarla ilgileniyordu. Denikin'in yenilgisi sırasında kurulan tren, 1920 baharında sorumlu olduğu bölgelere seyahat gerçekleştirmişti. Trenin başlıca vazifesi, Beyaz Ordu'dan yeni kurtarılan bölge halkını Sovyet iktidarının yanına çekmekti. Bu bakımdan, Sovyet yönetimi ile ilgili önyargıların (özellikle dinle ilgili olanların) yok edilmesi, trenin çalışmalarının öncelikli hedefiydi. Nitekim 14 Mart 1920'de hareket eden trenin sloganı şöyleydi: "Kossaklar, Sovyet hükümetinin kiliseye ve dine zulmettiğine inanmayın, Sovyet hükümeti kiliselere ve dini geleneklere karşı hiçbir şiddete ve hakarete müsamaha göstermeyecektir." Karlyavina'ya göre bu durum, Sovyet yönetiminin amacına ulaşmak adına Ortodoksluk duyguları güçlü olan Don Kossaklarını kendi saflarına çekmek için açıkça popülist yalanlara başvurmaktan çekinmediğinin canlı bir örneğiydi.⁹⁴ Ransome, bu treni bizzat gezme imkânı yakalamış ve tren hakkında şu bilgileri aktarmıştır:

*"Kızıl Kossak treninin 16 vagonu var ve her birinin iki tarafı da resimlerle dolu. Trendeki iç düzenlemeler, Rusların akıllarına bir şeyi koyarlarsa bunu gerçekleştirebileceklerinin yeterli bir kanıtıydı. Bu tren boyunca vagon vagon gezdik. Bir vagonda Carnarvon ve Lyons gibi uzak istasyonlardan haber alabilen bir kablosuz telgraf istasyonu mevcuttu. Bir diğer vagon, günlük on beş bin sayfa basabilen bir baskı makinesinin yer aldığı bir gazete ofisi olarak organize edilmişti; böylelikle trenin hizmet verdiği bölge, ancak yola çıkmış olsa da Moskova ile aynı zamanda -bazen gecikmiş İzvestiya veya Pravda'nın kendilerine ulaşmasından birkaç gün önce- haberleri alırdı. Bunun yanında yaklaşık yüz ya da elli kişilik bir sinema salonu vardı."*⁹⁵

"Krasny Kossak" treni 8 Nisan 1920'de Moskova'dan hareket ederek 20 Nisan günü görev yeri olan Kuban'ın merkezi Yekaterinodar'a ulaşmıştır. 125 personelin hizmet verdiği trenin yöneticisi, kendisi de bir Kossak olan ve aynı zamanda Tüm Rusya Merkez Komitesi üyesi Dimitriy Vasilyeviç Poluyan'dı. Tren, Kuban'da bulunduğu 50 gün zarfında çok sayıda miting ve toplantı gerçekleştirdi.⁹⁶

Ajit-trenlerin çalışmalarının başarılı sonuç vermesi üzerine, Troçki, demiryolunun bulunmadığı bölgeler için ajit-gemi, ajit-kamyon ve kışın ulaşmanın zor olduğu yerler için de ajit-kızaklar hazırlanmasını emretmiştir.⁹⁷ Ajit-gemiler içerisinde en meşhuru, Moskova'nın doğu ve güney kısımları ile Volga nehri boyunca Hazar denizine yolculuk eden ve "Krasnaya Zvezda" (Kızıl Yıldız) adını taşıyan ajit-gemiydi. VIII. Parti Kongresi'nde alınan kararlar doğrultusunda gemiye, Beyazlardan geri alınan bu bölgelerde ajitasyon faaliyeti yürütme görevi verilmişti.⁹⁸ Gemiye verilen diğer görevler

⁹² Karlyavina, "Rol' agitatsionnih."

⁹³ Timofeyeva, "Agitatsionniye poyezda," 257.

⁹⁴ Karlyavina, "Rol' agitatsionnih."

⁹⁵ Ransome, *The Crisis*, 82-86.

⁹⁶ Timofeyeva, "Agitatsionniye poyezda," 260.

⁹⁷ Wolmar, *To Edge*, 203.

⁹⁸ Krupskaya, *Lenin'den*, 488.

arasında; doğu cephesini güçlendirme, parti ve Sovyet örgütlerini eski haline döndürme, her türlü ajitasyon ve propaganda çalışmaları için merkez ile yerel bölgeler arasında gerekli bağlantıları kurma ve güçlendirme vb. yer alıyordu.⁹⁹

“Kızıl Yıldız” gemisi, aslında propaganda resimleri ile süslenmiş eski bir nehir teknesiydi ve içerisinde bir radyo istasyonu, baskı ve sergi bölümü ile sinema salonu bulunuyordu.¹⁰⁰ “Krasnaya Zvezda” gemisinin en dikkat çekici özelliklerinden biri de bu geminin çektiği mavnanın tek başına 600-800 kişilik bir sinemayla donatılmış olmasıydı.¹⁰¹ Gemi, 1919 yılının Haziran ayında göreve başladı.¹⁰² 3 hafta süren yolculuk boyunca toplam 196 film gösterimi gerçekleştirildi ve bu gösterimlere 225.000 izleyici katıldı.¹⁰³ Sohareva, her ajit-treni ve ajit-gemisinin kendi gazetesi olduğundan bahsetmiştir. Nitekim “Krasnaya Zvezda” gemisinin yine aynı isimli bir gazetesi bulunuyordu. Ancak bu gazetelerin kendine has bazı özellikleri vardı. Nitekim Sohareva, bu gazetelerin boyutunun normal bir gazeteye göre küçük olduğunu, köylüler ve askerlerin daha rahat okuyabilmeleri için büyük puntolarla yazıldıklarını söylemiştir.¹⁰⁴

Geminin siyasi komiseri, Vyacheslav Molotov idi. Ancak bu ajit-geminin çalışmalarına önemli bir isim daha katılmıştı. Bu isim, Lenin’in eşi Nadejda Krupskaya’ydı.¹⁰⁵ Krupskaya, bu gemide Eğitim Komiserliği’ni temsilen yer almıştı. Krupskaya, anılarını kaleme aldığı kitabında, “Krasnaya Zvezda”nın gerçekleştirdiği çalışmalardan şöyle bahsetmektedir:

“Volga ve Kama’dan Perm’e kadar gittim. Molotov tüm faaliyetlerden sorumlu olan kişiydi. Her duraktan önce bizi bir araya toplardı, ne yapacağımızı hangi konuları özel olarak vurgulayacağımızı tartışırdık. Her duraktan sonra yaptıklarımızla ilgili rapor verir ve aldığımız notları kararlaştırırdık. ... Yolculuk sırasında sayısız toplantı yapıp Bondyujski şantiyesinde, Votkinsk, Motoviliha, Kazan, Perm, Çistopol, Verhniye, Vyatskiye Polyani ve başka yerlerde fabrika ve şantiyelerde kitlesel mitinglerde konuşurduk. ... Krasnaya Zvezda’nın yürüttüğü ajitasyon, halkın tamamının Sovyet iktidarını desteklediği Tataristan’da çok etkili olmuştur.”¹⁰⁶

Diğer ajit-gemiler; kulaklara karşı mücadelede önemli görevler üstlenen “Spartak” ajit-gemisi, 1919-1920 yıllarında Sibirya’da görev yapan “Sibburo” isimli gemi ve 20 Haziran-6 Ağustos 1921’de Volga’nın güneyine, Tataristan’a seyahat gerçekleştiren “Volodarsky” ajit-gemisiydi.¹⁰⁷

Ajit-trenler, o dönem için çok kritik bir görevi yerine getirmişler de devrimin ilk ve buhranlı yıllarındaki sorunlara karşı acil olarak geliştirilen, geçici bir projeydiler. İç

⁹⁹ Timofeyeva, “Agitatsionniye poyezda,” 260.

¹⁰⁰ Savaşır ve Güleç, “Politik Bir Eylem,” 321.

¹⁰¹ Sohareva, “Desyat Faktov ob Agitpoyezdah.”

¹⁰² Krupskaya, *Lenin’den*, 488.

¹⁰³ Taylor, “A Medium for the Masses,” 573.

¹⁰⁴ Sohareva, “Desyat Faktov ob Agitpoyezdah.”

¹⁰⁵ Kenez, *The Birth*, 61.

¹⁰⁶ Krupskaya, *Lenin’den*, 489-491.

¹⁰⁷ Timofeyeva, “Agitatsionniye poyezda,” 262.

Savaş yıllarının ardından Bolşevik iktidarının tüm ÷lkede giderek güçlenmeye başlamasından sonra bu trenlere olan ihtiyaç giderek azaldı. Bununla birlikte, Sovyetler Birliği'nin İç Savaş'tan sonra karşı karşıya kaldığı en büyük tehdit olan İkinci Dünya Savaşı yıllarında cephedeki askerler arasında propaganda amacıyla ajit-trenler yeniden faaliyete geçirilmiştir.¹⁰⁸ Yine Wolmar'ın aktardığına göre, ajit-trenler 1970'li yıllarda bile Sibirya'da sınırlı da olsa faaliyetlerine devam etmiştir.¹⁰⁹

Sonuç

Sovyet yöneticileri için propaganda, yüzyıllar boyunca köhne bir rejim altında eğitimsiz ve birçok gelişmeden bihaber bırakılmış geniş halk kitlelerini aydınlatmanın ve onları devrimci mücadeleye içine çekmenin bir vasıtası, diğer bir deyişle, Sovyet halkını siyasal açıdan eğitmenin bir yolu olarak gör÷ldü. Bununla birlikte, Sovyet propaganda siyasetini ele alan Batılı kaynakların büyük kısmında, bu siyasete yönelik çok fazla eleştiri göze çarpmaktadır. Bu eleştirileri Soğuk Savaş döneminin önyargıları olarak gör÷p anlamlandırabilirsek de bunların haklı olduğu kadar haksız taraflarının da olduğunu belirtmek gerekir. Zira her ne kadar Stalin döneminden itibaren propaganda, kitleleri yönetmenin -hatta belki sindirmenin- bir aracı haline gelmişse de aynı şeyin ajit-trenlerin de aktif olduğu devrimin ilk yılları için tümüyle geçerli olduğunu söylemek mümkün değildir. "Büyük Deney Yılları" olarak da tanımlanan bu dönem, Lenin liderliğindeki Sovyet yönetiminin sosyalist bir toplum yaratmak hedefiyle, siyasette, ekonomide, eğitimde, sanatta ve daha pek çok alanda radikal kararları uygulamaya koyduğu bir dönemdi. Bu dönemde propagandanın temel hedefi, halkı sindirmek değil, politik açıdan bilinçlendirmektir.

Ajit-trenler, devrime yönelik hem iç hem de dış tehdidin bir arada olduğu İç Savaş yıllarında, Sovyet yönetiminin savunduğu fikirleri, Sovyetler Birliği'nin en uzak köşelerine taşımaya başarmıştır. Bu noktada trenlerin yönetiminde Merkez Komitesi ve Çeka gibi en üst düzey kurumlardan temsilcilerin yer alması ve bu kişilerin doğrudan halkla temas kurmalarının payı büyüktü. Ajit-trenler; akla gelebilecek pek çok propaganda tekniğini tek bir çatı altında birleştiren mobil bir propaganda makinalarıydılar. Matbaalarında propaganda amaçlı gazete ve broşürler yayınlanıp dağıtıyor, film projektörü sayesinde sinema etkinlikleri organize ediyor, ayrıca devletin en üst düzey temsilcilerini kırsal kesime taşımak suretiyle bir nevi mobil hükümet işlevi görüyorlardı. Trenlerin üzerlerinde yer alan ve devrimci mesajlar ileten resimler de ajit-trenlerin propaganda çalışmalarının önemli bir parçasıydı. Böylelikle propaganda tekniklerinin hemen tümünü bünyesinde barındıran bu trenler, Sovyet hükümetinin mesajını ülkenin en uca köşelerine taşımaya başardılar. Trenlerin çalışmalarının yarattığı etki, gelip geçici bir etki değildi. Nitekim İç Savaş'tan galip çıkan Bolşevikler oldu. Bu tarihten sonra Sovyet yönetimi iktidarını gitgide arttırdı. Bu noktada tüm Sovyetler Birliği'nde yürüt÷len ve ajit-trenlerin de önemli bir parçası olduğu propaganda çalışmalarının payı büyüktü. Üstelik bu başarının, karşı karşıya kalınan çok sayıda probleme rağmen elde edildiğini de eklemek gerekir. Nitekim bu trenlerin propaganda

¹⁰⁸ Rusnock, "AgitProp."

¹⁰⁹ Wolmar, *To Edge*, 206.

amacıyla kullanılmaya başlandığı İç Savaş yıllarında bu çalışmalarda görevlendirilecek personel sayısı sınırlıydı, Rus olmayan bölgelerde iletişim problemi yaşanıyordu. Trenler için ihtiyaç duyulan ekipmanların temini de bir diğer sorundu.

Trenlerin bir diğer önemi, Bolşeviklerin halkla kurduğu iletişimde bir deneyim imkânı sunmasıydı. Neticede Lenin'in klasik tekniği, "uygula ve gör"dür. Devrimci politikanın belirli kalıplar içerisinde sürdürülmesinin imkânsız olduğuna inanan Lenin, sık sık bu tekniğe başvuracaktır. Trenler de özellikle devrimci propaganda tekniklerinin geliştirilmesi ve bunların halka nasıl daha verimli iletilebileceği konularında bir uygulama alanı sağlamıştır. Bunun en bariz örneği ise, trenler üzerindeki propaganda resimleri konusunda yaşanan tartışmalar ve yapılan değişiklikler olmuştur.

Beyanname:

- 1. Etik Kurul İzni:** Etik Kurul İzni gerekmemektedir.
- 2. Katkı Oranı Beyanı:** Yazar, makaleye başkasının katkıda bulunmadığını beyan etmektedir.
- 3. Çıkar Çatışması Beyanı:** Yazar, herhangi bir çıkar çatışması olmadığını beyan etmektedir.

Declarations:

- 1. Ethics approval:** Not applicable.
- 2. Author contribution:** The author declares no one has contributed to the article.
- 3. Competing interests:** The author declares no competing interests.

KAYNAKÇA

- Akan, M. "Sovyet Propaganda Afişlerinde 'Doğu' İmgesi." *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*. 17/2 (2017): 77-102.
- Brown, K. "Agitprop in Soviet Russia." *Constructing the Past*. 14/ 1 (2013): 5-8.
- Clark, T. *Sanat ve Propaganda: Kitle Kültürü Çağında Politik İmge*. çev. Esin Hoşscu. İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2017.
- Davies, K. M. "Agitpoezda: Discover Russia's Revolutionary Propaganda Trains." [Erişim tarihi: 23.08.2021]
<https://www.calvertjournal.com/articles/show/9255/russias-revolutionary-propaganda-trains-agitpoezda>
- Davies, S. "The Crime of "Anti-Soviet Agitation" in the Soviet Union in the 1930's." *Cahiers du Monde russe*. 39/1(2), Les années 30: Nouvelles directions de la recherche. (1998): 149-167.
- Davoliūtė, V. -L.Kaminskaitė-Jančorienė. "Sovietization and the Cinema in the Western Borderlands: Insurgency, Narrative, and Identity in the Lithuanian Film "Marytė" (1947)." *Reframing Postwar Sovietization: Power, Conflict, and Accommodation*

- (2016): 391-408.
- Denny, A. "Soviet Propaganda." *The Military Engineer* 43/294 (1951): 259-262.
- İnceoğlu, Ç. "Sovyet Propaganda Animasyonlarında Batı ve Batılı İmgesi." *İletişim* 19 (2013): 23-40.
- Karlyavina, A.İ. "Rol' agitatsionnih poyezdov i parahodov v antireligioznoy propagande Bolşevikov v godı Grajdanskoy voynı." *İstoriçeskiy jurnal nauçniye issledovaniya* 3 [Erişim Tarihi: 24.08.2021], https://nbpublish.com/library_read_article.php?id=25066
- Krupskaya, N. *Lenin'den Anılar*. çev. Özlem Koşar. İstanbul: Yordam Kitap, 2020.
- Okuney, I. "Propaganda Trains." [Erişim tarihi: 25.11.2010] <http://soviethistory.msu.edu/1917-2/culture-and-revolution/culture-and-revolution-texts/a-new-way-for-culture-propaganda/>
- Figes, O. "The Russian Revolution of 1917 and Its Language in the Village." *The Russian Review* 56/3 (1997): 323-345.
- Polonskiy, V. *Russkiy Revolyutsionniy Plakat*. Moskva: Gosudarstvennoye İzd-vo, 1925. [Erişim tarihi: 24.08.2021], <https://www.prlib.ru/item/906164>
- Rada, T. "Ekim Devriminin İlk Yıllarında Demiryolu Organizasyonu ve İmajların Organizasyonu Arasındaki İlişki: Dziga Vertov'un Politik Estetiği." *Sinecine* 10/2 (2019): 207-240.
- Ransome, A. *The Crisis in Russia*. London: 1921.
- Rusnock, K. A., "AgitProp", *Encyclopedia of Russian History* [Erişim tarihi: 20.03.2010] <https://www.encyclopedia.com/history/modern-europe/russian-soviet-and-cis-history/agitprop>.
- Savaşır, G. ve E. Güleç, "Politik Bir Eylem Olarak Sanat: 1920'lerdeki Rus Agit-prop Uygulamaları." *SDÜ Güzel Sanatlar Fakültesi Sanat Dergisi* 13/ 25, (2020): 301-333.
- Smith, M. G. "Cinema for the "Soviet East": National Fact and Revolutionary Fiction in Early Azerbaijani Film." *Slavic Review* 56/4 (1997): 645-678.
- Sohareva, T. "Desyat Faktov ob Agitpoyezdah." [Erişim tarihi: 08.03.2021], <https://artguide.com/posts/1387>.
- Taylor, R. "A Medium for the Masses: Agitation in the Soviet Civil War." *Soviet Studies* 22/4 (1971): 562-574.
- Timofeyeva, E.A. "Agitatsionniye poyezda i parahodı v godı Grajdanskoy voynı." *Nauçniye trudi KuBGGU* 9 (2016): 257-268.
- "Trotsky's War Train", [Erişim tarihi: 08.03.2021], <https://www.historytoday.com/archive/trotsky%E2%80%99s-war-train>.
- Welch, D. *Propaganda, Güç ve İkna*. çev. Selim Sezer. İstanbul: İnkılap Kitabevi, 2019.
- Wolmar, C. *To Edge of the World*. New York: PublicAffairs, 2013.

2008 RUSYA-GÜRCİSTAN SAVAŞI VE SAVAŞ SONRASI BÜYÜK VE BÖLGESEL GÜÇLERİN TEPKİ VE POLİTİKALARI

 Gökhan ALPTEKİN^a

Öz

Sovyetlerin dağılmasından sonra Soğuk Savaşın bitişi ilan edilmiş ve hatta tarihin sonu senaryoları yazılmıştır. Ancak bu dönemde dünyanın şahit olduğu bir olay ezberleri bozmuştur. 2008 yılında yaşanan Rusya-Gürcistan Savaşı beş gün gibi kısa bir süre sürmesine rağmen etkileri uzun süreli olmuştur. Hatta kendinden sonra Ukrayna’da yaşananlara benzer karışıklıkların önünü açtığı dahi söylenebilir. Bölgede yaşanan olaylar göz önüne alındığında, Güney Kafkasya ve komşuları gelecekte de jeopolitik ve enerji politikaları açısından büyük güçlerin mücadelesine sahne olacak gibi görünmektedir. Özellikle Türkiye’nin konumu ile doğrudan ilgili olan bu çatışma kısa zamanda tüm dünyanın dikkatlerini bölge üzerine çekmiştir. Dünyanın tekrar çok kutupluluğa evrildiği ve Çin’in yükselen bir güç olarak küresel siyasette etkisini artırması sürecinde Asya ile Avrupa arasındaki önemli fay hatlarından biri olan Kafkasya’da yaşanan ve statüko değiştiren her olayın uzun vadeli etkilerinin olması kaçınılmazdır. Kuzey güney ve doğu batı uzanımındaki güç eksenlerinin kesişimi olan Güney Kafkasya’da yer alan Gürcistan’ın Batı ile kurduğu ilişkilerin Rusya’nın yakın çevresinde ortaya çıkan bir tehdit olarak algılanması, kısa süreli dahi olsa bir güç boşluğu yaratılmasına müsaade edilmediğini göstermiştir.

Soğuk Savaş sonrasında Rusya’nın toparlanma çabalarının ilk sert güç uygulaması olan 2008 Savaşı ilerleyen dönemlerde Ukrayna ve Suriye’de benzer müdahalelerin öncülü olmuştur. Aynı etkilere karşı aynı tepkileri göstererek yakın çevresini koruma konusunda en sert enstrümanları kullanmaktan çekinmeyen Rusya’nın ve ABD ile Avrupa devletlerinin güvenlik semsiyesi altına girme umuduyla hareket eden ve hatta bu uğurda Avrupa destekli birçok askeri misyona birlik gönderen Gürcistan’ın arasındaki savaş kısa sürmüş olsa da etkileri daha uzun yıllar hissedilecektir. Bu çalışma ile 2008 Rusya-Gürcistan Savaşı’nın seyrinin büyük ve bölgesel güçlerin perspektifinden incelenmesi amaçlanmıştır.

Anahtar kelimeler: Rusya-Gürcistan Savaşı, Türkiye, ABD, AB, NATO, Çin, Enerji.

^a Doktora öğrencisi, İstanbul Üniversitesi, İktisat Fakültesi, Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Bölümü, İstanbul/Türkiye, gokhanalptekin@yahoo.com

2008 RUSSIA-GEORGIA WAR AND RESPONSES AND POLICIES OF THE GREAT AND THE REGIONAL POWERS

Abstract

After the collapse of the Soviet Union, the end of the Cold War was declared and some scenarios about end-of-history were written. However, during this period, an event witnessed by the world changed the whole memory. Although the Russia-Georgia War in 2008 lasted for a short time like five days, its effects were long-lasting. It can even be said that this war led the way to similar turmoil, such as the ones that took place in Ukraine. Considering the events in the region, it seems that the South Caucasus and its neighbors will witness the struggle of great powers in terms of geopolitical and energy policies in the future. This conflict, which is directly related to Turkey's geolocation in particular, has managed to draw the attention of the whole world to the region in a short time. It is inevitable that any event which changes the status quo in the Caucasus - one of the important fault lines between Asia and Europe - will have long-term effects in the process of the world evolving into multipolarity and China as a rising, effective actor in global politics. Georgia is located in the South Caucasus at the intersection of the power axes in the north-south and east-west paths. The perception of Georgia's relations with the West as a threat in Russia's near abroad has shown that creating a power vacuum, even for a short time, will not be allowed by Russia.

The 2008 War, which was the first use of hard power of Russia's recovery efforts after the Cold War, became the precursor of similar interventions in Ukraine and Syria in the following periods. Despite the short duration of it, the war showed that Russia does not hesitate to use the hardest instruments to protect its near abroad by showing the same reactions to the same influences, and the war showed that Georgia, which even sent troops to many European-backed military missions for this reason, is in the hope of entering the security umbrella of the USA and European states. With this research, it is aimed to examine the before and after of the 2008 Russia-Georgia War from the perspective of great and regional powers in the world.

Keywords: Russia-Georgia War, Turkey, USA, EU, NATO, China, Energy.

РОССИЙСКО-ГРУЗИНСКАЯ ВОЙНА 2008 ГОДА И ПОСЛЕВОЕННАЯ ПОЛИТИКА ВЕЛИКИХ И РЕГИОНАЛЬНЫХ ДЕРЖАВ

Аннотация

После распада Советского Союза было объявлено об окончании Холодной войны и даже написано несколько сценариев конца истории. Однако событие, свидетелем которого стал мир в этот период, изменило сложившийся образ мыслей. Российско-грузинская война в 2008 году длилась недолго (всего пять дней), но имела долгосрочные последствия. Можно даже сказать, что она подготовила почву для аналогичных потрясений на Украине. Кроме того, вероятно, Южный Кавказ и его соседи в будущем станут свидетелями геополитической борьбы великих держав (в частности, в сфере энергетики). Этот конфликт, учитывая географическое положение Турции, напрямую затрагивает, в частности, ее интересы. Вместе с тем он сумел за короткое время привлечь к региону внимание всего мира. Неизбежно, что любое событие, которое изменяет статус-кво на Кавказе (одной из важных линий разлома между Азией и Европой), будет иметь долгосрочные последствия, возвращая мир к многополярности

и усиливая растущее влияние Китая как эффективного участника глобальной политики. Грузия расположена на Южном Кавказе, на пересечении силовых осей север-юг и восток-запад. Россия воспринимает отношения Грузии с Западом как угрозу в своем ближнем зарубежье, поэтому для нее недопустимо здесь создания вакуума власти даже на короткое время.

Война 2008 года, как первое применение Россией (которая восстанавливается после Холодной войны) жесткой силы, стала предвестником аналогичных интервенций на Украине и в Сирии. Несмотря на ее кратковременность, война показала, что Россия, не колеблясь, использует самые жесткие инструменты для своей защиты в ближнем зарубежье, демонстрируя схожую реакцию на аналогичные же на него воздействия. Грузия, которая направляла свои войска во многие поддерживаемые Европой военные миссии, надеется войти в зону безопасности США и европейских государств. Цель этого исследования - изучить события до и после российско-грузинской войны 2008 года с точки зрения великих и региональных держав.

Ключевые слова: Российско-грузинская война, Турция, США, ЕС, НАТО, Китай, энергетика.

Giriş

Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği (SSCB), İkinci Dünya Savaşı sonrasında doğal dengeler üzerine kurulan iki kutuplu düzenin ABD karşısındaki dengeleyici unsuruydu. Ancak SSCB'nin dağılmasından sonra dünya tek kutuplu bir sisteme doğru evrilmeye başlamıştır. Uluslararası ilişkilerde tek kutuplu sistem tartışılmaya devam ederken Rusya Devlet Başkanı Vladimir Putin ilk kez katıldığı 2007 Münih Güvenlik Konferansı'nda tek kutuplu dünya düzeninin kabul edilemeyeceğini, çok kutuplu bir dünya düzeninin gerekliliğini ve Rusya'nın da bunun içerisinde yer alacağını belirtmiştir.¹ Rusya'nın, bu tarihten itibaren günümüze kadar Putin'in sözlerinde belirttiği siyaseti uyguladığı ifade edilebilir. Özellikle Gürcistan ile yaşanan kısa süreli savaş sonucunda görüldüğü üzere Rusya, artık "yakın çevre"² politikasının daha aktif bir yürütücüsü olmuştur. Hatta Rusya'nın Gürcistan'a müdahalesinin, Batı'yla entegrasyonu hedefleyen Ukrayna'nın AB'ye ve NATO'ya katılma girişimi üzerinde caydırıcı bir etki yarattığı ifade edilebilir.³

Güney Kafkasya, kıtalararası köprü niteliği taşıyan ve doğu-batı, kuzey-güney Avrasya arasında enerji ve nakliye güzergahı olan önemli bir bölgedir.⁴ Bu özelliklerinden dolayı bölgede güvenliğin ve mevcut statükonun korunması için gerek bölgesel gerekse küresel anlamda hassas bir dengenin gözetilmesi gerektiği konusunda genel bir algı

¹ Glenn Diesen, *EU and NATO Relations with Russia: After the Collapse of the Soviet Union* (Abingdon: Routledge, 2016) 53-54. Ayrıca Bkz. Von Oliver Rolofs, "A Breeze of Cold War", *Munich Security Conference*, <https://www.securityconference.de/en/about/munich-moments/a-breeze-of-cold-war/> (Erişim Tarihi: 07.10.2021)

² Rusya'nın "yakın çevre" politikasını (near abroad policy) 1993'te ilan ettiği ifade edilebilir. Bu politikayla Rusya adeta eski Sovyet coğrafyasını ekonomi ve güvenlik açısından hayati önemi haiz çıkar alanı ilan etmiştir. Diğer bir deyişle bu politika Rusya'nın "Monroe Doktrini" olarak adlandırılabilir. Ayrıntı için bk. Erel Tellal, "Zümrüdüanka: Rusya Federasyonu'nun Dış Politikası", *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi* 65 (2010): 206.

³ Robert E. Hamilton, "August 2008 and Everything After", *Foreign Policy Research Institute* (October 2018): 33.

⁴ Amanda Paul, "The EU and The South Caucasus: How far, how deep?", *Caspian Report Spring* (2013): 89.

oluşturmuştur. Ancak 2008’de meydana gelen savaş özellikle bölge ülkelerinde bu algıyı ciddi şekilde dönüştürmeye başlamıştır.⁵ Gürcistan’da meydana gelen bu savaş, yaklaşık 20 yılda inşa edilen Avrupa Güvenlik Mimarisini⁶ değiştirme girişiminde bulunan Rusya’nın ilk ciddi manifestosuydu.⁷ Gerek Rusya’nın politika değişimi gerekse enerji hatlarının güvenliği bu bölgeyi dünya gündemine getirmiş ve bölgede büyük güçlerin arasında bir rekabete yol açmıştır.

Bu makalede 2008 yılında meydana gelen ve beş gün süren Rusya–Gürcistan Savaşı’nın sebep sonuç ilişkileri bağlamında bir incelemesi yapılmıştır. Ayrıca savaş sürecinde etkili olduğu değerlendirilen büyük ve bölgesel güçlerin tepki ve politikaları ele alınmıştır. Bu kapsamda ilk bölümde özellikle Rusya ve Gürcistan arasındaki ilişkiler çerçevesinde savaş öncesi durum incelenmiştir. İkinci bölümde savaş sürecinin genel seyri, üçüncü bölümde savaşın geçtiği cephe ve etki alanları ele alınmıştır. Dördüncü bölümde savaş sonrası dönemin detaylı bir incelemesi yapılmıştır. Beşinci bölümde büyük güçlerden ABD’nin, Çin’in, AB’nin ve bir kolektif savunma örgütü olan NATO’nun tepkileri ortaya konmaya çalışılmıştır. Altıncı bölümde ise bölgesel güçlerden Türkiye ve İran ile Güney Kafkasya ülkelerinden Azerbaycan ve Ermenistan açısından inceleme yapılmıştır.

1) Savaş Öncesi Durum

Sovyetler Birliği’nin dağılmasından sonra bağımsızlığını ilan eden Abhazya ve Güney Osetya, Gürcistan tarafından tanınmamıştır ve bu konu kalıcı bir sorun haline gelmiştir. Gürcistan bu konuyla ilgili hedefine ulaşmak için bazı dönemlerde askeri yollara dahi başvurmuştur. Ancak bölgedeki etkisini yitirmek istemeyen Rusya 1991–1992, 2004 ve 2008 yıllarında Gürcistan ile karşı karşıya gelmiştir.⁸ Bu karşılaşmalardan en ses getireni hatta Üçüncü Dünya Savaşı senaryoları⁹ yazılmasına sebep olanı ise 2008 savaşıdır. 2004 yılında Gürcistan’daki yönetim değişikliğinden itibaren Rusya ile Gürcistan’ın gittikçe ayrışan politikalar izlemesi savaşın çıkmasında önemli bir etken olmuştur. Gürcistan’da “Gül Devrimi” gerçekleştirerek 2004 yılında Devlet Başkanı olan Mihail Saakaşvili göreve başlamasından itibaren Batılı devletler ve NATO’ya dönük bir dış politika izlemeye başlamıştır. Öte yandan NATO’nun 1990’lardaki genişlemesi ve 1998-1999 Kosova Savaşı, Rusya’nın zayıflığını daha da net göstermişti.¹⁰ Saakaşvili’nin göreve

⁵ Charles King, “The Five-Day War: Managing Moscow After the Georgia Crisis”, *Foreign Affairs*, Vol.87/6 (Nov. 2008): 2.

⁶ Avrupa Güvenlik Mimarisi, Avrupa’nın yumuşak veya sert güç kullanarak kendi güvenliğini sağlamak amacıyla izlediği politikalar bütünüdür. AB, yumuşak güç unsurlarını kullanarak komşuluk ilişkileri geliştirmek suretiyle çevre ülkelerle ilişkiler geliştirilmeye çalışmaktadır. Avrupa Güvenlik Mimarisi ile AB, kendi çevresini üye olmayan ancak müttefik olan ülkelerle çevrelemeye çalışmaktadır. Bkz. Sanem Özer, “Bağımsızlık Sonrası Gürcistan-Avrupa Birliği İlişkileri”, *Uluslararası İlişkiler* 4/15 (Güz 2007): 109. Avrupa Güvenlik Mimarisi bir politikalar bütünüdür ve Avrupa Güvenlik ve Savunma Politikası (AGSP) bunlardan bir tanesidir. AGSP, 1999 Amsterdam Antlaşması’nda genel hatlarına ulaştırılmış, 1999 Helsinki ve 2000 Nice Zirvelerinde netleştirilmiştir. 2003 yılında ise günümüzdeki haline ulaşmıştır. Bkz. Sertif Demir, “Avrupa Güvenlik Mimarisinin Tarihsel Gelişimi ve Türkiye’nin Bu Güvenlik Mimarisindeki Yeri”, *Güvenlik Stratejileri Dergisi* 5 (2009): 9-11.

⁷ John E. Chicky, “The Russian-Georgian War: Political and Military Implications for U.S. Policy”, *Silkroadstudies.Org*. 4-12., <http://www.silkroadstudies.org/new/docs/Silkroadpapers/0902Chicky.pdf>, (Erişim Tarihi: 05.11.2021)

⁸ Chicky, “The Russian-Georgian War: Political and Military Implications for U.S. Policy”, 4.

⁹ Ian Traynor ve Ian Black, “Georgian conflict leaves west reeling and Russia walking tall”, *The Guardian* (12.08.2008)

¹⁰ Adrian Hyde-Price, *European Security in the Twenty-First Century - The Challenge of Multipolarity*, (New York, Routledge Francis & Tylor Group, 2006), 150.

gelişimin böyle bir döneme denk geldiğini vurgulamak gerekmektedir, çünkü birçok parametre açısından kıyaslayınca Gürcistan'ın izlediği politikaların büyük bir güce karşı statüko değiştirici olduğunu görmek mümkündür.

Savaş öncesinde Gürcistan, Avrupa-Atlantik Konseyi üyeliğini öncelikli tercih olarak devam ettirirken, bölgede en çok reform yapan ülke rekorunu da elinde bulundurmaktaydı.¹¹ Bununla birlikte silahlanmaya GSYİH'den ciddi bir pay ayırarak özellikle 2008 yılına kadar gittikçe artan oranda askeri harcama yapmıştır. GSYİH içerisinde askeri harcamalara ayrılan paya bakıldığında Saakaşvili'nin göreve gelişinden sonraki yüzdesel artış göze çarpmaktadır. Savaştan bir yıl önce ayrılan yaklaşık %10'luk pay Güney Kafkasya ülkeleri arasında oldukça yüksek bir orandır. Güney Kafkasya ülkeleri ile karşılaştırıldığında 2006'da diğer iki devletin toplamı kadar, 2007'de her birinin üç katı kadar, 2008'de ise diğer ikisinin toplamından fazla askeri harcama yapıldığı Tablo 1'de görülmektedir.

Tablo 1: Askeri Harcamaların GSYİH'ye Oranı¹²

	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013
Gürcistan	0,6	0,7	1	1,1	1,4	3,3	5,2	9,2	8,5	5,6	3,7	3,1	3,0	2,6
Azerbaycan	2,3	2,3	2,2	2,4	2,6	2,3	3,4	2,9	3,3	3,3	2,8	4,7	4,7	4,5
Ermenistan	3,6	3,1	2,7	2,7	2,7	2,9	2,9	3,0	3,4	4,2	4,3	3,9	3,6	4,0

2006 yılı Kasım ayında Güney Osetya'da yapılan referandumda 55.000 kayıtlı seçmenin %95'i sandığa gitmiş ve %99'u bağımsızlık istemiştir. Ancak bu bölgelerin bağımsızlık talepleri Gürcistan tarafından olumlu karşılanmamıştır. 2008 yılında ise Gürcistan'ın katıldığı 8.000 askerlik Kafkasya-2008 ve 1.600 askerlik Acil Karşılık-2008 isimli iki önemli tatbikat ABD'nin de katılımıyla gerçekleştirilmiştir.¹³ Gürcistan'ın Batılı devletlerle sıcak ilişkiler geliştirmesi Rusya tarafından rahatsızlıkla karşılanmıştır. Husumetlerin artması üzerine başlayan savaşta ise Rusya ve Gürcistan savaşı başlatanın karşı taraf olduğunu iddia etmişlerdir.

7 Ağustos 2008 saat 19:30'da Gürcistan Devlet Başkanı Mihail Saakaşvili katıldığı bir TV programında Osetlere ateşkes ve sınırsız otonomi sözü, saat 23:00'da ise orduya Güney Osetya'nın merkezi olan Şinvali'ye hareket etme emri vermiştir.¹⁴ Gürcistan'ın o gün askeri kuvvetlerini kullanma kararı, askeri strateji perspektifinden bakıldığında hem karmaşık hem de zor bir karar olarak değerlendirilebilir.¹⁵ Genel olarak harekete ilk başlayan olması sebebiyle Gürcistan'ı savaşın çıkmasına sebep olan taraf olarak görme eğilimi ağır basmaktadır ancak orantısız güç kullanmak, durmakta gecikmek ve fazla ilerlemek gibi konularda da Rusya eleştirilmektedir.

¹¹ Paul, "The EU and The South Caucasus: How far, how deep?", 92.

¹² Stockholm International Peace Research Institute, "SIPRI Military Expenditure Database", http://www.sipri.org/research/armaments/milex/milex_database/milex_database, (Erişim Tarihi: 22.09.2021)

¹³ Jim Nichol, "Russia-Georgia Conflict in South Ossetia: Context and Implications for U.S. Interests", *CRS Report for Congress* (13 Ağustos 2008): 6.

¹⁴ Yancy Cotrill, "The Ruckus in the Caucasus: A Case Against Mikheil Saakashvili for Crimes Against Humanity in the August War", *Social Science Research Network* 14 (2011): 225.

¹⁵ Chicky, "The Russian-Georgian War: Political and Military Implications for U.S. Policy", 10-12.

Rusya'nın savaşa girme sebepleri şu şekilde sıralanabilir; alternatif enerji yollarının kontrolü dışına çıkmasına ve Gürcistan'ın AB, ABD ve NATO ile yakınlaşmasına engel olmak, uzun süredir Slavların koruyuculuğunu üstlendiği Balkanlar'da özellikle Kosova'nın Sırbistan'dan ayrılarak 17 Şubat 2008'de bağımsız olması sonrasında kaybettiği prestijini kazanmak, Polonya'ya füze radarı yerleştirilmesi anlaşmasına tepkisini göstermek, yakın çevre politikası gereği Ukrayna gibi komşu ülkelere güç gösterisi yapmak ve sorunlu bölgeler oluşmasını sağlayarak Gürcistan'ın NATO'ya girmesine engel olmak. Gürcistan'ın savaşa girmesine neden olan faktörler ise şu şekilde sıralanabilir; Acara'da gösterdiği başarıyı devam ettirerek ülkesel bütünlüğünü sağlamak, NATO ve AB'ye üye olabilmek, enerji hatlarının güvenliğini sağlamak ve Rusya'nın Güney Osetya ve Abhazy'a da yaşayan nüfusun önemli bir kesimine vatandaşlık vererek bölgede etkinliğini artırmasının önüne geçmek ve kışkırtmalarda bulunmasına karşı tedbir almak.¹⁶

2) Savaşın Geçtiği Cepheler ve Etkilediği Alanlar

2008 Rusya-Gürcistan Savaşı iki devlet arasında geçmiştir ancak çatışma alanları devletlerin sınırları göz önünde bulundurulduğunda oldukça sınırlıdır. Savaş daha çok Güney Osetya'da geçmiştir ancak Gori şehri Rusya tarafından uçak ve topçu ateşiyle bombardımana uğramıştır. Ayrıca Poti limanı denizden abluka altına alınmış ve Gürcistan deniz kuvvetlerine zarar verilmiştir. Savaşın genel seyrine bakıldığında çatışmaların coğrafya olarak sadece Gürcistan'ın belirli bir kısmını etkilediğini söylemek mümkündür. Savaştan en çok etkilenen bölgeler Harita 1'de gösterilmiştir. Gürcistan'ın diğer şehirlerinde meydana gelmiş olan ufak çaplı çatışmalar ihmal edilecek seviyede olduğundan her biri ayrıca ele alınmamıştır.

Harita 1: 2008 Rusya – Gürcistan Savaşı¹⁷

¹⁶ Süleyman Erkan, "2008 Rusya-Gürcistan Savaşının Bölgesel Etkileri", *Eurasian Academy of Sciences Social Sciences Journal* 4 (2015): 39.

¹⁷ "2008 South Ossetia War", *Origins - Current Events in Historical Perspective*, Ohio State University, <http://origins.osu.edu/sites/origins.osu.edu/files/2-2-map286.png>, (Erişim Tarihi: 09.10.2021)

3) Savaş Süreci

Savaş süresince büyük ve bölgesel güçlerin veya NATO ve BM'nin doğrudan tek yönlü olarak bir tarafı desteklediğini söylemek zordur. Genel olarak arabulucu bir tavır sergilendiği ifade edilebilir. Her ne kadar savaşın fitilini ateşleyen askeri harekâtın Gürcistan tarafından başlatıldığı kabul edilse de uluslararası toplumda daha çok Rusya'nın tepkisi üzerinde durulmuştur. Bunun yanında savaşın aniden başlayıp hızlı bir şekilde bitmesi de devletlerin ve uluslararası örgütlerin konuyla ilgili net açıklama yapmalarının önüne geçmiştir.

Savaş başladığında Gürcistan'ın Irak'ta bulunan yaklaşık 2.000 askeri ABD uçaklarıyla Gürcistan'a taşınmıştır. ABD'nin Gürcistan'a yaptığı bu yardım Rusya tarafından savaş desteği olarak algılanmıştır. Ancak savaş esnasında Saakaşvili oldukça yalnızlaşmıştır ve uluslararası toplumdaki umduğu desteği bulamamıştır.¹⁸ Küba füze krizinde Küba'nın Rusya tarafından yalnız bırakılmasına benzer şekilde bu durumda da Gürcistan'ın ABD tarafından yalnız bırakıldığı ifade edilebilir. Bazı düşünür ve diplomatların geleneksel diplomasiyi terk edilip, ABD'nin uluslararası hukuk ve demokrasiye olan saygısını kabul etmeleriyle küresel barış ve refaha kavuşulabileceği¹⁹ hayaline kapılan devletler gibi Gürcistan da zor bir sürece girmiştir.

Savaşın önce arkasında Batılı devletlerin güçlü bir desteği olduğunu düşünen Saakaşvili, ancak Güney Osetya'ya müdahale kararı verdikten sonra söz konusu desteğin yetersiz olduğunu anlamıştır. Fakat harekete geçildikten sonra geri dönüşü olmayan bir yola girilmiş ve krizin karşılıklı tırmanması engellenememiştir. Anayasal düzeni tesis etmek için Güney Osetya'ya ilerleme emrini Saakaşvili'den aldığı ifade eden General Mamuka Kuraşvili'nin yaptığı açıklamalar, saldırının önce Gürcistan tarafından başlatıldığını doğrular nitelikte olmuştur.²⁰ Gürcistan ordusunun ilerlemesine rağmen Rus ordusunun müdahale etmek için acele etmemesi, şartların olgunlaşmasını beklemek şeklinde yorumlanabilir. Rusya'nın başlangıçta gelişmelere seyirci kalması, Gürcistan ordusu tarafından Güney Osetya'da gerçekleştirilen harekâtın yarattığı yıkımın boyutunu dünyaya gösterme ve karşı harekâtın meşruiyetini ispatlama çabası olarak algılanabilir.²¹

Savaşın başlamasından önce Güney Osetya'da yaşayan insanların birçoğunda Rusya pasaportu veya vatandaşlığı bulunmaktaydı. Bu nüfusu dayanak haline getirmeye çalışan Rusya'nın kendi ülke vatandaşlarını koruma gerekçesiyle Güney Osetya'ya bir Gürcistan müdahalesini engellemek ve Medvedev'in deyişiyle Gürcistan'ı cezalandırmak²² için hareket ettiği söylenebilir. Gürcistan'ın Batı dünyasının desteğiyle izlediği politikalar savaşın önceki yıllarda Rusya'nın tedirgin olmasına ve adeta ikinci bir Kosova sendromu yaşamasına yol açmıştır. Nitekim 1999 yılında NATO'nun Kosova'ya ABD öncülüğünde, BM Güvenlik Konseyi kararı olmadan ve Rusya'nın Balkan politikasını

¹⁸ Süleyman Erkan, "Güney Osetya Sorunu ve 2008 Rusya-Gürcistan Savaşı" *International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic* 10/13 (2015): 89.

¹⁹ Henry Kissinger, *Diplomasi* (İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 12. Basım, 2014), 10.

²⁰ Civil.ge Daily News Online, "State Minister Testifies Before War Commission", <http://www.civil.ge/eng/article.php?id=19842>, (Erişim Tarihi: 10.11.2021)

²¹ Kimitaka Matsuzato, "The Five-Day War and Transnational Politics - A Semiospace Spanning the Borders between Georgia, Russia, and Ossetia", *Demokratizatsiya* 17 (2009): 237.

²² Nichol, "Russia-Georgia Conflict in South Ossetia: Context and Implications for U.S. Interests", 5.

derinden etkileyecek bir müdahalede bulunması Rusya için sarsıcı olmuştur. Gürcistan'ın Güney Osetya'ya müdahalesi ise Rusya tarafından yaşadığı sarsıntının izlerini silmek, uluslararası topluma bir mesaj vermek ve yeniden prestij kazanmak için bir fırsat olarak görülmüştür. Buna karşın Rusya'nın Güney Osetya'ya müdahalesi NATO'nun Kosova'ya müdahalesinden daha yumuşak olduğunu söylemek mümkündür. Kosova krizinde 78 günü bulan bombardımanda Tuna nehri üzerindeki Sırbistan'ın ana köprülerinden birisinin yıkılması gibi olaylara rastlanmıştır.²³ Bu gibi olaylarla kıyaslayınca savaşın Gürcistan'ın tarihi dokusuna veya enerji hatlarının fiziksel altyapısına ciddi bir hasar vermemiş olduğu söylenebilir.²⁴

Savaş bütün yıkımına rağmen devletlerin nüfusunun bir kısmı tarafından istenen ve beklenen bir siyaset türü olabilmektedir. Moskova merkezli bir şirketin düzenlediği ankete göre Rusların %80'i Güney Osetya harekâtını desteklemiştir. Bu süreçte Abhazlar ve Güney Osetyalılar Gürcistan'a karşı Rusya'nın yanında yer almışlardır.²⁵ Ülke içinde durum bu şekilde iken uluslararası toplumun tepkisinin belirsiz kaldığı söylenebilir. Beş gün gibi kısa sayılabilecek bir sürede gerçekleşen 2008 Rusya-Gürcistan Savaşı'nda dünya kamuoyu tavrını net bir şekilde ortaya koyamamıştır. Temaslar ve protestolar daha çok devlet liderleri seviyesinde kalmıştır. Bu belirsizlikte orantısız bir şekilde fazla güce sahip olan Rusya askeri kapasitesini limitlerinde kullanan Gürcistan'a göre üstünlük elde etmiştir.

4) Savaş Sonrası Durum

Kısa sürmesine rağmen savaşın büyük ve bölgesel güçlerin siyasi, ekonomik ve özellikle enerji ile ilgili politikalarına uzun vadeli etkileri olduğu değerlendirilmiştir. Yüzlerce asker ve sivil hayatını kaybederken on binlerce kişi yer değiştirmek zorunda kalmıştır. Devletlerin resmî açıklamalarına göre Güney Osetya'da toplam 1.500-2.000 insan hayatını kaybetmiştir. Askeri açıdan bakıldığında Rusya savaşta yaklaşık olarak 100, Gürcistan ise 300 kayıp vermiştir.²⁶

Savaşın sonra Rusya, bölgedeki askeri varlığını güçlendirerek Güney Kafkasya'daki baskın aktör konumunu pekiştirmiştir.²⁷ Ayrıca Rusya'nın yakın çevresindeki diğer Kafkas devletleri güvenlik politikalarını yeniden gözden geçirmek durumunda kalmıştır. Gürcistan ise Güney Osetya'ya hazırlıksız bir ordu göndererek yaptığı hamle sonucunda topraklarının %20'sinde hâkimiyetini kaybetmiştir.²⁸ Savaşın sonra Gürcistan ve aynı zamanda Saakaşvili yönetimi savunmasız ve güç bir duruma düşmüştür. Bunun yansımaları ise; Rusya'nın, Abhazya ve Güney Osetya'nın bağımsızlığını tanınması, yaklaşık 50.000 kişinin yer değiştirmek zorunda kalması, Gürcistan ekonomisinin, ticaretinin ve ulaştırmasının zarar görmesi, Gürcistan'ın enerji hatlarının geçişi açısından daha tartışılır olmaya başlaması ve Gürcistan vatandaşlarının

²³ King, "The Five-Day War: Managing Moscow After the Georgia Crisis.", 8.

²⁴ Mamuka Tsreteli, "The Impact of the Russia-Georgia War on the South Caucasus Transportation Corridor" *Jamestown Global Research and Analysis* (March 3, 2009): 11.

²⁵ King, "The Five Day War- Managing Moscow after the Georgia Crisis", 9.

²⁶ Nichol, "Russia-Georgia Conflict in South Ossetia: Context and Implications for U.S. Interests", 8-9.

²⁷ Paul, "The EU and The South Caucasus: How far, how deep?", 94.

²⁸ King, "The Five Day War- Managing Moscow after the Georgia Crisis", 7.

güvenlik kaygılarının artması şeklinde olmuştur.²⁹

İnsan Hakları İzleme Örgütü; Rusya'nın Gürcistan'da insan hakları ihlalleri yaptığını, Gürcistan'dan sonra Güney Osetya'da ve Gori'de orantısız güç kullandığını, çatışma bölgelerinden kaçmaya çalışan sivillerin konvoyunu hedef aldığını raporlarında belirtmiştir. Örgüt aynı şekilde Gürcistan'ı da insan hakları ihlalleri yaptığı ve Güney Osetya'da askeri gücünü gelişigüzel ve orantısız kullanarak sivillerin ölümlerine yol açtığı konusunda eleştirmiştir.³⁰ Bölgedeki sorunların nedenleri ve her iki devletin de müdahalelerinin etkileri konusunda yapılan çalışmalardan Kimitaka Matsuzato'nun anketi dikkat çekicidir. Ergneti, Gori, Tiflis, Vladikavkaz, Java ve Şinval'de anket yapan yazar savaş sonucunda Rusya-Gürcistan ilişkilerinin geri dönüşü zor olan bir yola girmiş olduğunu tespit etmiş ve Tablo 2'de yer alan sonuçları derlemiştir.³¹

Tablo 2: Gürcistanlı ve Osetyalı Uzmanların Fikirleri

SORULAR	Gürcistan Yönetimi	Gürcistan Muhalefet	Kuzey Osetyalılar	Güney Osetyalılar
Savaşı Saakaşvili mi başlattı?	Hayır	Evet	Evet	Evet
Rusya savaşı başlatma konusunda Saakaşvili'yi tahrik etti mi?	Öğrenilemedi	Evet	Hayır	Hayır
Şevardnadze'nin iktidarının son dönemindeki G. Osetya politikası daha mı başarılıydı?	Hayır	Evet	Evet	Evet
Gürcistan'ın artık G. Osetya'yı savaşız tekrar kendine bağlama imkânı var mıdır?	Hayır	Evet	Evet	Eşit
Rusya G. Osetya'ya müdahale etmek için zayıf sayısının artmasını bekledi mi?	Öğrenilemedi	Evet	Hayır	Evet
Sanakoyev yönetimi ³² bir provokasyon mudur?	Hayır	Evet	Evet	Evet
Gürcistan politikalarını değiştirirse G. Osetya ile tekrar bütünleşmesi mümkün müdür?	Öğrenilemedi	Evet	Hayır	Hayır
Güney Osetya, Gürcistan Ortodoks kilisesinin sorumluluk alanında mıdır?	Evet	Evet	Evet	Hayır
Gürcistan yerleşim bölgelerinin büyük ölçüde yıkımı gerekli miydi?	Hayır	Hayır	Hayır	Evet

25 Ağustos 2008'de Rusya Devlet Başkanı Medvedev "insani gerekçeler" sebebiyle Abhazyaya ve Güney Osetya'nın bağımsızlığını tanıyacağını açıklamış ve bir gün sonra tanımıştır. Rusya bu kararını meşrulaştırmak için sık sık Kosova'nın bağımsızlığını kazanma sürecini vurgulamıştır. Rusya'nın tanımından kısa süre sonra Venezüella ve

²⁹ Chicky, "The Russian-Georgian War: Political and Military Implications for U.S. Policy", 9-13.

³⁰ Nichol, "Russia-Georgia Conflict in South Ossetia: Context and Implications for U.S. Interests", 8.

³¹ Matsuzato, "The Five-Day War and Transnational Politics - A Semiospace Spanning the Borders between Georgia, Russia, and Ossetia", 244.

³² Gürcistan Parlamentosu tarafından 8 Mayıs 2007'de onaylanan yasa tasarısı ile Güney Osetya idari biriminde kurulan yönetimdir. Dmitri Sanakoev, Gürcistan Devlet Başkanı Saakaşvili tarafından bu idari birimin başına getirilmiştir. Bkz. Uğur Ertaş, "Güney Osetya Raporu", *TUİC akademi*, (25 Kasım 2009).

<https://www.tuicakademi.org/guney-osetya-raporu> (Erişim Tarihi: 29.12.2021)

Nikaragua, ardından Nauru³³ ve son olarak Suriye 2018 yılında Abhazya ve Güney Osetya'yı tanıyan devletler olmuştur. Bu iki *de facto* devletin aksine Kosova uluslararası toplum tarafından genel olarak kabul görmüş ve bağımsız bir devlet olarak 110 devlet tarafından tanınmıştır.³⁴ Buradan da anlaşılacağı üzere Rusya'nın bölgede etkinliğini artırmak için bağımsızlaştırdığı söz konusu *de facto* devletler Kosova'nın aksine uluslararası ortamda oldukça sınırlı sayıda tanınmıştır. Bununla birlikte, bazı devletlerin Kosova'nın bağımsızlığını Şubat 2008'de tanınması, yalnızca Rusya'ya karşı çıkmakla kalmayıp aynı zamanda Ağustos 2008'de uluslararası hukuku zayıflatacak yeni emsaller için zemin hazırlamıştır.³⁵

Rusya'nın yakın çevre politikasının eski Sovyet coğrafyasında etkisini sürdürme amacına dayandığı ifade edilebilir. Gürcistan ise bulunduğu çevreden çok ABD ve Avrupa ile ilişkilerini güçlendirmeye çalışmıştır. Gürcistan'ın Asya'dan Avrupa'ya uzanan ulaşım hatlarının merkezi haline gelmesinden kaygılanan Rusya'nın, Gürcistan'a karşı siber saldırılar da dahil olmak üzere mücadeleye devam etme kararlılığını sürdüreceği değerlendirilmektedir.³⁶ İçinde siber saldırıların ve vekâlet güçlerinin de yer aldığı hibrit ortamda³⁷ savaşlarla birlikte, artık haklı savaştan kaynaklandığı düşünülen savaş hukukunun yerine, bireyleri merkeze alan savaş hukuku tartışılmaya başlanmıştır.³⁸ Rusya'nın salt konvansiyonel gücünü kullanarak çıkarını korumasının belki de son örneği olabilecek 2008 Savaşı'ndan sonra özellikle Ukrayna Krizi'nde hibrit ortam yaratılarak bu tür çatışma alanına uygun özellikte tekniklerin kullanıldığına şahit olunmuştur.

5) Bölgesel Güçlerin Tepki ve Politikaları

Savaş esnasında ve sonrasında verdiği tepkiler ve yürüttüğü politikalar açısından ele alınması gereken ülkeler Türkiye ve İran olarak öne çıkmaktadır. Diğer Güney Kafkasya ülkelerinin bu önemli gelişmeye bakışı ve tepkisi süreci etkileyecek boyutta değildir. Ancak bazı açıklamalar ile süreç hakkında görüşlerini bildirmekten geri kalmamışlardır. Söz konusu bölümde Azerbaycan'ın ve Ermenistan'ın politikaları incelenmiştir.

5.1) Türkiye

Türkiye, Gürcistan'ın bağımsızlığını tanıyan ilk ülkelerden biridir ve hem savaş öncesinde hem de savaş sonrasında ikili ilişkilere önem vermiştir. Ancak bu ilişkisini sürdürürken de Rusya faktörünü göz ardı etmemiştir. Gürcistan açısından bakılacak olursa dönemin Gürcistan Devlet Başkanı Mihail Saakaşvili'nin politikalarından

³³ Muhittin Tolga Özsağlam, "Sınırlı Tanınan Abhazya Cumhuriyeti ve Rusya'nın Abhazya'daki Rolü" *Kafkasya Çalışmaları - Sosyal Bilimler Dergisi* 6/11 (Kasım 2020): 14.

³⁴ Marco Marsili, "The Birth of a (Fake?) Nation at the Aftermath of the Decomposition of Ussr. The Unsolved Issue of Post-Soviet 'Frozen Conflicts'", *Proelium* 10 (2016): 170.

³⁵ Roman Muzalevsky, "The Russian-Georgian War: Implications For the UN and Collective Security", *OAKA* 4/7 (2009): 37.

³⁶ Zaza Tsurtsumia, "Gürcistan'da Rus "Yumuşak Gücü" Tarihi (XIXXX. Yüzyıl)", *Türkiye Rusya Araştırmaları Dergisi* 3 (2020): 112-113.

³⁷ Hibrit ortam, birbirine fazla etki ederek eylemde bulunmaya çalışan aktörlerin doğrudan çatışmaya girmedikleri bir ortam olarak tanımlanabilir. Bu tür ortamda savaş ve barış ile çatışma ve iş birliğinin birbirine karışmaktadır, bu nedenle gri alanlar çoğunluktadır. Bkz. Oktay Bingöl, "21. Yüzyılda Caydırma Teorisi ve Pratiğinin Değişimi", *Uluslararası Kriz ve Siyaset Araştırmaları Dergisi* 5 (2021): 37.

³⁸ Haldun Yalçınkaya, *Savaş - Uluslararası İlişkilerde Güç Kullanımı*, (İstanbul, Ocak 2008, İmge Kitabevi), 136.

anlaşıldığı kadarıyla Gürcistan için Avrupa'ya ulaşmanın en kolay yolu Türkiye'dir ve Türkiye, Gürcistan için özellikle Avrupa siyasi ve güvenlik imkânlarına ulaşılması ve enerji kaynaklarının transferi için çok önemli bir ülkedir. Yine Orta Asya ve Kafkaslara giden yolların Gürcistan'dan geçmesi bu ülkenin Türkiye için önemini artırmaktadır.

Türkiye NATO, AB ve ABD'nin savaş karşısındaki tutumlarına paralel bir tutum takınmakla birlikte Rusya ile devam edecek komşuluk ve ticaret ilişkilerini düşünerek adım atmıştır. Özellikle ABD yardım gemilerinin geçişi ile ilgili Montrö Anlaşması'nda yazılı hususlarda sorun olabilecek girişimlerden kaçınmıştır. Türkiye, Gürcistan'ın toprak bütünlüğüne karşı hiçbir hareketi onaylamadığı için Abhazya ve Güney Osetya'nın bağımsızlıklarını tanımamış ve Rusya ile ayrı düşmüş, fakat diplomasi yollarını kapatmamıştır. Bu konuda atılan önemli bir adım Kafkasya İstikrar ve İşbirliği Platformu (KİİP)'dur.³⁹ Türkiye'nin 1990'ların başında düzenlenen Irak Harekatı'ndan kaynaklanan zararının yaklaşık 80 milyar dolar olması nedeniyle⁴⁰ bu sefer en büyük ticaret ortaklarından biri olan Rusya'ya karşı savaş dönemi politikasında daha dikkatli davranmış olduğu söylenebilir.

Öte yandan bölgenin Avrupa-Atlantik bağlantısını kuvvetlendirmek suretiyle ABD veya NATO'nun başarılı bir strateji belirlemesi Türkiye'nin katılımına bağlıdır.⁴¹ Ancak Türkiye'nin Batı bloğu ile olduğu kadar Rusya ile de ilişkileri vardır ve Türkiye, Rusya ile ekonomi ve politika konularında etkili ülkelerden biridir.⁴² Tarafların beklentilerine rağmen Türkiye, Kafkasya İstikrar ve İşbirliği Platformu girişimi ile doğusunda sürekli diyalog ve karşılıklı güven ortamı tesis etmeye çalışmıştır. Bu istikamette atılan her adımın bölgede istikrar yaratmaya yönelik olduğu söylenebilir. Türkiye, ekonomik ve siyasi alanlarda başlattığı ilişkileri her üç ülkenin de çıkarına uygun olacak şekilde güvenlik alanına taşımak istemekte; böylece Güney Kafkasya'yı bir "güvenlik bölgesi" haline getirmeye çalışmaktadır. Ancak ilgili ülkeler arasındaki gerginlikten dolayı amacına ulaşamamıştır. Burada önemli olan nokta Türkiye'nin bölgesel anlamda kendi politikasını üretmiş olmasıdır. İlerleyen dönemde Türkiye, Güney Kafkasya ülkelerinden özellikle Azerbaycan ve Gürcistan'ın içinde olduğu bir güvenlik kuşağı yaratmaya ve her alanda iş birliği yapmaya çalışmıştır. Ayrıca içinde Rusya'nın da olduğu bir "Barış Kuşağı" oluşturarak bölgesel güvenliğe bölge ülkeleri arasında diplomasi kanallarının açık tutulması şeklinde katkı sağlamaktadır.⁴³ Daha sonra Dağlık Karabağ sorunu ile ilgili alınan inisiyatif ve atılan adımlar bunun daha somut bir göstergesi olmuştur.

5.2) İran

İran'ın 2008 Rusya-Gürcistan Savaşı süresince izlediği siyasetin kendi içinde bir denge içerdiği ifade edilebilir. İran bir yandan bölgede ABD'nin hakim olmasını istememiş

³⁹ Farklı kaynaklarda Türkiye'nin ortaya attığı bu platform "Kafkasya İstikrar Paketi" olarak adlandırılmıştır Rusya'nın da desteklediği ve Kafkasya'da ortaya çıkabilecek problemlerin bölgesel iş birliği ile çözülmesini hedefleyen bir yapıydı. Ancak bu yapı hiçbir zaman hayata geçirilememiştir. Bkz. Süleyman Erkan, "2008 Rusya-Gürcistan Savaşının Bölgesel Etkileri", 43.

⁴⁰ Tsereteli, "The Impact of the Russia-Georgia War on the South Caucasus Transportation Corridor", 13.

⁴¹ Chicky, "The Russian-Georgian War: Political and Military Implications for U.S. Policy", 12-13.

⁴² Tsereteli, "The Impact of the Russia-Georgia War on the South Caucasus Transportation Corridor", 20-21.

⁴³ Doğan Şafak Polat, "Kafkasya'da Türkiye, Azerbaycan ve Gürcistan İttifakının Bölgesel Güvenliğe Etkileri", *İstanbul Gelişim Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 6/2 (Ekim 2019): 261.

ve Gürcistan'ın ABD yanlısı politikalarına mesafeli durmuştur. Öte yandan kendi içindeki ayrılıkçı hareketleri körüklemesi endişesiyle Rusya'nın bağımsızlığını desteklediği bölgeleri tanımaktan kaçınmıştır. Bu bağlamda tarafsız bir politika izlemiş olduğu söylenebilir. Gürcistan'ın NATO ve AB ittifaklarına katılma çabaları İran için ayrı bir tehdit unsuruydu ve kendisine yakın bir bölgede ikinci bir NATO müttefikinin ortaya çıkması İran'ın bölgesel güvenlik politikalarını tehdit edici bir gelişmeydi. Ayrıca Rusya ile Ortadoğu'da çıkar uyuşmasından dolayı sürdüreceği örtülü iş birliği Rusya'ya karşı açıktan cephe almasını engellemiştir. Bunun yanında Hazar enerji havzasında ABD ve AB'nin etkisinin artmasının ciddi bir tehdit olarak algılanmasının da İran'ın politikalarını şekillendiren diğer bir faktör olduğu söylenebilir.

5.3) Diğer Güney Kafkasya Ülkeleri

Azerbaycan'ın Gürcistan'la ilişkileri enerji hatlarından dolayı samimi bir şekilde seyretmiştir. Ayrıca Türkiye ile Azerbaycan, aralarındaki ulaşımın Gürcistan üzerinden sağlanması nedeniyle bölgenin istikrarsızlaşmasından endişe duymuştur. Bu bölgede meydana gelebilecek herhangi bir karışıklık hem Türkiye hem de Azerbaycan için ekonomik anlamda sorun yaratabileceğinden dolayı söz konusu devletler Gürcistan'daki gelişmelere temkinli yaklaşmıştır. Öte yandan Dağlık Karabağ sorunu ile benzerlik taşıması endişesi ile denge politikası izlemiş olan Azerbaycan, Abhazya ve Güney Osetya'nın bağımsızlığını tanımamıştır. Bu açıdan Azerbaycan iç güvenliğini sürdürmek için çatışmanın tarafı olmaktan kaçınmıştır. Ayrıca Batılı devletlerin enerji güvenliğini sürdürmek için NATO, Azerbaycan'ın altyapısının korunmasını çıkarlarına uygun görmüştür.⁴⁴ Bu nedenle Azerbaycan'ın da Avrupa enerji güvenliğini tehdit edecek bir sorun yaşaması AB'nin sadece ekonomisini değil aynı zamanda siyasetini de olumsuz etkileyeceği değerlendirilmiştir. Azerbaycan'ın izlediği denge politikasının hem Batı ülkeleri ile bağlantılarını göz ardı etmeyen hem de en büyük komşusu olan Rusya ile ilişkilerinde gerginliğe yol açmayacak şekilde belirlendiği söylenebilir.⁴⁵

Ermenistan Cumhurbaşkanı Serj Sarkisyan, Abhazya ve Güney Osetya'nın yakın zamanda Ermenistan tarafından resmi şekilde bağımsız devletler olarak tanınmayacağını açıkça belirtirken, Abhazya ve Güney Osetya'da yaşayanların kendi kaderini tayin hakkını desteklediğini yinelemiştir.⁴⁶ Ayrıca Ermenistan'ın hemen hemen tüm ithalatı Rusya tarafından karşılandığı ve güzergahın Gürcistan üzerinden geçtiği düşünüldüğünde Ermenistan politikasının zorlukla inşa edildiği değerlendirilmiştir. Çünkü Ermenistan'ın en önemli sorunu üzerindeki Rus etkisinin büyüklüğü nedeniyle bağımsız olamayışıdır.⁴⁷ Bu etkiden uzaklaşmaya çalışırken dengeli bağımsızlık yerine ABD etkisine girmesinin sonuçları da Ermenistan için benzer olacaktır. Bu nedenle Ermenistan'ın bağımsız politikalar izleme ihtimali çok düşüktür.

⁴⁴ Chicky, "The Russian-Georgian War: Political and Military Implications for U.S. Policy", 3-8.

⁴⁵ Erkan, "2008 Rusya-Gürcistan Savaşının Bölgesel Etkileri", 45.

⁴⁶ Emil Danielyan, "Armenia Rules Out Abkhazia, South Ossetia Recognition" (04 Eylül 2008) <https://www.azatutyun.am/a/1597164.html>. (Erişim Tarihi: 14.10.2021).

⁴⁷ James Nixey, "The Long Goodbye: Waning Russian Influence in the South Caucasus and Central Asia." *Chatham House Briefing* (01.06.2012): 5.

6) Büyük Güçlerin Tepki ve Politikaları

Güney Kafkasya'da gerçekleşen 5 Gün Savaşı'na sadece bölge ülkelerinin değil aynı zamanda büyük güçlerin de tepkileri incelemeye değerdir. Büyük güçlerin her ne kadar bölgeye doğrudan coğrafi temasları olmasa da hepsinin bu meseleyle yakından ilgilendiği söylenebilir. Bu bağlamda bölgede çıkarları olduğu tespit edilen büyük güçlerden ABD, Çin ve AB ile kolektif güvenlik örgütü olan NATO'nun savaş dönemindeki tepki ve politikaları incelemeye değerdir.

6.1) ABD

NATO'nun 1990'ların sonundan itibaren genişlemesi Batı ile Rusya arasında yeniden soğuk rüzgarların esmesine neden olmuştur. Soğuk Savaş yıllarındaki çekişmelere yeniden şahit olunacağını ilk emareleri bu yıllarda görülmüştür. ABD'nin NATO vasıtasıyla Rusya'nın yakın çevresine yönelik hamleleri Rusya tarafından tehdit olarak algılanmıştır. Özellikle 11 Eylül 2001 saldırısından sonra bir zamanlar Sovyetlerin arka bahçesi olarak kabul ettiği Afganistan'a gerçekleştirdiği askeri müdahale Rusya'yı fazlasıyla tedirgin etmiştir. Soğuk Savaş'ın sona ermesinden sonra Rusya, Batı tarafından çevrenmesine karşı tepkisini 2000'lerin ortalarından itibaren göstermeye başlamıştır. 2003'te Gürcistan'da, 2004'te Ukrayna'da ve 2005'te Kırgızistan'da gerçekleşen "renkli devrimler" in arkasında Batılı güçlerin olduğu şüphesi bunda önemli rol oynamıştır. Ayrıca Karadeniz'deki güvenlik anlayışının yerini kuşatılmışlık hissine bırakması, yakın çevresini koruma konusunda Rusya'yı daha hassas davranmaya itmiştir. Diğer taraftan Karadeniz'e kıyısı olan NATO ülkelerinin sayısının artması ve Gürcistan'ın da NATO'ya üye olmaya çalışması, Rusya'nın Karadeniz'deki güvenlik anlayışının yerini kuşatılmışlık hissine bırakmasına neden olmuştur. Bütün bunlar da Rusya'yı yakın çevresini koruma konusunda daha hassas davranmaya itmiştir.⁴⁸

Gates, Rusya'nın ordularını Gürcistan'a iki sebeple soktuğunu ifade etmiştir. Bunlardan ilki Batıyla entegre olmaya çalışan Gürcistan'ı cezalandırmak, ikincisi ise yakın çevresindeki diğer devletlerden ABD ve NATO ile ve müttefikleriyle yakın ilişkiler kurmaya çalışanları uyarmaktır.⁴⁹ Gates'in de bu yorumundan anlaşılacağı üzere Rusya'nın müdahalesinin eski Sovyet devletlerine yönelik bir uyarı olduğunu söylemek mümkündür.⁵⁰ Öte yandan Rusya'nın Gürcistan savaşının başlatılmasına yönelik olarak kışkırtıldığı da savunulabilir. Saakaşvili'nin bazı söylemleri, düşünülen yeni boru hatları, ABD'nin Gürcistan'a yaptığı askeri yardımlar ve Gürcistan'ın savunma bütçesinin savaş öncesindeki üç yılda %1'lerden %9'lara kadar çıkarılması Rusya'yı yakın çevresinde rahatsız etmiştir.⁵¹

ABD, 1998 yılında Baltık ülkeleri ile 2008 yılında Gürcistan ile stratejik iş birliği anlaşmaları imzalamıştır. Gürcistan'ın NATO üyeliğini destekleyen ABD, bu ülkeye askeri

⁴⁸ Tekin Aycan Taşçı, "Türkiye-Rusya İlişkileri ve Üst Düzey İşbirliği Konseyi (ÜDİK)", *KARE* 8 (2020): 89-93.

⁴⁹ Steven L. Myers, "A NEW COLD WAR?", *New York Times Upfront* (September 2008): 6, <http://search.proquest.com/docview/207579974?accountid=41560>, (Erişim Tarihi: 09.09.2021).

⁵⁰ Robert V. Daniels, "How to Avoid a New Cold War." *The New Leader (Online)*, (Sep 2008): 9-11, 10, <http://search.proquest.com/docview/229081761?accountid=41560>, (Erişim Tarihi: 13.10.2021).

⁵¹ Stockholm International Peace Research Institute, "SIPRI Military Expenditure Database", http://www.sipri.org/research/armaments/milex/milex_database/milex_database, (Erişim Tarihi: 22.09.2021)

yardım maksadıyla eğitim ve donatım desteği verenler arasında baş sırada yer almaktadır. ABD'nin Gürcistan'a verdiği desteğe rağmen savaşın başlaması ve hızlı bir şekilde gelişmesi karşısında dönemin ABD Başkanı Bush, Rusya'nın saldırısının kabul edilemez olduğunu bildirmekle yetinmiştir. İki kutuplu düzenin hakim olduğu Soğuk Savaş döneminde sıkça görülen bir politikanın güncel bir versiyonu ile karşılaşıldığını değerlendiren ABD Dışişleri Bakanı Condoleezza Rice ise Rusya'nın izlediği yolun 1968 yılında yapılan Çekoslovakya saldırısı⁵² gibi olmayacağını açıklamıştır.⁵³ Rusya'yı bu ifadelerle eleştiren ABD aynı zamanda Gürcistan'ı kısıtlı bir şekilde de olsa desteklemiştir. Örneğin ABD Savunma Bakanlığı Sekreteri Robert M. Gates'in bildirdiğine göre ABD, kendi uçaklarıyla 2.000 Gürcü askerini Irak'tan Gürcistan'a taşımıştır.⁵⁴ Bu yapılan ise Rusya tarafından ABD'nin Gürcistan'a askeri destek verdiği şeklinde eleştirilmiştir. Bununla birlikte ABD, savaşın başlamasından sonra üç hafta boyunca insani yardım kapsamında Gürcistan'a 30 milyon dolarlık yardım yapmıştır.⁵⁵ Ayrıca Rusya ile gerçekleştirmeyi planladığı "Vigilant Eagle" tatbikatını iptal etmiştir. ABD bağımsızlığını ilan eden Abhazya ve Güney Osetya'nın bağımsızlığını tanımamıştır ve savaş süresince devamlı surette Gürcistan'ın toprak bütünlüğüne ve demokratikliğine atıf yapmıştır. Buna karşılık Rusya Başbakanı Vladimir Putin, 28 Ağustos 2008'de ABD'nin kendi ekonomik ve dış politika sorunlarını gizlemek ve başkanlık seçimine yön verebilmek için Gürcistan'daki olayları yönlendirdiğini ima etmiştir. ABD ise bu açıklamanın doğru olmadığını bildirmiştir.⁵⁶

Karşılıklı yapılan tüm açıklamalardan sonra Rusya'nın müdahalesine rağmen ABD, savaş süresince aktif bir rol oynamaktan kaçınmıştır. Sık sık basın demeçleri ile Rusya'nın askerini çekmesi ve *de facto* ülkeler kurmaya çalışmamasını dile getirmiştir. Nitekim Rusya'nın Güney Kafkasya'daki bu politikası ABD'yi hem enerji güvenliği hem de Batı'ya destek açısından olumsuz etkilemiştir. Bunun yanında bölgede meydana gelen olayların ekonomik yansımaları bir yana ABD'nin imajı üzerinde de olumsuz bir etki bıraktığı söylenebilir. Rusya'nın saldırısına belirgin şekilde yavaş tepki vermesi ABD'nin gücünün fiziksel sınırlarını göstermesi açısından dikkat çekici olmuştur.⁵⁷

6.2) AB

2003 yılı Aralık ayında belirlenen AB güvenlik stratejisi, Avrupa'da yeni bölünme çizgilerinden kaçınılması gerektiğinin altını çizmiş, doğudaki komşularıyla ilgili politik problemlere takılmak yerine, onlarla ekonomik ve politik paylaşımın getirilerini artırma yoluna gitmeyi öğütlemiştir. Aynı zamanda Avrupa'nın komşusu olabilecek bir bölge olan Güney Kafkasya'nın problemlerine daha güçlü ve aktif bir şekilde ilgi gösterme gereği

⁵² İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra SSCB, etki alanında kalan Doğu Avrupa ülkelerinde ideolojik açıdan kendine yakın yönetimleri iktidarda tutmak için gerektiğinde sert güç kullanmaktan çekinmemiştir. Çekoslovakya'ya yönelik sert müdahale de bu ülkenin Sovyet yanlısı rejiminin sürdürülmesi için yapılmıştır. Bkz. Cem Karadeli, "Soğuk Savaş'ın İlk Aşamasında Doğu Avrupa: Sosyalizm ve Başkaldırı", *Uluslararası Kriz ve Siyaset Araştırmaları Dergisi* 4/1 (Mayıs 2020): 43-73.

⁵³ Dept.of State Press Release August 13, 2008.

⁵⁴ "US Takes Georgian Troops Home from Iraq", (August 12, 2008), *Army Times*, <http://veteransforcommonsense.org/2008/08/12/us-takes-georgian-troops-home-from-iraq-2/>, (Erişim Tarihi: 29.12.2021).

⁵⁵ White House Pres Release, September 3, 2008

⁵⁶ Nichol, "Russia-Georgia Conflict in South Ossetia: Context and Implications for U.S. Interests", 11.

⁵⁷ Chicky, *Silkroadstudies.Org.*, "The Russian-Georgian War: Political and Military Implications for U.S. Policy", 4-14.

duyulmuştur.⁵⁸ Savaş sürecinde AB dönem başkanı olan Fransa Cumhurbaşkanı Nicolas Sarkozy nezdinde gerçekleştirilen ateşkes anlaşması mekik diplomasisi ile gerçekleştirilmiştir.⁵⁹ Anlaşmaya göre şu kararlar alınmıştır:

1. Anlaşmazlığın çözümü için güç kullanımına son verilmesi,
2. Tüm askerî harekâtların derhal sona erdirilmesi,
3. İnsani yardım ulaştırılması için serbest geçiş tanınması,
4. Gürcistan ordularının çatışmaların başladığı 8 Ağustos gününden önceki konumlarına dönmesi,
5. Rusya ordularının harekât başlamadan önceki pozisyonlarına geri dönmesi,
6. Güney Osetya ve Abhazyanın gelecekteki statüleri hakkında uluslararası görüşmelerin başlatılması.

Gürcistan'ın öncelikle vize muafiyeti daha sonra ise AB üyeliği konusunda beklenti içerisinde olmasından dolayı AB'nin savaş öncesinde ve sonrasında bu konuyu sürekli gündemde tutmaya çalıştığı ifade edilebilir. Bu bağlamda AB'nin 2008 yılından günümüze kadar vize muafiyeti ve üyelik konularında birçok siyasetçinin Gürcistan halkına ümit vaat ettiği ve bu vaatlerin de etkisiyle AB'nin savaş öncesinde daha çok kenarda durmayı, diğer uluslararası aktörleri desteklemeyi tercih ettiği ve savaş sırasında yalnızca mecbur kaldığında sorumluluk üstlenmeyi istediği tespit edilmiştir.⁶⁰ Üç Baltık ülkesinin ve Polonya'nın başkanlarının bir araya gelerek 9 Ağustos 2008'de AB ve NATO'ya Rusya'nın emperyalist politikalarına karşı durma çağrısı yapması AB içindeki orta ve küçük devletlerin tepkisini göstermesi açısından dikkat çekicidir.⁶¹ Aynı devletlerin 2014 Ukrayna Krizi'nde de benzer tepkileri verdiğini görmek mümkündür. Gelişmeler neticesinde bağımsızlığını ilan eden Abhazy ve Güney Osetya, AB ülkeleri tarafından tanınmamıştır.

Siyasi ilişkiler ve NATO ortaklığı çabaları bir yana AB'nin Gürcistan'ın güvenliğine ihtiyacının farklı bir boyutu daha vardır. Özellikle Nabucco hattının Hazar doğalgazını Avrupa'ya taşıyacak ve Rusya'ya bağımlılığı azaltacak bir proje olarak görülmesi Gürcistan'ın AB için önemini artırmaktadır. Gelecekte de akışı devam edebilecek sağlam bir kaynak olan Hazar'dan beslenen bu hattın tahmini kapasitesi 31 milyar metreküptür. 2008 Rusya-Gürcistan Savaşı göstermiştir ki AB, Güney Kafkasya bölgesi ile daha derin ve daha etkili ilişkiler geliştirmek zorundadır.⁶²

15 Ağustos 2008 günü ABD Dışişleri Bakanı Rice ile Gürcistan Devlet Başkanı Saakaşvili Tiflis'te basına açık bir görüşme yapmışlardır. Bu görüşmede Saakaşvili Batılı liderlerin yetersiz desteğini eleştiren bir içerikte açıklamalarda bulunmuştur.⁶³ 2009 yılı şubat ayında AB yüksek temsilcisi Javier Solona'nın açıklamaları da Saakaşvili'nin bu şikayetini doğrular nitelikteydi. Öyle ki Solona, AB'nin Rusya'nın bu hareketi karşısında

⁵⁸ Paul, "The EU and The South Caucasus: How far, how deep?", 90.

⁵⁹ *Gürcistan Krizi Değerlendirme Raporu*. Ankara: USAK Yayınları, 2008, 74.

⁶⁰ Paul, "The EU and The South Caucasus: How far, how deep?", 89-91.

⁶¹ Nichol, "Russia-Georgia Conflict in South Ossetia: Context and Implications for U.S. Interests", 13.

⁶² Tsereteli, "The Impact of the Russia-Georgia War on the South Caucasus Transportation Corridor", 21.

⁶³ Department of State Pres Release, August 15, 2008

gerekli mesajları iletmek ve kendi çıkarlarını savunmak için Rusya'ya yaptırım uygulamak yerine diyalog ve iş birliğini seçtiğini bildirmiştir.⁵⁰ Buna karşın şunu da belirtmekte fayda vardır ki Rusya-Gürcistan savaşının sona ermesinde asıl görevli olan BM, üzerine düşen görevi yerine getirememiştir. AB de çatışmayı engelleyememiş fakat onun sona erdirilmesinde etkin bir rol oynamıştır.⁶⁴ Hatta bu rolü, büyük güç olan ABD ve uluslararası toplumun yegâne kolektif güvenlik örgütü olan BM'den daha etkin ve hızlı bir şekilde yerine getirmiştir.

6.3) NATO

2008 Rusya-Gürcistan Savaşı'ndan önceki dönemde NATO'nun gündemi Afganistan, füze savunma sistemi, yeni üyelerin dahil edilmesi ve genişleme, Kosova, AKKA gibi konularla oldukça doluydu.⁶⁵ Biraz da bu nedenle savaş sürecinde Gürcistan ile yeterince derin ilişkiler içerisine giremediği söylenebilir. Ayrıca NATO, Gürcistan ile "Üyelik Eylem Planı" yerine "Bireysel Ortaklı Eylem Planı" yapmayı uygun görmüştür. Dönemin Gürcistan Devlet Başkanı Saakaşvili'nin 15 Ağustos 2008'deki konuşması bu açıdan önem arz etmektedir. Saakaşvili'ye göre NATO, sorunlu bölgelerinden dolayı Gürcistan'ı üyeliğe kabul etmedikçe sorun yaratmaya davet etmiş olacaktır.⁶⁶ Tıpkı ABD ve AB gibi savaş esnasında ve sonrasında Rusya'ya karşı yeterince etkili olamayan aktörlerden biri de NATO olmuştur.

14 Eylül 2008 tarihinde NATO Genel Sekreteri Hoop Scheffer, AB'yi Rusya'nın barış gözlemcilerinin sayısını savaş öncesi sayıya düşürmesi konusunda ısrarcı olmamakla eleştirmiştir. Karşılık olarak 18-19 Eylül 2008 tarihinde NATO dışişleri bakanları toplantıları sürerken Rusya Devlet Başkanı Medvedev, NATO'yu barışı garanti altına almak yerine Rusya-Gürcistan savaşını kışkırtmakla itham etmiştir.⁶⁷

AB ve NATO'nun doğuya doğru genişlemesini yakın çevresine müdahale olarak algılayan Rusya her fırsatta bu ihlali dile getirmiş ve bunun bölgedeki huzuru bozduğunu ileri sürmüştür. Medvedev bu yaklaşımından ötürü Batıyı suçlamıştır. Öyle ki zaten yukarıda belirtildiği şekilde; NATO'nun doğuya genişlemesine karşı tepkileri ve her fırsatta bunu dile getirmesi, Ukrayna ve Gürcistan'ın NATO'ya girme hedefleri karşısındaki tutumu ve yansıttığı siyasal baskı, Rusya'nın yakın çevresini koruma konusundaki ciddiyeti hakkında fikir vermektedir.⁶⁸

Rusya'nın bekasını sağlamak maksadıyla izlediği güvenlik politikalarında NATO'nun Soğuk Savaş sonrasındaki dönüşümü de etkili olmuştur. Tıpkı Varşova Pakti gibi Soğuk Savaş döneminin bir ürünü olan NATO, kuruluş felsefesi açısından kolektif savunma örgütüdür. Ancak Soğuk Savaş'ın sona ermesi ve Sovyetler Birliği'nin dağılmasıyla varlığını sürdürmek için yeni bir görev tanımlaması yapmıştır. Başlangıçta sadece kendi üyelerinin güvenliğini sağlamak için savunma maksatlı ve üyelerinin sınırları dahilinde görevli olan örgüt sorumlu olduğu alanın dışına çıkabilecek şekilde yeniden

⁶⁴ Süleyman Erkan, 2008 Rusya-Gürcistan Savaşı ve Uluslararası Toplum" *International Journal of Economic and Administrative Studies* Vol:17 (2016): 45.

⁶⁵ Chicky, "The Russian-Georgian War: Political and Military Implications for U.S. Policy", 2-5.

⁶⁶ Department of State Pres Release, August 15, 2008

⁶⁷ Nichol, "Russia-Georgia Conflict in South Ossetia: Context and Implications for U.S. Interests", 8.

⁶⁸ Julianne Smith, "The NATO-Russia Relationship: Defining Moment or Deja Vu?", *CSIS Project* (2008): 1.

tasarlanmıştır. BM'nin uluslararası toplumdaki en önemli görevi olan kolektif güvenlik misyonunu kendi üzerine almaya çalışan NATO'nun attığı adımlar ile büyük güçler arasında mutabakatla görev almaması örgütün ciddi bir çıkmazı olmuştur. Kolektif savunma örgütü olarak alan içinde kalması ve gelebilecek tehditlere karşı savunma şemsiyesi kurması yerine kolektif güvenlik örgütü gibi davranarak alan dışında sorumluluk almaya çalışan NATO stratejisinin daha uzun süre Rusya'nın yakın çevre politikası ile çatışacağı öngörülebilir.

6.4) Çin

Şangay İşbirliği Örgütü'nün 2008'de Duşanbe'de düzenlediği zirvede Rusya-Gürcistan Savaşı ve Güney Osetya'nın bağımsızlığı konuları gündeme gelmiştir. Sonuç bildirisinde Rusya'nın barışın sağlanması için bölgede iş birliğinin sürdürülmesinde alabileceği aktif role atıfta bulunulmuştur. Ayrıca Gürcistan'ın doğrudan eleştirilmemesine de özen gösterildiği dikkat çekmiştir.⁶⁹ Zirvede Rusya Devlet Başkanı Medvedev, Güney Osetya ve Abhazya'nın bağımsızlıklarının tanınması için üye ülkelerin devlet başkanları ile görüşmüştür fakat beklediği desteği bulamamıştır.⁷⁰

Genel olarak Şangay İş birliği Örgütü'ndeki en güçlü stratejik partneri olarak Rusya'nın safında yer alan Çin'in bu olayda Rusya'ya açık ve basına yansiyacak bir şekilde destek vermemiş olması dikkat çekicidir. Çin, gerek ağırlığını koyarak doğrudan süper güç görüntüsü çizmekten kaçınma çabasından dolayı gerekse kendi içinde Tayvan sorunu gibi bir problemi olduğu için bu konuda temkinli davranmıştır.⁷¹ Genel bağlamda Çin de diğer birçok devlet gibi dengeli bir siyaset izlemiştir.

Sonuç

2008 Rusya-Gürcistan Savaşı, Rusya'nın yakın çevresini korumak amacıyla sert güç dahil her türlü vasıtayı kullanmaktan imtina etmeyeceğini gösteren önemli bir gelişme olarak tarihe geçmiştir. Güney Kafkasya'da yaşanan bu gelişmeden birtakım çıkarımlarda bulunarak Rusya'nın önümüzdeki süreçte Doğu Avrupa veya Kuzey Kutbu gibi muhtemel çatışma alanlarında nasıl bir politika izleyebileceği öngörülebilir hale gelmiştir. Ayrıca NATO'nun alan dışı çıkarları ile Rusya'nın yakın çevre çıkarlarının çatıştığı bölgelerin istikrarsızlaşabileceği görülmektedir.

Türkiye'nin stratejik, askeri ve enerji güvenliği açısından ABD için, bağımsızlıkları ve ekonomik gelişmeleri açısından üç Güney Kafkas ülkesi için önemli bir jeopolitik aktör olduğu ileri sürülebilir. Bu nedenle öncüsü hangi büyük güç olursa olsun Kafkaslarda kurulacak her türlü ittifakta yönlendirici güce sahip bölge ülkelerinin başında Türkiye'nin geldiği söylenebilir. Aynı zamanda bölgesel güçlerden İran'ın da engelleyici veya takviye edici politikaları bölgenin istikrarında önemli bir etken olarak görülebilir.

⁶⁹ Fatih Özbay, ŞİÖ'nün Abhazya ve Güney Osetya Sınavı, http://www.bilgesam.com/tr/index.php?option=com_content&view=article&id=1793:oenuenabhazya-ve-guene-y-osetya-ile-snav&catid=176:analizler-rusya, 15.05.2012.) Aktaran Esmâ Özdaşlı, "Çin ve Rusya Federasyonu'nun Perspektifinden Şanghay İşbirliği Örgütü", *Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 4/6 (2012 Bahar): 115.

⁷⁰ Muhammet Yasir Timür, "1996- 2017 Yılları Arasında Şangay İşbirliği Örgütü ve Türkiye", (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Gelişim Üniversitesi, 2019), 5.

⁷¹ Bin Yu, "China Stil on-side with Russia", *Asia Times Online*, <http://www.atimes.com/atimes/China/J106Ad01.html>, (Erişim Tarihi: 29.9.2021).

Siyasi açıdan her devletin milli güç unsurlarıyla milli hedeflerinin birbiriyle uyumlu, dengeli ve gerçekçi olması gerektiğinin altı çizilmelidir. Gürcistan'ın milli güç unsurlarına dayanmayan politikalar gütmesi ve bunu büyük güçlerden birine karşı uygulamaya çalışmasının sürdürülebilir olmadığı görülmüştür. Stratejik seviyede kararlar alınırken kurulan ittifakların ve verilen sözlerin ne kadar sağlam olduğunu iyi analiz etmek ve ancak bu şekilde kritik adımlar atmak faydalı olacaktır.

Uluslararası meselelerde büyük güçlerin çıkarları karşılıklı olarak uyuşmasa bile birbirleriyle sıcak çatışmaya girmeyecekleri değerlendirilmiştir. Ancak çıkarlarını savunmak için gerekirse orta ve küçük güçleri kendi siyasetleri doğrultusunda yönlendirebilecekleri söylenebilir. Ayrıca büyük güçlerin kendi iç politikalarındaki hassasiyetleri gözetmeden dış politikada kendilerinden beklenen kritik adımları atmayabileceği göz önünde bulundurulmalıdır. Çin'in Güney Osetya ve Abhazy'a'nın tanınması konusunda çekimser kalmasının nedenlerinden birisinin de kendi iç meselelerine yansiyacak bir sorundan kaçınmaya çalışması olduğu söylenebilir.

Bu araştırmanın sonucunda incelemeye değer iki tartışma konusu ön plana çıkmıştır. Birincisi, dünyanın çok kutuplu sisteme dönüşümünde kırılma noktalarının hangi bölgeler olabileceği konusu, diğeri ise Çin ve Rusya'nın çok kutuplu sistemde büyük güç sorumluluklarını yerine getirme istek ve potansiyeli konusudur.

Beyanname:

- 1. Etik Kurul İzni:** Etik Kurul İzni gerekmemektedir.
- 2. Katkı Oranı Beyanı:** Yazar, makaleye başkasının katkıda bulunmadığını beyan etmektedir.
- 3. Çıkar Çatışması Beyanı:** Yazar, herhangi bir çıkar çatışması olmadığını beyan etmektedir.

Declarations:

- 1. Ethics approval:** Not applicable.
- 2. Author contribution:** The author declares no one has contributed to the article.
- 3. Competing interests:** The author declares no competing interests.

KAYNAKÇA

Rus Belgeleri

Bingöl, Oktay. "21. Yüzyılda Caydırma Teorisi ve Pratiğinin Değişimi." *Uluslararası Kriz ve Siyaset Araştırmaları Dergisi* 5 (2021): 13-50.

Chicky, John E. "The Russian-Georgian War: Political and Military Implications for U.S. Policy." *Silkroadstudies.Org*.

<http://www.silkroadstudies.org/new/docs/Silkroadpapers/0902Chicky.pdf>
(Erişim Tarihi:05.11.2021).

- Civil.ge Daily News Online, "State Minister Testifies Before War Commission", 10.11.2008, <http://www.civil.ge/eng/article.php?id=19842>, (Erişim Tarihi: 10.11.2021).
- Cottrill, Yancy. "The Ruckus in the Caucasus: A Case Against Mikheil Saakashvili for Crimes Against Humanity in the August War." *Social Science Research Network* 14 (2011): 225-246.
- Daniels, Robert V. "How to Avoid a New Cold War." *The New Leader* (Online) (Sep 2008): 9-11 <http://search.proquest.com/docview/229081761?accountid=41560>, (Erişim Tarihi: 13.10.2021).
- Danielyan, Emil. "Armenia Rules Out Abkhazia, South Ossetia Recognition" (04 Eylül 2008) <https://www.azatutyun.am/a/1597164.html>. (Erişim Tarihi: 14.10.2021).
- Demir, Sertif. "Avrupa Güvenlik Mimarisinin Tarihsel Gelişimi ve Türkiye'nin Bu Güvenlik Mimarisindeki Yeri." *Güvenlik Stratejileri Dergisi* 5 (2009): 9-50.
- Diesen, Glenn. *EU and NATO Relations with Russia: After the Collapse of the Soviet Union*. Abingdon: Routledge, 2016.
- Erkan, Süleyman. "2008 Rusya-Gürcistan Savaşı ve Uluslararası Toplum." *International Journal of Economic and Administrative Studies* 17 (2016): 1-24.
- Erkan, Süleyman. "2008 Rusya-Gürcistan Savaşının Bölgesel Etkileri." *Eurasian Academy of Sciences Social Sciences Journal* 4 (2015): 36-48.
- Erkan, Süleyman. "Güney Osetya Sorunu ve 2008 Rusya-Gürcistan Savaşı." *International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic* 10/13 (Fall 2015): 71-92.
- Ertaş, Uğur. "Güney Osetya Raporu." *TUİC akademi* (25 Kasım 2009). <https://www.tuicakademi.org/guney-osetya-raporu> (Erişim Tarihi: 29.12.2021)
- Gürcistan Krizi Değerlendirme Raporu*. Ankara: USAK Yayınları, 2008.
- Hamilton, Robert E. "August 2008 and Everything After." *Foreign Policy Research Institute* (October 2018): 5-35.
- Hyde-Price, Adrian. *European Security in the Twenty-First Century - The Challenge of Multipolarity*, Routledge. New York: Francis & Tylor Group, 2006.
- Karadeli, Cem. "Soğuk Savaş'ın İlk Aşamasında Doğu Avrupa: Sosyalizm ve Başkaldırı." *Uluslararası Kriz ve Siyaset Araştırmaları Dergisi* 4/1 (Mayıs 2020): 43-73.
- King, Charles. "The Five Day War- Managing Moscow after the Georgia Crisis." *Foreign Affairs* 87/6 (Nov. 2008): 2-11.
- Kissinger, Henry. *Diplomasi*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 12. Basım, 2014.
- Marsili, Marco. "The Birth of a (Fake?) Nation at the Aftermath of the Decomposition of USSR. The Unsolved Issue of Post-Soviet 'Frozen Conflicts'." *Proelium* 10 (2016): 161-178.
- Matsuzato, Kimitaka. "The Five-Day War and Transnational Politics – A Semiospace Spanning the Borders between Georgia, Russia, and Ossetia." *Demokratizatsiya* 17 (2009): 228-250.

- Muzalevsky, Roman. "The Russian-Georgian War: Implications For the UN and Collective Security." *OAKA* 4/7 (2009): 29-43.
- Myers, Steven L. "A NEW COLD WAR?" *New York Times Upfront* (September 2008) <http://search.proquest.com/docview/207579974?accountid=41560> (Erişim Tarihi: 09.09.2021).
- Nichol, Jim. "Russia-Georgia Conflict in South Ossetia: Context and Implications for U.S. Interests." *CRS Report for Congress* (13 Ağustos 2008): 1-20.
- Nixey, James. "The Long Goodbye: Waning Russian Influence in the South Caucasus and Central Asia." *Chatham House Briefing* (01.06.2012): 1-16.
- Origins – Current Events in Historical Perspective "2008 South Ossetia War" Ohio State University <http://origins.osu.edu/sites/origins.osu.edu/files/2-2-map286.png> (Erişim Tarihi: 09.10.2021).
- Özdaşlı, Esmâ. "Çin ve Rusya Federasyonu'nun Perspektifinden Şanghay İşbirliği Örgütü." *Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 4/6 (2012 Bahar): 108-122.
- Özer, Sanem. "Bağımsızlık Sonrası Gürcistan-Avrupa Birliği İlişkileri." *Uluslararası İlişkiler* 4/15 (Güz 2007): 109-148.
- Özsağlam, Muhittin Tolga. "Sınırlı Tanınan Abhazya Cumhuriyeti ve Rusya'nın Abhazya'daki Rolü." *Kafkasya Çalışmaları - Sosyal Bilimler Dergisi* 6/11, (Kasım 2020): 1-21.
- Paul, Amanda. "The EU and The South Caucasus: How far, how deep?." *Caspian Report Spring* (2013): 89-95.
- Polat, Doğan Şafak. "Kafkasya'da Türkiye, Azerbaycan ve Gürcistan İttifakının Bölgesel Güvenliğe Etkileri." *İstanbul Gelişim Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 6/2, (Ekim 2019): 248-265.
- Polat, Doğan Şafak. "Kafkasya'da Türkiye, Azerbaycan ve Gürcistan İttifakının Bölgesel Güvenliğe Etkileri." *İstanbul Gelişim Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 6/2 (Ekim 2019): 248-265.
- Rolofs, Oliver. "A Breeze of Cold War", *Munich Conference on Security Policy* (February 2007) <https://www.securityconference.de/en/about/munich-moments/a-breeze-of-cold-war/> (Erişim Tarihi: 03.08.2021).
- Smith, Julianne. "The NATO-Russia Relationship: Defining Moment or Deja Vu?." *CSIS Project* (2008): 1-16.
- Stockholm International Peace Research Institute "SIPRI Military Expenditure Database", http://www.sipri.org/research/armaments/milex/milex_database/ (Erişim Tarihi: 22.09.2021).
- Taşcı, Tekin Aycan. "Türkiye-Rusya İlişkileri ve Üst Düzey İşbirliği Konseyi (ÜDİK)." *KARE* (2020): 81-128.
- Tellal, Erel. "Zümrüdüanka: Rusya Federasyonu'nun Dış Politikası." *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi* 65 (2010): 189-236.

- Timür, Muhammet Yasir. "1996- 2017 Yılları Arasında Şangay İşbirliği Örgütü ve Türkiye." (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Gelişim Üniversitesi, 2019).
- Traynor, Ian ve Black, Ian. "Georgian conflict leaves west reeling and Russia walking tall." *The Guardian* (12.08.2008).
- Tsreteli, Mamuka. "The Impact of the Russia-Georgia War on the South Caucasus Transportation Corridor." *Jamestown Global Research and Analysis* (March 3, 2009): 1-32.
- Tsurtsunia, Zaza. "Gürcistan'da Rus "Yumuşak Gücü" Tarihi (XIXXX. Yüzyıl)." *Türkiye Rusya Araştırmaları Dergisi* 3 (2020): 94-115.
- US Department of State Archive, Department of State Press Release, (August 13, 2008) <https://2001-2009.state.gov/r/pa/prs/ps/2008/index.htm> (Erişim Tarihi: 20.10.2021).
- US Department of State Archive, Department of State Press Release (August 15, 2008) <https://2001-2009.state.gov/r/pa/prs/ps/2008/index.htm> (Erişim Tarihi: 20.10.2021).
- "US Takes Georgian Troops Home from Iraq" *Army Times* (August 12, 2008) <http://veteransforcommonsense.org/2008/08/12/us-takes-georgian-troops-home-from-iraq-2/>, (Erişim Tarihi: 29.12.2021).
- White House Press Release (September 3, 2008).
- Yalçınkaya, Haldun. *Savaş – Uluslararası İlişkilerde Güç Kullanımı*. İstanbul: İmge Kitabevi, Ocak 2008.
- Yu, Bin. "China Stil on-side with Russia" *Asia Times Online*, <http://www.atimes.com/atimes/China/JI06Ad01.html>, (Erişim Tarihi: 29.9.2021).

PUTİN DÖNEMİ RUSYA-TÜRKİYE İLİŞKİLERİNDE ENERJİNİN ROLÜ

 Faruk Ömer DAĞLI^a

Öz

Bu çalışma, Rus lideri Vladimir Putin'in devlet başkanlığı döneminde Rusya- Türkiye ilişkilerini ve bu ilişkilerde enerjinin sahip olduğu rolü tartışmaktadır. Rusya, Putin'in devlet başkanı olmasıyla birlikte pragmatist ve çok boyutlu bir politika izlemiştir. Putin, Rusya'yı yeniden süper güç haline getirmek için uluslararası sistemde meydana gelen olaylarda daha aktif bir şekilde yer almıştır. Türkiye de Putin'in ilişkilerini kuvvetlendirmek istediği ülkelerden biri olmuştur. Bu süreçte Amerika Birleşik Devletleri'nin Irak'a müdahalesi sonrasında Türkiye'nin 1 Mart tezkeresine onay vermemesi ve 2008 yılındaki Gürcistan Savaşı'ndaki tutumu gibi unsurlar, Rusya'yı Türkiye'ye yakınlaştırarak birçok alanda ilişkilerin artmasını sağlamıştır. 2010'da patlak veren Arap Baharı ile birlikte iki ülke arasında görüş ayrılıkları başlamıştır. Özellikle Suriye'deki iç savaş sürecinde iki ülke farklı politikalar izleyerek uçak krizi gibi çok ciddi olaylarda karşı karşıya gelmişlerdir. İki ülke ilişkilerinde aksama yaşanmayan en önemli alan ise enerji olmuştur. Rusya, sahip olduğu enerji kaynakları sayesinde uluslararası sistemde hem ekonomik hem de siyasi açıdan önemli bir aktör haline gelmekte ve enerji kaynağı sattığı ülkelerle ilişkilerinde de enerji kozunu kullanmaktadır. Türkiye de Rusya'nın enerji kaynakları bağlamında ilişki kurduğu önemli ülkelerden biridir. Türkiye, enerji kaynaklarının dünya piyasalarına özellikle boru hatlarıyla ulaştırılmasında önemli bir role sahiptir. Bu nedenle Rusya, enerji bağlamında Türkiye'yi kendine bağımlı hale getirmiştir. Türkiye, Rus doğal gazının Avrupa'ya gönderilmesinde önemli bir geçiş noktası olması nedeniyle enerji konusunda iki ülke her geçen yıl ilişkilerini güçlendirmişler. Diğer alanlarda yaşanan krizler iki ülkenin enerji alanındaki ilişkilerine zarar vermemiştir. Literatür taraması yöntemiyle hazırlanan bu çalışmada her geçen yıl Türkiye'nin Rusya'ya enerji kaynakları bakımından bağımlı hale geldiği sonucuna ulaşılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Rusya ve Türkiye, Vladimir Putin, enerji kaynakları, doğal gaz, Mavi Akım, Türk Akımı.

THE ROLE OF ENERGY IN RUSSIA-TURKEY RELATIONS DURING THE PERIOD OF PUTIN

Abstract

This study discusses Russia-Turkey relations and the role of energy in these relations during Russian leader Vladimir Putin's presidency. Russia followed a pragmatist and multi-

^a Yüksek Lisans öğrencisi, Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Uluslararası İlişkiler Anabilim Dalı, Konya/Türkiye, faruk.dagli@lisansustu.selcuk.edu.tr

dimensional policy, with Putin as head of state. To ensure Russia's return to its super-power level, Putin has given importance to Russia's effective involvement in many cases affecting the international system. In this policy, Turkey has been one of the countries in which Putin wants to develop relations. Following the United States' intervention in Iraq, elements such as Turkey's refusal to approve the 1 March thesis and Turkey's stance in the 2008 Battle of Georgia have brought Russia closer to Turkey, increasing relations between the two countries in many areas. The conflict between the two countries began with the Arab Spring, which broke out in 2010. In particular, during the civil war process in Syria, the two countries followed different policies and faced serious incidents such as the airplane crisis. The most important area that has not been disrupted in the relations of the two countries has been energy. Russia has become an important actor in the international system, both economically and politically, with the power of its energy sources, and has used energy leverage in its relations with countries where it sells energy resources. Turkey is also one of the key countries in which Russia has a relationship in the context of energy sources. Turkey has an important role in the delivery of energy resources to the world markets, especially through pipelines. For this reason, Russia has made Turkey dependent on itself in the context of energy. Turkey has strengthened its relations with the two countries on energy, as it is an important transit point for Russian natural gas to Europe. Crises in other areas have not damaged the relations of the two countries in the energy field. In this study prepared by the method of literature screening, it was concluded that Turkey became dependent on Russia in terms of energy sources each year.

Keywords: Russia and Turkey, Vladimir Putin, energy sources, natural gas, Blue Current, Turkish Stream.

РОЛЬ ЭНЕРГЕТИКИ В РОССИЙСКО-ТУРЕЦКИХ ОТНОШЕНИЯХ В ПЕРИОД ПРАВЛЕНИЯ В.В. ПУТИНА

Аннотация

Исследование посвящено современным российско-турецким отношениям и роли энергетики в этих отношениях во время президентства российского лидера Владимира Путина. Во главе с президентом В.В. Путиным Россия проводит прагматичную и многостороннюю политику. Более активное участие России в международных событиях последних лет призвано вернуть ей статус сверхдержавы. В этом отношении Турция стала одной из стран, с которыми В.В. Путин хочет укрепить отношения. Такие эпизоды, как отказ Турции утвердить тезис 1 марта после вмешательства Соединенных Штатов Америки в Ирак и ее позиция в российско-грузинском вооруженном конфликте в 2008 году, сблизили Россию с Турцией, улучшив отношения во многих областях. Их ухудшение началось с “арабской весны”, разразившейся в 2010 году. В частности, во время гражданской войны в Сирии две страны придерживались разной политики, что нашло выражение в нескольких инцидентах, таких как “авиационный кризис”. Тем не менее важной областью, в которой отношения не были разорваны, стала энергетика. Благодаря многочисленности своих энергоресурсов Россия стала важным игроком в международной системе, как в экономическом, так и в политическом плане, и использует энергетический вопрос в своих отношениях со странами, которым продает

энергоресурсы. Турция также является одной из ключевых стран, с которыми Россия поддерживает отношения в энергетике. Турция играет важную роль в доставке энергоресурсов на мировые рынки, особенно по трубопроводам. По этой причине Россия поставила Турцию в энергетическую зависимость от себя. Турция укрепила свои отношения с Россией в сфере энергетике, поскольку является выгодным и удобным транзитным путем для российского природного газа в Европу. Кризисы в других сферах не повредили отношениям двух стран в энергетической сфере. В данном исследовании, подготовленном на основании комплексного анализа современной литературы, делается вывод, что на протяжении рассматриваемого периода Турция с каждым годом становилась все более зависимой от России в отношении энергетике.

Anahtar kelimeler: Россия и Турция, Владимир Путин, источники энергии, природный газ, Голубой поток, Турецкий поток.

Giriş

Tarihin her döneminde, uluslararası sistemin önemli aktörlerinden birisi olmayı başaran Rusya, Soğuk Savaş'tan günümüze kadarki süreçte de önemli bir aktör olmayı sahip olduğu enerji kaynakları sayesinde sağlamıştır. Rusya'nın dünyadaki doğal gaz rezervlerinin yaklaşık üçte birine sahip olması, ekonomik ve siyasi açıdan uluslararası sistemde hegemonya kurmasında yardımcı olan en önemli faktör olmuştur. Rusya, dünyadaki en önemli doğal gaz ihracatçılarından birisi olması sebebiyle, enerji konusunda pek çok ülkeyi kendine bağımlı hâle getirmiştir. Rusya'ya enerji bağlamında bağımlı olan ülkelerden bir de şüphesiz Türkiye'dir. Dünyadaki doğal gaz rezervlerinin %71,8'i, petrol rezervlerinin ise %72,7'si¹ Türkiye'ye yakın coğrafyalarda bulunmasına rağmen Türkiye, sahip olduğu birincil enerji rezervleri bakımından fakir bir ülkedir. Enerji konusunda Türkiye, bölge ülkelerine bağımlı olsa da enerji kaynaklarının diğer ülkelere gönderilmesinde önemli bir işleve sahiptir.

Rusya-Türkiye enerji ilişkilerinde karşılıklı bağımlılık söz konusu olsa da bu ilişkileri asimetric karşılıklı bağımlılık üzerinden okumak daha doğrudur. Türkiye, enerji ihtiyacı bakımından Rusya'ya bağımlıyken, Rusya da enerji kaynaklarının enerji hatları üzerinden diğer ülkelere gönderilmesinde Türkiye'ye bağımlıdır. Türkiye, enerji ihtiyacının büyük bir bölümünü Rusya pazarından tedarik etmesi nedeniyle Rusya-Türkiye enerji ilişkilerinde asimetric karşılıklı bağımlılık ön plana çıkmıştır.

Bu çalışma, özellikle Vladimir Putin'in Rusya devlet başkanı olması sonrasında Rusya'nın Türkiye'yle ilişkilerini enerji konusu üzerinden incelemektedir. Putin, iktidarı ele almasıyla birlikte çok boyutlu politikalar izlemiştir. Rusya'nın sahip olduğu enerji kaynakları üzerinden hem ülke ekonomisini şahlandırmaya hem de enerji talebinde bulunan ülkeleri Rusya'ya bağımlı hâle getirmeye yönelik politikalar izlemiştir. Enerji kaynaklarının diğer ülkelere iletilmesi adına önemli bir konumda yer alan Türkiye de Putin'in ilişkileri güçlendirmek istediği ülkelere biri olmuştur. Rusya-Türkiye enerji

¹ Yunus Furuncu ve Zafer Akbaş, "Neoliberal Teori Ekseninde Küreselleşmenin Türkiye'nin Enerji Politikaları Üzerindeki Etkileri: Enerji Ticareti Boyutu," *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi* 18/72 (2019): 1732.

ilişkilerinde doğal gaz ön plana çıkmıştır. İkili ilişkiler, daha çok doğal gaz boru hattı anlaşmaları çerçevesinde yürütülmüştür.

Çalışmanın birinci bölümünde 2000'lerle birlikte başlayan Putin'in başkanlık döneminde uluslararası sisteme bağlı olarak gelişen olaylar üzerinden Rusya ve Türkiye ilişkileri incelenmiştir. Çalışmanın ikinci bölümünde ise Rusya ve Türkiye ilişkileri enerji bağlamında tartışılmıştır.

1) Putin Döneminde Rusya-Türkiye İlişkileri

20. yüzyılla birlikte Vladimir Putin, Rusya Federasyonu'nun devlet başkanı olurken, Recep Tayyip Erdoğan da Türkiye Cumhuriyeti Başbakanı olmuş ve Rusya-Türkiye ilişkilerinde yeni bir dönem başlamıştır. 2001'de iki ülke Dışişleri Bakanlarının imzalamış oldukları Avrasya İşbirliği Eylem Planı, ilişkilerin ekonomik açıdan ciddi boyutlara ulaşmasının önünü açarken² bu anlaşma, iki ulus arasındaki tarihsel ön yargıların ve güvensizliğin bir nebze kırılmasını da sağlamıştır. Bu süreçte, uluslararası arenada meydana gelen gelişmeler, Rusya-Türkiye ilişkilerinin de seyrini belirlemiştir. Özellikle 11 Eylül saldırıları sonrasında Rusya ve Amerika Birleşik Devletleri'nin (ABD) yakınlaşmasıyla birlikte Türkiye de Rusya'yla Avrasya coğrafyasında iş birliğini artırma fırsatı bulmuştur.

2002'de Adalet ve Kalkınma Partisi'nin (AKP) iktidara gelmesiyle birlikte, Türkiye'nin dış politikasında yeni stratejiler geliştirmesi; Rus lideri Putin'in de dış politikada çok boyutluluğa önem vermesi, iki ülke ilişkilerinin üst seviyelere çıkmasını sağlayan temel argümanlar olmuştur. Rusya, çok yönlü bir siyaset benimseyerek eski Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği (SSCB) ülkeleri ve komşularla ilişkileri geliştirme stratejisi içine girmiştir. Türkiye ise özellikle Ahmet Davutoğlu'nun dış politikada söz sahibi olmasıyla "komşularla sıfır sorun" politikasını benimsemiştir. Davutoğlu, dış politikayı şekillendirmek adına güvenlik ve özgürlük arasında kurulacak olan ilişki, komşularla sıfır sorun, çok kulvara sahip çok boyutlu bir dış politika ve yeni bir diplomatik üslup ve ritmik diplomasiye geçiş gibi ilkelerin gerekliliğine vurgu yapmıştır.³ Türkiye'nin Rusya Federasyonu ile ilişkilerinde, rekabet yerine iş birliğine önem vereceği maddesinin AKP programında da kendine yer bulması, Türkiye-Rusya yakınlaşmasını anlatan önemli faktörlerden birisidir.⁴

1. 1) İlişkilerde Artan Diyalog Dönemi (2000-2010)

Türkiye'de AKP'nin iktidara gelmesinin ertesinde Rusya-Türkiye ilişkilerini etkileyen en önemli gelişmelerden ilki, 1 Mart 2003 tezkeresinin Türkiye Büyük Millet Meclisi (TBMM) tarafından reddi olmuştur. Türkiye, yapmış olduğu ret sayesinde Rusya'nın gözünde bağımsız bir aktör olarak algılanmaya başlarken, daha önceki süreçte Rusya tarafından Türkiye'ye yöneltilen ABD'nin klasik müttefiki algısı da geri plana atılmaya başlanmıştır. Türkiye'nin kendi çıkarları konusunda gerektiğinde irade koyup

² Vefa Kurban ve Hatem Cabbarlı, "Türkiye-Rusya İlişkileri ve Uçak Krizinin Türk-Rus Kamuoyuna Yansımaları," *Ege Strateji Araştırma Dergisi* 10/2 (2019): 107.

³ Ahmet Davutoğlu, "Türkiye Merkez Ülke Olmalı," (2004), Erişim Tarihi: 19.08.2021, <http://www.radikal.com.tr/yorum/turkiye-merkez-ulke-olmali-702116/>

⁴ Fatih Özbay, "Soğuk Savaş Sonrası Türkiye-Rusya İlişkileri: 1992-2010," *Bilge Strateji* 2/4 (2011): 41.

bağımsız karar alabilen aktör olarak algılanması da güç kazanmıştır. Bu gelişmeyle birlikte Rusya, Türkiye'nin Avrupa Birliği (AB) üyeliğini desteklerken Türkiye de Rusya'nın Dünya Ticaret Örgütü üyeliğini ve İslam Konferansı Örgütü'ne gözlemci olarak katılmasını desteklemiştir.⁵

2000'lerle birlikte ABD, Karadeniz'e askerî gücünü yerleştirme söylemleri içine girerek Bulgaristan ve Gürcistan gibi Karadeniz'e kıyısı olan devletlerden destek almıştır. Bu konuda Rusya'nın gözü, NATO üyesi olan Türkiye'nin nasıl bir politika izleyeceğinde olmuştur. Türkiye, Montrö Boğazlar Sözleşmesi'ne sadık kalacağını açıklayarak ABD'ye bu konuda destek vermemiştir. Tarih boyunca Türkiye ve Rusya'yı sürekli olarak karşı karşıya getiren Karadeniz ve Boğazlar konusunda iki ülkenin aynı tarafta yer alması, ilişkilerde güven duygusunu artırmıştır.⁶

İlişkilerin gelişimine katkı sunacak bir diğer gelişme, 2008'de meydana gelen Gürcistan-Rusya Savaşı olmuştur. Bu savaşın Türk-Rus ilişkilerine etkisine bakıldığında, savaş sürecinde Türkiye'nin onarıcı bir tavır içine girmesi, barış için çabalaması, Montrö'ye aykırı davranmaması ve Kafkas İstikrar ve İş birliği Paketi⁷ önerisini sunması, Rusya tarafından olumlu karşılanan adımlar olmuştur. Savaş boyunca çatışmanın Karadeniz bölgesinde sınırlandırılmasına yönelik siyaset güden Türkiye, çatışmanın büyüyerek küresel bir boyut kazanmasını önleyici politikalar izlemiş, sorunun bölge ülkeleri arasında çözülmesi gerektiğini sürekli vurgulamıştır. Bu savaş boyunca Türkiye'nin yapıcı ve barışçıl bir politika izlediğinin göstergesi olarak NATO üyesi olduğu hâlde NATO ve ABD'ye ait askerî gemilerin Boğazlardan geçişi hususunda Montrö Antlaşması'na sadık kalması en somut örnektir. Türkiye'nin NATO üyesi olduğu hâlde ABD'ye yönelik bu tavır, Rusya tarafından büyük takdir toplamış ve sonrası yıllar için de ikili ilişkilerde güven ortamının oluşmasına katkı sunmuştur. Yine bu süreçte, Türkiye'de yapılması planlanan ilk nükleer santrale Rusya destek vermiş, üstelik ihaleye en yüksek teklif de yine bir Rus firması tarafından verilmiştir. İhaleyi Rus Rosatom şirketi kazanmış ve 2010'da Akkuyu Nükleer Güç Santralini kurulumu için anlaşma imzalanmıştır.⁸

1. 2) İlişkilerde Görüş Ayrılıkları

1. 2. 1) Suriye Krizi

Halklar tarafından baskıcı otoriter rejimlere yönelik başlatılan protestolar, Arap dünyasının 2010'un sonundan itibaren bir dönüşüm içine girmesinin ve dönüşümün hâlen bazı ülkelerde kriz olarak devam etmesinin başlangıç noktasını oluşturmuştur. Bu halk protestoları neticesinde bazı ülkelerde (Tunus, Libya, Yemen Mısır vd.) yönetimler değişirken, yönetimin değişmediği bazı ülkeler reform hareketleri içine girmiştir. Suriye gibi birkaç ülke ise halkın isteklerine kulaklarını tıkamış ve gösterilere karşı şiddetle

⁵ Özbay, "Soğuk Savaş," 57-58.

⁶ Fatih Özbay, "Türkiye-Rusya İlişkilerinde İşbirliği ve Rekabet, 1992-2012," Atilla Sandıklı ve Erdem Kaya (Ed.) *Bölgesel Sorunlar ve Türkiye* (İstanbul: BİLGESAM Yayınları, 2013), 369-370.

⁷ Kafkaslardaki sorunların bu bölgede bulunan 5 ülke tarafından diplomasi yoluyla çözülmesini öngören bu Pakt teklifi, Başbakan Recep Tayyip Erdoğan tarafından yapılmıştır.

⁸ Özbay, "Soğuk Savaş," 45.

cevap verme yolunu seçmiştir.⁹

Rusya ve Türkiye arasında fikir ayrılıklarının yaşanacağı Suriye’de halk, mevcut rejimin “olağanüstü hâl” uygulaması nedeniyle yürütülen yolsuzluk, gelir dağılımı dengesizliği ve birçok alanda kısıtlamalar gibi nedenlerden dolayı ve bölgedeki diğer ülkelerde yaşanan halk hareketlerinden aldıkları cesaretle protestolara başlamıştır.¹⁰ Tunus ve Mısır gibi ülkelerde sürecin olumlu yönde ilerlemesinin aksine, Suriye’de iktidarı elinde bulunduran Beşar Esad, halk protestoları karşısında direnç göstermiş ve ortaya büyük bir kriz çıkmıştır. Suriye, İran’ın Arap dünyasındaki tek müttefiki olması, Rusya’nın Akdeniz’deki tek askerî üssünün bulunduğu coğrafya olması ve Türkiye’nin de en büyük kara sınırına sahip olduğu ülke olması gibi nedenlerden ötürü, krizle birlikte çok önemli bir mevki hâline gelmiştir.

Beşar Esad rejimi, silahlı isyana dönüşen halk hareketlerine karşı şiddete başvurarak birçok yerleşim yerini bombalamıştır. Saldırlardan kaçan milyonlarca sivil, ülkesini terk etmek zorunda kalmıştır. Bunun neticesinde ortaya çıkan mülteci hareketi ise öncelikle Türkiye olmak üzere birçok ülkeyi ilgilendiren bir mülteci krizine dönüşmüştür.¹¹ Esad rejiminin acımasızca yaptığı şiddet eylemleri neticesinde Özgür Suriye Ordusu (ÖSO) gibi muhalif kanadı oluşturan birçok yapı ortaya çıkmış ve kriz, iç savaşa dönüşmüştür. Türkiye, Suriye’de patlak veren bu krize karşı, Libya’da yaşadığı çelişkili politikayı tekrardan yaşamamak adına ilk olarak “bekle-gör” politikası izlemiştir. NATO’nun Libya’ya müdahalesi öncesinde Libya ile iyi ilişkilere sahip olan Türkiye, koalisyon güçleri tarafından Libya’ya müdahale konusunun gündeme gelmesini eleştirmiş, olası müdahaleye karşı çıkacağını belirtmiştir. Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyi’nin (BMGK) Libya’ya müdahale konusuna onay vermesiyle birlikte Türkiye’nin direnci kırılmış ve Türkiye, NATO’nun Libya’daki operasyonlarına onay vermek durumunda kalmıştır.¹² Esad’ın Türkiye’nin taleplerinin aksi yönünde hareket etmesi ve 2012’de Esad rejimi tarafından atılan bir bombanın Akçakale’de 5 sivilin ölümüyle sonuçlanması gibi nedenlerden sonra, Suriye’de uyguladığı bekle-gör politikasından bir sonuç alamayacağını farkına varan Türkiye, Suriye politikasını sertleştirmeye başlamıştır. Türkiye, Suriye’de krizin başından itibaren Suriye’nin toprak bütünlüğü korunarak, mevcut yönetimin yapacağı reform hareketleri doğrultusunda demokratik bir sistemin oluşturulması gerektiği yönündeki politikasını, “Esad rejiminin gitmesi” yönüne kaydırmıştır.¹³

Rusya’nın Suriye’de krizin başında ve devamındaki politikasına bakacak olursak, Türkiye ile çıkar ve görüş ayrılığı içinde olduğunu görebiliriz. Rusya, Arap dünyasında meydana gelen halk hareketlerine en başından itibaren ihtiyatla yaklaşarak statükonun devamını savunurken, birçok Arap ülkesinde meydana gelen yönetim değişikliklerini ise

⁹ Atilla Sandıklı ve Ali Semin, “Bütün Boyutlarıyla Suriye Krizi ve Türkiye,” Atilla Sandıklı ve Erdem Kaya (Ed.), *Orta Doğu’da Değişim ve Türkiye* (İstanbul: BİLGESAM Yayınları, 2014), 193.

¹⁰ Hüseyin Yeltin ve Kübra Işık, “Rekabetten İşbirliğine Giden Süreçte Türkiye-Rusya İlişkilerinde Bir Test: Suriye Krizi,” *Uluslararası Politik Araştırmalar Dergisi* 3/3 (2017): 42-43.

¹¹ Sandıklı ve Semin, “Bütün Boyutlarıyla,” 198.

¹² Abdulgani Bozkurt, “Türkiye’nin Libya Olaylarında İzlediği Politikayı Realizmin İnsan Doğası, Güç ve Ahlak Tanımları Üzerinden Açıklamak,” *Gümüşhane Üniversitesi SBE Dergisi* 7 (2013): 13-14.

¹³ Yeltin ve Işık, “Rekabetten İşbirliğine,” 43-44.

tedirginlikle izlemiştir. Yeni yönetimlerin Batı ve ABD yanlısı olmaları düşüncesi, Rusya'yı bu tedirginliğe iten etmenlerden biridir. Bu nedenle Putin, Suriye'de aktif olma politikası gütmeye karar vermiş ve Suriye krizinde "hâlâ süper güç ve Ortadoğu'da önemli aktörlerden biri olduğunu" kanıtlamaya çalışmıştır.¹⁴ Putin Rusya'sı Suriye'de, krizin en başından günümüze kadarki süreçte mevcut Esad rejiminin devam etmesi ve Suriye'nin toprak bütünlüğünün korunması yönündeki tavrını sürdürmektedir.

Ağustos 2011'den sonra Türkiye ve Körfez ülkeleri, Esad ile ilişkilerini keserken AB ve ABD, Esad'ın görevi bırakmasını istemiştir. Rusya ve İran ise Çin ile birlikte Şam rejiminin en önemli destekçisi olmuştur. Suriye'de bir geçici hükümet kurmak adına 2012'de Cenevre'de başlayan görüşmeler, 2014'e kadar devam etmiş olsa da bu görüşmelerden bir sonuç alınamamış ve Eylül 2014'ten itibaren ABD, Suriye'de hava saldırılarına başlamıştır.¹⁵

A. Faik Demir'in de ifadesiyle Rusya'nın Suriye krizi karşısındaki politikasını şu şekilde özetlemek mümkündür: "*Rusya açısından Suriye, Akdeniz'deki limanı konumundaydı. Buradaki ayrıcalıklı konumunu korumak stratejik açıdan son derece değerliydi. Şam yönetiminin tüm yanlış ve hukuk dışı uygulamalarına rağmen desteğini sürdürdü. Tezini, IŞİD, terör örgütleri ve muhaliflere karşı merkezi yönetimin desteklenmesi üzerine kurdu.*"¹⁶ Rusya, Suriye krizinde Esad rejimini desteklediği için BM'nin olaylara müdahale etmesini BMGK'deki veto gücünü kullanarak engellemiştir. Bu nedenle Rusya, krizin iç savaşa sürüklenmesinin en önemli aktörlerinden birisidir. Rusya ve Türkiye'nin Suriye krizinde farklı tarafta olması neticesinde ortaya çıkan ilk kriz, Ekim 2012'de Moskova'dan Suriye'ye giden bir yolcu uçağının silah ve mühimmat taşıdığı şüphesiyle Ankara tarafından Esenboğa Havalimanı'na indirilmesiyle ortaya çıkmıştır ancak Moskova durumu anlayışla karşıladığı için bu olay büyük çaplı bir krize dönüşmeden halledilmiştir.¹⁷ Türkiye için Suriye'de üniter yapının korunması, en başından itibaren olmazsa olmaz bir konudur. Zaman içerisinde Suriye'deki krize IŞİD'in dâhil olması, bölgedeki tüm dengeleri değiştirmiştir. Tüm ülkelerin gündemleri, Suriye'nin geleceğinin ne olacağından çok IŞİD'e karşı yapılacak mücadele üzerine yoğunlaşmıştır. Türkiye açısından bölgedeki en büyük kırılma ise PKK ile iş birliği içinde olan PYD'nin Suriye'de etkisini artırmasıyla yaşanmıştır.¹⁸

Rusya 2015'in Ekim ayından itibaren Suriye'de aktif rol almaya başlamıştır. Rus uçağının Mısır'da IŞİD tarafından düşürülmesi sonrasında Rus uçakları, Suriye'deki IŞİD mevzilerini bombalamaya başlamıştır. Bu hava harekâtı sonrası bölgede aktifliğini artıran Rusya, güç kaybetmeye başlayan Esad rejiminin de tekrar güçlenmesini sağlamıştır. İnci Bilgin'in de yorumuyla; "*Suriye'de iç savaş olarak başlayan çatışma, daha sonra Rusya'nın doğrudan askeri müdahalesi ile uluslararasılaşmış iç savaşa; başka bir deyişle,*

¹⁴ Yeltin ve Işık, "Rekabetten İşbirliğine," 44.

¹⁵ A. Faik Demir, "Türkiye-Rusya İlişkilerinde Suriye Krizi'nin Yansımaları ve Etkileri," *Marmara Türkiyat Dergisi* 3/2 (2016): 142.

¹⁶ Demir, "Türkiye-Rusya," 143.

¹⁷ Melih Kazdal, "Adalet ve Kalkınma Partisi Dönemi Türkiye-Rusya İlişkileri (2002-2017): Dış Politikada Çatışma ve İş Birliği," *Journal of Awareness*, 3/2 (2018): 57-58.

¹⁸ Demir, "Türkiye-Rusya," 144.

uluslararasılaşmış iç silahlı çatışmaya dönmüştür.”¹⁹

1. 2. 2) Ukrayna Krizi

2004 Ukrayna Cumhurbaşkanlığı seçimleriyle Ukrayna’da başlayan gerilim, 2014’te krize dönüşmüştür. 2014’teki Ukrayna Krizi, Rusya-Türkiye ilişkilerini Türkiye’nin Kırım ve Ukrayna ile tarihî bağlara sahip olması nedeniyle ilk düzeyde olumsuz etkilemiştir. Ancak Ukrayna Krizi, ilerleyen süreçte özellikle enerji ticareti bakımından Rusya-Türkiye ilişkilerini olumlu etkileyecek bir bölgesel gelişmenin önünü açmıştır. Krizin başlamasının temel sebebi, Ukrayna’da iktidarda bulunan Yanukoviç’in, Rusya’yı AB’ye tercih etmesidir. Viktor Yanukoviç iktidarının Ukrayna ve AB arasında anlaşmaya varılan ortaklık anlaşmasından caymasıyla birlikte Ukrayna’da, AB yanlısı muhalefetin başlattığı protestolar artış göstermiş ve Yanukoviç istifa etmek zorunda kalmıştır. İstifa sonrasında ise Rusya yanlısı ayrılıkçı gruplar, Kırım Donetsk ve Luhansk’ta silahlı direnişe başlamış ve bu olaylardan sonra Kırım’da yapılan referandum sonrasında Kırım, Rusya’ya bağlanma kararı almıştır.²⁰ Kırım’ın Rusya’ya bağlanmasıyla Türkiye, Kırım’la olan tarihî bağları ve Ukrayna ile sahip olduğu güçlü ekonomik ve siyasi bağları nedeniyle tedirginlik yaşamıştır. Bu süreçte Dışişleri Bakanı Ahmet Davutoğlu, Kiev’e bir ziyaret gerçekleştirerek Ukraynalı muhalifler ve Kırım Tatarları liderleriyle birtakım görüşmelerde bulunmuştur. Davutoğlu, Ukrayna’nın toprak bütünlüğünün korunması gerektiğini belirtmiş, Kırım’ın Rusya’ya katılma kararının yanlışlığını vurgularken, Kırım Tatarlarının haklarının gözetilmesini istemiştir. İkili ilişkilere zarar vermemek adına Türkiye, Rusya’ya karşı suçlayıcı dil kullanmamaya özen göstermiş, sorunun uluslararası hukuk çerçevesinde çözülmesini istemiştir.²¹

Kırım’ın ilhaki sonrası süreçte ABD ve Batı, Ukrayna Krizi nedeniyle Rusya’ya yaptırım kararı almıştır. Türkiye, Batı ile olan ilişkilerinin bozulması pahasına Rusya’ya yönelik yaptırım kararlarına katılmayarak Rusya’yla hâlihazırda olumlu seyreden ilişkilerine zarar vermek istememiştir. Rusya, Türkiye’nin NATO üyesi olmasına rağmen yaptırımlara katılmamasını, memnuniyetle karşılamıştır. Ukrayna krizi nedeniyle Rusya’nın Batı ile arasının bozulması, Türkiye-Rusya ilişkilerinin ilerlemesi açısından bir fırsat doğurmuştur. Bu süreçte, Ukrayna krizinden ötürü Batı tarafından dışlanan Rusya, ekonomik yaptırımlara maruz kalmıştır. Yaptırımların çıktıkları, Rusya-AB-Ukrayna üçgeninde enerji sorununun ortaya çıkması ve Rusya’nın Türkiye ile yakınlaşması olmuştur. Bu çıktıkların bir sonucu olarak Rus lideri Putin, Türkiye’ye yaptığı ziyaret esnasında Güney Akımı projesini iptal ettiğini duyurarak Türk Akımı projesini gündeme getirmiştir.²²

1. 3) İlişkilerde En Büyük İmtihan: Uçak Krizi

Rusya’nın 2015’le birlikte Suriye’deki askerî gücünü artırması, bu bölgede Rusya-

¹⁹ İnci Bilgin, “Suriye İç Savaşı’nda Küresel ve Bölgesel Güçlerin Kesişen Müdahaleleri: Nedenler, Yöntemler ve Zamanlama,” *Uluslararası İlişkiler ve Diplomasi Dergisi* 2/1 (2019): 9.

²⁰ Kazdal, “Adalet ve Kalkınma,” 56.

²¹ “Kırım’ın İlhaki ve Gelişen Türkiye-Ukrayna İlişkileri,” Erişim Tarihi: 19.08.2021, <https://www.insamer.com/tr/?output=pdf&type=post&id=4525>

²² “Putin’den ‘Güney Akım’ Bombası,” (2014), Erişim Tarihi: 19.08.2021, <https://www.hurriyet.com.tr/ekonomi/putin-den-guney-akim-bombasi-27690439>

Türkiye ilişkilerinin gerilmesini başlatan sürecin ana faktörlerinden birisi olmuştur. Rusya'nın Suriye'de özellikle hava harekâtı açısından etkinliğini artırması, Suriye ile 911 km kara sınırına sahip olan Türkiye adına da doğal olarak tedirginlik nedeni olmuştur. Rus uçakları, IŞİD'i vurma bahanesiyle bölgede birçok kez hava harekâtı gerçekleştirmeye başlamıştır. Rus uçaklarının, IŞİD'le birlikte rejime karşı olan muhalifleri ve Türkmenleri de bombalaması nedeniyle Rusya-Türkiye ilişkileri gerilmeye başlamıştır. Rus uçakları, birçok kez Türkiye tarafından Rusya'nın bu hava harekâtları esnasında yaptığı hava sahası ihlalleri nedeniyle uyarılmıştır.²³

24 Kasım 2015'te ise yine bir Rus SU-24 tipi uçağı, bölgede hava harekâtı yaparken Türkiye hava sahasını ihlal ettiği için Türk F-16'ları tarafından vurularak düşürülmüştür. Türkiye tarafından verilen bu tepki sonrasında iki ülke arasındaki ilişkilerde kriz dönemi başlamış ve ilişkiler kopma noktasına gelmiştir. Yaşanılan bu uçak düşürme vakası hem iki devlet arasında hem de bölgesel ve küresel düzeyde bir kriz başlatmıştır.²⁴ Rusya, çok ağır bir üslup ile Türkiye'yi eleştirmiş, birçok alanda ağır yaptırım kararı almıştır. Güçlü ve otoriter kişiliğe sahip olan Vladimir Putin, böyle bir olayı hazmedilemez bir hakaret olarak algılayarak Türkiye'ye yönelik radikal söylemler ve eylemler içine girmiştir. Uçak düşürme olayından birkaç saat sonra Putin, yaptığı bir basın toplantısında Türkiye'nin IŞİD'i korumakta olduğunu söylemiş ve Türkiye'ye yönelik "Terörün iş birlikçileri tarafından sırtımızdan bıçaklandık."²⁵ gibi ağır bir suçlama yapmıştır. Cumhurbaşkanı Erdoğan ise Rusya'yı IŞİD'in olmadığı yerlerde muhalifleri ve Türkmenleri bombalamakla suçlamış ve Türkiye'nin kendi hava sahasını koruduğunu açıklamıştır.²⁶

Uçak krizi sonrası Rusya'nın Türkiye'ye karşı uygulamış olduğu yaptırımlar, ekonomik ilişkilerde de Rusya-Türkiye arasında asimetrik karşılıklı bağımlılık olması nedeniyle Türkiye ekonomisini ciddi anlamda sarsmıştır. Rusya, ilişkilerin normalleşebilmesi için Türkiye'den özür, tazminat ve uçağı düşüren pilotların cezalandırılması taleplerinde bulunmuştur. Türkiye, krizin ilk döneminde Rusya'dan özür dilenmeyeceğini, asıl hava sahamızı ihlal edenlerin bizden özür dilemesi gerektiğini söylemiştir. Ancak devam eden süreçte, ikili ilişkilerin hem siyasi hem ekonomik yönden bozularak ciddi sonuçlar doğurmaya başlaması sonrasında Cumhurbaşkanı Erdoğan, 27 Haziran 2016'da Putin'e şu sözleri içeren bir mektup yazmıştır: "*Bir kez daha üzüntümü ve derin başsağlığı dileklerimi ölen pilotun ailesine iletmek istiyorum ve özür diliyorum. Tüm kalbimle acılarını paylaşıyorum. Rus pilotun ailesini Türk ailesi olarak kabul ediyoruz.*"²⁷ Erdoğan'ın yazmış olduğu mektuptan sonra 29 Haziran 2016'da Putin Erdoğan'ı aramış ve iki ülke ilişkilerinde yedi aylık donmanın ardından tekrardan normalleşme sürecine girilmiştir.

²³ Naim Gök, "Suriye Krizi'nin Türkiye'ye Yansımaları (2011-2017)," *Üsküdar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 8 (2019): 99-100.

²⁴ Demir, "Türkiye-Rusya," 145.

²⁵ "2015'te Rusya-Türkiye İlişkileri: Stratejik Ortaklıktan Krize Giden Yol," (2015), Erişim Tarihi: 19.08.2021, <https://tr.sputniknews.com/20151231/rusya-turkiye-1019961413.html>.

²⁶ "Uçak Krizi Patladığından Beri Erdoğan ve Putin Neler Söylediler?," (2015), Erişim Tarihi: 19.08.2021, <https://www.cnnturk.com/dunya/ucak-krizi-patladigindan-beri-erdogan-ve-putin-neler-soylediler?page=2>.

²⁷ Mert Minisker, "Türkiye-Rusya Uçak Krizi ve Krizin Türk Basınında Ele Alınış Biçimi Ekseninde Türkiye-Rusya İlişkileri," (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Abant Üniversitesi, 2019), 46.

Mektup hadisesinden kısa bir süre sonra 15 Temmuz 2016 gecesi Türkiye’de darbe girişimi olmuştur. Başarısız olan darbe girişimi esnasında ve sonrasında Türkiye’ye en çok destek veren ülke Rusya olmuştur. Darbe girişimi gecesinin sabahı Putin, Erdoğan’ı aramıştır. ABD ve Batı’nın olaylara sağır kalması ve darbe girişimini gerçekleştiren Fetullahçı Terör Örgütü’nün (FETÖ) elebaşı olarak görülen Fetullah Gülen’in ABD tarafından Türkiye’ye iade edilmemesi gibi nedenler, Türkiye’nin Batı ile arasının açılması ve Rusya ile yakınlaşması sonucunu doğurmuştur. Darbe girişimi sonrası Erdoğan’ın ilk yurt dışı gezisini Rusya’ya yapmış olması da bu yakınlaşmayı gösterir niteliktedir.²⁸ Normalleşmeye başlayan ikili ilişkiler, Suriye krizinde de meyvelerini vermeye başlamıştır. Türkiye bölgedeki rejim, PYD, IŞİD gibi birçok yapının oluşturduğu ortamda duyduğu güvensizlik nedeniyle, dengeleri oluşturabilmek adına ÖSO ile birlikte 24 Ağustos 2016’da Fırat Kalkanı Operasyonu’nu başlatmıştır. Bu operasyonla Türkiye, sınırında bulunan IŞİD yönetimindeki bölgeleri temizlemeyi, sınır güvenliğini sağlamayı, bölgeyi PYD’den temizleyerek bir güvenli bölge oluşturup mültecilerin geri dönüşünü sağlamayı amaçlamıştır.²⁹ Rusya, Türkiye’nin yapmış olduğu bu operasyona istihbarat desteği vermiştir.

15 Temmuz nedeniyle Batı ile arası açılan Türkiye, Suriye konusunda da Rusya ile beraber hareket etmeye başladığı bir sürecin içine girmiştir. Rusya ve Türkiye’nin garantörlüğünde Suriye’de 29 Aralık 2016’da ilk ateşkes yürürlüğe girmiştir. Sürecin içerisine İran’ın da dahil olmasıyla taraflar, 23 Ocak 2017’de Astana’da tekrar bir araya gelmiş ve 2017 boyunca sekiz kere Astana toplantısı gerçekleştirmişlerdir. Putin ve Erdoğan, 17 Eylül 2018’de Soçi’de tekrar Suriye konusu için bir araya gelmiş ve İdlib’te silahsız bir bölge oluşturma konusunda anlaşmaya varmışlardır. Türkiye’nin Barış Pınarı Harekâtı kapsamında ise 22 Ekim 2019’da 10 maddelik Soçi Mutabakatı imzalanmıştır. Sonraki süreçte ise Esed rejiminin Astana ve Soçi mutabakatlarına sadık kalmayarak İdlib’te belirlenen sınırların içine girmesi nedeniyle Türkiye ve rejim arasında gerginlik başlamıştır. 27 Şubat 2020’de Rusya destekli rejim unsurları, İdlib’te Türk Silahlı Kuvvetleri’ne ait bir tabura hava saldırı düzenleyerek 34 Türk askerini şehit etmiştir. Bu vahim saldırı neticesinde Rusya-Türkiye ilişkileri ciddi anlamda gergin bir seyir izlemeye başlamıştır. Saldırı sonrasında Adana, Astana ve Soçi mutabakatları çerçevesinde ateşkesi sağlamak adına Türkiye Bahar Kalkanı Operasyonu’nu başlatmıştır. Harekât sonrasında Rusya ve Türkiye 5 Mart’ta Moskova’da ateşkes anlaşması imzalamıştır.

2) Rusya-Türkiye İlişkilerinde Enerjinin Rolü

Rusya ve Türkiye, enerji alanında bölgesel ve küresel bazda stratejik açıdan önemli devletlerdir. Türkiye, enerji kaynaklarının küresel pazara ulaşmasında önemli bir köprüyken, Rusya petrol ve doğal gazda sahip olduğu güçle dünya için önemli bir enerji ülkesidir. Bu nedenle Türkiye ve Rusya, özellikle boru hatları konusunda hem iş birliği hem rekabet içerisindedir. Rusya, sahip olduğu zengin enerji kaynakları, komşu devletlerle eskiye dayanan bağları ve boru hatları konusunda sahip olduğu hakimiyet gibi

²⁸ Kazdal, “Adalet ve Kalkınma,” 59.

²⁹ Gök, “Suriye Krizi’nin,” 104.

birçok konuda Türkiye'ye nispeten avantajlı konumda olmuş,³⁰ ikili ilişkilerde asimetrik bağımlılığa sebep olmuştur. Türkiye'nin jeopolitik konumu, Soğuk Savaş döneminde Doğu Bloku ve özelinde SSCB'nin karşısında olan Batı Bloku'nun güvenlik sistemi için özel bir yere sahip olmuştur. 1980'ler sonrası uluslararası sistemde değişen dengeler nedeniyle Doğu Bloku'nun yıkılması, yeni bir konjonktür oluşturarak aynı coğrafyayı paylaşan Türkiye ve Rusya'nın bulunduğu bölge özelinde Balkanlar, Ortadoğu ve Kafkasları da etkilemiş, Rusya ve Türkiye'nin hem iş birliği hem rekabet çerçevesinde hareket etmesine zemin hazırlamıştır.³¹

Rusya ve Türkiye, özellikle enerji konusunda karşılıklı çıkarlara sahiptir. Rusya, sahip olduğu doğal gaz ve petrolün bir kısmını dünya pazarlarına boru hatlarıyla ulaştırırken, deniz yolunu kullanması gerektiği zamanlarda ise Türkiye'nin stratejik önemi, sahip olduğu İstanbul ve Çanakkale boğazları vasıtasıyla ön plana çıkmaktadır. Rusya, Türkiye'nin enerji ihtiyacının büyük bir bölümünü karşılayan ülkedir.³² Bu karşılıklı çıkarlar neticesinde iki ülkenin enerji konusunda yürüttüğü özel ilişkileri karşılıklı bağımlılık üzerinden okumak mümkünken, Türkiye'nin enerji ihtiyacının fazlalığı nedeniyle ikili ilişkilerde çoğu zaman asimetrik karşılıklı bağımlılık etkisini hissettirmektedir.

2. 1) Trans Balkan Doğal Gaz Boru Hattı (Batı Hattı)

SSCB ve Türkiye ilişkilerde canlanma, ilişkilerdeki güvensizlik havasının özellikle 1960-1970'li yıllarda azalmasıyla birlikte başlamıştır. SSCB'nin yardımlarıyla bu dönemde Türkiye'de, sanayi tesisleri ve petrol rafinerisi inşa edilmiştir. 1980'lerle birlikte iki ülke arasında enerji alanında ciddi adımlar atılmaya başlanmıştır. 9 Eylül 1984'te Rusya ve Türkiye arasında doğal gaz özelinde ilk enerji anlaşması yapılmıştır. 18 Eylül 1984'te, Türkiye'ye yapılacak doğal gaz sevkiyatının ayrıntılarını doğal gazın fiyatını belirlemek ve ticari sözleşme yapmak için SSCB'nin yetkili kuruluşu Soyuzgazexport görevlendirilirken, BOTAŞ, Türkiye'de konuyla ilgili çalışmalar yapan kurum olmuştur. Tüketim potansiyeli ve boru hattı güzergahı, 1985'te yapılan Doğal Gaz Kullanım Etüdü ile belirlenmiş, Kuzey Batı Anadolu elverişli bölge olarak seçilmiştir.³³ SSCB, yapılan anlaşma neticesinde belirlenen Batı Hattı üzerinde, 1987'den başlayarak 25 yıllık süre zarfında Türkiye'ye doğal gaz satmayı kabul etmiştir. Batı Hattı'nın güzergahı, Romanya ve Bulgaristan olarak belirlenmiştir. Sovyetlerin dağılması sonucunda güzergâh, Ukrayna-Moldova-Romanya-Bulgaristan olmuştur. 1987 yılı itibarıyla 1,5 milyar metreküplük bir satış planı yapılırken, ilerleyen süreçte bu miktarın 6 milyar metreküplere gelmesi öngörülmüştür.³⁴

Rusya ve Türkiye arasında yapılan ilk doğal gaz sözleşmesinin en dikkat çekici

³⁰ Rıdvan İnönü, "Türk-Rus Enerji Jeopolitiğinde Boru Hatları ve Lojistiğin Önemi," (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Dumlupınar Üniversitesi, 2018), 82.

³¹ Zeliha Hodaloğulları ve Aydın Aydın, "Türkiye ile Rusya Arasındaki Doğal Gaz İşbirliğinin Türkiye'nin Enerji Güvenliğine Etkisi," *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi* 9/43 (2016): 746.

³² Şeref Çetinkaya, "Enerji Arz Güvenliği Üzerinde Rusya-Batı Gerilimi ve Türkiye," (Yayımlanmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi, 2019), 218-219.

³³ Hodaloğulları ve Aydın, "Türkiye ile Rusya," 746.

³⁴ Ekim Sarıkaya, "Soğuk Savaş Sonrası Dönemden Günümüze Enerji Güvenliği Bağlamında Türk- Rus İlişkileri," (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Yıldız Teknik Üniversitesi, 2019), 71-72.

unsurlarından birisi, Türkiye'nin, alacağı doğal gazın karşılığını nakit para yerine pamuk, buğday, et, sebze ve meyve ve belirli madenler gibi o dönemde SSCB'nin ihtiyacı olan mallarla karşılması konusunda taahhüt vermesidir. Bu anlaşma neticesinde iki ülke arasında karşılıklı bağımlılık tesis edilirken dış ticaret açısından da ilişkiler simetrik bir zemine yerleşmiştir.³⁵ Rusya, Türkiye ile ikinci doğal gaz satım anlaşmasını ise 10 Aralık 1996'da peşin alım şeklinde imzalamıştır. Bu anlaşmanın 23 yıl yürürlükte kalması kararlaştırılmış ve birinci anlaşmaya ek olarak yıllık 8 milyar metreküp doğal gazın gönderilmesi planlanmıştır. Birinci doğal gaz anlaşmasına istinaden 1987-1994 arasında Rusya, Türkiye'ye 1,9 milyar dolarlık doğal gaz ihracı gerçekleştirmiştir.³⁶

Rusya ve Türkiye ilişkilerinin enerji bağlamında zeminini oluşturan Batı Hattı özelinde imzalanan bu iki sözleşmenin 25 yıllık uzun bir zamanı kapsaması ve anlaşmanın koşulları çerçevesinde "al ya da öde" yükümlülüğünün olması gibi sebeplerden ötürü Rusya, kendisine Türkiye gibi potansiyeli her daim artacak olan bir enerji pazarını bağımlı hâle getirmeyi başarmıştır. Türkiye, bu anlaşmalar çerçevesinde petrolden sonra doğal gaz enerji nakil hatlarının ulaştığı bir konuma yükselmesi bağlamında avantaj kazansa da Batı Hattı, sadece Türkiye'nin ihtiyacının karşılanması için oluşturulan bir hat olması nedeniyle Türkiye'nin küresel anlamda enerji hareketliliğini sağlayan aktörler arasında yer almasını sağlayan bir proje olmamıştır.³⁷ Türkiye'nin Rusya ile yaptığı gaz alım anlaşmasında al ya da öde şartını kabul etmesi, asimetrik bağımlılığın ekonomik maliyetini yükselten önemli bir faktör olmuştur.³⁸

Rusya, Türkiye'nin doğal gaz ihtiyacını karşılayan ülke konumunda olsa da iki ülke arasında özellikle Hazar bölgesinin enerji kaynakları üzerinden rekabet de yaşanmıştır. Bu konuyla ilgili Cemal Kakışım şu yorumlarda bulunmaktadır:

*"SSCB'nin dağılarak Hazar Bölgesi'nde Kazakistan, Türkmenistan ve Azerbaycan'ın bağımsız ülkeler hâline gelmesi ve bu ülkelerin, petrol ve doğal gaz kaynaklarını dünya enerji piyasalarına sunma arzusu, Türkiye'nin bir geçiş ülkesi olarak stratejik önemini arttırmıştır. Türkiye, coğrafi konumu ve özellikle Türk Boğazları sayesinde Hazar Bölgesi petrol ve doğal gazını, dünya enerji piyasalarına ulaştıracak alternatif güzergâh hâline gelmiştir. Türkiye'nin ortaya çıkan bu rolü ise bölgede geçiş ülkesi olmaya aday Rusya ve İran ile Türkiye arasında bir rekabetin ortaya çıkmasına neden olmuştur. Ancak ABD'nin 1996 yılından itibaren İran'a karşı yaptırım uygulamaya başlaması, bu alanda sadece Rusya ve Türkiye'yi rakip olarak bırakmıştır."*³⁹

ABD'nin önerdiği ve AB'nin destek verdiği Doğu-Batı Enerji projesinin⁴⁰ ilk parçası olan Bakü Tiflis Ceyhan Petrol Boru Hattı (BTC) projesi, Türkiye ve Rusya arasında

³⁵ Adem Yıldırım, "2002-2015 Yılları Arasında Türkiye-Rusya İlişkilerinde Enerji Güvenliği," (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Gelişim Üniversitesi, 2019), 71.

³⁶ Yıldırım, "2002-2015 Yılları," 73.

³⁷ Cemal Kakışım, "Karşılıklı Bağımlılık Kapsamında Türkiye-Rusya Enerji İlişkilerinin Analizi," *Uluslararası Siyaset Bilimi ve Kentsel Araştırmalar Dergisi* 7/1 (2019): 78.

³⁸ Tolga Demiryol, "Türkiye-Rusya İlişkilerinde Enerjinin Rolü: Asimetrik Karşılıklı Bağımlılık ve Sınırları," *Gaziantep University Journal of Social Sciences* 17/4 (2018): 1446.

³⁹ Kakışım, "Karşılıklı Bağımlılık," 78.

⁴⁰ Bu proje, BTC Petrol Hattı, BTE Doğal Gaz Hattı ve Hazar Geçişli Doğal Gaz Boru Hattı projelerinden oluşmaktadır.

rekabete sebep olan ilk projedir diyebiliriz. BTC projesi, 1989'da Ramco adlı İngiliz şirket tarafından gündeme getirilmiştir. BTC projesi, Gürcistan üzerinden Azerbaycan petrolünü ilk olarak Türkiye'ye, daha sonra da dünya pazarına ulaştırmayı hedeflemiştir. Bu proje nedeniyle Rusya'nın kendi enerji kaynak hatları devre dışı kalacağı için Rusya, projeye muhalif olmuştur. 2006 itibarıyla BTC projesi tamamlanarak Azerbaycan petrolü, Akdeniz kıyısındaki Ceyhan Limanı'na ulaştırılmış ve küresel piyasalara ihracı başlamıştır. Devam eden süreçte BTC projesine Kazakistan ve Türkmenistan petrolleri de dahil edilmiş, BTC öncesi bu ülkelerin petrollerini Avrupa'ya taşıyan Rus enerji nakil hatlarının tekel sonlandırılmış ve bu proje, Türkiye'yi önemli bir petrol ihrac limanı hâline getirmiştir.⁴¹ Türkmenistan, Kazakistan ve Özbekistan, zengin enerji kaynaklarına sahip olmalarına rağmen, bağımsızlıklarının ilk dönemlerinde bu kaynakları dış pazarlara gönderecek yeterli seviyede uluslararası iletişim ve ulaşım kanallarına sahip değillerdi.⁴² Bu nedenle bu ülkeler, sahip oldukları doğal gaz ve petrolü Rusya'ya cüzi miktarlardan satmak zorunda kalmışlardır. BTC projesi sayesinde Kazakistan ve Türkmenistan, kendilerine ait petrolü Rusya'ya bağımlı kalmadan dış piyasalara gönderme imkanı yakalamıştır.

2. 2) Mavi Akım Projesi

Doğu-Batı Enerji koridoru projesinin ilk ayağı BTC projesiyle hayat bulurken, Trans Hazar Doğal Gaz Boru Hattı (Trans Hazar) projenin ikinci ayağını oluşturması için planlanmıştır. Trans Hazar'ın inşasıyla birlikte öncelikle Azerbaycan'a daha sonra Türkiye'ye ulaşması planlanan Türkmenistan doğal gazının, Türkiye üzerinden Batılı ülkelere taşınması tasarlanmıştır. Fakat Rusya, BTC projesiyle petrol naklinde kaptırdığı tekel konumunu doğal gazda da kaptırmak istemediği için projeye alternatif olması açısından oyun değiştirici bir hamleyle Mavi Akım Doğal Gaz Boru Hattı'nı gündemine almıştır.⁴³

Rusya, Türkiye ile yapmış olduğu doğal gaz anlaşmaları sonrasında Türk pazarının üzerine dikkatlerini daha fazla yoğunlaştırmaya başlamış, bu pazarı tam anlamıyla kendine bağlamak adına girişimlerini hızlandırmıştır. Özellikle 1995 sonrasında Rus enerji lobisinin önemli simalarından Başbakan Viktor Çernomirdin, yapmış olduğu Türkiye ziyaretiyle enerji alanında iki ülke arasındaki ilişkilerin seviye atlaması için birtakım çalışmalar yapmıştır. Rusya'nın bu girişimleri Türkiye tarafından karşılık bulmuş ve Türkmen gazı projesi yerine Türkiye, Rusya ile yeni bir doğal gaz anlaşması olan Mavi Akım üzerinde uzlaşmaya vararak anlaşma imzalamış ve 1998 itibarıyla bu anlaşma TBMM'nin onayıyla yürürlüğe girmiştir.⁴⁴

Rusya, Mavi Akım'la Türkiye'ye doğrudan doğal gaz ulaştırmayı planlayarak geçiş ülkelerini (Ukrayna, Moldovya, Romanya ve Bulgaristan) by-pass etmek istemiştir. Türkiye'ye gelen doğal gaz, Rusya'nın geçiş güzergahında bulunan ülkelere özellikle Ukrayna ile yaşadığı sorunlar nedeniyle kesintiye uğramış, bu durum hem Türkiye hem Rusya için sorun teşkil etmiştir. Bu nedenle, Mavi Akım sayesinde geçiş ülkesi

⁴¹ Kakışım, "Karşılıklı Bağımlılık," 79.

⁴² Hüseyin Kalyoncu ve Shatlyk Amanov, "Orta Asya Enerji Kaynakları ve Enerji Bağlamında ABD'nin Orta Asya Politikası," *Çağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 7/2 (2010): 50-51.

⁴³ Kakışım, "Karşılıklı Bağımlılık," 79.

⁴⁴ Sinan Oğan, "Mavi Akım Projesi: Bir Enerji Stratejisi ve Stratejisizliği Örneği," *STRADİGMA* 7 (2003): 1.

kullanılmadan doğrudan Türkiye'ye doğal gazın gönderilmesi planlanmıştır.⁴⁵ Hattın güzergahı, Rusya'dan başlayarak doğrudan Karadeniz'in altından Samsun'a uzanmaktadır. Rusya ve Türkiye arasında yapılan bu üçüncü doğal gaz anlaşmasına göre Rusya, 25 yıllık bir süre zarfında yıllık ortalama 16 milyar metreküp doğal gaz satışını Türkiye'ye gerçekleştirmeyi planlamıştır.⁴⁶

Mavi Akım'la birlikte Rusya, Türk doğal gaz pazarına mutlak hâkim olmuştur. Hattın yapılış sürecinde siyasi açıdan da pek çok tartışma yaşanmasına rağmen hattın başarılı bir şekilde yapımı sağlanmıştır. 2002'de resmen faaliyete geçen Mavi Akım, 2005'te resmî törenle açılmıştır.⁴⁷ Türkiye'nin Rusya'ya doğal gaz bağımlılığı, Mavi Akım'ın devreye girmesiyle birlikte daha fazla artarken, Mavi Akım sayesinde Rusya, Trans Hazar projesini destekleyen ülkelere yönelik de başarı kazanmıştır. Rusya, Hazar bölgesindeki ülkelerin doğal gazını Türkiye ve Avrupa'ya taşıması öngörülen Trans Hazar projesine engel olmak için hızlı davranarak hem Mavi Akım'ın inşasını tamamlamayı başarmış hem de Trans Hazar projesine engel olmuştur.⁴⁸

Mavi Akım'ın Rusya ve Türkiye ilişkileri açısından yarattığı etkiyi değerlendirdiğimizde, Rusya Türkiye'yi kendine daha bağımlı hâle getirmeyi başarırken, doğal gaz nakli açısından etkinliğini de artırmıştır. Türkiye açısından baktığımızda ise ortada olumlu bir tablo yoktur. Trans Hazar projesi sayesinde Türkiye, doğal gaz ithal edeceği devletler ve enerji nakil hattı bakımından alternatiflere sahip olacak ve tam anlamıyla Rusya'ya bağımlı olmayacaktı. Mavi Akım, Türkiye'nin bu fırsata sahip olmasına izin vermemiştir. Türkiye'nin Batı Hattı ve Mavi Akım'la birlikte Rusya'dan 30 milyar metreküpe kadar doğal gaz tedarik ettiği görülmektedir. İki ülke arasındaki karşılıklı bağımlılık, asimetrik bağımlılığa dönüşmüş, bu bağımlılıktan ötürü ikili ilişkilerde taviz vermesi gereken taraf Türkiye olmuştur. Ayrıca Rusya'nın, Türkiye'ye ulaştırdığı doğal gazı, Türkiye'nin üçüncü ülkelere satma hakkı tanımaması, ikili ilişkilerde pozitif toplamı bir durumun oluşmasına da izin vermemiştir.⁴⁹

Türkiye, Sovyetler zamanında yapılmış ilk doğal gaz anlaşmasında aldığı doğal gazın ücretini o dönemde SSCB'nin ihtiyacı olan çeşitli ürünlerle ödediği için makro ekonomik açıdan bu durum, Türkiye'nin ödemeler dengesine olumlu yansımakta ve Türkiye'nin ihracatını artırıcı bir rol oynamaktaydı. Rusya ile yapılan doğal gaz anlaşmalarında ise Rusya Federasyonu, bu ödeme yöntemini iptal ederek doğal gaz karşılığında peşin para almaya başlamıştır. Bu durum özellikle Türkiye-Rusya dış ticaret ilişkilerinde Rusya lehine bir durum ortaya çıkartmıştır.⁵⁰ Aşağıdaki grafik incelendiğinde, doğal gaz alımında peşin ödemeye geçilmesinin sonrasında Türkiye-Rusya dış ticaret hacmindeki dengenin nasıl bir yol izlediğini daha iyi anlamak mümkündür. Türkiye'nin 1997 yılında Rusya'ya olan ihracatı 2 milyar dolar

⁴⁵ Burcu Kanbal, "Türkiye ve Rusya Federasyonu İlişkilerinde Boru Hatları Diplomasisi," (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Harp Akademileri Komutanlığı, 2011), 57.

⁴⁶ Oğan, "Mavi Akım Projesi," 2.

⁴⁷ Hodaloğulları ve Aydın, "Türkiye ile Rusya," 747.

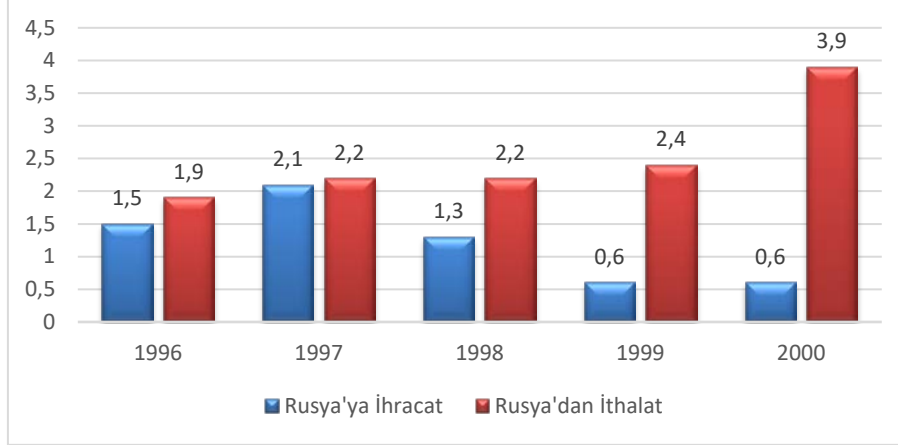
⁴⁸ Sinan Oğan, "Mavi Akım: Türk-Rus İlişkilerinde Mavi Bağımlılık," (2006), Erişim Tarihi: 15.06.2021, <http://turksam.org/mavi-akim-turk-rus-iliskilerinde-mavi-bagimlilik>.

⁴⁹ Kakışım, "Karşılıklı Bağımlılık," 80.

⁵⁰ Oğan, "Mavi Akım,"

seviyelerindeyken, 2000 yılında ihracat değerlerinin 600 milyon dolarlara gerilediği görülmektedir. Rusya'nın ise aynı süreçte Türkiye'ye yaptığı ithalat değerlerinin 2 milyar dolar seviyelerinden neredeyse 4 milyar dolar seviyelerine ulaşması dikkat çekici diğer bir unsurdur.

Grafik 1: 1996-2000 Türkiye-Rusya Dış Ticareti (Milyar Dolar)⁵¹

2. 3) Güney Akım Projesi

Türkiye, Mavi Akım sonrasında Batılı ülkeler ve Rusya tarafından destek bulan ve birbirine rakip olan farklı iki doğal gaz nakil hattı projesi için yeniden rekabet sahası olmuştur. 2004'te gündeme getirilen ve ABD ile AB tarafından desteklenen Nabucco projesi, bu projelerden ilkidir. Nabucco'yla Türkmenistan, Azerbaycan, Irak ve İran'ın doğal gazlarını Türkiye üzerinden Avrupa'ya ihracı planlanarak Avrupalı devletlerin Rusya'ya olan bağımlılığını azaltmak amaçlanmıştır. Ancak Rusya, Nabucco'nun gündeme gelmesinin akabinde, Mavi Akım'ın inşasına benzer bir şekilde Güney Akım Doğal Gaz Boru Hattı'nı gündeme getirmiştir. Rusya, Güney Akım'ı Nabucco'yla rekabet edebilmek hatta mümkünse engelleyebilmek için gündemine almış, bununla birlikte sorunlar yaşadığı Ukrayna'nın kendi doğal gazının Avrupalı devletlere ulaşmasındaki rolünü azaltarak doğal gaz akışını Güney Akım'a kaydırmak istemiştir. Güney Akım, Rusya doğal gazını Rusya ve Türkiye'nin münhasır ekonomik bölgelerinden geçerek Avrupalı devletlere taşınması şeklinde tasarlanmıştır.⁵²

2009 yılı, Rusya-Türkiye ilişkilerinin enerji alanında Vladimir Putin'in Türkiye'ye yaptığı ziyaret sonrasında tekrar artış göstermesi adına önemlidir. Bu ziyarette iki enerji alanında iş birliğini güçlendiren yeni protokollerde anlaşmaya varmışlardır. Özellikle bu ziyarette Türkiye, Rusya'nın Güney Akım için gerekli olan münhasır ekonomik bölge iznini vermiş olması Nabucco'nun gerçekleşme ihtimalini de azaltmıştır. Türkiye, Rusya'ya olan bağımlılığını azaltmak için bir yandan Nabucco'ya destek verirken, diğer yandan da Güney Akım'a destek veren bir politika izlemiştir. Türkiye'nin bu politikası,

⁵¹ Fatma Sariaslan, "Türkiye'nin Rusya Federasyonu ile İlişkilerinde Ekonominin Rolü," *Avrasya İncelemeleri Dergisi* 8/2 (2019): 185. (TÜİK verileri baz alınarak hazırlanmıştır.)

⁵² Kakışım, "Karşılıklı Bağımlılık," 80.

doğal gaz konusunda Rusya'ya bağımlılığının devam etmesine neden olmuştur.⁵³ Türkiye'nin münhasır ekonomik bölgesinin kullanımına izin vermiş olması, Rusya tarafından bir jest olarak algılanmış, Putin Türkiye'yi, tüm sözlerini yerine getiren güvenli bir ortak olarak tanımlamıştır.⁵⁴

İkili enerji ilişkileri olumlu yönde seyrederken bu süreçte Rusya-Türkiye enerji rekabetini artıran bir proje ortaya çıkmıştır. Azerbaycan ve Türkiye arasında enerji iş birliğini oluşturan, Hazar Denizi kıyısındaki Azerbaycan'ın doğal gazını Türkiye üzerinden Avrupa'ya ulaştırmasını sağlamak adına Türkiye ve Azerbaycan arasında 2011'de Trans Anadolu Doğal Gaz Boru Hattı Projesi (TANAP) anlaşması imzalanmıştır. TANAP'ın tasarlanmasının amacı, Güney Kafkasya Boru Hattı (SCP) ve Trans Adriyatik Boru Hattı (TAP) ile birleştirilerek Güney Doğal Gaz Koridorunu hayata geçirmektir.⁵⁵ Projenin inşaatı 2015'te başlarken, 2018'de tamamlanmıştır. TAP'ın tamamlanmasıyla birlikte 2020'de gaz akışı sağlanmıştır. Türkiye'nin Doğu Batı Enerji Koridorundaki rolü TANAP ile güçlenirken, TANAP, Rusya'nın enerji pazarı politikalarına ters düşen bir proje olmuştur. Özellikle Avrupa'nın enerji bağlamında Rusya'ya olan bağımlılığı, TANAP sayesinde kırılarak Rusya'nın önemli bir kozunu kaybetmesine neden olmuştur. Rusya adına hem ekonomik hem siyasi anlamda bir güç kaybı yaşanmıştır. Rusya, Türkiye'nin bu süreçte Nabucco'ya destek vermesi ve Azerbaycan ile TANAP üzerinde anlaşmasından ötürü, Rusya'nın by-pass edilmesine Türkiye'nin destek verdiğini değerlendirerek Türkiye'ye güvenli bir transit ülke görevi yapmadığı şikayetinde bulunmuştur.⁵⁶ Rusya'nın şikayetlerine rağmen TANAP, Rusya-Türkiye enerji ilişkilerine bir zarar vermemiş, iki ülke arasında Güney Akım üzerinde çalışmalar devam etmiştir.

Çıkış noktaları farklı olmakla birlikte Güney Akım ve Nabucco'nun güzergahı hemen hemen aynıydı. Rusya'nın temel amacı doğal gazın Avrupa pazarına Rusya'nın kontrolü dışında gitmesini engellemek olmuştur. Güney Akım tahmini maliyet bakımından ve garanti bir doğal gaz akışı sağlamasından ötürü Nabucco'nun daha önünde yer almıştır. 2012'de Gazprom ve Bulgaristan Enerji Holdingi EAD arasında yapılan anlaşmayla Güney Akım'ın Rus doğal gazını Rusya üzerinden Karadeniz vasıtasıyla ilk olarak Bulgaristan'a, daha sonra da Sırbistan, Macaristan ve Avusturya'ya ulaştırması amaçlanmıştır. Bulgaristan, Ukrayna üzerinden gönderilen doğal gazın kısıtlanarak Güney Akım üzerinden gönderilmesi adına Rusya için önemli bir ülkedir. AB ülkelerinden birisi olan İtalya, Güney Akım projesinin en büyük destekçilerinden olmuş ve İtalyan enerji şirketi ENI, bu proje özelinde Gazprom ile 10 milyar Euro değerinde bir anlaşma imzalamıştır.⁵⁷

Ukrayna krizi çerçevesinde Rusya'nın Kırım'ı ilhakıyla birlikte AB ve Rusya arasında ipler gerilmiştir. AB ve ABD, Rusya'ya yönelik yaptırım kararı almıştır. Bu

⁵³ Farida Khamzaeva, "Türkiye-Rusya Ekonomik İlişkilerinde Yeni Dönem: Karşılaştırmalı Bir İnceleme," (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Medeniyet Üniversitesi, 2019), 86.

⁵⁴ Özbay, "Türkiye-Rusya," 377.

⁵⁵ Ömer Faruk Kaya, "2010 ve Sonrası Türkiye ve Rusya İlişkileri," (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Giresun Üniversitesi, 2020), 23.

⁵⁶ Özbay, "Türkiye-Rusya," 376.

⁵⁷ Efe Siviş, "Enerji Politikalarında Denge Arayışı, ABD-Rusya ve Avrupa Birliği Üçgeni: Türk Akım Projesinin Belirleyici Faktörleri," *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 23/3 (2019): 1379.

süreçte, Güney Akım'ın en önemli güzergâh noktalarından Bulgaristan, AB üyesi olması nedeniyle AB ile birlikte hareket etmek zorunda kalmış, AB müktesebatı gereğince Güney Akım'ın inşasında sorunlar çıkartmıştır. Bitmek bilmeyen sorunlar nedeniyle Rus lideri Putin, rest çekerek Güney Akım'ı askıya almaya karar vermiş ve Aralık 2014'te Türkiye'yi ziyaretinde Güney Akım'ı iptal etmiştir. Putin, Avrupa'ya doğal gazın Trakya üzerinden inşa edilecek Türk Akımı Doğal Gaz Boru Hattı'yla gönderilmesini öngören bir projeyi açıklamıştır.⁵⁸

2. 4) Türk Akımı Projesi

Rusya'nın Kırım'ın ilhaki nedeniyle Batı ile yaşamış olduğu sorunların çıktısı olarak Güney Akım, Vladimir Putin tarafından iptal edilmiştir. Putin'in, Güney Akım'a alternatif olması açısından gündeme getirdiği Türk Akımı'na Türkiye'nin de sıcak bakmasıyla proje için çalışmalar başlamıştır. Türk Akımı'nın deniz kesimi, Karadeniz'de birbirine paralel ilerleyen ve her biri 15,75 milyar metreküp kapasiteye sahip olması planlanan iki hattan oluşmaktadır. Bu hatlardan birinin Türkiye'nin doğal gaz ihtiyacını karşılaması, diğer hattın da AB'nin doğal gaz ihtiyacını karşılaması planlanmıştır. Türk Akımı tamamlandıktan sonra Rusya'nın Ukrayna üzerinden Türkiye'ye gaz gönderdiği Batı Hattı'nın da iptal edilmesi gündeme getirilmiştir.⁵⁹ Yapılan görüşmeler neticesinde Gazprom ve BOTAŞ, 1 Aralık 2014'te Türk Akımı için mutabakat anlaşması yapmışlardır. Bu anlaşmaya göre 48 milyar metreküp doğal gazın Yunanistan'da; 15 milyar metreküp doğal gazın da Türkiye'de depolanması planlanarak Türk Akımı'yla 63 milyar metreküp gaz gönderilmesi hedeflenmiştir. Ancak daha sonra hat kapasitenin 31,3 milyar metreküpe indirilmesi kararlaştırılmıştır.

Türk Akımı, Rusya gazının AB ülkelerine ilk defa Türkiye üzerinden gönderilecek olması nedeniyle Türkiye ve Rusya adına olduğu kadar enerji arz güvenliğinin sağlanması açısından AB'li ülkeler için de kilit öneme sahip olmuştur.⁶⁰ Rusya, Avrupa piyasasında sahip olduğu enerji gücünde TANAP sonrasında azalma olacağını bilmesinden ötürü TANAP'ın uygulanabilirliğini zayıflatmak için Türk Akımı'nı ortaya atmıştır diyebiliriz. Türkiye'nin TANAP'a vereceği desteği ve önemi azaltmasını sağlamak da Putin'in Avrupa'ya gönderilecek doğal gaz hattını Türk Akımı'yla Türkiye'ye kaydırmasındaki ana nedenlerden birisi olarak okumak mümkündür.

Türk Akımı, her iki taraf açısından da ilk başlarda heyecan uyandırmıştır. Ancak hattın gündeme geldiği süreçte Rusya'nın Suriye'deki krize müdahil olmasıyla Türkiye ve Rusya arasında görüş ayrılıkları baş göstermeye başlamıştır. Özellikle Kasım 2015'te Türkiye tarafından Rus jetinin düşürülmesiyle iki ülke ilişkilerinde kriz dönemi başlamıştır. Rusya, Türkiye'ye yönelik başta ekonomik olmak üzere birçok alanda yaptırım uygulama kararı almıştır. Bunun neticesinde Türkiye ile yürütmüş olduğu enerji

⁵⁸ Okan Yeşilot ve Burcu Özdemir, "Putin Dönemi Türk-Rus İlişkileri: Krizler Fırsata Dönüşebilir Mi?," *VII. Uluslararası Karadeniz Sempozyumu: "Türk Rus İlişkileri,"* (2017): 247.

⁵⁹ Cemal Kakişım, "Türkiye'nin Enerji Politikaları Açısından Türk Akımına Yönelik Bir Değerlendirme," *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi* 5/50 (2017): 524.

⁶⁰ Emel İlter ve Hülya Kınık, "Türkiye'nin Enerji Denklemi: Trans Anadolu Doğal Gaz Boru Hattı ve Türk Akımı," *Uluslararası İktisadi ve İdari İncelemeler Dergisi* 18 (2017): 194.

projelerini durdurarak Türk Akımı'nı da askıya almıştır.⁶¹ İlerleyen süreçte Cumhurbaşkanı Erdoğan'ın Putin'e gönderdiği mektup sonrasında ilişkiler normalleşmeye başlamıştır. Türkiye'de 15 Temmuz 2016'da yaşanan darbe girişiminde Türkiye'nin "müttefiki" Batılı ülkelere nazaran Rusya'nın Türkiye'ye verdiği destek, ikili ilişkilerin rayına oturmasında önemli bir dönüm noktası olmuştur. İlişkilerin düzelmesiyle Türk Akımı projesi tekrar gündeme getirilmiş ve proje için çalışmalar başlamıştır. 11 Ekim 2016'da Türk Akımı için hükümetler arası anlaşmaya imza atılmıştır.⁶²

Gazprom, Türk Akımı'nın deniz kısmı için 7 Mayıs 2017'de inşaatı başlamış, 19 Kasım 2018'de ise her iki hattın deniz kısmı inşaatını tamamlamıştır. 31 Aralık 2019'da Rusya'daki kompresör istasyon ve Türkiye'deki alım terminali tamamlanırken, Bulgaristan ve Yunanistan'ın hattın kendilerine ait kısımlarını inşa etmeleriyle birlikte Türk Akımı tamamlanmış, 1 Ocak 2020 itibarıyla de bu hatta gaz doldurulmuştur. Türkiye, özellikle Türkiye'nin son yıllarda artış gösteren enerji ihtiyacını karşılayacak kapasiteye sahip ve prestiji açısından güvenilir bir ülke olarak görülmesini sağlayacak olması nedeniyle Türk Akımı'nın yapılış sürecinde projeye destek vermiştir. Rusya'nın, Avrupa'ya Ukrayna üzerinden ihraç ettiği gazın Türk Akımı üzerinden gönderileceğini açıklamasıyla birlikte, Rusya Türkiye'yi daha güvenli bir ülke olarak görmeye başlamıştır. Türkiye, sahip olduğu konumdan ötürü uyguladığı enerji diplomasisiyle, özellikle Ukrayna Krizi sonrası AB ve Rusya arasında yaşanan gerilimin azaltılmasında önemli bir rol oynarken, attığı adımlarla güvenli bir geçiş ülkesi olduğunu da göstermiştir.⁶³

Tablo 1: Türkiye'nin 2010-2020 Dönemi Doğal Gaz İthal Ettiği Ülkeler⁶⁴

Yıllar	Rusya Milyon Sm ³)	Pay (%)	Azerba ycan (Milyon Sm ³)	Pay (%)	İran (Milyon Sm ³)	Pay (%)	Diğer (Milyon Sm ³)	Pay (%)	Toplam İthalat (Milyon Sm ³)
2010	17.576	46,21	4.521	11,89	7.765	20,41	8.164	21,49	38.036
2011	25.406	57,91	3.806	8,67	8.190	18,67	6.472	14,75	43.874
2012	26.491	57,69	3.354	7,3	8.215	17,89	7.862	17,12	45.922
2013	26.212	57,9	4.245	9,38	8.730	19,28	6.082	13,34	45.269
2014	26.975	54,76	6.074	12,33	8.932	18,13	7.281	14,78	49.262
2015	26.783	55,31	6.169	12,74	7.826	16,16	7.649	15,79	48.427
2016	24.540	52,94	6.480	13,98	7.705	16,62	7.627	16,46	46.352
2017	28.690	51,93	6.544	11,85	9.251	16,74	10.765	19,48	55.250
2018	23.642	47,02	7.527	14,97	7.863	15,64	11.250	22,32	50.282
2019	15.196	33,61	9.585	21,2	7.736	17,11	12.694	28,08	45.211
2020	16.166	33,59	11.548	24,00	5.321	11,06	15.091	31,35	48.126

⁶¹ "Türk Akımı ve Akkuyu Görüşmeleri Askıya Alındı," (2015), Erişim Tarihi: 20.08.2021, <https://tr.sputniknews.com/20151201/turk-akimi-akkuyu-nukleer-1019407826.html>.

⁶² Kakışım, "Türkiye'nin Enerji," 523.

⁶³ Çetinkaya, "Enerji Arz," 173-174.

⁶⁴ EPDK, "Doğal Gaz Piyasası 2020 Yılı Sektör Raporu," (2021): 10., Erişim Tarihi: 17.08.2021. <https://www.epdk.gov.tr/Detay/Icerik/3-0-166/resmi-istatistikleri>

Yukarıdaki tablo baz alındığında, Rusya-Türkiye ilişkilerinde doğal gaz özelinde enerjinin rolünü daha sağlıklı bir şekilde değerlendirebilmek mümkündür. Tablo incelendiğinde Türkiye pazarının Rusya'ya, doğal gaz alımı açısından 2010'lu yılların ortalarına dek Batı Hattı ve Mavi Akım anlaşmalarından kaynaklı olarak bağımlı kaldığı görülmektedir. Türkiye'nin ithal ettiği doğal gaz miktarında Rusya'nın payı 2015'ten itibaren her geçen yıl azalmış olsa da 2020'de dahi özellikle Türk Akımı'nın etkisiyle de Türkiye'nin doğal gaz ithalindeki en büyük pay Rusya'nın olmuştur.

TANAP'la birlikte Türkiye-Azerbaycan ilişkilerinde yaşanan ivmeyi de tablodan okuyabilmek mümkündür. Azerbaycan, 2018'den itibaren İran'ı geride bırakarak Türkiye'nin en çok doğal gaz ithal ettiği ikinci ülke konumuna yükselmiştir. İran'ın enerji ihracı konusunda uluslararası yaptırımlar nedeniyle sınırlamaya tabi olması da Azerbaycan'ı Türkiye için önemli kılan bir diğer etmen olmuştur. Türkiye açısından doğal gaz ithalinde tek bir ülkeye bağımlı kalmak yerine alternatif ülkelere yönelmek pozitif bir gelişmedir. Türkiye'nin, doğal gaz konusunda Rusya'ya bağımlı olmanın yaratmış olduğu asimetrik karşılıklı bağımlılığın etkilerini, Rusya dışındaki alternatif ülkelerle yaptığı anlaşmalar sayesinde en aza indirmeye çalışmıştır. 2015'te Türkiye'nin doğal gaz ithalinde Rusya'nın payı %55 seviyesindeyken, 2020'ye gelindiğinde bu pay %33'e kadar inmiştir.

Türkiye'nin enerji merkezi olma amacı ve enerji kaynakları ithalinde çeşitlilik yaratması konularında Rusya ve Azerbaycan'dan sonra en önemli ülke İran'dır. İran-Türkiye-Avrupa Doğal Gaz Boru Hattı, (ITE) 2008'de Türkiye ve İran arasında yapılan mutabakat çerçevesinde İran gazının Türkiye üzerinden Avrupa'ya ulaştırılması için tasarlanmıştır. Ancak iki ülke arasında yapılan mutabakat, AB ve ABD tarafından İran'a yönelik yaptırımların uygulanması ve İran'ın sınırlı doğal gaz ihracat kapasitesine sahip olması gibi engeller nedeniyle nihai bir anlaşmayla sonuçlanmamıştır. Türkiye de İran'dan enerji ithalatını İran'a uygulanan uluslararası yaptırımlar nedeniyle sınırlı tutmak zorunda kalmıştır.⁶⁵

Sonuç

2000'lerle birlikte Rusya'da Vladimir Putin'in; Türkiye'de ise AKP'nin iktidar olması Rusya ve Türkiye ilişkilerinin 1990'lı yıllardaki rekabet ortamından bir nebze sıyrılarak çok boyutluluğa evrilmesini sağlamıştır. Rusya, sahip olduğu enerji kaynakları sayesinde hem uluslararası sistemde önemli bir aktör olmaya devam etmiş hem de enerji ihracatı yaptığı ülkeleri kendine bağımlı hâle getirmeyi başarmıştır. Rusya-Türkiye ilişkilerinde de son 20 yılda enerji konusu ön plana çıkmıştır. Türkiye enerji kaynağı ihtiyacının büyük bir kısmını, artış gösteren ikili ilişkilere paralel olarak Rusya'dan karşılamaktadır. Türk pazarındaki potansiyelin farkına varan Rusya, 21. yüzyıla birlikte Türkiye ile ilişkilerini sıcak tutarak Türk pazarını enerji konusunda kendine bağımlı hâle getirmeye yönelik siyaset izlemiş, Mavi Akım ve Türk Akımı gibi projelerle bunu başarmıştır.

İki ülke arasında yapılan enerji anlaşmaları, siyasi açıdan fikir ayrılıkları ve çıkar

⁶⁵ Cemal Kakişım, "Türkiye'nin Bölgesel Doğal Gaz Merkezine Dönüşebilme Potansiyeli," *Avrasya Uluslararası Araştırmalar Dergisi* 8/24 (2020): 271.

çatışmaları yaşandığı dönemlerde dahi bir zarar görmemiştir. Suriye krizi bağlamında yaşanan uçak krizi buna somut bir örnektir. Kriz döneminde Rusya, Mavi Akım ve Batı Hattı ile Türkiye'ye gaz göndermeye devam ederken, anlaşmaya varılan Türk Akımı projesini iptal etmemiştir. Aynı şekilde Akkuyu Nükleer Güç Santrali'nin inşası adına Rusya ile yapılan anlaşma da iptal edilmemiş, tesisin inşa çalışmaları devam etmiştir.

Türkiye enerji bakımından fakir olmasına rağmen enerji kaynaklarının dünya pazarına iletilmesi açısından önemli bir role sahiptir. Özellikle BTC projesi ile Azerbaycan petrolünü; Türk Akımı'yla Rusya'nın gazını, TANAP ile de Azerbaycan'ın gazını Avrupa pazarına iletmek bağlamında önemli bir rol üstlenmiştir. Türkiye, farklı enerji kaynakları hatlarının güzergah bölgesi merkezi olması açısından sahip olduğu önemli rolü, enerjinin ithali konusunda uzun yıllar boyunca Rusya'ya bağımlı kaldığı için gösterememiştir. Bir doğal gaz ticaret merkezi hâline gelme amacı olan Türkiye, enerji ihtiyacı konusunda belirli bir ülkeye bağımlı olmaktan kurtulmalıdır. Rusya dışında bölge ülkeleriyle, Azerbaycan, İran ve Türkmenistan gibi, özellikle doğal gaz konusunda anlaşmalar yaparak Rusya'ya olan bağımlılığını azaltmalı, alternatif enerji kaynaklarına yönelmelidir. Türkiye'nin enerji kaynaklarına olan ihtiyacı azaltmak adına nükleer santral inşa ettirmesi doğru bir adımdır ancak bu santrallerin tesisini de zaten doğal gaz alanında bağımlı olunan Rusya'ya bırakmak, enerji konusunda bu ülkeye bağımlılığın daha fazla artmasına sebep olacaktır.

Yeni bir proje olan Türk Akımı doğal olarak iki ülke arasında karşılıklı bağımlılık yaratmıştır ancak Türkiye'nin bu anlaşma için Rusya ile masaya oturduğunda bu anlaşmadan en çok faydalanacak AB, Türkiye'yi bu masada yalnız bırakmıştır. Bu nedenle Türk Akımı, iki ülke ilişkilerinde karşılıklı bağımlıktan çok asimetrik bağımlılık yaratmıştır. AB özellikle enerji güvenliğinin sağlanması açısından Türkiye'nin Rusya'ya karşı belirli kurallar uygulatmasını gündeme getirerek Türkiye'ye destek verseydi, Türkiye'nin eli daha güçlü olabilirdi.

Beyanname:

- 1. Etik Kurul İzni:** Etik Kurul İzni gerekmemektedir.
- 2. Katkı Oranı Beyanı:** Yazar, makaleye başkasının katkıda bulunmadığını beyan etmektedir.
- 3. Çıkar Çatışması Beyanı:** Yazar, herhangi bir çıkar çatışması olmadığını beyan etmektedir.

Declarations:

- 1. Ethics approval:** Not applicable.
- 2. Author contribution:** The author declares no one has contributed to the article.
- 3. Competing interests:** The author declares no competing interests.

KAYNAKÇA

- "2015'te Rusya-Türkiye İlişkileri: Stratejik Ortaklıktan Krize Giden Yol." (2015). Erişim Tarihi: 19.08.2021. <https://tr.sputniknews.com/20151231/rusya-turkiye-1019961413.html>.
- Bilgin, İnci. "Suriye İç Savaşı'nda Küresel ve Bölgesel Güçlerin Kesişen Müdahaleleri: Nedenler, Yöntemler ve Zamanlama." *Uluslararası İlişkiler ve Diplomasi Dergisi* 2/1 (2019): 1-19.
- Bozkurt, Abdulgani. "Türkiye'nin Libya Olaylarında İzlediği Politikayı Realizmin İnsan Doğası, Güç ve Ahlak Tanımları Üzerinden Açıklamak." *Gümüşhane Üniversitesi SBE Dergisi* 7 (2013): 1-23.
- Çetinkaya, Şeref. "Enerji Arz Güvenliği Üzerinde Rusya-Batı Gerilimi ve Türkiye." Yayımlanmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi, 2019.
- Davutoğlu, Ahmet. "Türkiye Merkez Ülke Olmalı." (2004), Erişim Tarihi: 19.08.2021, <http://www.radikal.com.tr/yorum/turkiye-merkez-ulke-olmalı-702116/>
- Demir, A. Faik. "Türkiye-Rusya İlişkilerinde Suriye Krizi'nin Yansımaları ve Etkileri." *Marmara Türkiyat Dergisi* 3/2 (2016): 139-151.
- Demiryol, Tolga. "Türkiye-Rusya İlişkilerinde Enerjinin Rolü: Asimetrik Karşılıklı Bağımlılık ve Sınırları." *Gaziantep University Journal of Social Sciences* 17/4 (2018): 1438-1455.
- EPDK. "Doğal Gaz Piyasası 2020 Yılı Sektör Raporu." (2021). Erişim Tarihi: 17.08.2021. <https://www.epdk.gov.tr/Detay/Icerik/3-0-166/resmi-istatistikleri>.
- Furuncu, Yunus ve Akbaş, Zafer. "Neoliberal Teori Ekseninde Küreselleşmenin Türkiye'nin Enerji Politikaları Üzerindeki Etkileri: Enerji Ticareti Boyutu." *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi* 18/72 (2019): 1724-1741.
- Gök, Naim. "Suriye Krizi'nin Türkiye'ye Yansımaları (2011-2017)." *Üsküdar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 8 (2019): 77-114.
- Hodaloğulları, Zeliha ve Aydın, Aydın. "Türkiye ile Rusya Arasındaki Doğal Gaz İşbirliğinin Türkiye'nin Enerji Güvenliğine Etkisi." *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi* 9/43 (2016): 744-755.
- İlter, Emel ve Kımık, Hülya. "Türkiye'nin Enerji Denklemi: Trans Anadolu Doğal Gaz Boru Hattı ve Türk Akımı." *Uluslararası İktisadi ve İdari İncelemeler Dergisi* 18 (2017): 185-200.
- İnönü, Rıdvan. "Türk-Rus Enerji Jeopolitiğinde Boru Hatları ve Lojistiğin Önemi." Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Dumlupınar Üniversitesi, 2018.
- Kakışım, Cemal. "Karşılıklı Bağımlılık Kapsamında Türkiye-Rusya Enerji İlişkilerinin Analizi." *Uluslararası Siyaset Bilimi ve Kentsel Araştırmalar Dergisi* 7/1 (2019): 67-89.
- Kakışım, Cemal. "Türkiye'nin Bölgesel Doğal Gaz Merkezine Dönüşebilme Potansiyeli." *Avrasya Uluslararası Araştırmalar Dergisi* 8/24 (2020): 255-280.
- Kakışım, Cemal. "Türkiye'nin Enerji Politikaları Açısından Türk Akımına Yönelik Bir

- Değerlendirme." *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi* 5/50 (2017): 517-527.
- Kalyoncu, Hüseyin ve Amanov, Shatlyk. "Orta Asya Enerji Kaynakları ve Enerji Bağlamında ABD'nin Orta Asya Politikası." *Çağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 7/2 (2010): 38-71.
- Kanbal, Burcu. "Türkiye ve Rusya Federasyonu İlişkilerinde Boru Hatları Diplomasisi." Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Harp Akademileri Komutanlığı, 2011.
- Kaya, Ömer Faruk. "2010 ve Sonrası Türkiye ve Rusya İlişkileri." Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Giresun Üniversitesi, 2020.
- Kazdal, Melih. "Adalet ve Kalkınma Partisi Dönemi Türkiye-Rusya İlişkileri (2002-2017): Dış Politikada Çatışma ve İş Birliği." *Journal of Awareness* 3/2 (2018): 51-62.
- Khamzaeva, Farıda. "Türkiye-Rusya Ekonomik İlişkilerinde Yeni Dönem: Karşılaştırmalı Bir İnceleme." Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Medeniyet Üniversitesi, 2019.
- "Kırım'ın İlhakı ve Gelişen Türkiye-Ukrayna İlişkileri." Erişim Tarihi: 19.08.2021. <https://www.insamer.com/tr/?output=pdf&type=post&id=4525>.
- Kurban, Vefa ve Cabbarlı, Hatem. "Türkiye-Rusya İlişkileri ve Uçak Krizinin Türk-Rus Kamuoyuna Yansımaları." *Ege Strateji Araştırma Dergisi* 10/2 (2019): 105-118.
- Minisker, Mert. "Türkiye-Rusya Uçak Krizi ve Krizin Türk Basınında Ele Alınış Biçimi Ekseninde Türkiye-Rusya İlişkileri." Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Abant Üniversitesi, 2019.
- Oğan, Sinan. "Mavi Akım Projesi: Bir Enerji Stratejisi ve Stratejisizliği Örneği." *STRADİGMA* 7 (2003): 1-20.
- Oğan, Sinan. "Mavi Akım: Türk-Rus İlişkilerinde Mavi Bağımlılık." (2006). Erişim Tarihi: 15.06.2021. <http://turksam.org/mavi-akim-turk-rus-iliskilerinde-mavi-bagimlilik>.
- Özbay, Fatih. "Soğuk Savaş Sonrası Türkiye-Rusya İlişkileri: 1992-2010." *Bilge Strateji* 2/4 (2011): 35-77.
- Özbay, Fatih. "Türkiye-Rusya İlişkilerinde İşbirliği ve Rekabet, 1992-2012." Atilla Sandıklı ve Erdem Kaya (Ed.) *Bölgesel Sorunlar ve Türkiye*. İstanbul: BİLGESAM Yayınları, 2013.
- "Putin'den 'Güney Akım' Bombası." (2014). Erişim Tarihi: 19.08.2021. <https://www.hurriyet.com.tr/ekonomi/putin-den-guney-akim-bombasi-27690439>.
- Sandıklı, Atilla ve Semin, Ali. "Bütün Boyutlarıyla Suriye Krizi ve Türkiye." Atilla Sandıklı ve Erdem Kaya (Ed.). *Orta Doğu'da Değişim ve Türkiye* (İstanbul: BİLGESAM Yayınları, 2014).
- Sarıaslan, Fatma. "Türkiye'nin Rusya Federasyonu ile İlişkilerinde Ekonominin Rolü." *Avrasya İncelemeleri Dergisi* 8/2 (2019): 174-216.
- Sarıkaya, Ekim. "Soğuk Savaş Sonrası Dönemden Günümüze Enerji Güvenliği Bağlamında Türk- Rus İlişkileri." Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Yıldız Teknik Üniversitesi, 2019.

- Sıvış, Efe. "Enerji Politikalarında Denge Arayışı, ABD-Rusya ve Avrupa Birliği Üçgeni: Türk Akım Projesinin Belirleyici Faktörleri." *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 23/3 (2019): 1373-1388.
- "Türk Akımı Doğal Gaz Boru Hattı Türkiye, Rusya ve Bölge İçin Ne Anlam Taşıyor?." (2020). Erişim Tarihi: 20.08.2021. <https://tr.euronews.com/2020/01/08/turk-akimi-dogal-gaz-boru-hatti-turkiye-rusya-ve-bolge-icin-ne-anlam-tasiyor>.
- "Türk Akımı ve Akkuyu Görüşmeleri Askıya Alındı." (2015). Erişim Tarihi: 20.08.2021. <https://tr.sputniknews.com/20151201/turk-akimi-akkuyu-nukleer-1019407826.html>.
- "Uçak Krizi Patladığından Beri Erdoğan ve Putin Neler Söylediler?." (2015). Erişim Tarihi: 19.08.2021. <https://www.cnnturk.com/dunya/ucak-krizi-patladigindan-berierdogan-ve-putin-neler-soylediler?page=2>.
- Yeltin, Hüseyin ve Işık, Kübra. "Rekabetten İşbirliğine Giden Süreçte Türkiye-Rusya İlişkilerinde Bir Test: Suriye Krizi." *Uluslararası Politik Araştırmalar Dergisi* 3/3 (2017): 39-50.
- Yeşilot, Okan ve Özdemir, Burcu. "Putin Dönemi Türk-Rus İlişkileri: Krizler Fırsata Dönüşebilir Mi?." *VII. Uluslararası Karadeniz Sempozyumu: "Türk Rus İlişkileri"*. (2017): 343-355.
- Yıldırım, Adem. "2002-2015 Yılları Arasında Türkiye-Rusya İlişkilerinde Enerji Güvenliği." Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Gelişim Üniversitesi, 2019.

RUSYA FEDERASYONU VE TÜRKİYE ARASINDA DIŞ TİCARETİN YAPISI VE GELİŞİMİ

 Yılmaz AYDIN^a

Öz

Yaklaşık 17 milyon kilometre karelik yüz ölçümü ile dünyanın en büyük ülkesi konumunda olan Rusya veya resmi adıyla Rusya Federasyonu, 144 milyon nüfusa sahiptir. Özellikle, doğal gaz, petrol, demir, bakır ve diğer maden kaynakları ile büyük bir enerji ve hammadde potansiyeline sahip Rusya 1991 yılında Sovyetler Birliği'nin dağılması ile birlikte uzun bir süre ekonomik sorunlarla uğraşmak zorunda kalmıştır. Oldukça sıkıntılı geçen bu dönemden sonra 1999 yılında toparlanmaya başlayan ekonomi yaşanan küresel krizin ardından 2009 yılında daralma göstermiştir. Ancak kısa süre sonra hızlı bir şekilde iyileşme gösteren ekonomi, bu kez de petrol fiyatlarında düşüş ve Ukrayna krizi sebebiyle Batılı devletlerin uyguladığı yaptırımlar sonucunda tekrar resesyon sürecine girmiştir. 2017 yılında GSYİH'nın %1,8 oranında arttığı Rusya önemli miktarda dış ticaret fazlası vermektedir. Rusya ile Türkiye arasındaki ticari ilişkiler 2015 yılında yaşanan Uçak Krizi sonucunda kesintiye uğramış olsa da sonrasında ciddi ilerleme göstermiştir. 2020 yılı itibarıyla Türkiye, Rusya'nın ihracat yaptığı ülkeler arasında 3. sırada yer almaktadır. Türkiye ve Rusya arasında gerçekleşen ikili ticarete Rusya istisnasız her yıl ticaret fazlası vermiştir. Rusya'nın Türkiye ile gerçekleştirdiği ticaretin yapısı incelendiğinde, ihraç malları arasında enerji ve demir metalleri; ithal malları arasında ise meyve ve kuruyemişin ilk sırada yer aldığı görülmektedir. Bununla birlikte 2019 yılında Türkiye'ye en fazla turist gönderen ülke yaklaşık 7 milyon kişi ile Rusya olmuştur. Bu durum, Türkiye'nin Rusya'ya karşı verdiği dış ticaret açığının bir kısmının karşılanması anlamına gelmektedir. Bu çalışmada SSCB döneminde Türkiye ile ekonomik ilişkiler incelendikten sonra Rusya ve Türkiye arasında ticari ilişkiler ayrıntılı bir şekilde analiz edilmektedir.

Anahtar Kelimeler: Rusya ve Türkiye, dış ticaret, Rusya ekonomisi, Türkiye ekonomisi.

THE STRUCTURE AND DEVELOPMENT OF FOREIGN TRADE BETWEEN TURKEY AND THE RUSSIAN

Abstract

Russia or Russian Federation as its official name, which is the largest country in the world with an area of 17 million km², has a population of 144 million. Russia, especially with its natural gas, oil, iron, copper and other mineral resources, has a great potential for energy and raw

^a Doç. Dr., Nişantaşı Üniversitesi, İ.İ.B.F., Ekonomi Bölümü, İstanbul/Türkiye, yilmaz.aydin@nisantasi.edu.tr

materials. After the dissolution of the Soviet Union in 1991, economic problems began and economic recession was experienced. The economy began to grow in 1999 and continued to grow until 2009. However, the economy, which recovered rapidly after the global crisis in 2008, reentered the recession due to the decline in oil prices and the sanctions imposed on Western states because the Ukrainian crisis. Russia, which has increased its GDP by 1.8% in 2017, gives a significant amount of foreign trade surplus. Although the trade relations between Turkey and Russia interrupted as a result of the Aircraft Crisis in 2015, it showed later significant progress. Turkey ranks 3th among countries that most imports from Russia. Analyzing the structure of trade between Russia and Turkey shows that energy and ferrous metals are most exported goods to Turkey and fruits are the most imported goods from Turkey. In 2019, Turkey was visited by 7 million Russian tourists who ranked 1st between foreign tourists. The aim of this study is to analyse trade relations between Russia and Turkey in detail after examination of the basic indicators for the Russian economy.

Keywords: Russia and Turkey, external trade, Russian economy, Turkish economy.

СТРУКТУРА И РАЗВИТИЕ ВНЕШНЕЙ ТОРГОВЛИ МЕЖДУ ТУРЦИЕЙ И РОССИЙСКОЙ ФЕДЕРАЦИЕЙ

Аннотация

Россия или Российская Федерация, как она именуется официально - крупнейшая страна в мире с площадью 17 миллионов км² и населением 144 миллиона человек. Россия с ее природным газом, нефтью, железом, медью и другими полезными ископаемыми обладает огромным энергетическим и сырьевым потенциалом в мировой экономике. После распада Советского Союза и образования Российской Федерации в 1991 году в стране начались экономические проблемы, сопровождавшиеся спадом во всех отраслях. Впоследствии, ее экономика начала расти в 1999 году, что продолжалось до 2009 года. Быстро восстановившись после мирового экономического кризиса в 2008 году, она затем вошла в рецессию из-за падения цен на нефть и политики санкций, введенных во взаимоотношении с западными странами из-за украинского кризиса. Россия, увеличившая свой ВВП на 1,8% в 2017 году, дает значительный профицит внешней торговли. Хотя торговые отношения между Турцией и Россией были прерваны в результате "авиационного кризиса" в 2015 году, в дальнейшем они показали значительный прогресс. Турция занимает третье место среди стран с наибольшим импортом из России. Анализ структуры торговли между странами показывает, что энергоресурсы и черные металлы являются наиболее экспортируемыми товарами в Турцию из России, а фрукты - наиболее импортируемым товаром в Россию из Турции. В 2019 году Турцию посетили 7 миллионов российских туристов, которые заняли первое место среди иностранных туристов. Целью данного исследования является подробный анализ особенностей русско-турецких торговых отношений в контексте изучения макроэкономических показателей российской экономики.

Anahtar kelimeler: Россия и Турция, внешняя торговля, экономика России, экономика Турции.

Giriş

Türkiye ile Rusya arasında ekonomik ilişkiler Cumhuriyetin kuruluş sürecine kadar uzanmaktadır. Rusya'da gerçekleşen Ekim Devrimi sonrasında Devrimin lideri V. İ. Lenin ile Mustafa Kemal Paşa arasında geliştirilen siyasi ilişkilere paralel olarak ekonomik ilişkilerde de önemli adımlar atılmıştır. Cumhuriyet'in ilk döneminde Sovyet Rusya ile imzalanan anlaşmalarla gelişen ekonomik ilişkiler soğuk savaş döneminde bir miktar gerilese de Sovyetler Birliği'nin son döneminde tekrar canlanmıştır. SSCB'nin dağılma sürecinde, 1980'lerin ikinci yarısında özellikle enerji alanında ikili ticarete önemli gelişmeler kaydedilmiştir. 1980'li yılların sonuna doğru başlayan ve İstanbul'da Laleli piyasası olarak da bilinen "bavul ticareti" 1990'larda iki ülke için de önemli boyutlara ulaşmıştır. Bavul ticareti, 1995 yılında zirve yaptıktan sonra dalgalı bir seyir izlemiş ve 2014 yılında tekrar en yüksek değerine ulaşmıştır. Dönüşüm süreci olarak adlandırılan 1990'lı yıllar hem siyasi hem de ekonomik anlamda oldukça çalkantılı geçmiştir. 1990'lı yıllarda planlı ekonomiden piyasa ekonomisine geçerken neredeyse tüm makroekonomik göstergeler bozulmuş, ülkede tam anlamıyla siyasi ve ekonomik istikrarsızlık hüküm sürmüştür. Bu dönemde olumlu gelişme gösteren az sayıda makroekonomik göstergelerden biri dış ticaret faaliyeti olmuştur. Hiperenflasyonun yaşandığı, üretimin büyük oranda azaldığı ülkede 1998 ekonomik krizine siyasi kriz eşlik etmiş, sonraki iki yıl içinde beş kez başbakan değişmiştir. Mali krizin yaşandığı 1998 yılı ülkede kapitalizme geçiş sürecinde bir dönüm noktası olarak kabul edilebilir. Bu bağlamda, bazı yazarlar 1998 yılı öncesini dönüşüm sürecinin birinci aşaması ve sonrasını da ikinci aşaması olarak değerlendirmektedir. 1998 Ağustos ayında yaşanan mali kriz sonrasında serbest piyasanın işleyişine yönelik ekonomik reformların uygulanması hızlandırılmış ve ekonomide birçok alanda iyileşme sağlanmıştır. 31 Aralık 1999 tarihinde Boris Yeltsin'in istifasının ardından Vladimir Putin seçimleri kazanmış ve böylece yeni bir dönem başlamıştır. Putin, Batı ülkeleri ile iş birliğini geliştirmeye, Avrupa Birliği ve NATO'yla ortak faaliyetlere öncelik vermiş ve daha kararlı bir liberalizasyon sürecini başlatmıştır. Putin yönetiminin ilk yılları Türk-Rus tarihinin doruk noktası olarak kabul edilen iki dönemden biri olarak görülmektedir. Tarihsel olarak bakıldığında iki ülke arasında 2000'li yılların hemen başında yaşanan "dostluk" 1920'lerde Lenin ve Atatürk yönetimleri arasındaki olumlu ilişkileri hatırlatmaktadır. 2000'li yılların başından itibaren hem temel makroekonomik göstergelerde hem de dış ticaret performansında hızlı bir iyileşme sağlayan Rusya'nın Türkiye ile ekonomik ilişkileri siyasi ilişkilere paralel bir gelişme göstermiştir. Bu anlamda, 2015 yılında Suriye sınırında Rus savaş uçağının düşürülmesi ile başlayan siyasi kriz iki ülke arasındaki ekonomik ilişkileri de etkilemiş ve iki ülkenin dış ticaret hacminde önemli boyutlarda daralmaya yol açmıştır. Ancak bu sorunlu dönem uzun sürmemiş, sonraki yıllarda siyasi ilişkilerin düzelmesi ile birlikte iki ülke arasında birçok alanda ekonomik ilişkilerde tekrar önemli gelişmeler yaşanmıştır. Türkiye'nin Rusya'da yatırım yaptığı sektörler arasında inşaat sektörü ilk sıradadır. Rusya, müteahhlik hizmetleri alanında Türkiye'nin en önemli pazarı konumundadır. Diğer taraftan; halihazırda, Rusya'da tekstil-konfeksiyon, bankacılık, turizm, gıda, gıda işleme,

beyaz eşya-makina, cam sanayi ve müteahhitlik-inşaat malzemeleri alanlarında güçlü Türk yatırımlarının bulunduğu görülmektedir. Rusya'da faaliyette bulunan Türk sermayeli firmaların sayısının 1.300'den fazla olduğu tahmin edilmektedir. Enerji, Türkiye ile Rusya arasındaki ilişkilerin en önemli unsurlarından birini teşkil etmektedir. Enerji tedarikinde başlıca ortaklarımız arasında bulunan Rusya'yla bu alandaki iş birliğimiz Akkuyu Nükleer Santrali yapımına başlanması ve Ocak 2020 tarihinde açılan TürkAkım Doğal Gaz Boru Hattı ile daha da ileri bir safhaya taşınmıştır.

1) SSCB Döneminde Türkiye ile Ekonomik İlişkiler ve Dış Ticaret

Rusya'da 1917 yılında gerçekleşen Ekim Devrimi sonrasında kurulan Sovyetler Birliği, Ankara Hükümetini tanıyan ilk büyük devlet olmuştur. 1920'li yılların ilk yarısında Rusya'da Çarlık rejiminin yıkılmasının ardından Bolşeviklerin önderliğinde kurulan Sosyalist İktidar ile Ankara Hükümeti başta İngiltere olmak üzere aynı emperyalist güçlere karşı savaşıyordu. Bu dönemde Sovyet Rusya Devriminin lideri V. İ. Lenin ile Mustafa Kemal Paşa arasında gerçekleşen yazışmalar sonucunda karşılıklı görüşmeler başlamış ve sonrasında Ankara Hükümeti ile SSCB Hükümeti arasında (16 Mart 1921) "Dostluk ve Kardeşlik Antlaşması" imzalanmıştır¹. 1920 yılında başlayan Türkiye-Sovyet Rusya dostluğunun gelişmesinde İngiltere'nin her iki ülke için ortak düşman olması önemli bir rol oynamıştır. Başka bir ifadeyle, Sovyet Rusya tek ülkede sosyalizmi yaşatmaya çalışırken Ankara Hükümeti'nin İngiliz emperyalizmine karşı bağımsızlık savaşı vermesi iki ülke arasında ekonomik ve siyasal iş birliğinin gelişmesine ivme kazandırmıştır.²

Sovyet Rusya ile kurulan güvene dayanan siyasi ve ekonomi alanındaki bu dostluk ilişkileri Cumhuriyetin ilanından sonra da devam etmiştir. 1923 yılında Türkiye'nin komşu ülkeden yapmış olduğu ithalat toplam ithalatının %2'si iken 1924 yılında bu rakam %3,29'a yükselmiştir. Bu yıllarda Rusya'ya tütün, maden ve hayvan ihraç edilirken Rusya'dan petrol, yiyecek malzemesi, aydınlatma malzemesi ithal ediliyordu. 1929 yılına kadar Türkiye'ye yapılan ihracat üç yıl içinde iki kat artarak 10.000.000 doların üstüne çıkmıştır. 1929 yılına gelindiğinde Türkiye'nin toplam ithalatının %6,43'ünü Sovyet Rusya'dan alınan mallar oluştururken bu ülkeye yapılan ihracat Türkiye'nin toplam ihracatının yalnızca %3,49'u kadardı.³ 1933-1936 yılları arasında Nazilli ve Kayseri'de kurulan tekstil fabrikaları, Sovyetler Birliği ile Türkiye arasındaki ekonomik iş birliğinin önemli sonuçlarından biridir. Türkiye'nin 1930'larda yaptığı sanayi planları için SSCB'den teknik ve finansal destek alınmıştır. Sovyet uzmanlardan oluşan bir heyet Türkiye koşullarında kurulabilecek işletmeler ile ilgili bir rapor hazırlamışlardır. Bu rapor hükümet tarafından da benimsenmiştir⁴ (Ankara: Savaş Yayınları.) Bu iki tekstil fabrikası daha sonra inşaatları tamamlandıktan sonra Sümerbank'a devredilmiştir. Ayrıca

¹ Erdiç Tokgöz, "Dünden Bugüne Türkiye-Rusya Ekonomik İlişkilerinde Üç Büyük Dönem", *Ufuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 1/1 (2011): 6-7.

² Yalçın Küçük, *Türkiye Üzerine Tezler: 1908-1998*, C. 2 (İstanbul: Tekin Yayınevi, 2005), 107-108.

³ Tuğba Korhan, "Türkiye Cumhuriyeti'nin İlk Yıllarında Türk-Rus Ticari ve Ekonomik İlişkileri Üzerine", *Abant İzzet Baysal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 1/24 (2012): 95-97.

⁴ Adem Üzümcü, "Türkiye'de Ulusal Ekonominin İnşası", . Dikkaya, A. Üzümcü, & D. Özyakışır içinde, *Osmanlı'dan Günümüze Türkiye'nin İktisadi Tarihi*, (Ankara: Savaş Yayınevi, 2018): 85-115.

Moskova, Ankara'ya mal, hizmet ve teknoloji sağlamıştır.⁵ 1930'lu yıllarda, her iki ülke arasında dış ticaret hacminin de genişlediği görülmektedir. Bu yıllarda Türkiye Rusya'dan petrol ürünleri, kömür, dökme demir, hububat gibi temel ürünler ithal ederken pamuk, yün, canlı hayvan, sebze-meyve vb. ürünleri ihraç etmiştir. II. Dünya Savaşı sonrasında Türkiye'nin Batı ile yakınlaşması ve NATO'ya katılması ile birlikte bozulan ilişkiler Stalin'in ölümü sonrasında tekrar canlanmaya başlamıştır. 1960'lı yıllara kadar sınırlı düzeyde seyreden ekonomik ilişkiler Türkiye'de uygulanmaya başlanan "Planlı Dönem" ile birlikte tekrar hız kazanmış ve SSCB Türkiye'de gerçekleştirilen önemli sanayi projelerine gerek teknik gerekse mali destek sağlamıştır.⁶

Soğuk Savaş Döneminde Türkiye ve Rusya ilişkileri her iki ülkenin de Batı ülkeleri ile yaşadıkları gelişmelere bağlı olarak değişiklik göstermiştir. Bu bağlamda 1974 yılında Kıbrıs müdahalesinin ardından Türkiye'ye uygulanan ambargo Türkiye-Sovyetler Birliği ilişkilerinde yakınlaşmayı beraberinde getirmiştir. Benzer şekilde 1980 askeri darbesi sonrasında Batı ülkeleriyle gerilim yaşayan Türkiye, Sovyetler Birliği ile önemli ticari anlaşmalara imza atmıştır. Enerji alanında gelişecek iş birliğinin ilk adımları bu dönemde atılmıştır. Soğuk Savaş dönemine yakından bakıldığında özellikle beş yıllık kalkınma planlarının uygulandığı dönemde, Türkiye'de gerçekleştirilen önemli sanayileşme projelerinde Sovyet Rusya'nın Türkiye'ye çeşitli destekler sağladığı görülmektedir.⁷ 1967 yılında gerçekleştirilen ve eğitim, araştırma konularında da iş birliğini öngören geniş kapsamlı anlaşma ile Sovyetler Birliği Türkiye'de çelik fabrikası, alüminyum fabrikası ve petrol rafinerisinin de dâhil olduğu bir dizi sanayi tesisi yapmayı kabul etmiştir. Bu kapsamda Türkiye, İskenderun'daki demir çelik fabrikalarının yanı sıra Seydişehir alüminyum fabrikası, Aliğa petrol rafinerisi tesisi ve Bandırma kükürt asit fabrikası için gerekli teknik desteğin yanı sıra 200 milyon ABD Doları kredi almıştır. Sovyet yatırımları, Türkiye'nin kendi iç ihtiyaçlarını karşılamasına, ürün ve hizmetlerini dış pazarlarda satmaya başlamasına yardımcı olmuştur.⁸

Planlı dönemde ekonomik ilişkilerde yaşanan gelişmelere kıyasla iki ülke arasındaki dış ticaret hacminin sınırlı kaldığı görülmektedir. Başka bir deyişle Türkiye'nin toplam dış ticaret hacminde Sovyetler Birliği'nin payı oldukça düşük düzeyde kalmış ve Sovyet Rusya Türkiye'nin ticaret partnerleri arasında önemli bir konuma gelmemiştir. Tablo 1'de yer alan verilere göre Soğuk Savaş döneminin önemli bir kesitinde Türkiye'nin dış ticaret hacminde Sovyetler Birliği'nin payının ortalama %4 veya altında kaldığı görülmektedir. Bu oran 1972 yılında %6,61 olarak en yüksek değerine ulaşırken, Sovyet Rusya Türkiye'nin ticaret yaptığı ülkeler arasında sıralamada 5. sıraya yükselmiştir. Buna karşılık 1962 yılında ticaret hacmi içindeki payı %1,19 ve sıralamadaki yeri 18 olarak en düşük değerleri almıştır. Planlı dönemde Türkiye'nin dış ticaret partnerleri arasında ilk iki sırayı ABD ve Batı Almanya paylaşırken İngiltere'nin üçüncü en önemli ticaret partneri

⁵ Nıgyar R. Masumova, "Russia and Turkey: Resetting Economic Partnership", *Perceptions* 23/2 (2018): 34-35.

⁶ Tokgöz, "Dünden Bugüne Türkiye-Rusya Ekonomik İlişkilerinde Üç Büyük Dönem": 6-14.

⁷ Fatma Sarıtaşlan, "Türkiye'nin Rusya Federasyonu ile İlişkilerinde Ekonominin Rolü", *Avrasya İncelemeleri Dergisi* VIII/II (2019): 179-180.

⁸ Masumova, "Russia and Turkey: Resetting Economic Partnership": 35.

olduğu görülmektedir.⁹

Tablo 1: Türkiye'nin Dış Ticaret Hacminde Ülkelerin Payları, % (1956-1975)¹⁰

Yıllar	İngiltere	ABD	Almanya	SSCB
1956	7,96	20,46	20,61	1,65
1960	10,63	22,71	18,46	1,37
1965	9,33	23,46	15,08	3,41
1970	8,12	17,07	19,12	4,44
1975	6,75	9,33	22,19	2,4

1980'li yıllarda Sovyetler Birliği ile Türkiye arasında imzalanan Doğal Gaz Anlaşması ekonomik ilişkilerin gelişmesinde önemli bir yere sahiptir. Bu anlaşma kapsamında Sovyet Rusya Türkiye'ye 1987 yılında başlayacak ve 25 yıl sürecek doğal gaz sevkiyatını garanti ederken, Türkiye de bu süre boyunca doğal gaz ithalat etmeyi taahhüt etmiştir. Bu anlaşmada, Türkiye'nin doğalgaz bedellerini serbest döviz şeklinde ödeyeceği, Rusya'nın ise bu ödemeler ile Türk malları alacağı belirtilmiştir. Ayrıca, anlaşma ile doğal gaz ticaretinden elde edilen gelirlerin bir kısmının Türk inşaat firmalarının Rusya'da gerçekleştirdikleri projelerin finansmanında kullanılması amaçlanmıştır. Bu bağlamda ilk doğal gaz sevkiyatı 1987 yılında başlamış ve bu tarihten 1994 yılına kadar 1,9 milyar dolar değerinde doğal gaz alımı yapılmıştır. 1987 ve 1994 yılları arasında Rusya, Türkiye'nin tek gaz tedarikçisiydi. Türkiye'nin gaz arzında Rusya'ya bağımlılığı ve bunun sonucunda oluşan dış ticaret dengesindeki açık sonraki yıllarda Türkiye açısından ikili ilişkilerin temel sorunlarından biri haline gelmiştir.¹¹ Aynı dönemde kayıtlara geçen ihracat miktarı 271 milyon dolar, müteahhitlik faaliyetlerinden sağlanan toplam gelir ise 610 milyon dolar civarındadır.¹²

1985 yılında Komünist Parti genel sekreterliğine getirilen Mihail Garbaçov tarafından uygulamaya konulan Perestroyka ve Glasnost politikaları ile Sovyetler Birliği'nde sosyalizmin çözülüşü ve serbest piyasa ekonomisine geçiş süreci başlamıştır. 1990 yılına gelindiğinde Sovyetler Birliği Komünist Partisi, anayasa değişikliği ile çok partili sisteme geçme kararı almış ve 1991 yılında Marksizm-Leninizm'in ilkelerini artık savunmadığını açıklamıştır. M. Garbaçov hükümetinin ülkeyi derin bir ekonomik bunalıma sürüklediği 1980'li yılların ikinci yarısında başta ekonomik büyüme olmak üzere tüm makroekonomik dengeler bozulmuştur.¹³ Sovyetler Birliği'nin dağılmasından sonra Ruslar kendilerini yeni bir jeopolitik ortamda buldular. SSCB; Doğu'da Pasifik Okyanusu'ndan, batıda Baltık Denizi'ne, Kuzey'de Kuzey Kutbu'ndan ve güneyde ise Karakum Çölüne kadar 22,5 milyon kilometre karelik bir coğrafyada yaklaşık 286,7 milyon nüfusu yönetirken SSCB'nin dağılmasıyla 15 yeni bağımsız Cumhuriyet ortaya

⁹ Yalçın Küçük, *Türkiye Üzerine Tezler: 1908-1998*, C. 1 (İstanbul: Tekin Yayınevi, 2005): 509-510.

¹⁰ Küçük, *Türkiye Üzerine Tezler*, 509-510.

¹¹ Daria Isachenko, "Türkei und Russland: Die Logik einer konflikträchtigen Zusammenarbeit", *SWP-Studie* 16 (Berlin: September 2021): 14.

¹² Eyüp Zengin, "Türkiye ve Rusya Federasyonu Ticari İlişkileri", *Avrasya İncelemeleri Dergisi* IV/1 (2015): 88.

¹³ Yılmaz Aydın, "Rusya'da İşgücü Piyasasında Temel Eğilimler ve Fiyat Uyumu", *Türkiye Rusya Araştırmaları Dergisi* 4 (Kış 2020): 166-168.

çıkmıştır.¹⁴

2) Rusya ve Türkiye Ekonomilerinin Genel Görünümü

Rusya'da sosyo-ekonomik göstergelerin ekonomik gelişmeyi destekleyen özellikler taşıdığı söylenebilir. Okuma-yazma oranı ve eğitim seviyesinin yüksek olması işgücüne katılım oranının (İKO) yüksek olmasında önemli bir faktör olarak karşımıza çıkmaktadır. Hem toplam nüfus içinde hem de kadınlar arasında İKO'nun OECD ve AB ülkelerine kıyasla yüksek olması ekonomik performansı olumlu etkileyen unsurlar arasındadır.¹⁵ Buna karşın nüfus dinamiklerinin ekonomik canlılığı sınırlayan bir etken olduğu görülmektedir. Bir taraftan doğum oranındaki azalma diğer taraftan dışarıya göçün artması ile birlikte 1990 yılında 148 milyon olan nüfus 2020 yılında azalarak 144 milyona düşmüştür. Nüfusun azaldığı Rusya'da üretimin istikrarlı artışı sonucunda kişi başına gelir düzeyi de kayda değer şekilde yükselmiştir. 1990 yılında 3.500 dolar düzeyindeki kişi başına GSYİH değeri 2019'da 11.500 dolara çıktıktan sonra pandemi sürecinde bir miktar azalmıştır. Tablo 2'de görüldüğü üzere özellikle 2000'li yıllarda ülkede doğrudan yabancı yatırım miktarı önemli ölçüde artış sergilemiştir. 1990'lı yıllarda fiyat istikrarının son derece bozuk olduğu, başka bir deyişle hiperenflasyonun görüldüğü Rusya'da son dönemde yaklaşık ortalama yıllık %3,5 civarında fiyat artışı yaşanmaktadır. Benzer şekilde faiz oranı ve işsizlik oranı da makul düzeyde seyretmektedir. Rusya'nın dış ticaret performansı diğer makroekonomik göstergelere kıyasla daha hızlı bir gelişme kaydetmiştir. Son 25 yılda hem ithalat hem de ihracat önemli ölçüde artarken cari işlemler dengesi istisnasız her yıl fazla vermiştir. Rusya'da 2000 yılı için ihracat değer endeksi 100 olarak belirlendiğinde 2012 yılında 504 değeri ile en yüksek seviyesine ulaşmış ve daha sonra azalarak 2019'da 400 seviyesine inmiştir. 1990'lı yıllarda ise ihracat endeksinin 100'ün altında seyrettiği görülmektedir. Benzer şekilde ithalat değer endeksi de son derece hızlı bir artışla 2013 yılında 760 ile en yüksek seviyesine ulaşmıştır. Ancak Rusya'da ithalat değer endeksi ihracat endeksinin aksine 1990'lı yıllar boyunca zaman zaman 2000 yılı değerinin üzerine çıkmıştır. İncelenen dönem boyunca birincisi 1998 yılında yaşanan mali krizin ardından, ikincisi 2008'de küresel kriz sonrasında ve üçüncüsü de 2014 yılında Ukrayna ile yaşanan siyasi kriz sebebiyle üç kez ihracat ve ithalat rakamlarında önemli boyutlarda düşüş kaydedilmiştir.

Tablo 2: Rusya Ekonomisinin Genel Görünümü (1990-2020)¹⁶

	1990	1995	2000	2005	2010	2015	2016	2017	2018	2019	2020
Nüfus (Milyon)	148,0	148,4	146,6	143,5	142,8	144,1	144,3	144,5	144,5	144,4	144,1
GSYİH (Milyar \$)	516,8	395,5	259,7	764,0	1524,9	1363,5	1276,8	1574,2	1657,3	1687,4	1483,5
DYY* (Milyar \$)		2,1	2,7	15,5	43,2	6,9	32,5	28,6	8,8	32,0	
Enflasyon (%)	..	197,4	20,8	12,7	6,8	15,5	7,0	3,7	2,9	4,5	3,4

¹⁴ Remzi Bulut, "SSCB'nin Dağılması ve Rusya Federasyonu'nda Serbest Piyasaya Geçiş", *Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi* 1/2 (2014): 8.

¹⁵ Aydın, "Rusya'da İşgücü Piyasasında Temel Eğilimler ve Fiyat Uyumu".

¹⁶ Kaynak: Dünya Bankası – TÜİK.

* Doğrudan Yabancı Yatırım - Net Giriş

İşsizlik (%)		9,5	10,6	7,1	7,4	5,6	5,6	5,2	4,9	4,5	5,6
İKO** (%)		65,1	65,5	66,0	67,7	69,1	69,5	62,8	62,9	62,2	61,9
İstihdam (%)		55,6	54,7	56,6	57,8	59,1	59,3	59,1	59,2	58,7	57,6
Gini Katsayısı***			37,1	41,3	39,5	37,7	36,8	37,2	37,5		
Faiz Oranı (%)	6,5	4,0	6,0	9,2	7,0	5,9	5,4	5,4	3,8
İthalat (Milyar \$)		62,6	44,9	125,4	248,6	193,0	191,5	238,4	248,9	254,6	239,7
İhracat (Milyar \$)		82,4	105,0	243,8	400,6	341,4	281,7	352,9	443,9	419,9	331,7
Cari İşl.**** (%)	..	1,9	17,5	11,0	4,4	5,0	1,9	2,0	7,0	3,8	2,3

Türkiye ekonomisinin son 30 yılı incelendiğinde nüfus artışın hızının Rusya'ya kıyasla oldukça hızlı olduğu görülmektedir. Aynı dönemde kişi başına GSYİH yaklaşık 3.000 dolar düzeyinden 9.000 dolara yükselmiştir. Türkiye 90'lı yıllarda yaşanan enflasyonist sürecin ardından 2000'li yıllarda daha istikrarlı bir enflasyon dönemi yaşamış, ancak son birkaç yılda tekrar enflasyon baskısı yaşanmaya başlanmıştır. Türkiye'nin işgücü piyasası Rusya ile kıyaslandığında düşük performans göze çarpmaktadır. Rusya ile karşılaştırıldığında son dönemde daha yüksek işsizlik oranı ve daha düşük istihdam oranı söz konusudur.¹⁷ Benzer şekilde dış ticaret alanında da Rusya'dan daha düşük bir performans sergilemiştir. Rusya'nın aksine Türkiye'de geçmiş dönemde birkaç yıl hariç her yıl cari işlemler açığı gerçekleşmiştir. 1990'lı yıllara göre ihracat hızla artmış, dönem başındaki 13 milyar dolarlık değeri 2019 yılı itibariyle 180 milyar dolara yükselmiştir. Ancak ithalat artışı da benzer hızda gerçekleştiği içi önemli miktarda dış ticaret ve buna bağlı olarak cari işlemler açığı ortaya çıkmıştır. Türkiye'de 2000 yılı ihracat değeri 100 kabul edildiğinde bu tarihten itibaren neredeyse her yıl düzenli bir şekilde artarak 2019'da 650 değeri ile en yüksek seviyesine ulaşmıştır. 1995-2000 arasında ise endeksin Ortalama 80-90 civarında olduğu görülmektedir. İthalat endeksi ise inişli çıkışlı seyir izlemiş ve dönem sonunda yaklaşık 4 kat artış kaydetmiştir. İthalat endeksi 2014 yılında 460 ile en yüksek değerini almıştır.

Tablo 3: Türkiye Ekonomisinin Genel Görünümü (1990-2020)¹⁸

	1990	1995	2000	2005	2010	2015	2016	2017	2018	2019	2020
Nüfus (Milyon)	53,9	58,5	63,2	67,9	72,3	78,5	79,8	81,1	82,3	83,4	84,3
GSYİH (Milyar \$)	150,7	169,5	274,3	506,3	777,0	864,3	869,7	859,0	778,4	761,4	720,1
DYY* (Milyar \$)	0,715	0,885	0,982	10,031	9,099	19,263	13,835	11,0	12,8	9,2	
Enflasyon (%)	60,3	89,1	54,9	8,2	8,6	7,7	7,8	11,1	16,3	15,2	12,3
İşsizlik (%)	8,0	7,6	6,5	10,6	10,7	10,2	10,8	10,8	10,9	13,7	13,1

** İşgücüne Katılım Oranı

*** Dünya Bankası tarafından hesaplanmıştır

**** Cari İşlemler Dengesi / GSYİH

¹⁷ Rusya'da ücretlerin esnek ve dolayısıyla yaşanan şoklar karşısında son derece hızlı uyum sağlaması işgücü piyasasının karakteristik özelliklerinden biridir. İşgücü piyasasında istikrarsızlık istihdam düzeyinden ziyade ücret düzeyini etkilemektedir. Bu konuda ayrıntılı bilgi için bk. Aydın, "Rusya'da İşgücü Piyasasında Temel Eğilimler ve Fiyat Uyumu".

¹⁸ Kaynak: Dünya Bankası – TÜİK.

* Doğrudan Yabancı Yatırım - Net Giriş

İKO** (%)	56,6	54,1	50,0	46,4	48,1	51,2	52,0	52,8	53,2	52,9	49,3
İstihdam (%)		49,4	45,6	41,1	42,6	45,8	46,1	46,9	47,2	45,5	43,4
Gini Katsayısı ***				42,6	38,8	42,9	41,9	41,4	41,9	41,9	
Faiz Oranı (%)	47,5	76,0	47,2	20,4	15,3	14,9	14,6	15,3	23,3	25,4	13,4
İthalat (Milyar \$)	22,3	35,7	54,5	116,8	185,5	213,6	202,2	238,7	231,2	210,3	219,4
İhracat (Milyar \$)	13,0	21,6	27,8	73,5	113,9	151,0	149,2	164,5	177,2	180,8	169,5
Cari İşl. ****(%)	-1,7	-1,4	-3,6	-4,1	-5,7	-3,2	-3,1	-4,8	-2,8	0,9	-5,2

3) Rusya'da Dönüşüm Süreci ve Türkiye ile Dış Ticaretin Gelişimi

1991 yılında Yeltsin devlet başkanı olmuş ve önemli ekonomik reformlar uygulamaya konulmuştur. 1990'lı yıllar boyunca bu reformlardan istenilen sonuçlara ulaşılamamış ve hemen hemen tüm makroekonomik göstergelerde olumsuz gelişmeler yaşanmıştır. Rusya, 1998 yılında yaşanan ekonomik kriz sonucunda moratoryum ilan ederek borçlarını ödeyemeyeceğini duyurmuştur. 1999 yılından sonra ekonomide makroekonomik istikrar sağlanmış, cari işlemler açığı sorunu ortadan kalkmış, cari işlemler fazla vermeye başlamış, işsizlik ve enflasyon önemli oranda azalmıştır.¹⁹

1990'lı yılların hemen başında, serbest piyasa ekonomisine geçebilmek için gerçekleştirilen reformlar kapsamında fiyatlar serbest bırakılmış, ticari engeller kısmen de olsa kaldırılmış, ekonominin dışa açık hale gelmesi amaçlanmıştır. Bu dönemde, 1992 yılının Ocak ayında uygulamaya konulan geniş çaplı ekonomik programın merkezinde özelleştirme yer almaktaydı ve amaç, kar amacı güden şirketler yaratmaktı. Ancak, hükümet büyük işletmelerin mülkiyet haklarını düzenleyen eski Sovyet kurumsal düzenlemeleri değiştirme konusunda başarısız olmuştur. Başka bir ifadeyle, uygulamaya konulan bu ekonomik programın ilk yıllarında mülkiyet haklarının tahsisi piyasa ilkelerine göre gerçekleşmemiştir.²⁰ Geçiş döneminin ilk yıllarında üretim azalırken yatırımlar üretimden daha hızlı azalmış, yatırımların genişlemesi neredeyse durmuş ve yatırımların amortismanı minimum düzeyde gerçekleşmiştir.²¹ 1998 ekonomik krizi siyaset alanında da krize yol açmış, 1998-2000 arasında beş defa başbakan değişmiştir. 2000 yılına kadar istikrarsız bir ekonomik yapıya sahip Rusya 2000'li yılların ardından siyasi istikrarın da katkısıyla iyi bir ekonomik performans sergilemeye başlamıştır. Bu çalkantılı dönemin başarılı şekilde atlatılmasında SSCB'den kalan zengin mirasın da oldukça etkili olduğunu belirtmek gerekir. Ekonomik altyapı ve ağır sanayi bakımından dünyada önde gelen ülkelerden biri sayılan SSCB ayrıca doğal kaynaklar, yani yeraltı ve yerüstü zenginlikler açısından da dünyanın en zengin ülkesi durumundaydı.²² Serbest piyasa ekonomisine geçiş dönemi boyunca dış ticaret dengesi diğer makroekonomik göstergelere kıyasla daha olumlu bir gelişme sergilemiştir. Genelde fazla veren cari

** İşgücüne Katılım Oranı

*** Dünya Bankası tarafından hesaplanmıştır

**** Cari İşlemler Dengesi / GSYİH

¹⁹ Serhat Yüksel, "Rusya Ekonomisinde Büyüme, İşsizlik ve Enflasyon Arasındaki Nedensellik İlişkileri", *Finans Politik & Ekonomik Yorumlar* 53/614 (2016): 45.

²⁰ Aydın, "Rusya'da İşgücü Piyasasında Temel Eğilimler ve Fiyat Uyumu": 168.

²¹ Roland Götz, "Die russische Wirtschaft braucht keinen Kurswechsel, sondern die Fortentwicklung begonnener Reformen", *Berliner Wissenschafts-Verlag* 47/8 (August 1997): 774.

²² Bulut, "SSCB'nin Dağılması ve Rusya Federasyonu'nda Serbest Piyasaya Geçiş": 15.

işlemler hesabı, Rusya'ya önemli miktarda döviz girişine neden oldu ve vadesi gelen borç servisinin kapatılmasını mümkün kıldı. Bu bağlamda, 17 Ağustos 1998'de patlak veren finansal kriz sonucunda Rus Ruble'sinin ABD Doları ve diğer para birimleri karşısında güçlü bir şekilde değer kaybetmesi, Rusya'nın ihracat atılımını teşvik ettiği ve ithalat artışını sınırladığı için ticaret dengesindeki fazlanın büyümesini destekledi. 2000 yılında, Rusya Federasyonu'nun ihracatı 1999 yılına kıyasla %41 artarak 102,8 milyar ABD Doları ve ithalatı ise önceki yıla göre %11,5 artışla 33,8 milyar ABD Doları olarak gerçekleşti. Böylece bir önceki yıl 42,6 milyar ABD Doları olan dış ticaret fazlası 2000 yılında 69 milyar ABD Dolarına ulaştı.²³

SSCB'nin dağılmasından sonra Türkiye ve Rusya arasında özellikle kayıt dışı ticaretin geliştiği gözlenmiştir. Bu bağlamda SSCB'nin son yıllarında artmaya başlayan kayıt dışı ticaret daha da yaygınlaşırken Sovyetler Birliği'nin dağılması ile birlikte bağımsızlığını kazanan ülkeler ile gerçekleştirdiği dış ticaret de önemli oranda kayıt dışı bir nitelik kazanmıştır. İstanbul'da Laleli bölgesinde kurulan ve "bavul ticareti" olarak adlandırılan piyasa, Türkiye ile Rusya ekonomik ilişkilerine yönelik analizin eksik kalmaması için dikkate alınması gereken bir olgudur. Bavul ticareti esasen Perestroyka ve Glasnost politikalarının uygulandığı dönemde başlamış, 1990'lı yıllarda yaygın hale gelmiştir. Rusya'nın uyguladığı kısıtlayıcı önlemler sonucu zamanla kademeli olarak etkisini kaybeden bu kayıt dışı ticaret, yine de 2014 yılında Türkiye için yaklaşık 8,5 milyar dolar tutarında bir ihracat değerine tekabül edebilmiştir. Laleli piyasasında çoğunlukla ev eşyaları, deri ve tekstil gibi tüketim malları işlem görmüştür.²⁴ 1995 yılında zirve yaptıktan sonra azalmaya başlayan bavul ticaretinin toplam hacmi 1999 yılında en düşük değerine (2,26 milyar dolar) ulaşmıştır. Bu tarihten itibaren Laleli piyasası ticaret hacmi dalgalı bir seyir izlemiş ve 2014 yılında tekrar en yüksek değerine ulaşmıştır. Bavul ticareti, 1996 yılında Türkiye'nin toplam ihracatının %38'ni oluştururken 2014 yılında bu oran %5,2 olarak ölçülmüştür. Bavul ticaretinin toplam ihracat içindeki payının azalmasının sebebi Rusya ile ticaretin azalmasının yanı sıra ziyade Türkiye'nin toplam ihracatının önemli bir artış göstermesidir. Türkiye'nin toplam ihracatı 1996 yılında yaklaşık 23 milyar dolar iken 2014 yılında 150 milyar Doları aşmıştır. Dolayısıyla Rusya'nın toplam ihracat içindeki payı ve dolayısıyla da bavul ticaretinin payı küçülmüştür. Bavul ticaretinin dalgalı bir seyir izlemesinin arkasındaki sebeplerin başında Rusya'nın bavul ticareti konusundaki siyasi ve ekonomik kararları gelmektedir. Ayrıca 1998'de Rusya'da ortaya çıkan ekonomik kriz ve bu krizin ardından rublede yaşanan keskin devalüasyon da bavul ticareti hacminde önemli derecede düşüşe yol bir başka faktördür. Başka bir ifadeyle rublenin değer kaybetmesi ile birlikte Türk ürünleri Ruslar için daha pahalı hale gelmiş ve iki ülke arasındaki bavul ticareti önemli ölçüde azalmıştır.²⁵

Sovyetler Birliği'nin dağılmasının ardından Türkiye, Karadeniz'e kıyısı olan

²³ Vladimir Pankov, "Die Russische Wirtschaft zu Beginn des 21. Jahrhunderts", *Wirtschaft und Gesellschaft* 27/2 (2001): 209.

²⁴ Soli Özel ve Belkis Gökçe Uçar, "Türkiye-Rusya İlişkilerinin Ekonomik Boyutu", *EDAM Dış Politika & Güvenlik* 11 (Temmuz 2019): 7.

²⁵ Kenan Aydın, Emrah Bulut ve Laçın İdil Öztüğ, "The Economic Impact of the Suitcase Trade on Foreign Trade: A Regional Analysis of the Laleli Market", *International Business Research* 9/10 (2016): 15.

ülkelerle ekonomik bağları güçlendirmek amacıyla Karadeniz Ekonomik İş birliği Örgütü'nün (KEİ) kurulmasına öncülük etmiştir. İlk kez 1990 yılının başında gündeme gelen KEİ anlaşması, 25 Haziran 1992'de İstanbul'da düzenlenen Zirve Toplantısı'nda imzalandı ve böylece resmi statü kazandı. KEİ'nin amacı üye devletler arasında bilimsel, teknolojik, ekonomik ve ticari iş geliştirmeleri olarak belirlenmişti. Öncelikle, bölge ülkeleri arasındaki ticaretin artırılması ve ticarete engellerin kaldırılması hedeflenmiştir. Uzun dönemli amaç ise, bölge ülkeleri arasında ekonomik ilişkileri daha fazla geliştirebilmek için kişi, mal, sermaye ve hizmetlerin serbest dolaşımını sağlamaktır.²⁶ Başlangıçta Karadeniz'e kıyısı olan ülkeler arasında bir "serbest ticaret bölgesinin" oluşturulması amaçlanırken daha sonra kuruluşun bir ekonomik iş birliği projesine dönüştürüldüğü görülmektedir. Ancak KEİ kurucuları tarafından amaçlanan bir kuruluşa dönüşmemiş, ekonomik iş birliği anlamında da başarısı sınırlı kalan bir proje olmuştur. Ayrıca, 1992 yılında kurulan Türk-Rus Karma Ekonomik Komisyonu 1996 yılına kadar bilimsel, teknolojik, ekonomik, kültürel konuları ve turizmi kapsayan 20'den fazla anlaşmanın imzalanmasının temellerini oluşturmuştur. 1990'lı yıllarda Türkiye ve Rusya Federasyonu arasında jeopolitik rekabetten kaynaklı sorunlara rağmen, iki taraf arasındaki ticaret inişli çıkışlı olmakla birlikte kademeli olarak gelişme kaydetmiş, 1992 yılındaki 1,84 milyar dolarlık ticaret hacmi, 2008 yılında en yüksek değerine, 38 milyar dolara ulaşmıştır. 1990'lı yıllarda iki ülke arasındaki ticaret dengesinin Rusya lehine olmasına karşılık bu farkın dramatik boyutlarda olmadığı görülmektedir. Buna karşılık, 2000'li yılların başından itibaren dış ticaret dengesinin Türkiye aleyhine hızla bozulduğu ve 2008 yılında Rusya ile ticarete yaklaşık 25 milyar dolar seviyesinde açık ile zirve yaptığı görülmektedir. Türkiye'nin enerji konusunda dışa bağımlı olması ve dolayısıyla Rusya'dan ithal edilen enerji bu dış ticaret açığının temel sebebidir.²⁷

Aşağıda Şekil 1'de de görüldüğü gibi 1992-2000 arasında Türkiye Rusya'ya karşı her yıl dış ticaret açığı vermiştir. 2000 yılında iki ülke arasındaki dış ticaret Türkiye aleyhine yaklaşık 3 milyar dolar ile en yüksek değerine ulaşmıştır. 1992-1997 yılları arasında Türkiye'nin Rusya'ya ihracatı %367 oranında artarken, Rusya ile toplam ticaret hacmi %177 oranında artış göstermiş ve Rusya Türkiye için ikinci en önemli ticaret partneri konumuna gelmiştir. Türkiye'nin ihracatının ve toplam ticaret hacminin bu derece artmasında Türkiye ile Rusya arasındaki bavul ticareti önemli rol oynamıştır. 1997 yılından itibaren Türkiye'nin Rusya'ya ihracatı kademeli olarak azalırken, ithalatı artmaya devam etmiştir. 1998 yılında yaşanan ekonomik krizin ardından rublenin yaklaşık %40 oranında değer kaybetmesi Rusya'nın uluslararası ticarete rekabet gücünü arttırarak hem toplam ihracatının hem de Türkiye'ye ihracatının artmasına önemli katkı sağlamıştır.²⁸ Rusya'nın toplam dış ticaretinde gelişme yakından incelendiğinde 1994-2000 arasında ihracatının 66 milyar dolardan yaklaşık 100 milyar dolara yükseldiği, toplam ithalatının ise 48 milyar dolardan 42 milyar dolara düştüğü görülmektedir. Bu gelişme sonucunda 2000 yılına gelindiğinde dış ticaret fazlası 1994 yılına kıyasla 3 kat

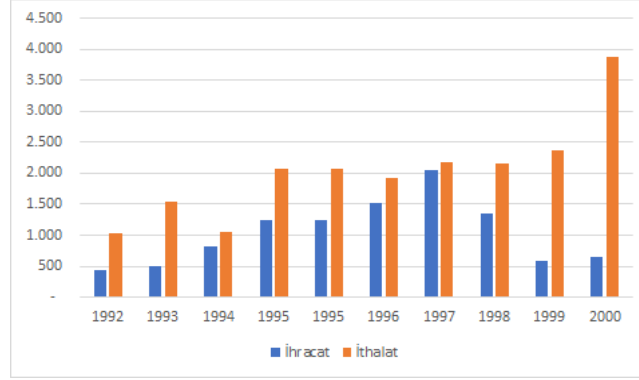
²⁶ Alaeddin Yalçınkaya, "Kuruluşundan Günümüze Karadeniz Ekonomik İş Birliği Örgütü", *Marmara Üniversitesi Siyasal Bilimler Dergisi* 5/Özel Sayı (Nisan 2017): 3-5.

²⁷ Özel ve Uçar, "Türkiye-Rusya İlişkilerinin Ekonomik Boyutu": 10-11.

²⁸ Sariaslan, "Türkiye'nin Rusya Federasyonu ile İlişkilerinde Ekonominin Rolü": 183-185.

artmış ve 57 milyar dolar ile en yüksek değerine ulaşmıştır²⁹

Şekil 1: Türkiye-Rusya Arasında Dış Ticaret: 1992-2000 (Milyon Dolar)³⁰

İncelenen bu dönemde Rusya'da ekonominin toparlanması ve istikrarın sağlanmasında önemli faktörlerin başında doğal gaz ve petrol fiyatlarındaki artış gelmektedir. Hem toplam üretimin artması hem de dış ticarete sergilenen olumlu performansın sergilenmesi konusunda ayrıca reel ücretlerin azalması ile birlikte gerçekleşen maliyet avantajının da önemli payı vardır. Bu konuda bir başka faktör de rublenin değerinin düşük tutulması ve böylece dış ticarete rekabet avantajının sağlanmasıdır.³¹

Putin yönetiminin ilk yılları Türk-Rus ilişkilerinde doruk noktası olarak kabul edilen iki dönemden biri olarak görülmektedir. İki ülkenin tarihine bakıldığında 2000'li yıllarda yaşanan "dostluk" 1920'lerde Lenin ve Atatürk yönetimindeki "samimi" ilişkileri hatırlatmaktadır. 2001 yılında Rusya ve Türkiye'nin dışişleri bakanları İgor İvanov ve İsmail Cem tarafından imzalanan Avrasya'da iş birliği için ortak eylem planını iki ülke arasındaki siyasi ve ekonomik ilişkilerin gelişmesine ivme kazandırmıştır. Aralık 2004'te Putin'in Ankara'yı ziyareti 1970'lerden bu yana cumhurbaşkanı düzeyinde gerçekleştirilen ilk ziyaret olma özelliği taşımaktadır. "Dostluğun altın on yılı"nın diğer önemli olayları, Mersin'de Akkuyu nükleer santralının inşasına ilişkin anlaşmanın imzalanması ve karşılıklı vize muafiyetidir.³²

4) Son Dönemde Rusya ve Türkiye Arasında Dış Ticaret

2001 yılında Türkiye'de yaşanan mali kriz, Türkiye ile Rusya Federasyonu arasındaki ticari ilişkilerin seyrini değiştirmiştir. Türkiye'de yaşanan devalüasyon Türk ihracatçı firmalar adına rekabet ortamı yaratmış ve 2000 yılından itibaren Türkiye'nin Rusya'ya ihracatı yeniden artmaya başlamıştır. 2002 yılında Rusya, Türkiye'nin mal ihraç ettiği ülkeler arasında altıncı, Türkiye'nin mal ithal ettiği ülkeler arasında ise üçüncü sırada yer aldı. 2000'li yılların başından itibaren artan ikili ticaret ilişkisinde Rusya'nın Türkiye'ye ihracatı, Türkiye'nin Rusya'ya ihracatının dört katından fazladır. 2004 yılında Rusya'nın Türkiye'den yaptığı ithalatta en büyük payı %84 ile mamul mallar oluştururken

²⁹ OECD, <https://www.oecd.org/> ve Rosstat, <https://eng.rosstat.gov.ru/>.

³⁰ Kaynak: TÜİK

³¹ Aydın, "Rusya'da İşgücü Piyasasında Temel Eğilimler ve Fiyat Uyumu": 172.

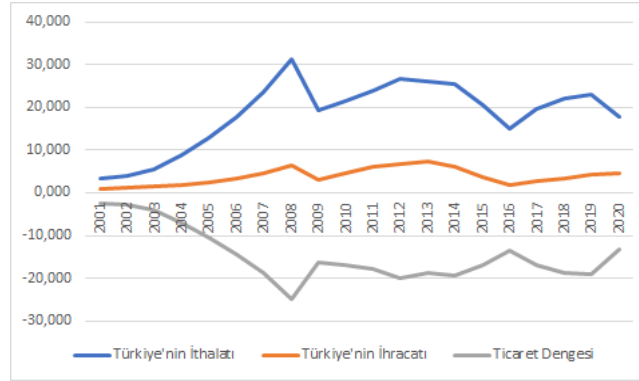
³² Isachenko, "Türkei und Russland": 13.

Türkiye'nin Rusya'dan yaptığı ithalatın %41'i enerji kaynakları ve %19'u demir-çelik sektöründe gerçekleşmiştir. 2003 ve 2004 yıllarında ithalattaki artış ihracat artışını aşmaya devam etmiş ve Türkiye aleyhine dış ticaret açığı hızla büyümüştür. Türkiye'nin Rusya ile ticaretinde, büyük oranda enerji ithalatı nedeniyle, açık vermesine rağmen, Rusya'dan gelen turistlerden elde edilen gelirler ve bu ülkede gerçekleştirilen inşaat projeleri bu açığın kapanmasına kısmen de olsa yardımcı olmuştur. Türk şirketlerinin yer aldığı büyük işletmeler Rusya'da ağırlıklı olarak inşaat, alışveriş merkezleri, perakende, bira fabrikaları, elektronik eşya ve beyaz eşya üretimi, cam üretimi, pencere, enerji santralleri ve tekstil sektörlerinde faaliyet göstermişlerdir. 2000'li yıllarda Türk müteahhitlik şirketlerinin özellikle Rus inşaat sektörünün en aktif oyuncularına haline gelmiştir. Sözü edilen dönemde Rus inşaat sektöründe faaliyet gösteren 766 yabancı firmadan yaklaşık 150'si Türkiye merkezlidir.³³

2000 yılından sonra, 2008 küresel kriz dönemi hariç, Türkiye'nin Rusya'ya ihracatı 2013 yılına kadar düzenli bir şekilde artarak yaklaşık 7 milyar dolar ile maksimum değerine ulaştıktan sonra azalmaya başlamıştır. Son 20 yılda Türkiye'nin yıllık ortalama ihracatı 3,8 milyar dolar iken ithalatı 18,4 milyar dolar düzeyinde gerçekleşmiş ve böylece Rusya'ya karşı toplam 292 milyar dolar dış ticaret açığı verilmiştir. Türkiye'nin ithalatı 2008 yılında 31 milyar dolara yükseldikten sonra dalgalı bir seyir izleyerek azalma göstermiştir. Şekil 2'ye göre 2000 yılından günümüze kadar iki ülke arasındaki dış ticaretin gelişiminde iki önemli kırılma noktası dikkat çekmektedir. Birincisi 2008 yılında yaşanan küresel finans kriz, ikincisi 2015 yılında Rusya'ya ait savaş uçağının Türkiye-Suriye sınırında düşürülmesidir. Yaşanan küresel kriz sonucunda Türkiye'nin Rusya'ya ihracatı iki kattan fazla azalırken, ithalatı ise yaklaşık %60 azalmıştır. Benzer şekilde uçak krizi de iki ülkenin dış ticaret hacminde daralmaya yol açmıştır. Uçak krizinin ardından Rusya tarafından Türkiye'ye yönelik siyasi, ekonomik ve ticari yaptırımlar uygulanmaya başlanmıştır. Uygulanan yaptırımlar kapsamında, Türkiye'den bazı gıda ürünlerinin ithalatının durdurulması kararı alınmış, Türkiye'de üretilen belirli ürünlere Rusya'ya giriş yasağı getirilmiş, iki ülke arasında yapılan uçuşlar durdurulmuş, Türk vatandaşlara Rusya'ya seyahatlerinde vize uygulaması başlatılmıştır. Ayrıca Rusya Türkiye'nin güvenli bir ülke olmadığı uyarısını yapmasının ardından turizm şirketleri Türkiye'de tatil paketlerini iptal etmiştir.³⁴ Bu gelişmeler sonucunda 2015 yılında yaklaşık 24 milyar dolar olan ticaret hacmi, 2016 yılında 17 milyar dolara düşmüştür. İki ülke arasında siyasi ilişkilerin düzelmesi ile birlikte dış ticaret hacmi tekrar artmaya başlamış ve 2019 yılında 27 milyar doların üzerine çıkmıştır. Covid 19 pandemisi ile birlikte 2020 yılında iki ülke arasındaki ticaret hacmi azalarak yaklaşık olarak 22 milyar dolar düzeyine inmiştir.

³³ Mohamad Arafat and Luqman O. Mahmood Alnuaimy, "The Turkish-Russian Relations in the Era of AKP", *Afyon Kocatepe Üniversitesi İİBF Dergisi* 13/2 (2011): 118-120.

³⁴ Zişan Y. Kılıçkan, "Uçak Krizi Öncesi Ve Sonrasında Türkiye- Rusya Ekonomik İlişkilerinin Analizi", *Üçüncü Sektör Sosyal Ekonomi Dergisi* 56/2 (2021): 1292.

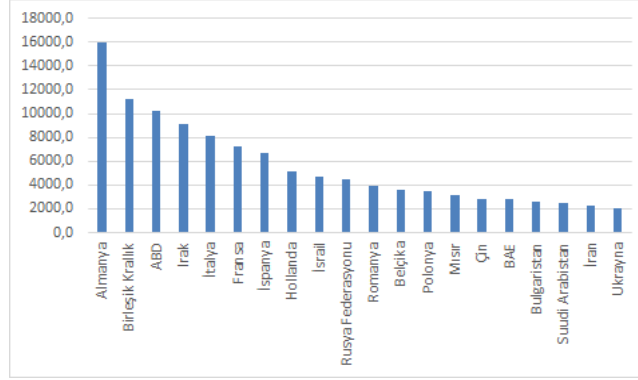
Şekil 2: 2001 Sonrası Türkiye-Rusya Arasında Ticaretin Gelişimi (Milyon Dolar)³⁵

2001 yılında Türkiye'nin Rusya'dan yaptığı ithalat toplam ithalatının %8'i iken 2019 yılına gelindiğinde %10'una yükselmiştir. Takip eden dönemde pandemi sebebiyle azalarak tekrar %8 seviyesine inmiştir. Türkiye'nin Rusya'ya ihracatının toplam ihracatına oranı ise sadece %2 düzeyinde kalmıştır. Türkiye'nin Rusya'ya yaptığı ihracat 2001 yılına kıyasla 2020 yılında 4,5 kat artmasına rağmen bu ülkeye olan ihracatın toplam ihracat içindeki payı sabit kalmıştır. Bu dönemde ikili ticarete Türkiye'nin Rusya'ya karşı dış ticaret açığı yaklaşık 5 kat artmıştır. Dış ticaret açığındaki bu gelişmenin temel sebebi, Türkiye'nin Rus doğalgaz ve petrolüne olan bağımlılığının artmasıdır.³⁶

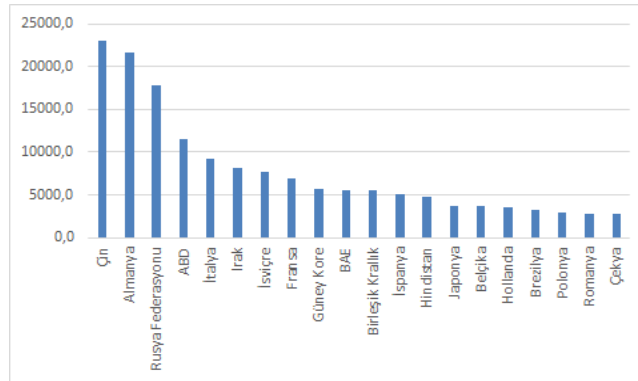
2020 yılında Rusya Federasyonu 4,5 milyar dolar ile Türkiye'nin en fazla ihracat yaptığı ülkeler arasında 10. sırada yer almaktadır (Şekil 3). Rusya'nın Türkiye'nin toplam ihracatındaki payı %2,7 düzeyindedir. Yaklaşık 16 milyar dolar ile en fazla ihracat yapılan Almanya Türkiye'nin toplam ihracatının %9,4'ünü karşılamaktadır. Son döneme yakından bakıldığında uçak krizi olarak bilinen gelişmenin Rusya'ya ihracat açısından bir kırılma noktası oluşturduğu görülmektedir. 2013 ve 2014 yıllarında en fazla ihracat yapılan ülkeler arasında sırasıyla beşinci ve altıncı konumda yer alan Rusya krizin yaşandığı 2015 yılından itibaren önemli bir partner olmaktan çıkmıştır. 2016 yılında Rusya'ya yapılan ihracat %51 oranında azalma göstermiş ve Rusya ihracat yapılan ülkeler arasında 18. sıraya gerilemiştir. Sonraki yıllarda iki ülke arasındaki ilişkilerin gelişmesiyle birlikte Rusya tekrar dış ticarete önemi artan bir ülke konumuna yükselmiştir. 2021 yılının sadece ilk sekiz ayında Rusya'ya yapılan ihracat 3,5 milyar dolara ulaşmış ve bu değerle Rusya en fazla ihracat yapılan ülkeler arasında sekizinci sıraya yükselmiştir (TÜİK). Türkiye'nin Rusya'ya ihracatının pandeminin yaşandığı 2020 yılında da artmaya devam etmesi kayda değer bir gelişmedir.

³⁵ Kaynak: Trade Map ve TÜİK

³⁶ Ayşe E. Ünal, "İkili Dış Ticaret Dengesi ve Reel Döviz Kuru İlişkisi: Türkiye-Rusya Örneği". *Ömer Halisdemir Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi* 14/2 (2021): 545-546.

Şekil 3: 2020 Yılında Türkiye'nin En Fazla İhracat Yaptığı Ülkeler (Milyon Dolar)³⁷

Şekil 4, Türkiye'nin en fazla ithalat yaptığı ülkeleri göstermektedir. Şekilde Rusya'nın en önemli ticaret partnerleri arasında yer aldığı görülmektedir. 2020 itibarıyla yaklaşık 18 milyar dolar ile Türkiye'nin toplam ithalatının %8'ini karşılayan Rusya en fazla ithalat yapılan ülkeler arasında üçüncü sıradadır. Bu dönemde en fazla ithalat yapılan ülkeler arasında ilk sırada yer alan Çin'in toplam ithalattaki payı %10,5 seviyesindedir. Türkiye'nin toplam ithalatında en fazla paya sahip 2. ülke Almanya'dır. İhracatta olduğu gibi Rusya'dan gerçekleştirilen ithalat da 2015 yılında yaşanan siyasi krizden olumsuz etkilenmiştir. 2013 ve 2014 yıllarında yaklaşık 26 milyar dolar civarında gerçekleşen ithalat 2016 yılında hızlı bir şekilde düşerek 15,5 milyar dolar düzeyine inmiştir. Aynı yılda Rusya'dan yapılan ithalatın bir önceki yıla göre değeri ise %25 azalmıştır. Rusya ile siyasi ilişkilerin düzelmesine paralel şekilde ithalat hacmi de artarak 2019 yılında 23 milyar dolara ulaşmış ve Rusya en fazla ithalat yapılan ülkeler arasında birinci sıraya yükselmiştir. 2020 yılında ise pandemi sebebiyle önceki yıla kıyasla yaklaşık %22 azalan ithalat sebebiyle Rusya en önemli ticaret partneri olmaktan çıkmış, 3. Sıraya gerilemiştir. 2021 yılında tekrar artma eğilimine giren ithalat bu yılın henüz ilk sekiz ayında bir önceki yılın toplam değerine ulaşmış ve böylece Rusya tekrar en çok ithalatın yapıldığı ülkeler arasında birinci sıraya yerleşmiştir (TÜİK).

Şekil 4: 2020 Yılında Türkiye'nin En Fazla İthalat Yaptığı Ülkeler (Milyon Dolar)³⁸³⁷ Kaynak: TÜİK³⁸ Kaynak: TÜİK

Tablo 4’de Türkiye’nin Rusya’dan son üç yılda en fazla ithal ettiği ilk on ürün yer almaktadır.³⁹ Tabloya göre Türkiye’nin Rusya’dan ithal ettiği ürünlerin başında mineral yakıtlar gelmektedir. Mineral yakıtlar ve türev ürünleri, yani enerji ithalatının Türkiye’nin Rusya’dan yaptığı toplam ithalat içindeki payı 2019 yılında %63, 2020 yılında %46 seviyesindedir. Bu ürün grubu için 2019 yılında Türkiye’nin toplam ithalatı 41,7 milyar dolar tutarındadır. Başka bir ifadeyle 2019 yılında Türkiye mineral yakıtlar ve bunların türevi ürünlerin toplam ithalatının yarısından fazlasını Rusya’dan karşılamıştır. Aynı dönemde Rusya’nın toplam enerji ihracatı içinde Türkiye’nin payı sadece %6,5 civarındadır. 2019 yılında Rusya toplam 221 milyar dolarlık enerji ihraç ederken, bunun sadece 14,5 milyar dolarlık kısmını Türkiye’ye satmıştır. Başka bir deyişle enerji ithalatında Türkiye büyük oranda Rusya’ya bağımlı iken Rusya’nın enerji ihracatında Türkiye önemli bir pazar konumunda değildir.⁴⁰ Benzer şekilde demir-çelik ithalatında da Rusya Türkiye için önemli bir ticaret ortağı konumundadır. Türkiye, son üç yılın ortalaması alındığında, toplam demir-çelik ithalatının yaklaşık %10’unun bu ülkeden karşılanmaktadır. Tablo 4’de dikkat çeken bir diğer husus ise Türkiye’nin Rusya’dan ithal ettiği ürün grubu arasında hububatın üçüncü sırada yer almasıdır. 2020 yılında pandemi dolayısıyla neredeyse tüm ürünlerde ithalat azalırken Rusya’dan yapılan hububat ithalatının artması dikkat çeken bir gelişmedir. 2020 yılında 1,7 milyar dolara ulaşan hububat ithalatı 2018 yılına kıyasla %22 artarken 2010 yılına göre 4,5 kat ve 2002 yılına göre 37 kat artış göstermiştir.⁴¹ Bu bağlamda, enerji dışında tarım ürünlerinde de Türkiye’nin Rusya’ya bağımlılığında artış eğilimi gözlenmektedir.

Son üç yılın ortalaması dikkate alındığında Rusya’nın yıllık toplam hububat ihracatı içinde Türkiye’nin payı %18 civarındadır. Bu arada Rusya’nın, hububat ürün grubunda en önemli paya sahip buğday üretiminde ve ticaretinde de dünyada söz sahibi ülke konumunda olduğu belirtmek gerekir. Rusya, Buğday ihracatında 2018/19 yıllarında yaklaşık %20’lik bir oranla dünyada ilk sırada yer almıştır. Diğer taraftan yılda ortalama 6,4 milyon ton buğday ithal eden Türkiye dünya ithalatında %3,7 paya sahiptir.⁴² Rusya’nın toplam ihracat rakamlarına bakıldığında ise son dönemde oldukça dalgalı bir seyir izlediği görülmektedir. 2018 yılında tüm ülkelere yapılan toplam ihracat 450 milyar dolar iken 2019 yılında 426 milyar dolara düşmüştür.

³⁹ Sıralama 2020 yılına göre yapılmıştır.

⁴⁰ 2020 yılında pandemi dolayısıyla küresel ticaret oldukça istikrarsız bir dönem yaşamış, ticaret hacmi önemli ölçüde daralırken bu daralma ülkeden ülkeye önemli farklılıklar göstermiştir. Bu sebeple genel eğilimi daha sağlıklı yansıttığı için güncel veri olarak 2020 yerine 2019 yılının dikkate alınmasının daha anlamlı olduğu söylenebilir.

⁴¹ Son yıllarda Türkiye’nin toplam hububat ithalatında da benzer şekilde önemli ölçüde artış dikkat çekmektedir. Türkiye 2018 yılında yaklaşık 2 milyar dolarlık hububat ithal ederken 2019 yılında %74 oranında artmıştır. 2020 yılında ise pandemiye rağmen artmaya devam etmiş (önceki yıla kıyasla %62 oranında) ve 3,3 milyar dolar seviyesine ulaşmıştır. Yakın döneme kadar tarım ülkesi olarak nitelenen Türkiye’nin toplam hububat ithalatı son 10 yılda 4 kat son 20 yılda ise 8 kat artmıştır (Trade Map).

⁴² Erdoğan Güneş ve Emrah Turmuş, “Dünyada ve Türkiye’de Gıda Güvenliği/Güvencesinin Hububat Sektörü Yönüyle Değerlendirilmesi”, Türkiye Biyoetik Dergisi 7/3 (2020): 132.

Tablo 4: Türkiye'nin Rusya'dan İthalatında ilk 10 Ürün (Bin Dolar)⁴³

	2018	2019	2020
Tüm Ürünler	21989574	23116867	17829236
Mineral yakıtlar, mineral yağlar ve bunların damıtılmasından elde edilen ürünler...	13070588	14580341	8308482
Demir ve çelik	3930653	3182932	2670199
Hububat	1396111	1658442	1711858
Alüminyum ve alüminyumdan eşya	620720	1105638	1055582
Hayvansal ve bitkisel katı ve sıvı yağlar, yemeklik katı yağlar, hayvansal ve bitkisel mumlar	255128	329493	538964
Bakır ve bakırdan eşya	648255	281237	537561
Kıymetli veya yarı kıymetli taşlar, kıymetli metaller, inciler, taklit mücevherci eşyası...	36391	49080	437748
Yağlı tohum ve meyveler, muhtelif tane, tohum ve meyveler, sanayide ve tıpta kullanılan bitkiler, saman	25409	159949	354894
Gıda sanayiinin kalıntı ve döküntüleri, hayvanlar için hazırlanmış kaba yemler	283908	308694	352365
İnorganik kimyasallar, kıymetli metal, radyoaktif element, metal ve izotopların organik-anorganik bileşikleri	244329	247131	269597
Plastikler ve mamulleri	65403	79035	241367

Tablo 5, Türkiye'nin Rusya'ya ihrac ettiği ilk 10 ürünü göstermektedir. Yukarıda da belirtildiği gibi Türkiye'nin Rusya'ya ihracatı, bu ülkeden yaptığı ithalatın altıda biri kadardır. 2019 yılında Türkiye Rusya ile ikili ticarete yaklaşık 20 milyar açık vermiştir. Son 3 yılda Türkiye'nin Rusya'ya yıllık ortalama ihracatı 4 milyar dolar civarındadır. Bu rakam Türkiye'nin aynı dönemde ortalama yıllık toplam ihracatının %2'sinden daha azdır. Benzer şekilde Rusya'nın ortalama yıllık toplam ithalatı içinde Türkiye'nin payı %2'den daha düşüktür. Son dönemde Türkiye'nin ihrac ettiği ürünlerin başında meyveler, özellikle kabuklu meyveler ilk sırada yer almaktadır. Bu ürün grubu 2020 yılı toplam ihracatının yaklaşık %20'sini oluşturmaktadır. Bu ürün grubunu "kazanlar, makinalar, mekanik cihazlar ve aletler, nükleer reaktörler, bunların aksam ve parçaları" ve "Motorlu kara taşıtları, traktörler, bisikletler, motosikletler ve diğer kara taşıtları" izlemektedir. Ancak her üç kalemden de yıllık toplam ihracat 1 milyar doların altında kalmaktadır.

Türkiye'nin Rusya'ya yaptığı ihracat ürün gruplarına göre sınıflandırıldığında da Rusya'nın payının çok düşük olduğu görülmektedir. Örneğin 2019 yılında "Motorlu kara taşıtları, traktörler, bisikletler, motosikletler ve diğer kara taşıtları, bunların aksam, parça, aksesuarı" için Türkiye'nin toplam ihracatı 27 milyar dolar iken Rusya'nın payı sadece 350 milyon dolar düzeyindedir. Görüldüğü gibi Türk-Rus ticari ilişkilerinin temel özelliği Rusya'nın ihracatının hakimiyetidir. 1990'lı yıllar ile kıyaslandığında son yıllarda Türkiye'nin Rusya'ya ihracatı oldukça cüzi miktarda artmıştır. Yukarıda Şekil 2'de yer alan verilere göre 1997 yılında 2 milyar dolar (bu dönemde gerçekleşen en yüksek değer) seviyesinde gerçekleşen ihracat son üç yılda yıllık ortalama ancak 4,5 milyar dolara ulaşmıştır. Buna karşılık 1990'lı yıllarda Türkiye'nin Rusya'dan ithalatı yaklaşık 2,5 milyar dolar iken (1990'lı yılların en yüksek değeri) son 3 yılın ortalaması 22 milyar

⁴³ Kaynak: Trade Map ve TÜİK

dolara çıkmış, yani yaklaşık 8 kat artmıştır. Başka bir deyişle Türkiye ile Rusya arasındaki ekonomik ilişkilerin yapısı, Türkiye aleyhine asimetrik bir karşılıklı bağımlılığa işaret etmektedir. Türkiye, 2010 yılında toplam 38 milyar metreküp doğal gaz ithalatının 17,5 milyar metreküpünü, yani yaklaşık %46'sını Rusya'dan tedarik ediyordu. Son on yılda Türkiye, doğal gaz ithalatında, Azerbaycan ve İran'ın da yardımıyla Rusya'nın payı azalmış olmakla birlikte hala 16 milyar metreküp (toplam doğal gaz ithalatının %33'ü) seviyesindedir⁴⁴.

Tablo 5: Türkiye'nin Rusya'ya İhracatında ilk 10 Ürün (Bin Dolar)⁴⁵

	2018	2019	2020
Tüm Ürünler	3399827	4153202	4506813
Yenilen meyveler ve sert kabuklu meyveler	636030	656264	880772
Kazanlar, makineler, mekanik cihazlar ve aletler, nükleer reaktörler, bunların aksam ve parçaları	400852	525773	618508
Motorlu kara taşıtları, traktörler, bisikletler, motosikletler ve diğer kara taşıtları, parça...	335693	402708	350065
Elektrikli makina ve cihazlar, ses kaydetme-verme, televizyon görüntü-ses kaydetme-verme cihazları...	164822	187600	200289
Plastikler ve mamulleri	147532	187244	186378
Örülmemiş giyim eşyası ve aksesuarı	104151	133384	104390
Yenilen sebzeler ve bazı kök ve yumrular	73770	132725	123896
Örme giyim eşyası ve aksesuarı	110558	132278	109490
Demir veya çelikten eşya	89172	131246	146044
Örme eşya	84338	117472	124451

Rusya ile dış ticarete önemli ölçüde açık veren Türkiye bu açığın bir kısmını hizmet ihracı ile daha doğrusu turizm geliri ile kapatmaktadır.⁴⁶ 2011 yılında iki ülke arasında seyahat vizelerinin karşılıklı kaldırılmasıyla birlikte Rusya'dan gelen turist sayısında kayda değer bir artış olmuştur. Aşağıda grafikte de görüldüğü gibi 2000 yılından itibaren düzenli olarak artış gösteren Rus turist sayısı 2019 da 7 milyonu aşarak en yüksek düzeye ulaşmıştır. Şekil 5'e göre Rusya'dan gelen turist sayısında 2016 ve 2010 yıllarında önemli düşüşler gerçekleşmiştir. 2002 yılında Rusya'dan gelen turist sayısı 667 bin iken 2014 yılı gelindiğinde önemli ölçüde artarak 4,5 milyona ulaşmıştır. Aynı dönemde Rus turistlerin toplam yabancı turistler içindeki payı iki kat artarak %12'ye yükselmiştir. TÜİK verilerine göre 2014 yılı için turist başına ortalama harcama (828 dolar) dikkate alındığında 3,7 milyar dolarlık bir turizm geliri söz konusudur.

2015 yılında uçak krizi ile birlikte Rusya dış ticarete olduğu gibi turizmde de yaptırımlar uygulanmış, Türkiye'nin Rus vatandaşları için yeterince güvenli bir ülke olmadığını belirtmiş ve Rus turizm şirketleri Türkiye tatil rezervasyonlarını iptal etmiştir. Bu gelişmelerin ardından Rusya'dan gelen turist sayısı azalarak 2016 yılında 855 bin sayısı ile son dönemlerin en düşük değerine ulaşmıştır. Krizin çözülmesi ile birlikte artan turist sayısı pandemi sürecinde tekrar düşüş göstermiştir. 2019 yılında Rus turistlerin toplam

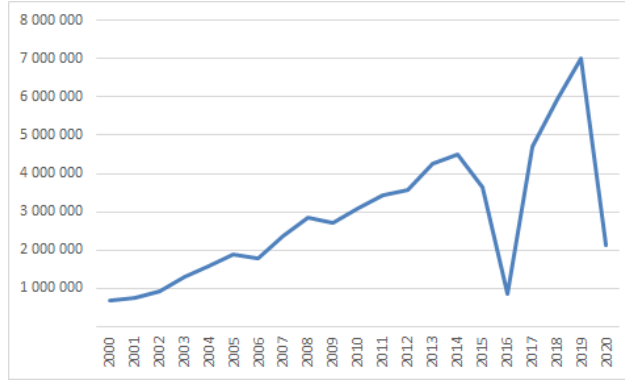
⁴⁴ Isachenko, "Türkei und Russland": 14.

⁴⁵ Kaynak: Trade Map ve TÜİK

⁴⁶ Askeri alandaki iş birliği dikkate alınmadığında Türkiye'nin Rusya ile ekonomik ilişkilerinde ilk sırada yer alan Turizmi sırasıyla, müteahhitlik hizmetleri ve Proje işleri (Rusya'daki Türk Firmaları ve Türkiye'deki Rus Firmaları) takip etmektedir. Bu bağlamda, Rusya'da iş yapan Türk müteahhitlerin toplam proje bedelinin yıllık 4 milyar doları aştığı tahmin edilmektedir. Bk. Kılıçkan, "Uçak Krizi Öncesi Ve Sonrasında Türkiye-Rusya Ekonomik İlişkilerinin Analizi".

yabancı turistler içindeki payı %16 olarak ölçülmüştür. Kültür ve Turizm Bakanlığı kaynaklarına göre Türkiye'yi en çok ziyaret eden turistler Almanya, Hollanda ve Rusya vatandaşları olarak kayıtlara geçmektedir. Bu üç ülkeden Türkiye'ye gelen turistler toplam yabancı turistlerin %30'luk kısmını oluşturmaktadır. Özellikle son dönemde Rus vatandaşları birinci sırada yer almaktadır. Böylece Rusya ile ikili ticarete mal ticaret dengesi önemli boyutta cari açık oluşmasına yol açarken Rusya'ya hizmet ihracatının önemli bir kalemi olan turizm cari açığı azaltıcı yönde etki yapmaktadır.

Şekil 5: Türkiye'ye Gelen Rus Turist Sayısı (Bin Kişi) ⁴⁷

2021 yılının ilk sekiz ayında 2,5 milyona ulaşan Rus turist sayısının yıl sonu itibarıyla 4 milyonu geçeceği tahmin edilmektedir. Rus turist sayısının artması Türkiye için cari açığın azalması konusunda hayati öneme sahiptir. Türkiye Rusya'dan doğal kaynak satın alırken Rusya Türkiye'den gıda, tekstil vb. ürünler satın almaktadır. Bu sebeple ülke arasındaki dış ticaret Rusya'nın lehine gelişmektedir. Türkiye Rusya'ya ihraç ettiği hiçbir ürün grubunda Rusya için birinci sırada değildir. Sebze ve yaş meyvede Rusya için Türkiye önemli bir ihracatçı olmakla beraber Rusya ihtiyaç duyduğunda alternatif kaynaklardan tedarik sağlayabilecek durumdadır. Diğer taraftan pek çok ürün grubunda Rusya pazarının en azından kısa vadede bir alternatifinin bulunmaması Türk üreticileri oldukça zor durumda bırakabilecek niteliktedir. Türkiye'nin özellikle doğal gaz tedarikinde önemli ölçüde Rusya'ya bağımlı olması zaman zaman hayata geçirilen Rus yaptırımları karşısında Türkiye'nin kırılganlığının artmasına yol açmaktadır. Başka bir deyişle Türk ihracat firmaları Rusya yerine alternatif bir pazar bulmakta zorlanırken hizmet ihracatının en önemli kalemi niteliğindeki turizm geliri açısından da Türkiye'nin Rus vatandaşları haricinde yakın tarihte bir alternatif yaratamayacağı aşikardır. Ayrıca Rusya'dan tedarik edilen doğal gaz miktarını azaltarak, alternatif kaynak bulmanın Türkiye için oldukça zor olduğu görülmektedir. Dolayısıyla Türkiye ekonomisi Rusya'nın dış politikasındaki olumsuz değişikliklerden kolayca zarar görebilmektedir.⁴⁸

Sonuç

Rusya'da 1917 yılında gerçekleşen Ekim Devrimi sonrasında V. İ. Lenin yönetiminde kurulan Bolşevik iktidarı dönemin Ankara Hükümeti ile siyasi ve ekonomik

⁴⁷ Kaynak: TÜİK ve TURSAB

⁴⁸ Kılıçkan, "Uçak Krizi Öncesi Ve Sonrasında Türkiye- Rusya Ekonomik İlişkilerinin Analizi": 1304.

ilişkilerin geliştirilmesine büyük önem vermiştir. Ankara Hükümeti'ni ilk tanıyan devletlerden biri Lenin yönetimindeki Sovyet Rusya olmuştur. Cumhuriyet'in ilk yıllarında ekonomik ilişkilerin geliştirilmesi için iki ülke arasında önemli anlaşmalar imzalanmış ve ticaret hacminde kayda değer artışlar sağlanmıştır. İngiltere'nin her iki ülkenin ortak düşmanı olması 1920'li yılların başında başlayan Ankara Hükümeti ve Bolşevik yönetimindeki Sovyet Rusya arasındaki dostluğun gelişmesinde önemli bir rol oynamıştır. Moskova yönetimi kapitalist ülkeler karşısında sosyalist devrimi yaşatmaya ve geliştirmeye çalışırken Ankara Hükümeti'nin İngiltere'nin Anadolu'daki politikalarına karşı mücadelesi iki ülke arasında ekonomik ve siyasal iş birliğinin gelişmesine ivme kazandırmıştır.

Sonraki dönemlerde SSCB döneminde iki ülke arasındaki ekonomik ilişkiler Türkiye ve Batı ülkeleri arasında yaşanan gelişmelere bağlı olarak inişli çıkışlı bir seyir izlemiştir. Soğuk savaş döneminde Sosyalist ülkeler ve kapitalist ülkeler arasında yaşanan siyasi gerilimler iki ülkenin ekonomik ilişkilerinde en önemli faktör olarak karşımıza çıkmaktadır. Cumhuriyet'in ilk yıllarında gelişen ekonomik ilişkilerin İkinci Dünya Savaşı ve Türkiye'nin NATO (Kuzey Atlantik Antlaşması Örgütü) üyeliği ile birlikte kesintiye uğradığı; ancak 1960'lı yıllarda Türkiye'de uygulamaya konulan planlı ekonomi döneminde tekrar canlandığı görülmektedir. Planlı dönemde ekonomik ilişkilerde önemli adımlar atılmasına karşılık ikili dış ticaret hacminde önemli bir artış gerçekleşmediği gözlenmektedir. Bu dönemdeki ekonomik ilişkiler, daha ziyade Türkiye'de sanayileşme ve kalkınma politikalarının uygulanmasında SSCB'nin sağladığı çeşitli destekleri kapsamaktadır. Bu destekler eğitim, araştırma vb. konularda olduğu gibi doğrudan maddi yardımlar şeklinde de sağlanmıştır. İskenderun'da kurulan demir-çelik fabrikası, Seydişehir alüminyum fabrikası veya Aliğa petrol rafinerisi tesisi için Türkiye SSCB'den hem teknik destek hem de kredi almıştır. Bu süreçte dış ikili ticarete her iki ülke de birbiri için önemli partner olmaktan uzaktır. Örneğin Soğuk Savaş döneminin önemli bir bölümünü kapsayan 1950'li yıllardan 1980'li yıllara kadar Türkiye'nin toplam dış ticaret hacminde SSCB'nin payı yaklaşık %4 veya daha da altında kalmıştır. Bu oran, 1972 yılında en yüksek değerine (%6,61) ulaştığında Sovyet Rusya Türkiye'nin ticaret yaptığı ülkeler arasında sıralamada 5. sıraya yükselmiştir. Buna karşılık 1962 yılında ticaret hacmi içindeki payı %1,19 ve sıralamadaki yeri 18 olarak en düşük değerleri almıştır. Planlı dönemde Türkiye'nin dış ticaret partnerleri arasında ilk iki sırayı ABD ve Batı Almanya paylaşırken İngiltere'nin üçüncü en önemli ticaret partneri olduğu görülmektedir. SSCB'nin son döneminde Glasnost ve Perestroyka sürecinde iki ülke arasında ekonomik ilişkilerin ve dış ticaretin tekrar önem kazandığı görülmektedir. 1980 yılların ikinci yarısında ikili dış ticaret kapsamında daha ziyade Türkiye'nin doğal gaz ithalatı ön plana çıkarken Türk inşaat firmalarının Rusya'da gerçekleştirecekleri projeler konusunda yapılan anlaşmalar ekonomik ilişkilerin merkezinde yer almıştır.

1990'lı yılların başında Sovyetler Birliği'nin dağılması sonrasında resmi ismiyle Rusya Federasyonu ve Türkiye arasında dış ticaretin niteliğinde de değişim yaşanmıştır. Planlı ekonomiden serbest piyasa ekonomisine geçiş sürecini yaşayan Rusya Federasyonu ile Türkiye arasında coğrafi yakınlığın da sağladığı avantajla birlikte dış ticaret hacmi önemli miktarda artmıştır. 1990'lı yıllarda iki ülke arasındaki mal

ticaretinde İstanbul'un Aksaray semtinde kurulan Laleli Piyasası olarak da bilinen Bavul Ticareti ön plana çıkmıştır. Genellikle deri, tekstil ve ev eşyaları gibi tüketim mallarının işlem gördüğü piyasa 1996 yılında Türkiye'nin toplam ihracatında %38 oranında bir paya ulaşmıştır. 2000 sonrası dönemde serbest piyasa ekonomisine geçişin zorluklarını atlatan Rusya Putin yönetiminde önemli ekonomik başarılarla imza atmıştır. 1998 yılında yaşanan mai kriz sonrasında rublenin değer kaybetmesi, petrol fiyatının artması gibi gelişmeler sonucunda dış ticarete rekabet gücü artan Rusya, hem toplam ihracatı hem de Türkiye'ye yönelik ihracatını önemli ölçüde arttırmaya başlamış ve cari fazla veren ülkeler arasında yer almıştır. 2000 sonrası dönemde Türkiye ile ticaretinde, küresel krizin yaşandığı 2008 yılı hariç, her dönem fazla veren Rusya son 20 yılda Türkiye'ye karşı toplam 292 milyar dolar dış ticaret fazlası vermiştir. Son dönemde iki ülke arasında dış ticarete önemli kırılma noktalarından biri de 2015 yılında Rusya'ya ait savaş uçağının Türkiye-Suriye sınırında düşürülmesi olmuştur. Uçak krizi olarak bilinen bu gelişme sonucunda Rusya Türkiye'ye karşı siyasi ve ekonomik yaptırımlar uygulamış ve bu yaptırımlar sonucunda iki ülke arasındaki ticaret hacminde önemli boyutlarda daralmalar yaşanmıştır. Yaşanan bu krizin sona ermesiyle birlikte dış ticaret hacmi tekrar artarak iki ülke birbiri için önemli partner konumuna gelmiştir. Ancak son dönemde dış ticaret hacmindeki ortaya çıkan artış Türkiye'nin Rusya'ya ihracatından ziyade Rusya'dan yapılan ithalatta kendini göstermiştir. Başka bir deyişle Rusya Türkiye'nin en fazla ihracat yaptığı ülkeler arasında ön sıralarda yer almazken, en fazla ithalat yaptığı ülkeler arasında 2019 yılında birinci sırada, 2020 yılında üçüncü sıradadır.

Türkiye'nin Rusya'dan ithal ettiği ürünlerin bileşenlerine bakıldığında mineral yakıtlar ve türev ürünleri, yani enerji ithalatının ilk sırada yer aldığı görülmektedir. Türkiye 2019 yılında bu ürün grubunun toplam ithalatının yarısından fazlasını Rusya'dan karşılamıştır. Başka bir deyişle, başta doğal gaz olmak üzere enerji tüketiminde Rusya'ya bağımlı hale gelmiş Türkiye'nin, ikili ticarete ortaya çıkan dış açığı azaltabilmesi ancak bu ülkeden gelen turistler sayesinde mümkün olmaktadır. Bu durum, yani iki ülke arasında Türkiye aleyhine asimetrik dış ticaret yapısı, Rusya ile zaman zaman yaşanan siyasi gerilimler karşısında Türkiye'nin oldukça kırılğan olduğu anlamına gelmektedir.

Beyanname:

- 1. Etik Kurul İzni:** Etik Kurul İzni gerekmemektedir.
- 2. Katkı Oranı Beyanı:** Yazar, makaleye başkasının katkıda bulunmadığını beyan etmektedir.
- 3. Çıkar Çatışması Beyanı:** Yazar, herhangi bir çıkar çatışması olmadığını beyan etmektedir.

Declarations:

- 1. Ethics approval:** Not applicable.
- 2. Author contribution:** The author declares no one has contributed to the article.
- 3. Competing interests:** The author declares no competing interests.

KAYNAKÇA

- Arafat, Mohamad and Luqman O. Mahmood Alnuaimy. "The Turkish-Russian Relations in the Era of AKP". *Afyon Kocatepe Üniversitesi İİBF Dergisi* 13/2 (2011): 103-133.
- Aydın, Kenan, Emrah Bulut ve L. İdil Öztığ. "The Economic Impact of the Suitcase Trade on Foreign Trade: A Regional Analysis of the Laleli Market", *International Business Research* 9/10 (2016): 13-24.
- Aydın, Yılmaz. "Rusya'da İşgücü Piyasasında Temel Eğilimler ve Fiyat Uyumu". *Türkiye Rusya Araştırmaları Dergisi* 4 (Kış 2020): 166-168.
- Bulut, Remzi. "SSCB'nin Dağılması ve Rusya Federasyonu'nda Serbest Piyasaya Geçiş", *Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi* 1/2 (2014): 7-19.
- Götz, Roland. "Die russische Wirtschaft braucht keinen Kurswechsel, sondern die Fortentwicklung begonnener Reformen". *Osteuropa* 47/8 (August 1997): 772-790.
- Güneş, Erdoğan ve Emrah Turmuş. "Dünyada ve Türkiye'de Gıda Güvenliği/Güvencesinin Hububat Sektörü Yönüyle Değerlendirilmesi". *Türkiye Biyoetik Dergisi* 7/3 (2020): 124-143.
- Isachenko, Daria. "Türkei und Russland: Die Logik einer konflikträchtigen Zusammenarbeit". *SWP-Studie* 16. Berlin: September 2021.
- Kılıçkan, Zışan Y. "Uçak Krizi Öncesi Ve Sonrasında Türkiye- Rusya Ekonomik İlişkilerinin Analizi". *Üçüncü Sektör Sosyal Ekonomi Dergisi* 56/2 (2021): 1284-1312
- Korhan, Tuğba. "Türkiye Cumhuriyeti'nin ilk Yıllarında Türk-Rus Ticari Ve Ekonomik İlişkileri Üzerine". *Abant İzzet Baysal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 1/24 (2012): 91-104.
- Küçük, Yalçın. *Türkiye Üzerine Tezler: 1908-1998. C. 1*. İstanbul: Tekin Yayınevi, 2005.
- Küçük, Yalçın. *Türkiye Üzerine Tezler: 1908-1998. C. 2*. İstanbul: Tekin Yayınevi, 2005.
- Masumova, Nigyar R. "Russia and Turkey: Resetting Economic Partnership". *Perceptions* 23/2 (2018): 33-50.
- Özel, Soli ve U. Belkis Gökçe. "Türkiye-Rusya İlişkilerinin Ekonomik Boyutu". *EDAM Dış Politika & Güvenlik* 11 (Temmuz 2019): 1-27
- Pankov, Vladimir. "Die Russische Wirtschaft zu Beginn des 21. Jahrhunderts". *Wirtschaft und Gesellschaft* 27/2 (2001): 187-218.
- Sarıaslan, Fatma. "Türkiye'nin Rusya Federasyonu ile İlişkilerinde Ekonominin Rolü". *Avrasya İncelemeleri Dergisi* VIII/II (2019): 174-216
- Tokgöz, Erdinç. "Dünden Bugüne Türkiye-Rusya Ekonomik İlişkilerinde Üç Büyük Dönem". *Ufuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 1/1 (2011): 6-14.
- Ünal, E. Ayşe. "İkili Dış Ticaret Dengesi ve Reel Döviz Kuru İlişkisi: Türkiye-Rusya Örneği". *Ömer Halisdemir Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi* 14/2 (2021):

542-558.

Üzümcü, Adem. "Türkiye'de Ulusal Ekonominin İnşası", . Dikkaya, A. Üzümcü, & D. Özyakışır içinde, Osmanlı'dan Günümüze Türkiye'nin İktisadi Tarihi, Ankara: Savaş Yayınevi, 2018: 85-115.

Yalçınkaya, Alaeddin. "Kuruluşundan Günümüze Karadeniz Ekonomik İşbirliği Örgütü". *Marmara Üniversitesi Siyasal Bilimler Dergisi* 5/Özel Sayı (Nisan 2017): 1-6.

Yüksel, Serhat. "Rusya Ekonomisinde Büyüme, İşsizlik ve Enflasyon Arasındaki Nedensellik İlişkileri". *Finans Politik & Ekonomik Yorumlar* 53/614 (2016): 43-57.

Zengin, Eyüp. "Türkiye ve Rusya Federasyonu Ticari İlişkileri". *Avrasya İncelemeleri Dergisi* IV/1 (2015): 61-103.

İnternet Kaynakları

TÜİK: <https://www.tuik.gov.tr/>

TradeMap: <https://www.trademap.org/Index.aspx>

TURSAB: <https://www.tursab.org.tr/>

OECD: <https://data.oecd.org/>

Dünya Bankası: <https://data.worldbank.org/>

IMF: <https://www.imf.org/en/Data>

Rosstat: <https://eng.rosstat.gov.ru/>

КОНЦЕПЦИЯ ИМЕНИ В РУССКОЙ ЛИТЕРАТУРЕ

 Firengiz PAŞAYEVA YUNUS^a

Аннотация

Основная функция имен собственных, несомненно, назывная. Но в тоже время эта не единственная присущая собственным именам функция. В них содержится огромная историческая, национальная и социальная информация о том обществе, к которому оно принадлежит, а также о носителе имени.

На сегодняшний день вопросы поэтической ономастики, занимающейся изучением имен в художественном тексте, не рассмотрены полностью и требуют дальнейшего изучения, потому что имя в художественном тексте истинных мастеров слова никогда неслучайно, несет в себе громадный смысл, а порой раскрывает подтекст всего произведения. Имена в художественном тексте не являются зеркальным отражением реальных имен, они преломляются в творчестве автора, согласуются с его направлением и мировоззрением.

Известно, что многие авторы применяют определенные методы при именовании героев в своих произведениях. Кроме этого они нередко создают определенные персонажи и образы в своих произведениях в соответствии с именованием. Когда исследуются собственные имена персонажей в конкретном произведении, можно узнать много информации об общих тенденциях эпохи и уникальных особенностях авторской системы именования. Имена собственные в художественных текстах представляют собой кодировку социокультурной и прагматической информации. Литературные имена показывают особенности авторской номинации. Способ перевода имен собственных влияет на их смысловую структуру и стилистические особенности. Передача «говорящих» имен в основном основана на объединении внеязыковых (мифологических, исторических, литературных и т. д.) образов в исходном языке и языке перевода.

В статье выделены основные смысловые особенности имен собственных в русской литературе и их функции в художественном произведении.

Ключевые слова: Русская литература, ономастика, типы собственных имен, функции онимов, антропонимический словарь писателя.

^a Prof. Dr., Kafkasya Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Rus Dili ve Edebiyatı Bölümü, Kars/Türkiye, firengiz@yahoo.com

THE CONCEPT OF A NAME IN RUSSIAN LITERATURE

Abstract

Although the reason proper names appear is to indicate and point out they do not actually have a pointer function, at the same time, they contain information on many subjects, such as region, nature, national origin, social relations, religious and philosophical views, traditions of the person bearing the name, and are the bearer of culture.

By the look, the examination of proper names is of great importance, the necessary importance has not been given to this issue until today. In particular, literary proper nouns; proper names in literary works are always of great importance. There are reasons for these names to be chosen in the literary language, none of them are randomly chosen by the author.

Many writers use certain strategies when naming heroes in their works and accordingly these, they create a new certain types of characters in their works. Thus, the general limits and characteristic features of the author's name system in literary works are revealed. For this reason also, the study of proper names in the work of a particular author provides important information.

Proper names in the literary text are the encoding of socio-cultural and pragmatic information. In addition, proper literary names reflect the characteristics of their own national nomenclature. The method of translation of proper nouns affects their semantic structure and stylistic features. The transmission of "speaking" names is based on the combination of non-linguistic (mythological, historical, literary, etc.) formations by similar methods in the source and target languages.

The transfer of semantic nouns reveals the basis of the translation meaning of the words and the way the word is made. The article highlights the main semantic features of proper names and their functions in a work of fiction.

Keywords: Russian Literature, onomastics, proper names types, , function of proper name in literary work, anthroponomy dictionary of writer.

RUS EDEBİYATINDA İSİM KAVRAMI

Öz

Özel adların ortaya çıkışının başlıca sebebi, belirtmek ve işaret etmek olsa da, belirtici ve işaret edici işlev özel adların sahip olduğu yegâne işlev değildir. Bu işlevlerin yanında isim, kendisini taşıyan kişinin doğası, bölgesi, milli kökeni, dini ve felsefi görüşleri, yaşam biçimi, gelenek ve görenekleri ile sosyal ilişkileri gibi pek çok konuda bilgi içerir ve bir nevi kültür taşıyıcısı olarak kabul edilebilir. Özel adların incelenmesi büyük önem teşkil eder, ne var ki bugüne dek bu konuya gereken önem addedilmemiştir. Edebi özel adlar; edebi eserlerde geçen özel adlar, eserin, yazarın özyaşam öyküsünün, edebiyat incemelerinin önemli bir parçasını oluşturur. Bu adlar, yazarın özel bir kabulünü sunar ve özellikle seçilme sebepleri vardır, hiçbiri rastgele seçilmiş değildir. Birçok yazarın eserlerindeki kahramanları adlandırmada belirli stratejiler benimsediği bilinir, adlandırmalara uygun olarak da eserinde belirli karakter ve tipler oluşturur. Belirli bir yazarın eserindeki karakter ve tiplerin özel adları incelendiğinde, pek çok bilgi elde edilmesinin yanı sıra yazarın adlandırma sisteminin genel sınırları ve özgün özellikleri ortaya çıkar.

Edebi metinlerde özel adlar sosyokültürel ve pragmatik bilgilerin kodlamasıdır. Edebi özel adlar, özel adbiliminin özelliklerini gösterir. Özel adların çeviri yöntemi, onların semantik yapılarını ve üslup özelliklerini etkiler. "Konuşan" adların aktarımı temelde dil bilimidisi (mitolojik, tarihi, edebi vb.) oluşumların benzer yöntemlerle kaynak dildeki ve hedef dildeki çağrışımına dayandırılır. Semantik isimlerin aktarımı kelimelerin çeviri anlamının esasını ve kelimenin yapım şeklini ortaya çıkarır. Makalede özel adların temel anlamsal özellikleri ve onların sanatsal eserdeki fonksiyonları vurgulanmıştır.

Anahtar Kelimeler: Rus edebiyatı, adbilimi, özel ad türleri, özel adların fonksiyonları, yazarın antroponomik sözlüğü.

Введение

Антропонимическая лексика в произведениях русской литературы играет существенную роль в структурно-семантической организации художественного текста и является результатом освоения и реализации на практике лингвистических законов реального именника.

Антропоним исследуется в единстве качественных и количественных характеристик. В статье привлекается большой антропонимический материал из произведений русской классической литературы (Д.И.Фонвизин, А.С.Грибоедов, А.С. Пушкин, Н.В. Гоголь, А.Н. Островский, М.Е.Салтыков - Щедрин, А.П.Чехов и др.), данные "Словаря древнерусских личных собственных имен" Н.М.Тупикова, "Словаря русских личных имен" Н.А.Петровского, Ономастикона С.Б. Веселовского, "Словаря русской ономастической терминологии" Н.В.Подольской, данные толковых, фразео-логических, этимологических словарей русского языка, а также различных источников, посвященных исследованиям русской и зарубежной антропонимики.

Изучение поэтической антропонимики - одна из актуальнейших проблем ономастики. В.В. Виноградов писал, что "вопрос о подборе имен, фамилий, прозвищ в художественной литературе, структурных их своеобразиях в разных жанрах и стилях, об их образных и характеристических функциях... не может быть проиллюстрирован немногими примерами. Это очень большая и сложная, тема стилистики художественной литературы".¹

На материале извлеченных из художественных произведений русской литературы антропонимов, изученных нами в данной статье, мы хотим показать, что антропонимическое пространство художественного произведения - существенная часть словаря писателя неотъемлемый элемент индивидуального стиля писателя.

¹ V.V. Vinogradov, *Stilistika. Teoriya poetičeskoj reči. Poetika* (Moskova: İzdatelstvo Akademii Nauk SSSR, 1963), 38.

Когда нет имени – нет и романа

Гюстав Флобер

В литературных антропонимах нередко содержится намек на реальное лицо, послужившее как бы отправной точкой для создания образа. Так, А.С. Грибоедов слегка менял фамилии реальных людей, чьи черты придавал своим персонажам. Безусловно, созданные им образы это не прямая фотография действительности, и не точная копия прототипов во всех проявлениях. Тем не менее, фамилия персонажа «Горе от ума» Репетиллов – это несколько переделанная фамилия Шатилов – сослуживца Грибоедова по Иркутскому полку.² В фамилии Чацкого обычно видят намек на Чаадаева.³

Широко использовал протонимы А.С. Пушкин, выбирая имена своим героям, автор часто использовал имена и фамилии своих знакомых или имена, известные ему из каких-либо источников. Фамилия Гринева, героя «Капитанской дочки», была известна А.С. Пушкину из архива Военной коллегии. Фамилия Ржевский и Троекуров были знакомы поэту из родословных отца и матери. В именовании Карла Ивановича Мейера в «Истории села Горюхина» использованы имя и фамилия гувернера Царскосельского лицея. Герой повести «Гробовщик» получил свое имя Андриян по имени гробовщика, жившего недалеко от дома Гончаровых в Москве и т.п.

Л.Н. Толстой «менял буквы», иногда и слоги для наименования своих героев, но делал это в фамилиях, взятых не «наудачу», а именно соответствующих «прототипам». Так создана фамилия не только Болконских из Волконских, но Ростовых из Толстых. Черновые тексты «Войны и мира» это ясно показывают. Так, в первоначальных набросках мы встречаем первоначально фамилию Толстой, т.е. герой (речь идет о том, кто впоследствии в романе примет имя Николай Ростов) прямо назван именем своего «первообраза». Затем появляется Простой, потом отбрасывается буква «п» и с тем же чередованием, которое мы находим в фамилии Безухий – Безухов, получается окончательная фамилия – Ростов, из черновиков «Плоды просвещения» видно, как этим же приемом Самарин превращен в Сахатова: Самарин- Сахарин- Сахатый - Сахатов. Толстой, несомненно, очень хорошо был знаком с русским фольклором, этим объясняется переход от фамилии Тостого к Ростову: «По ягоду, по клюкву, по хорошу, крупну: я из города Муррома, я барина бурого, я из города Ростова, я барина Толстова».⁴

Этот прием наименования своих героев с помощью незначительной перемены букв в именах их прототипов Толстой применяет не только к фамилиям целых родов, но и к отдельным лицам. Таков, например, Осип Алексеевич Баздеев, который именем, отчеством и фамилией полностью соответствует своему прототипу, известному масону Иосифу Алексеевичу Ноздееву. Таков и Долохов – Дорохов, Вилларский – Гиельгорский и другие. Этот метод использует Толстой не

² А.В. Суперанская; А.В.Суслова, *Sovremenniy russkiye familii* (М: Nauka, 1981), 42.

³ М.В. Неќкина, *A.S. Gribojedov i dekabristi* (М.: Hudojestvennaya literatura, 1977), 73.

⁴ V. Dal, *Poslovitsy russkogo naroda* (Sankt-Peterburg - М.: Russkiy yazik, 1904-1912), 197.

только в «Войне и мире», но и на всем протяжении своего творчества.

В самом раннем произведении Толстого – повести «Детство» княгиня Корнакова обязана своей фамилией именно тому, что её прототип – Корчакова, переименована только одна буква «ч» на «н». Конструирование фамилии героя переименованием звуков в фамилии прототипа – только основной, но отнюдь не единственный принцип толстовской антропонимии. Так, например, Толстой применяет нередко и другой прием: он разлагает имя прототипа на его составные части и одну часть переносит целиком на имя героя, а другую часть имени прототипа заменяет некоторым его подобием. Так именно образована фамилия Без-ухий из Без-бородко («Война и мир»), Светло-губ из Лизо-губа («Божеское и человеческое»), Симен-сон из Петер-сона («Воскресение»).⁵ Таким образом, использование протонимов в художественной литературе помогает установлению истории художественных образов, вскрывает связь между художественными типами и их прототипами, возможно, рассказывает о характере и судьбе героя.

Самыми «броскими» литературными антропонимами являются «говорящие» имена, иначе «имена-маски». Для художественной литературы 18 века прямо характеризующая литературная антропонимия была обычной, даже господствующей. Ходульные герои классицизма очень часто в своем имени заключали свою сущность. Если образ выражает только одну черту характера, эту черту легко и удобно обозначать одним именем.

Реалистическая литература 19 века отказалась от такого примитивного понимания литературной антропонимии, как она отказалась от примитивизации, однобокого изображения людей. Прямо-характеризующие антропонимы с этого времени сужают сферу своего применения в художественной литературе. Прочно закрепились они лишь в юмористических и сатирических произведениях, в которых имена-характеристики стали не только выражать сущность персонажа, но и высмеивать его. Именно благодаря такому сдвигу и усложнению функций имен-характеристик они сохранились в юмористических и сатирических произведениях, но начали интенсивно исчезать из тех жанров, где повествование ведется в ином эмоциональном ключе.

Прямо-характеризующие имена изредка могут появляться и в несатирических произведениях. Но для появления прямо-характеризующих антропонимов за пределами жанров юмора и сатиры, в литературе 19 века должны быть соблюдены два условия: а) антропонимы эти получают сатирическую окраску; б) они принадлежат эпизодическим персонажам, лишь где-то мелькнувшим на страницах произведения.

В сатирических произведениях имена-характеристики тоже со временем претерпевали существенные изменения. В комедиях Д.И. Фонвизина «говорящими» именами наделялись как отрицательные, так и положительные, как второстепенные, так и главные герои: Вральман, Цифиркин, Кутейкин; Скотинин,

⁵ М. S. Altman, *Imena i propotipi literaturnih geroyev Tolstogo* (Oryol: Uçoniye zapiski Orlovskogo ped. İnstituta. 1959), 97.

Простокова; Правдин, Стародум, Милон. Здесь ещё жива традиция классицизма. Если мы будем анализировать эти фамилии, они такие же, как и все другие русские фамилии, имеют ту же словообразовательную форму, что и подлинные имена. Только две отличаются всех остальных прозвищной формой: честный, стародумный дядя Стародум (от «старый» и «дума») и знатный любовник Милон («милый»). Среди подлинных фамилий подобных нет, но встречаются в произведениях русской литературы 18 века. Иностранную фамилию, придуманную для немца, автор также создал по своим сатирическим правилам: Вральман.

У А.С. Грибоедова, блестяще применившего в «Горе от ума» «говорящие» имена, видим уже иную картину. Знаменательными фамилиями наделены здесь многие действующие лица – Молчалин, Скалозуб, княгиня Хлестова, князь Тугоуховский и др. Но только – не самые основные персонажи. Фамилии Чацкий и Фамусов не являются прямо-характеризующими. Эти фамилии можно этимологизировать, но это далеко не то, что совершенно прозрачная фамилия Скалозуб. Образы Чацкого и Фамусова раскрыты в комедии наиболее глубоко и всесторонне. «Говорящая» фамилия, которая по вполне понятным причинам может указать лишь на одну черту, здесь не содействовала бы раскрытию замысла автора, а лишь мешала бы этому, выдвигая на первый план что-то одно. Иное дело второстепенный персонаж.

После А.С. Грибоедова такая удобная расстановка прямо и косвенно характеризующих имен повторялась многими авторами бесчисленное число раз. Нередко встречаются антропонимы, семантика которых непосредственно связана с профессией, родом занятия. Этот тип «говорящих» фамилий также восходит к 18 веку. В «Недоросле» Фонвизина встречаются два образа: Кутейкин, Цыфиркин.

В рассказах А.П. Чехова также фигурируют антропонимы, связанные с профессией, например: актер Шут Иванович, парикмахер – Гребешков, музыкант Смышчков, дьякон Духов; у Гоголя – учитель словесности с фамилией Деепричастие.

Часто авторы используют фамилии для создания определенной ситуации, конкретной картины. В рассказе А.П. Чехова «Страшная ночь» главный герой сталкивается повсеместно с гробами, а какие фамилии подобрал автор, точно воссоздавая весь ужас ситуации: Панихин, Погостов, Трупов, Упокоев, Черепов. Выбранные фамилии непридуманные, просто подобраны автором и создают тот эффект, который необходим автору.

На наш взгляд, следует различать фамилии, смысл которых непосредственно мотивирован, семантика производящей основы которых связана с какой-то характерной чертой персонажа, с сюжетной ситуацией, и фамилии, характеристическая функция которых связана с общей направленностью произведения. Хотя в основном в сатирических произведениях такое деление не приемлемо, так как фамилии, как главных героев, так и эпизодических персонажей вводились с целью освобождения произведений от излишних повествований, способствовали заострению юмора и сатиры, их семантика поддерживалась идейной направленностью и характером общего лексического состава

художественных произведений.

Более значительной в истории русской литературы оказывается качественная динамика имен-характеристик. Во-первых, база этого вида литературных антропонимов всё время расширяется. Если количество имен-характеристик в истории русской литературы непрерывно сокращается, то количество производящих основ для этих имен непрерывно увеличивается. В результате возникают все новые, все более разнообразные имена-характеристики.

Большим новатором в создании таких имен был Н.В. Гоголь, фамилии которого «выпучены ужасом пошлости или хлещут, как кастаньеты, гротеском». ⁶ Вспомним, имена героев «Мертвых душ». Не только Собакевич, Манилов, Коробочка, но и имена таких эпизодических персонажей, как Свиньин, Трепалкин, Блохин говорят о бескультурье помещиков, носителей этих фамилий. Налицо громадное лексико-семантическое разнообразие имен-характеристик. Помещики Бегушкин, Бикусов, Поцелуев, крестьяне Пробка, Скороплетухин, Милушкин, Неуважай-Корыто и т.д.

В первую очередь именно расширение лексической базы имен-характеристик в русской литературе и привело И.Ильфу и Е. Петрова к любопытному антропонимическому наблюдению, что «нет ни одного гадкого слова, которое не было бы дано человеку в качестве фамилии». ⁷ Отличительной чертой имен в творчестве Н.В. Гоголя можно считать «ассоциации, вызываемые его этимологическим значением и создающие представление не о признаке, а о персонаже в целом, например, Коробочка» ⁸.

Тут уместно привести пример из Пушкина: фамилия Швабрин имела отрицательный оттенок, так как была связана с чем-то грязным. Вообще автор высмеивает Ф. Булгарина, у которого герои были названы разными затейливыми именами: убийца Ножев; взяточник Взяткин; дурак Глаздурин. Создавая реалистическую прозу с неоднозначными, многоплановыми характерами, Пушкин не мог использовать имена, выделявшие только одну черту героя. Для Пушкина характерно использование фамилий, соответствующих реальным, с восстановлением доантропонимического значения, но не до «лобовой» характеристики, а до уровня ассоциативных связей.

Среди фамилий Островского бросается в глаза имя-маска Тигрий Львович Лютов. В русском языке имеется и имя Тигрий, и имя Лев, но подобное сочетание с фамилией Лютый (лютый зверь) представляет собой особый стилистический прием.

Выбранными для своих персонажей фамилиями И.С. Тургенев связывает внутренний мир персонажа и их характер, нередко через их семантику мы

⁶ А.Бель, *Masterstvo Gogolya* (М. 1934), 83.

⁷ И. Илф; Е. Петров, *Sobraniye sochineniy v 5 tomah*, Tom 1 (Moskva: Gostvennoye izdatelstvo hudojestvennoy literatury (Gospolitizdat), 1961), 385.

⁸ М.И. Çeremesina, "K voprosu o funktsiyah liçnih imyon v oçerkah М.Е. Saltikova - Şedrina "Za rubejom", *Uçoniye zapiski Tul'skogo pedagogičeskogo universiteta*, T. 2 (Tula: 1958), 45.

понимаем суть персонажа, например, описывая помещика Александра Силыча Зверкова, писатель подчеркивает: «Наружность самого господина Зверкова мало располагала в его пользу: из широкого, почти четверугольного лица выглядывали мышинные глазки, торчал нос большой и острый, с открытыми ноздрями».

Мы думаем, что выразительным может стать имя с нейтральным этимологическим значением его лексической основы, если возникают несоответствие между ним и персонажем.

Фамилии типа Добчинский и Бобчинский (у Н.Гоголя) характеристик не дают. Они просто смешны, особенно потому, что постоянно выступают в паре, неразлучно. Здесь мы встречаемся со вторым изменением, происходящим в именах-характеристиках на протяжении XIX-XX вв. Закрепившись в сатирической литературе, эти имена, как отмечалось, к собственно характеризующему смыслу присоединили комический смысл. И вот соотношение этих двух функциональных частей «говорящих» имен меняется. Удельный вес собственно характеристики уменьшается, за счет чего удельный вес сатиричности, комичности таких имен возрастает. Имена-характеристики становятся более смешными.

Знаменитый унтер Пришибеев (у А.П. Чехова), как известно, любил пришибать кулаком каждого, кого удавалось. Смысл антропонима ясен. Но на отмеченный смысл накладывается и другое значение – «пришибленный». Фамилия имеет два смысла. И других пришибал, и сам пришибленный. Значение антропонима может резко противопоставляться создаваемому характеру. Так, фамилия Фионы Трусовой (М. Горький «Жизнь Клима Самгина»), казалось бы, может быть расшифрована, исходя из представления о трусости. Но в развернутой авторской характеристике это ожидание опровергается: «Это – Фиона Трусова, ростовщица, все в городе её считают бесжалостной, а она говорит, что ей известен «секрет счастливой жизни»...; «она – дочь кухарки предводителя уездного дворянства, начала счастливую жизнь любовницей его, быстро израсходовала старика, вышла замуж за ювелира, он сошел с ума, потом жила с вице-губернатором, теперь живет с актерами, каждый сезон с новыми; город наполнен анекдотами о её расчетливом цинизме и удивляется её щедрости: она выстроила больницу для детей, а в гимназиях, мужской и женской, у неё больше двадцати стипендиатов». Как видно, её отличает размах, пренебрежение к сплетням, признаки отнюдь не трусливой натуры, и этот контраст помогает осязаемее представить своеобразие, по-видимому, незаурядного характера, искалеченного безнравственностью существующей системы отношений.

Этимология фамилии становится важной для автора, когда ему нужно изобразить тот или иной объект из реальной жизни. Этот процесс хорошо засвидетельствован антропонимическим творчеством М.Е. Салтыкова-Щедрина. В системе эзоповского языка великого сатирика зачастую имена говорят прямо об их носителях, дают им уничтожающую характеристику. Галерея градоначальников города Глумова – это и серия мастерских решений в области имен-характеристик: Прыщ, Перехват-Залихватский, Брудастый, Угрюм-Бурчеев, Негодяев и др. Однако

задача антропонимии М.Е. Салтыкова-Щедрина – не в том, чтобы наименовать негодяя негодяем, а в том, что высечь негодяя за то, что он негодяй. Фамилии Бородавкин, Ламврокакис, Урус-Кильдибаев, Фердыщенко вообще характеристик не дают, но они высмеивают своих носителей.⁹

Эта же тенденция возрастания комичности имени за счет снижения его собственно характеризующей роли заметна и в антропонимии, созданной А.П. Чеховым. «В результате «антропонимический удар» по критикуемому явлению не ослабевает, а наоборот, становится сильнее. Фамилии надзирателя Очумелова, чиновника Запойкина, Глоткина, Гнусова, Ехидова характеризуют, конечно, своих носителей. Но прежде всего они смешны. Характеризующий смысл фамилии, например, золотых дел мастера Хрюкина, чиновника Трясунова весьма невелик, иронический же огромен. Характерную динамику говорящих имен можно отметить и внутри творчества самого писателя. А. Чехов подчас творил и просто смешные фамилии, но чаще вкладывал в них больше сарказма, злости».¹⁰ Сравним: Одеколон Пантолович Подбрюшкин, Ахатов, Вратоадов и Укуси-Каланчеевский, Пауков.

Таким образом, в 19 веке поэтические антропонимы перестали быть абсолютно прозрачными и говорящими. А подобные имена стали использоваться для эпизодических персонажей, в тех случаях, когда автору необходимо было метко охарактеризовать тот или иной персонаж. В связи с двумя вышеназванными распространенными качественными сдвигами имен-характеристик в русской литературе 19 века находится и третье очень важное их изменение. Имена-характеристики становятся более гибкими, они вообще перестают именовать действующее лицо по его чертам «в лоб», избирая окольный, ассоциативный путь, действуя от противоположного.

Порой подобные фамилии основываются на диалектизмах. Негативными ассоциациями отличается фамилия Фуфлыгина из отрывка «На углу маленькой площади» А.С. Пушкина. Она образована от слова «фуфлыга»-прыщ, невзрачный, малорослый человек, продувной мот, гуляка¹¹. Сатирическую заостренность фамилии усиливает сочетание высокого титула с подобной семантикой именованного – графиня Фуфлыгина, а также то, что этот персонаж олицетворяет в произведении русскую аристократию.

В ранних произведениях Н.В. Гоголя («Вечера на хуторе близ Диканьки») встречаемся с поэтичным, жизнерадостным миром. Работа великого художника слова над именем неотрывно связана с общей его работой над языком и во многих случаях должна рассматриваться как словотворчество в результате использования народной диалектной речи в процессе создания нового литературного языка. Таковы: Соломий Черевик (Соломий – ротозей, черевик – башмак; его жена

⁹ Таїç R.U. "Antroponimiya. İstoriya odnogo goroda M.E. Saltıkova – Şedrina", *Materiali k spetskursu* (Çernovtsi, 1969), 103.

¹⁰ L.İ. Kolokolova, *İmena sobstvenniye v rannem tvorçestva A.P. Chehova* (Kiev: İzdatelstvo Kievskogo universiteta, 1951), 94.

¹¹ V. Dal, *Tolkoviy slovar jivogo velikoruskogo yazıka. Sovremennoye napisanıye v 4 tomah*. T.4 (M. 2015), 138.

почтенная Хавронья Никифоровна, или Хивря (Хавронья – искаженное Февронья, Хиврей называют свинью), казак Цыбуля («лук»), запорожец Пузатый Пацюк (пацюк – «черная крыса»), Иван Федорович Шпонька (шпонька – укр. – «запонка, застежка»), фамилия указывает на отсутствие выдающихся качеств и др. Приведенными примерами не исчерпываются гоголевские фамилии, основанные на диалектном материале. К ним относятся и такие, как Кошкарев (кошкарь – разъезжающий по деревням торгаш, меняющий мелочный товар на кошек), Почечуев (почечуй- областное название геморроя), Канапатьев (конопатый – областное веснушчатый). В первой редакции было Конопатьев, но затем Гоголь приводит её в южнорусском произношении: Канапатьев.

В творчестве А.П. Чехова фамилии создавались, как правило, с ясной семантикой основ. Лишь в незначительной части антропонимы являются деэтимологизированными, с грамматическими нарушениями, лишены семантической стройности. В части их при этимологическом анализе выясняется, что основы соответствуют диалектным и областным словам. Например, Алалыкин – обл. алалыка («картавый»), Балабайкин – юж.-зап. балабайка – бабалайка; Белебухин – белебенья («пустомеля, болтун»), Ерыгин – ерыга – «пьяница, мошенник», Кокин – кока («яйцо, лакомство»), Кочкарев – кочкарь («племенной баран»), Ляпунов – ляпун («пачкун», плохой мастер») и другие. Образование фамилий от диалектных и областных слов и форм подчинено стремлению писателей выдерживать свою антропонимическую систему в рамках народной традиции, т.к. большое количество русских фамилий заключило в себе диалектную лексику, многие из них деэтимологизировались и потеряли непосредственную связь с живой лексикой.

Интересным является выбор имен для иностранных персонажей в русской литературе, нередко авторы выбирают имена и фамилии общеизвестные, но необычные и экзотичные. Н.В. Гоголь подчеркивает стремление дворянства брать иноязычные имена, которые считаются более красивыми и благородными, чем русские. Гоголь высмеивает это стремление, используя такие имена в сочетании с отчеством, в основе которого лежит простонародное русское имя: Адельгейда Гавриловна, Маклатура Александровна, Аделаида Софоновна. Такое нарочитое соединение разных по своей природе и далеких друг от друга по стилистической тональности имен производит комическое впечатление.

В именах детей Манилова высмеивается претензия помещика казаться сверхобразованным. В стремлении подражать иностранному Манилов идет дальше существовавшей традиции, называя своих детей не западноевропейскими именами, как это было принято в дворянском обществе, а древнегреческими: Алкид и Фемистоклюс. Последнему имени, как иронически заметил Гоголь, неизвестно почему Манилов дал окончание на «юс», в результате чего имя приобрело вид «отчасти греческого», отчасти латинского и получило комическое звучание.

Привлекая для фамилии иноязычные слова, Чехов также использовал

процесс антропонимизации слов различных тематических категорий и целых словосочетаний, например, из французского языка: Манже («есть, кушать»), Жевузем («я вас люблю»), Пуркуа («для чего?»), из английского: англичанка Тфайс («дважды»). Иноязычные словообразовательные показатели использовались, главным образом, путём их присоединения к основам, выполняющим роль комического элемента в чеховских юмористических рассказах. Например, немецкая частица «фон», присоединяемая к фамилиям лиц дворянского происхождения: баронесса фон Гейленштраль, барон фон Зайниц, фон Гольдауген (семантика первой части фамилии «голь» - нищета в сочетании с частицей фон создает эффект комического). Часто иноязычные частицы соединялись Чеховым с основами такой семантики, что вся формула имени воспринимались иронически, например, фон Кляузен, фон Крах, фон Финтих.

Фамилии иностранного происхождения Чехов любил сопровождать в текстах комментариями юмористического порядка, при этом, не называя самой фамилии, например: «Фамилия Трифона Ивановича длинна как слово «естествоиспытатель», и происходит от очень звучного латинского слова, обозначающего единую из многочисленных человеческих добродетелей («За яблочки»); «Полюбил он, сердешный, одну городскую... Марьей Егоровной, подлая, прозывалась, а фамилия такая чудная, что и не выговоришь» («Осенью»). Подчеркивалась и фонетическая сторона фамилий, например: «Уилька Чарльзовна Тфайс! Тьфу! И не выговоришь» («Дочь Альбиона»), «...баронесса Шепплинг (через два «п»), причем это прибавление делается столько раз, сколько в рассказе употребляется фамилия («Оба лучше»). Художественное произведение – всегда дитя своего века. В каждый период бывает много само собой разумеющихся вещей, с которыми могут перекликаться и реплики, и имена персонажей, и подтекст литературного произведения.

На наш взгляд при изучении художественного произведения имена должны рассматриваться не с точки зрения современного состояния, а с точки зрения особенностей той исторической поры, которая описывается автором в произведении. Даже русская антропонимическая система 18 и 19 веков отличается друг от друга так сильно, что обычные имена и фамилии кажутся выдуманными.

Необходимо, однако, учитывать, что в художественном произведении личные имена, являясь обязательным элементом авторского стиля, должны рассматриваться безотрывно от стиля автора и времени создания произведения. Так, в реальной жизни дочь Кочубея звали не Марией, а Матреной. И это имя было общепринятым среди дворян в начале 18 века и входило в четверку самых частых имен. Но через сто лет в период написания поэмы Пушкин не мог дать имя Матрена, так как оно считалось грубым и дворянки брезговали им. Совсем иначе дело обстояло с именем Мария. И поэтому А.С. Пушкин в поэме «Полтава» пожертвовал подлинным именем, которое придавало бы образу нежелательную окраску.¹²

¹² V.V. Nikonov, *Imya i obşestvo* (M.: Nauka, 1974), 189.

В повести «Бэла» М.Ю. Лермонтова появляются несколько экзотичные имена горцев Бэла, Казбич, которые, в общем-то, у черкесов не употребляются. Только Азамат – имя, действительно, распространенное у горцев. Важна, таким образом, не документальная достоверность, а общий колорит, создаваемый антропонимией. Говоря о соотношении имен персонажей художественного произведения с реальной антропонимической системой, необходимо учитывать литературную традицию.

Социально-дифференцированное употребление личных имен собственных в общенародной речевой практике давало возможность писателям в именах и фамилиях раскрывать взаимоотношения изображаемых слоев общества. Такую изобразительную функцию собственные личные имена стали выполнять с развитием реалистического направления в русской литературе, в произведениях, отражавших живую действительность.

В произведениях классицизма рисовались картины, отвлеченные от реальной действительности, изображались события, отрешенные от национально-исторических особенностей. В соответствии с этим имена действующим лицам давались условные, отвлечённые. Так, в сатирах Кантемира, в произведениях Тредиаковского, Сумарокова действующие лица наделены вымышленными или иноязычными именами: Федор, Дамон, Критон, Тирсис, Аминта, Оронт, Флориза и т.п. Изобразительная роль подобных имен заключалась в том, что они способствовали созданию впечатления отвлеченности образов, их удаленности от реальной русской действительности. С развитием реализма эти имена постепенно выходят из литературного употребления, уступая место реальным именам людей. Наряду с такими условно-отвлечёнными именами в литературе 18 века, в сатирически обличительных произведениях среднего и низкого стиля, были широко распространены и имена-маски, характеризовавшие действующее лицо по какому-либо признаку. Например, Притворнов, Обмралов (Лукин «Щепетильник»), Хватайко, Кривосудов (Капнист «Ябеда») и т.п.

В отличие от условно-отвлечённых имен, эти личные имена имели русский облик и связывали литературные персонажи с русской действительностью. В значении их содержалось указание на тот порок, воплощением которого был персонаж, поэтому такие личные имена служили средством прямой словесной характеристики действующих лиц. В реалистической литературе 19 века подобные фамилии были распространены в тех произведениях, которые характеризовались резкой сатирической направленностью. Например, в романе Измайлова «Евгений» - Негодяев, Подлянков, Лицемеркин и др. Но вместе с тем уже у А.С. Грибоедова намечаются новые приемы использования характеристических фамилий, их функции становятся более сложными. Они указывают не на один какой-либо порок, а на типическое свойство характера персонажа. Молчалин означает не молчаливого, а послушного, исполнительного и угодливого человека, умеющего быть молчаливым, когда это ему выгодно. Фамилии – маски, хотя ещё имеются в «Горе от ума» (Репетиллов, Тугоуховский и др.), но, давая прямолинейную

характеристику персонажа лишь по одной какой-либо черте, они не могли удовлетворять писателя. Такая характеристика – фамилия, действовавшая «прямо и откровенно, как ярлык на бутылке»,¹³ соответствовала одностороннему образу, воплощавшему один какой-либо личный или общественный порок, но она не вмещала в себя более разносторонней характеристики персонажа реалистического произведения. Поэтому Грибоедов использовал и другие виды фамилий: Чацкий, Загорецкий, Хрюмина, Хлестова – заключающие социально-дифференцированные признаки (фамилии на -ский) или содержащие эмоционально-оценочную экспрессию (Хрюмина).

В дальнейшем тенденция наделять отрицательных персонажей характеристическими фамилиями ослабевает. На первый план выступают социально-значимые фамилии. Отрицательные персонажи так же, как и положительные, носят фамилии, соответствующие их социальному положению (сравним с фамилиями Троекуров, Грушницкий), но не заключают в себе каких-либо характеристических признаков.

Имена-маски в реалистической литературе уступают место «нейтральным» именованиям. «Нейтральные» имена, используемые в реалистической литературе, приобретают символическое переосмысление, благодаря своей связи с определенной идеей по ассоциации. Литературный антропоним раскрывается посредством трех типов значений: денотативного, сигнификативного и структурного. Денотат, обозначаемый поэтическим именем, является вымышленным. Вымышленные денотаты являются знаком особого искусственного сигнификата. Структурное значение обнаруживается в формуле и форме имени. Семантическое значение поэтического антропонима выражается посредством восстановления этимологического значения.

Заключение

Итак, мы с уверенностью можем сказать, анализ поэтической антропонимики показывает, что контекст произведения и словарь родного языка составляют почву, на которой рождаются многообразнейшие способы характеристического использования антропонимов. Антропоним в художественном произведении является действенным средством создания образной системы в полном согласовании с его жанровыми особенностями, что позволяет говорить об имени как выразителе жанрово-тематической специфики произведения.

Антропонимическое пространство художественного произведения – существенная часть словаря писателя неотъемлемый элемент индивидуального стиля писателя.

С нашей точки зрения, все многообразие факторов влиявших на выбор русских писателей именования для персонажа: социальная дифференциация,

¹³ N. Moskvitin, *Razgovor o pisatel'skom trude* (M: Nauka, 1957), 29.

семантический, морфологический и фонетический облик именованья, - определялись соответствием имени образу и литературной антропонимике антропонимике реальной.

Антропонимическое творчество русских писателей характеризуется тенденцией к использованию определенных устойчивых антропонимических приемов в соответствии с тематической направленностью произведения.

Основными особенностями антропонимикона писателя является социальная маркированность имени, широкое тяготение к семантике аппелятивов, стремление использовать фонетический облик имени, символичность антропонимов, использование протонимов. Имя персонажа согласуется с авторской концепцией произведения, зачастую становясь выразителем основного смысла произведения, заложенной в нем идеи.

Bevanname:

- 1. Etik Kurul İzni:** Etik Kurul İzni gerekmemektedir.
- 2. Katkı Oranı Beyanı:** Yazar, makaleye başkasının katkıda bulunmadığını beyan etmektedir.
- 3. Çıkar Çatışması Beyanı:** Yazar, herhangi bir çıkar çatışması olmadığını beyan etmektedir.

Declarations:

- 1. Ethics approval:** Not applicable.
- 2. Author contribution:** The author declares no one has contributed to the article.
- 3. Competing interests:** The author declares no competing interests.

СПИСОК ИСТОЧНИКОВ И ЛИТЕРАТУРЫ (BIBLIOGRAPHY)

- Altman M.S. *İmena i propotipi literaturnix geroyev Tolstogo*. Oryol: Uçoniye zapiski Orlovskogo ped. İnstituta, 1959.
- Bely A. *Masterstvo Gogolya*. M.: 1934.
- Çeremesina M.I. "K voprosu o funktsiyah liçnih imyon v oçerkah M.E. Saltikova - Şedrina "Za rubejom", *Uçoniye zapiski Tulsкого pedagogičeskogo universiteta*, T. 2. Tula: 1958, 45-65.
- Dal V. *Poslovitsı russkogo naroda*. Sankt-Peterburg: - M.: Russkiy yazik, 1904-1912.
- Dal V. *Tolkoviy slovar jivogo velikorusskogo yazıka. Sovremennoye napisaniye v 4 tomax*. T.4. M.: ASR, 2015.
- Ilf I.; E. Petrov. *Sobraniye soçineniy v 5 tomah*, Tom 1. Moskva: Gostvennoye izdatelstvo hudojestvennoy literaturu (Gospolitizdat), 1961.
- Kolokolova L.İ. *İmena sobstvenniye v rannem tvorçestve A.P. Çehova*. Kiev: İzdatelstvo Kievskogo universiteta. 1951.

- Moskvitin N. *Razgovor o pisatel'skom trude*. M: Nauka, 1957.
- Neçkina M.B. *A.S. Griboyedov i dekabristi*. M., Hudojestvennaya literatura, 1977.
- Nikonov V.V. *İmya i obşestvo*. M.: Nauka, 1974.
- Superanskaya A.V.; A.V. Suslova. *Sovremenniye rusскиye familii*. M:Nauka. 1981.
- Taiç R.U. "Antroponimiya. İstoriya odnogo goroda M.E. Saltıkova – Şedrina". *Materialı k spetskursu*. Çernovtsı, 1969.
- Vinogradov, V.V. *Stilistika. Teoriya poetičeskoj reçi. Poetika*. Moskova: İzdatelstvo Akademii Nauk SSSR, 1963.

